

ANNALES

Annali di Istria / in mediterranean studies
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series: Museum et Sociologia, 16, 2006, 2

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-08-13

UDK 911.3:327.39(4-12)

JUGOVZHODNA EVROPA: EVROPSKI LABORATORIJ DRUŽBENE IN PROSTORSKE INTEGRACIJE IN DEZINTEGRACIJE

Milan BUFON

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: milan.bufon@zrs.upr.si

IZVLEČEK

Avtor v članku diskutira o problematiki jugovzhodne Evrope kot evropskega laboratorija družbene in prostorske konvergence in divergence. Uvodoma predstavi vprašanje geografskega opredeljevanja tako imenovane "vmesne" Evrope, nato predstavi temeljne političnogeografske procese v regiji kot razmerja med narodom in državo. V zaključnem delu članka obravnava avtor nekatere razvojne dileme jugovzhodne Evrope in evropskega kontinenta pri prehajanju iz stanja divergence v stanje konvergence in iskanja neke nove mogoče evropske paradigme "združenosti v različnosti" ter ta vprašanja umešča v širši kontekst razmerja med lokalnostjo in globalnostjo, ki nas opozarja, da se prostor in družba nenehno reinterpreterata in pri tem prinašata tudi drugačno strukturo razmerij med različnimi ravni družbeno-kulturnih in političnih sistemov.

Ključne besede: Jugovzhodna Evropa, politična geografija Evrope, družbena in prostorska integracija in dezintegracija

EUROPA SUD-ORIENTALE: LABORATORIO EUROPEO DELL'INTEGRAZIONE E DISINTEGRAZIONE SOCIALE E TERRITORIALE

SINTESI

L'autore nel suo articolo si concentra sulla problematica dell'Europa sud-orientale quale laboratorio europeo di convergenze e divergenze sociali e territoriali. Nell'introduzione viene esposta la questione della definizione geografica della cosiddetta Europa "di mezzo", poi vengono presentati i principali processi politici e geografici della regione, come i rapporti tra il popolo e lo Stato. Nella parte finale l'autore discute alcuni dilemmi di sviluppo dell'Europa sud-orientale e del continente europeo nel passaggio dallo stato di divergenza a una situazione di convergenza nella ricerca di un nuovo paradigma europeo di "unione nelle diversità". Queste riflessioni si sviluppano in un contesto più ampio dei rapporti tra il locale e il globale e veniamo avvisati che il territorio e la società si reinterpreterano continuamente, portando con sé una struttura diversa di rapporti tra vari livelli di sistemi sociali-culturali e politici.

Parole chiave: Europa sud-orientale, geografia politica dell'Europa, integrazione e disintegrazione sociale e territoriale

UVOD: PROBLEM OPREDELJEVANJA "VMESNE" EVROPE

Območje na nekdanji geopolitični meji med "Zahodom" in "Vzhodom" je od nekdanj zaposlovalo proučevalce političnogeografskih struktur in njihovih transformacij, saj je bil to hkrati prostor združevanja in ločevanja oziroma eno najzanimivejših in najizrazitejših območij družbenega in kulturnega stika v Evropi (Bufon, 2004a). To je bilo nenehno območje brez stalne geopolitične konotacije, ki sta ga označevala predvsem spremenljivost in prehajanje v različna vplivna območja zunanjih in notranjih regionalnih sil. To je bilo sicer območje, ki se je še najdlje povezovalo na dva ločena imperija, avstro-ogrškega na severu in turškega na jugu, vendar je pod videzom centraliziranih državnih sistemov prihajalo do stalnega kulturnega in političnega vrenja, ki je dalo podlago tako razvoju kulturnega nacionalizma po načelu *en narod – ena država*, kakor stalnim mednarodnim in meddržavnim konfliktom zaradi težav pri izvedbi te navidez preproste paradigme. Ta prostor med *srednjo Evropo* in *Balkanom* je bil obenem prostor med geopolitičnim stanjem *gatewaya* in *shatterbelta*, med koeksistenco in konflikti, vsekakor pa prostor intenzivnih političnogeografskih spreminjanj. Zaradi tega so ga mnogi proučevalci imeli za nekakšno *sivo cono*, za kaotično ozemlje, ki ga je treba nadzirati in usmerjati, ali za nekakšno *vmesno cono*, do koder so segali in se prepletali vplivi sosednjih sil Zahoda in Vzhoda (Tunjić, 2004). V vsakem primeru pa je bilo to skoraj vedno *marginalno območje*, čeprav je bil to hkrati prostor *tranzita* med evropskimi centralnimi območji.

Zgoraj omenjene značilnosti tega prostora se zato izražajo najprej v njegovi regionalnogeografski neopredeljenosti, saj so to območje ali njegove posamezne dele v različnih zgodovinskih obdobjih prisodili zahodni, vzhodni ali tako imenovani "srednji" Evropi, čeprav meje teh evropskih regij niso bile nikoli natančno definirane, kakor niso bile nikoli natančno definirane meje evropske celine, ki se prek Grenlandije stika s Severno Ameriko, prek Rusije in Turčije razteza v Azijo, prek Sredozemlja pa na afriški kontinent. Če bi pri regionalizaciji Evrope uporabljali le objektivne, matematične kriterije, bi kmalu ugotovili, da obsega osrednji del celinske Evrope (brez Islandije in drugih oddeljenih ozemelj) dejansko ozemlje med 15. in 25. vzhodnim poldnevnikom ter med 50. in 55. severnim vzporednikom. Ta predel se dokaj dobro prekriva z ozemljem sedanje Poljske, zaradi česar bi lahko opredelili kot *zahodno Evropo* vsa območja, zahodno od 15. poldnevnika, kot *vzhodno Evropo* vsa območja, vzhodno od 25. poldnevnika, kot *severno Evropo* vsa območja, severno od 55. vzporednika, in kot *južno Evropo* vsa območja, južno od 50. vzporednika. V resnici na tako regionalizacijo evropskega kontinenta ne naletimo v nobenem geografskem učbeniku. Dejanske regionalizacije

so največkrat sledile kulturno- in političnogeografskim razmeram ter so v preteklosti pretežno opredeljevale kot srednjo Evropo območje, ki je sodilo pod avstro-ogrski imperij, kot Balkan pa ozemlje pod turško oblastjo; preostalo Evropo so delili na zahodno, vzhodno, severno in južno Evropo.

Hladna vojna je zadeve dodatno poenostavila, saj je bila od takrat Evropa preprosto razpolovljena na Zahod in Vzhod, kar je privedlo do pravih geografskih absurdov, saj je po novi regionalizaciji celine Praga sodila v vzhodni del, približno 200 kilometrov vzhodnejši Dunaj pa v zahodni del Evrope; podobno so bile Atene na Zahodu, Sofija pa na Vzhodu. Tovrstno relativizacijo geografske pripadnosti je bilo mogoče čutiti tudi v Sloveniji (Bufon, 2002), ki je tradicionalno sodila v avstrijski, zahodni ali severni del imperija, a jo je nova političnogeografska konstrukcija tega dela Evrope po prvi svetovni vojni "premaknila" na jug in vzhod, se pravi na Balkan. Skoraj vsi geografski učbeniki, vključno s slovenskimi, so Slovenijo vse do njene osamosvojitve priključevali južni, jugovzhodni ali balkanski Evropi, danes, še zlasti pa po njenem vstopu v EU in zvezo NATO, pa v istih učbenikih vse bolj prevladuje mnenje, da je Slovenija srednjeevropska ali alpska država. Vzporedno s tem se je "reorientirala" tudi slovenska turistična promocija, ki je deželo nekoč promovirala kot ozemlje "na sončni strani Alp" in s tem poudarjala njen "južnjaški" značaj, nenadoma pa odkrila njeno srednjeevropskost z novim sloganom "zeleno srce Evrope".

Srednja Evropa je ponovno pridobila svoje geografsko mesto proti koncu 20. stoletja kot tisti del sovjetskega imperija, ki je vse intenzivneje iskal svoje pravo "mesto" na Zahodu. Ta "ugrabljeni del Zahoda", kot so ga opredelili nekateri geopolitični analitiki, je na prehodu tisočletja po padcu berlinskega zidu dejansko pričel prioritarno vstopati v "zahodne" asociacije kot sta EU in NATO ter se v resnici uveljavil kot *conu gatewaya* "vmesne" ali "tranzicijske" Evrope, medtem ko je v istem času "balkansko" območje nekdanje Jugoslavije zašlo v tragično konfliktnost, ki je še poudarila njen značaj *shatterbelt* (O'Loughlin, 2001). Pojavile so se tako nove, kompleksnejše regionalizacije: *srednjevzhodna Evropa* je bila tisti del "vmesne Evrope", ki je zaradi ugodnejše družbeno-ekonomske strukture ter ustreznjega razmerja med državo in narodom lahko hitreje vstopal v zahodnoevropske asociacije, *jugovzhodna Evropa* pa je bil tisti del iste regije, ki je doživljal dolgotrajnejšo politično, družbeno in ekonomsko tranzicijo (Pickles, 1998). Znotraj tega območja je najkonfliktnejši del pridobil posebno, novo ime: *zahodni Balkan*. V okviru tega območja so bile političnogeografske transformacije tudi najintenzivnejše, saj so privedle do nastanka številnih novih držav, hkrati pa tudi mnogih novodobnih protektoratov, ki so spet poudarili staro geopolitično prepričanje, ki ga je izrazil predvsem Mackinder, da potrebuje to območje zaradi lastne geopolitične šibkosti ustrezen

nadzor kake zunanje regionalne sile. In vendar bi bilo zmotno v zadnjih letih potekajočo geopolitično reorientacijo "vmesne" Evrope in širšo reintegracijo evropskega kontinenta interpretirati in zreducirati le na "širjenje" EU in zveze NATO na vzhod (Tunjić, 2004). Čeprav si glede vseh dimenzij teh transformacij oziroma tega "širjenja" niso na jasnem niti najboljši strategji v omenjenih mednarodnih asociacijah, pa bi bila tovrstna, v bistvu "neoimperialistična" interpretacija poblokovske geopolitične dinamike, ki vidi v "širjenju" le nekakšno družbeno, politično in gospodarsko ekspanzijo Zahoda na nekdanji Vzhod, tudi vsebinsko zmotna, saj je vsem na očeh, da pomeni reintegracija evropskega kontinenta dejansko nekaj več od banalne geopolitične reorientacije in da so "zahodne" ustanove s "širjenjem" na vzhod tudi dejansko pridobile neke nove vsebine in značilnosti. Evropa je po padcu železne zavesne nedvomno mnogo pestrejša in raznovrstnejša kot je bila prej, strategije in politike ohranjanja in upravljanja te pestrosti v smislu dolgo skandirane nove evropske paradigme "združenosti v različnosti" pa so vse prej kot izdelane in to dejstvo predstavlja tudi največji izziv sedanjosti in prihodnosti evropske celine, katere "poglabljanje" integracijskih procesov še dokaj zaostaja za njihovim "širjenjem" (Bufon, 2005a in 2005b).

POLITIČNA GEOGRAFIJA JUGOVZHODNE EVROPE: ISKANJE RAVNOVESJA MED NARODOM IN DRŽAVO

Novo "zunanjo" mejo EU, tako v pogledu "širjenja" kot "poglabljanja" te zveze, predstavlja danes zlasti jugovzhodna Evropa (Bufon, 2005c). To je verjetno eno najkompleksnejših kontaktnih območij naše celine, kjer so se zgodovinsko prepletali geopolitični interesi različnih notranjih in zunanjih regionalnih sil ter velesil, kjer so se politične meje temu ustrezno gradile, brisale in premikale, kjer so se ob spreminjanju vladajočih elit in dominantnih skupnosti etnične, jezikovne in verske manjšine številčno razmnožile in teritorialno premešale, kjer se je proces nacionalizma in državotvorja zato prepletal ne le s homogenizacijskimi težnjami, ampak tudi z iredentističnimi težnjami in represivnimi metodami etničnega čiščenja. Podrobnejša primerjava s procesom državotvorja v drugih delih Evrope bi seveda kmalu pokazala, da se je vse to dogajalo tudi marsikje drugje, kjer je prihajalo do stika različnih kulturnih in družbenih prostorov, vendar je uveljavitev posameznih držav v nekoliko bolj definirane in stabilnejše politične okvire tovrstne "malenkosti" potisnila v ozadje, odsotnost definiranih in stabilnih političnih okvirov pa je v jugovzhodni Evropi "stare" medetnične zamere in "nove" potrebe po utrjevanju dominantnih skupnosti nenehno postavila v ospredje političnih dogajanj.

Balkansko območje je v tem pogledu nedvomno izraz preteklih transformacij v političnem in kulturnem pogledu, kjer sta imela najmočnejši vpliv turški imperij

in prepletanje odnosov med različnimi verskimi in etno-jezikovnimi skupnostmi, zaradi česar se v tem okolju srečamo tudi s pojavom etno-verskih skupnosti in manjšin, ki so sicer za preostalo Evropo dokaj nenavadne (Bufon, 2004b). Najizrazitejša je povezanost med versko in etnično identiteto pri *Bošnjakih*. To so v bistvu muslimanizirani Srbi in Hrvati, za katere je Tito v Jugoslaviji uvedel nov pojem "Muslimanov kot posebne jugoslovanske narodnosti". Proces oblikovanja te nove narodnostne skupnosti je potekal postopoma: ob popisu leta 1948 so bili označeni kot "narodnostno neopredeljeni Muslimani", ob popisu leta 1953 kot "neopredeljeni Jugoslovani", leta 1961 kot "Muslimani v etničnem smislu", 1971 kot "Muslimani v narodnostnem pogledu" in 1981 končno kot "poseben jugoslovanski narod", pri čemer je treba razumeti muslimanstvo bolj v historičnem pogledu oblikovanja ločenega kulturnega prostora kot dejanske verske prakse, saj je bilo med Bošnjaki vernih muslimanov le okrog 15%. Zanimivo pa je, da je termin Bošnjaki prišel v rabo šele po razkroju Jugoslavije, medtem ko sta bili v preteklosti mogoči le ločeni etno-verska in regionalna identiteta, ne pa iz republiškega ozemlja izhajajoča nacionalna identiteta (prej je bil prebivalec Bosne poistoveten z Bosancem le v smislu republiško-regionalne identitete, sedaj pa se prebivalci Bosne identificirajo z Bošnjaki v smislu etno-nacionalne identitete). Kot rezultat tega premika je zgovorno dejstvo, da je muslimanizirano slovansko prebivalstvo v Sandžaku leta 1998 osnovalo "Bošnjaški nacionalni svet" in se s tem nekako organiziralo ali identificiralo kot bošnjaška manjšina v tedanji Jugoslaviji. Vsekakor so krvavi konflikti na območju Hrvaške ter Bosne in Hercegovine bistveno spremenili dotedanjo etnično strukturo. V sami Bosni in Hercegovini je kraj bivanja zapustilo okrog 2,5 milijona prebivalcev (polovica se je izselila v druga območja v okviru Bosne in Hercegovine, polovica pa je odšla v emigracijo), kar je privedlo do "etničnega čiščenja" dotlej mešanih območij in prilagajanja etnične karte daytonski delitvi na bošnjaško-hrvaško federacijo, v okviru katere obstajajo kantoni glede na prevladujočo etnično sestavo, in Republiko srbsko, kamor se je večinoma umaknilo ok. 350.000 Srbov z območja Krajine po hrvaški vojaški zmagi leta 1995.

Še vedno aktualni in nerazrešeni so medetnični konflikti na Kosovu, kjer so se pravzaprav v okviru nekdanje Jugoslavije tudi pričeli. Kosovo predstavlja za Srbe posebno območje, saj se je tu dejansko oblikovala srbska država, ki je doživela svoj vrhunec v 14. stoletju, tu pa je tudi najstarejši sedež srbskopравoslavne cerkve. Po izgubljeni bitki na Kosovem polju leta 1389 je Turčija zasedla srbska ozemlja za skoraj pol tisočletja, vendar se je obsežnejše izseljevanje srbskega prebivalstva s Kosova pričelo šele sredi 19. stoletja; do takrat so bili Srbi na območju v večini. Obnovo srbske prevlade na Kosovu so pričele srbske oziroma jugoslovanske oblasti po balkanskih vojnah in prvi svetovni vojni. Med obema voj-

nama so na območje naselili okrog 11.000 srbskih družin, ki so jim dodelili nekdanje turško fevdalno ozemlje, zanje pa zgradili 330 novih naselij. Po drugi svetovni vojni se je zaradi velikih razlik v stopnji rodnosti ter izseljevanja srbskega in albanskega prebivalstva razmerje med narodoma na Kosovu spet močno spremenilo: leta 1948 so Srbi in Črnogorci predstavljali 47% kosovskega prebivalstva, leta 1981 pa le še 15%, medtem ko se je delež albanskega prebivalstva v istem času povečal z 51% na 77%. Status albanskega prebivalstva se je hkrati spremenil tudi zaradi spremembe ustave v letu 1974, ki je dejansko priznala albanskemu prebivalstvu avtonomijo na Kosovu. Še posebno v 80. letih so se pričeli večji konflikti med srbskim in albanskim prebivalstvom, saj so se prvi čutili ogrožene in želeli ponovno pridobiti oblast v regiji, drugi pa so težili k še večji dominantnosti in preoblikovanju kosovske avtonomne pokrajine v republiko. Z rastjo srbskega nacionalizma in Miloševićevim prevzemom oblasti so srbske oblasti odločnejše ukrepale in leta 1989 Kosovu odvzele avtonomijo. Odpravljen je bil kosovski parlament, albanske šole pa so bile zaprte. Leta 1991 so Albanci na referendumu zahtevali samostojnost in nato oblikovali lastno vzporedno vlado. Vendar so srbske oblasti vse oblike ločene organizacije oblasti zatrle, zato so se Albanci v drugi polovici 90. let pričeli upirati z orožjem. Srbske sile so zaradi tega uničile več albanskih naselij in prisilile v emigracijo več kot 250.000 Albancev. Po posegu sil pakta NATO v začetku leta 1999, ki je Kosovo odvil srbskemu nadzoru, pa so to območje pričeli zapuščati Srbi (nad 160.000) in Bošnjaki (okrog 60.000), medtem ko se je v pokrajino povrnilo nad 750.000 Albancev, tako da je Kosovo sedaj skoraj povsem v albanskih rokah.

Albanci pa so zunaj Kosova na območju nekdanje Jugoslavije prisotni tudi v Sandžaku in Makedoniji, kjer v preteklosti niso uživali nikakršnih pravic. Danes Albanci v Makedoniji predstavljajo že več kot 25% celotnega prebivalstva (ok. 450.000) in so organizirani v posebni stranki, ki je vladni koalicijski partner, ob njej pa se razvijajo tudi alternativne politične organizacije, ki so bolj separatistično orientirane. Albanci so zahtevali svojo univerzo in so jo, po negativnem odzivu makedonskih oblasti, organizirali sami "v ilegali" v Tetovu po vzoru kosovskih Albancev. Pogovori o "normalizaciji" nastalega položaja so se odslej prepletali z občasnimi oboroženimi konflikti med albansko in makedonsko skupnostjo. Toda poleg albanske manjšine so v državi prisotni tudi turška manjšina, makedonsko-muslimansko prebivalstvo (znano z imenom *Torbezî*), Bošnjaki (muslimanski prebivalci iz Bosne in Hercegovine) in muslimanski Romi, ki skupno predstavljajo nad 40% prebivalcev.

Prav *Makedonija*, ki je Francozom in Italijanom dala ime za "sadno solato", ni le današnja država z uradnim imenom "Bivša jugoslovanska republika Makedonija", ampak širše regionalno območje historične Makedonije

kot posebno okolje kulturnega stika med srbskim, bolgarskim, grškim, albanskim in turškim prebivalstvom. Ko je njeno ime Makedonija prišlo na jedilne liste francoskih restavracij, ločena makedonska narodna identiteta še ni obstajala. Ta si je priborila mesto v mednarodni skupnosti postopoma, od konca 19. stoletja dalje, "pokroviteljstvo" nad to skupnostjo pa sta si lastili tako srbska kot bolgarska stran. Grki so vedno zagovarjali regionalni princip makedonstva, zaradi tega so tudi nasprotovali priznanju Makedonije pod tem imenom. Da bi bolje razlikovali regionalno od etnično-jezikovne pripadnosti v območju, so pričeli med obema vojnoma upoabljati izraz "slovanski Makedonci". Čeprav so po prvi svetovni vojni velesile razmišljale o oblikovanju samostojne makedonske države, so naposled to ozemlje dodelile Grčiji (nad polovico), Srbiji (tretjino) in Bolgariji (preostanek), kljub temu da so bili tedaj Makedonci pretežno bolgarofili. Med drugo svetovno vojno je območje Makedonije zasedla Bolgarija in začela tam izvajati svojo asimilacijsko politiko, zaradi česar je izgubila simpatije lokalnega prebivalstva, ki je že prej, zlasti po letu 1930, začelo gojiti avtonomno nacionalno čutenje. Naposled se je ta ambicija lahko udeležila z ustanovitvijo posebne makedonske republike v okviru povojne Jugoslavije. V okviru te republike se je od takrat makedonščina nekoliko "srbizirala" na škodo dotedanjih bolgarskih vplivov (Bufon, 2004b).

Zunaj območja današnje države Makedonije je v grški pokrajini Makedoniji bilo leta 1913 20–25% grško govorečih, 32–42% Turkov, 30–35% Slavo-Makedoncev in 8% Judov. Leta 1919 je z opcijami v okviru grško-bolgarskega dogovora nad 50.000 oseb odšlo v Bolgarijo, okrog 30.000 pa iz Bolgarije v Grčijo. V letih 1922–1924 so podobne izmenjave opravili tudi med Grčijo in Turčijo. Na ta način se je okrog 750.000 Grkov, ki so pred tem živeli v Turčiji, naselilo v grški Makedoniji, kar je močno spremenilo dotedanjo etnično strukturo tega območja. Po uradnih podatkih popisa je tam živelo do leta 1940 še okrog 80.000 Slavo-Makedoncev, po neuradnih ocenah pa vsaj 200.000. Uradna grška politika je namreč težila k asimilaciji vseh ne-turških oziroma nemuslimanskih manjšin, ki niso imele svojih šol, njihova imena pa so bila helenizirana. Tako kot je to počenjala fašistična Italija za svoje manjšine, je tudi Grčija v drugi polovici 30. let prejšnjega stoletja povsem prepovedala makedonski jezik, tako v javnosti kot doma. Tudi zaradi tega se je precej Makedoncev odločilo za kolaboracijo z bolgarskimi okupacijskimi silami med drugo svetovno vojno, še več pa s komunističnim odporniškim gibanjem. Po vojni so zaradi tega grške oblasti izgnale še okrog 35.000 Makedoncev in jim odvzele lastnino. Kasneje je Grčija pričela izvajati "tiho asimilacijo" Makedoncev; tako kot Italijani npr. v Beneški Sloveniji, so tudi Grki na makedonskem ozemlju kapilarno razširili šolsko omrežje in tako začeli "prevzgjati" prebivalstvo v grško kulturo in jezik. Ome-

jeno je bilo tudi čezmejno gibanje med Grčijo in Jugoslavijo, pri čemer so do zadnjega ohranili zahtevo po vizumu, ker po grškem zakonu emigrantom iz grške Makedonije ni bil dovoljen vstop v Grčijo. Po demokratizaciji Grčije so sicer začeli tolerirati tudi javno rabo makedonščine, vendar, tako kot druge manjšine, tudi makedonska v Grčiji ni priznana. To pomeni, da grški Makedonci nimajo nikakršne možnosti javnega izražanja v lastnem jeziku. Danes se število Makedoncev v Grčiji še vedno ocenjuje na ok. 200.000 oseb, od katerih pa jih le polovica razume makedonščino, le desetina pa ima tudi ločeno makedonsko identiteto.

Nekdanja Jugoslavija je tako po prvi kot po drugi svetovni vojni, zavedajoč se destabilizacijskega potenciala lastne multikulturalnosti, poskušala večjo notranjo stabilnost doseči s centralizacijo politične oblasti in deloma celo s kulturno homogenizacijo pri spodbujanju rasti skupne jugoslovanske identitete na podlagi privilegiranja dominantnega srbohrvaškega jezika. Tito je do svoje smrti skrbel, da noben narod ne bi prevzel dominantne vloge v federaciji, po njegovi smrti pa so Srbi, tradicionalno državotvorna skupnost južnih Slovanov, želeli spet pridobiti svojo nekdanjo vlogo in so sprožili verižno reakcijo, ki je izbruhnila v krvavem obračunu med jugoslovanskimi etničnimi in verskimi skupnostmi ter se po "izgonu" Slovenije končala z dezintegracijo dela federacije v novo, etnično "čistejšo" nacionalno državo Hrvaško, s konstrukcijo novih dveh manjših "konfederacij" Bosne in Hercegovine, kjer se je iz nekdanjega pojma "muslimanstva kot narodnosti" razvila ob srbski in hrvaški nova bošnjaška nacionalna identiteta, ter Srbije in Črne gore, ki se je naposled po predvidevanjih tudi formalno in ne le funkcionalno razdelila v dve ločeni nacionalni državi in od katere je bilo že leta 1999 odvzeto ozemlje nekdanje avtonomne pokrajine Kosovo, ki bo prav tako zelo verjetno pridobilo status samostojne politično-teritorialne enote. To nekdanje povezano srbo-hrvaško območje se torej ni razbilo na prafaktorje le v družbeno-političnem, ampak tudi v družbeno-kulturnem pogledu, saj se je nekdanji enoten ali poenoten jezik pričel ločeno razvijati kot srbski (ki edini uradno ohranja cirilico), hrvaški, bosanski in črnogorski jezik. V navidez unitarni nacionalni državi Makedoniji pa predstavlja potencialni faktor destabilizacije in dezintegracije zelo močna albanska manjšina in dejstvo, da si po eni strani vzhodna sosednja država Bolgarija "prisvaja" makedonsko prebivalstvo kot del lastnega etnično-jezikovnega območja in temu posledično deli Makedoncem bolgarsko državljanstvo, podobno kot to počenja Romunija v odnosu z Moldavijo. Po drugi strani pa si južna sosednja država Grčija "prisvaja" makedonsko ozemlje kot del lastne zgodovinske province in zato makedonski državi ne dopušča, da bi pri svojem poimenovanju uporabljala ime Makedonija, temveč dopušča le rabo veliko zapletenejšega uradnega imena "Nekdanja jugoslovanska republika Makedonija". Potem so tu

seveda še dokaj zapleteni odnosi med Grčijo in Turčijo, ki se najbolj plastično izražajo v delitvi Cipra, ter po vsej verjetnosti težko obvladljiva meja med tistimi nekdanjimi sovjetskimi sateliti, ki se pripravljajo na vstop v EU, in preostalo "zunanjo" Evropo ali morda celo "zunanjo" Azijo, če se bo tudi Turčiji uspelo prebiti med članice EU. To, kar je danes kaotična, nestabilna in obrobna Evropa, bo po sili razmer postal kaotičen, nestabilen in obrobni del EU, kamor ne bo več dovolj le preusmerjati tistih industrijskih dejavnosti, ki iščejo le cenejšo delovno silo, ampak bo zanj treba pripraviti in izvajati neki "*new deal*", kakor je Nemčija poskusila napraviti za svoje nepričakovano pridobljene vzhodne dežele (Bufon, 2004a in 2005c).

Treba pa bo seveda opustiti paternalistični ali protekcionistični pristop, ki je vzrok za to, da se Nemčija še vedno deli na razviti Zahod, na katerem živijo "pravi" Nemci, in nerazviti Vzhod z nepriljubljenimi "Ossiji", ki se iz obrobne frustracije vse bolj zatekajo v politični ekstremizem in populizem. Tako kot globalizacijski procesi, so tudi evropski integracijski procesi dokaj kompleksni pojavi, ki ob pozitivnih elementih in dinamikah vsebujejo tudi marsikatero temnejšo plat. To so lahko prav osrednje-obrobni odnosi v navidez enotnem družbeno-ekonomskem sistemu, prav tako pomembni pa so lahko razrahljani družbeno-kulturni odnosi. Integracija vnaša namreč v sistem zanimiv paradoks: če je namreč res, da se možnost konfliktov zmanjšuje z zmanjševanjem družbene razdalje med skupnostmi, je tudi res, da prinašata povečana komunikacija in povečana interakcija nove priložnosti za konflikte med skupnostmi, ki so pred tem živele v "ločeni složnosti". Ko sosed iz sosednje doline prečka slemensko mejo in se pojavi sredi naše doline kot kupec naših zemljišč, ženitveni ali delovni tekmeč, se lahko sosedska "idila" kaj hitro pokvari in dejavniki "etnosa" in teritorialnosti pričenejo prevladovati nad dejavniki "demososa" in univerzalnosti (Entiklin, 2003).

Razmerje med "etnosom" in "demosom" je bilo dejansko osrednje vprašanje evropskega državotvorja, še zlasti v tem delu celine, kjer je čas oblikovanja modernih državnih sistemov sovpadal z viškom nacionalizma. Prenos nacionalističnih konceptov v teritorialno organizacijo družbe je privedel do ponovne in ekstremne uporabe paradigme "*cuius regio eius religio*", ki se je udejanjala z nasilno asimilacijo "drugorodnih" in sicer "drugračnih" (italijanski fašistični režim je v tem smislu uporabil modernistični termin "etnična bonifikacija") ter z njihovim fizičnim odstranjevanjem v obliki masovnih deportacij ali celo etnocidnih poskusov, ki so dosegli najbolj intenzivno in tragično podobo v nacističnih koncentracijskih taboriščih (Bufon, 2001). V srednji in jugovzhodni Evropi ni "narodov brez države", kot jih srečamo na evropskem Zahodu in Vzhodu, saj se je tu zapoznala modernizacija družbenih in političnih sistemov srečala z že oblikovanimi nacionalnimi prostori in s

problemom prehoda od "naroda" k "nacionalni državi" (Bufon, 1998), ki je sprožil močne mednarodne in meddržavne konflikte, različna iredentistična pričakovanja in seveda nastanek številnih manjšinskih situacij v sicer nacionalno strukturiranih državnih sistemih (na Češkem, Madžarskem in v Albaniji dominantna skupnost presega 95% vsega prebivalstva, na Slovaškem, v Sloveniji, na Hrvaškem, v Bolgariji in Romuniji pa obsega med 85% in 95%). Nekoliko izrazitejši večnacionalni značaj imata Makedonija ter Srbija in Črna gora, v katerih se delež dominantnega naroda giblje med 75% in 85%, medtem ko se kot edina institucionalna večnacionalna država opredeljuje le Bosna in Hercegovina, v kateri je popis iz leta 1991, ki se še danes uporablja pri formalnem konstituiranju lokalnih oblasti v posameznih enotah federacije oziroma konfederacije, pokazal, da predstavljajo Muslimani v nacionalnem smislu relativno večino s 50% prebivalstva, Srbi in Hrvati pa predstavljajo 32% oziroma 18% prebivalstva. Glede na pomanjkanje uradnih podatkov ni znano, ali je prišlo zaradi vojne na ozemlju Bosne in Hercegovine do bistvenih sprememb v splošni nacionalni strukturi prebivalstva, nedvomno pa je, da je nova upravna ureditev, ki je izšla iz Daytonskega sporazuma, pripomogla k izrazitejši teritorializaciji nekdanj fragmentirane etnične sestave. Etnično-nacionalna organizacija državnih sistemov zato povsod privilegira dominantne skupnosti, manjšinskim skupnostim pa marsikje preprečuje enakopravni status v državnem "demosu", kar velja tudi za tako imenovane novodobne manjšine oziroma migrantske skupnosti, ki na primer v Sloveniji presegajo 10% državnega prebivalstva. V pogledu razmerja država – narod je poleg tega pomemben tudi delež pripadnikov nacionalne skupnosti, ki živijo zunaj državnih meja, v sosednjih državah: ta delež obsega od 5% do 10% v večini držav območja, obsega pa kar 20–25% madžarske in makedonske skupnosti in celo 45% albanške skupnosti (Bufon, 2004b).

OD DIVERGENCE DO KONVERGENCE: V PRIČAKOVANJU NOVE EVROPSKE PARADIGME

Ta okoliščina lahko privede do različnih novih potencialnih konfliktov, lahko pa predstavlja tudi izhodišče za večjo medsebojno integracijo in sodelovanje, saj so manjšine pomembni vzpodbujevalci meddržavnega povezovanja ne le na družbeno-kulturnem, ampak tudi na družbeno-ekonomskem področju. Seveda lahko manjšinske skupnosti odigrajo svojo "naravno" integracijsko vlogo le tedaj, ko jim to dejansko omogoča institucionalna organizacija državnih sistemov in ko družbena distanca med skupnostmi ni tolikšna, da bi onemogočala funkcionalnih povezav (Bufon, 1994a). Reintegracijski družbeni potenciali pa so še toliko bolj potrebni v sedanjem fragmentirani politično-geografski strukturi jugovzhodne Evrope, kjer mnoge obstoječe in nastajajoče nominalno ali *de facto* samostojne politične entitete, ne

bi mogle zaživeti in normalno funkcionirati brez širše mednarodne podpore in vpetosti.

Verjetno se nikjer toliko kot v prostoru med EU in jugovzhodno Evropo ne kažejo hkratni pozitivni in negativni potenciali nove evropske paradigme "združenosti v različnosti", ki predstavlja obenem osnutek prvega postmodernega koeksistenčnega političnega sistema 21. stoletja in nevarnost neučinkovitega in zbirokratizirane federalizma vse številnejših in potencialno konfliktnih "malih domovin" (Gosar, 2005). Integracijski procesi na naši celini pa so nedvomno prav na tradicionalno obrobni evropskih območjih pripomogli k novim razvojnim možnostim. Še pred širitvenimi procesi EU čez meje "vmesne" Evrope so se nove čezmejne vezi spletale predvsem na regionalni ravni in so imele svojo temeljno institucionalno osnovo v makroregiji Alpe-Jadran, ki je od leta 1978 povezovala Bavarsko, dobršen del avstrijskih in severnoitalijanskih dežel z nekdanjima jugoslovanskima republikama Slovenijo in Hrvaško ter zahodnimi madžarskimi županijami. Čeprav je s padcem berlinskega zidu to obsežno območje regionalnega sodelovanja izgubilo nekdanji pomen, je po njegovem vzorcu nastala vrsta novih in regionalno ožje opredeljenih "evroregij", ki jih izenačuje funkcionalnejše ali institucionalnejše usmerjeno čezmejno povezovanje. Funkcionalne vezi so izraziteje poudarjene v zgornjem Jadranu, na stiku romanskega, germanskega in slovanskega sveta, kjer se nove politične meje zarezujejo v dolgotrajne regionalne sisteme prostorske, družbene in medetnične soodvisnosti. Tovrstna obmejna območja dokazujejo, kako se v potencialno konfliktnih situacijah v pogojih dovolj razvite urbane družbe in mejne propustnosti lahko razvijajo koeksistenčne čezmejne prakse (Bufon in Minghi, 2000). Institucionalne tipologije "evroregij" se po nemškem vzoru širijo zlasti v srednjevzhodni Evropi ob nemški in avstrijski vzhodni meji ter v podonavskem pasu med novimi članicami EU. Slednje vnašajo v tukajšnja tradicionalno obrobna območja ob mejnih "železnih zavesah" novo dinamiko in nove razvojne možnosti ter predstavljajo pomemben dejavnik njihove regionalne rekonstrukcije. Vendar ostajajo tako v funkcionalno kot institucionalno profiliranih čezmejnih regijah še vedno dokaj prisotna nasprotovanja do novih oblik povezovanja, ki jih marsikje interpretirajo kot novo obliko širjenja vpliva zgodovinsko ali ekonomsko močnejše sosedbe v "notranje" zadeve sosednje države. Druga večja ovira za intenzivnejše oblike regionalnega čezmejnega sodelovanja je centralizacija državne organizacije, ki obrobnejšim območjem ne daje ustreznih instrumentov samouprave in s tem v strahu pred morebitno destabilizacijo družbeno-ekonomsko še dokaj šibkih državnih sistemov preprečuje decentralizacijo in uveljavljanje enakomernejših razvojnih možnosti. V tem smislu je regionalna politika EU še posebno pomembna, ker novim članicam tako rekoč vsiljuje večjo skrb do obmejnih in obrobni območij, ki jim s programom

Interreg in strukturnimi skladi nasploh namenja tudi relativno visoka namenska sredstva (Bufon, 2006).

Zunaj te dinamike ostajajo trenutno predvsem tista območja jugovzhodne Evrope, ki ne sodijo v EU: zahodni Balkan ter obmejna območja Romunije in Bolgarije. Ta območja imajo veliko skupnih interesov – med katerimi izstopa zlasti problem gospodarske in družbene tranzicije ob ekološkem problemu sanacije zastarelih industrijskih obratov –, toda vse premalo skupnih pobud. Razreševanje sociokulturnih in etničnih konfliktov ostaja glavni problem v dobršnem delu nekdanje Jugoslavije, še posebno v območjih stika med albanskim in nealbanskim prebivalstvom, vendar se pod plastjo družbenega nadzora, ki ga na območju izvajajo različne mednarodne organizacije, razteza obsežen "dereguliran" in integriran družbeni prostor, ki temelji na "sivi" ekonomiji in ilegalnih ekonomskih aktivnostih, kot so "globalno" trgovanje z mamili in migranti, prostitucija in tihotapstvo najrazličnejšega blaga (Bufon, 2004a).

Jugovzhodna Evropa je zato danes ključni "laboratorij" za razumevanje integracijskih politik na celinski in medcelinski ravni ter razvojnih možnosti in medsebojnih odnosov različnih etničnih skupin in regionalnih skupnosti, majhnih in večjih narodov, dominantnih skupin ter nacionalnih, verskih in jezikovnih manjšin. Tu je mogoče iz prve roke preverjati, do katere ravni sega kohezivna moč državnega nacionalizma in ali bo evropska politična karta v prihodnosti sestavljena iz nepregledne množice žepnih držav ali bodo to federalizirani kantoni makroregionalnih zvez ali le funkcionalne regije velike svetovne države. Očitno je odnos med državnim nacionalizmom in neonacionalističnimi in regionalnimi gibanji, na katera nedvomno vplivajo tudi širša geopolitična dogajanja in razmerja, lahko zelo zapleten in protisloven. Trenutni trendi vodijo tako v državno drobitev multinacionalnih držav po principu "osvobodilnega" državnega nacionalizma manjših narodov srednje in vzhodne Evrope, kot v smeri regionalističnih, avtonomističnih in federalističnih zahtev subnacionalnih družbenih skupnosti. V obeh primerih igra teritorialna zavezanost "novih" političnih subjektov zelo pomembno vlogo. Narodi in različne avtohtone etnične in regionalne skupnosti niso le del bolj ali manj spremenljivega geografskega prostora, ampak se sklicujejo na natančno opredeljen kulturni prostor, iz katerega črpajo tudi svojo enkratnost, posebnost in različnost. Prekrivanje teh prostorov seveda odpira potencialne horizontalne konflikte med mejnimi skupnostmi, obenem pa tudi potencialne vertikalne konflikte na relaciji država – regionalna skupnost, saj si država oziroma v državi dominantna skupnost prisvaja suvereni nadzor nad "nadzorovanim" ozemljem (Bufon, 1994b).

Posebno vprašanje neonacionalističnih gibanj je zato uporabnost principa samoodločbe in njegove raztegljivost na avtohtone teritorialne skupnosti "subnacionalnih" dimenzij, saj je praviloma državni in zato tudi

mednarodni aparat usmerjen v ohranjanje obstoječega stanja in zato že vnaprej zavrača vsakršen poskus spreminjanja državnega reda. Mednarodno priznana pravica do samoodločbe vseh "ljudstev" (po definiciji OZN) se tako v praksi omejuje na okoliščine zunanje dominacije s posebnimi določbami za tako imenovane staroselce, ne omenja pa razmer "interne kolonizacije", ki neposredno zadevajo avtohtone teritorialne skupnosti razvitega sveta. Posebno poglavje predstavljajo etnične, jezikovne in zlasti nacionalne manjšine, ki jim je še posebno v Evropi namenjenih relativno veliko mednarodnih aktov in bilateralnih dogovorov. Toda zopet se srečujemo z vprašanjem ravni in zvrsti: jezikovne ali etnične manjšine se vse težje funkcionalno razlikujejo od nacionalnih, še manj očitna pa je razlika med "narodi brez države", "internimi" etničnimi skupinami in historičnimi regionalnimi skupnostmi. Če je to le vprašanje numeričnih dimenzij, kakšna je potem razlika med individualnimi in kolektivnimi pravicami? Kje je meja med varstvom kulturnih značilnosti, teritorialno avtonomijo in odcepitvijo? In morda še pomembnejše vprašanje: kdo bo to mejo postavil. Državna uprava, obrobne skupnosti, naddržavni organizmi? Morda bo ravno primer jugovzhodne Evrope v prihodnosti pokazal, ali bodo v tem "boju" uspešnejše regionalne skupnosti ali državni aparat ali "evro-" oziroma "mondokracija". Čeprav kaže, da državni centri v Evropi kljub rastočemu procesu mednarodne integracije zaenkrat še vedno ohranjajo dokaj trdno v svojih rokah škarje, platno in meter, je mogoče pričakovati, da bodo ravno v tem, dokaj protislovnem obdobju integracije in dezintegracije, kohezivnosti in konfliktnosti ter konvergence in divergence obmejne regije, obmejne regionalne skupnosti ter nasploh evropska "kontaktna" območja odigrali še posebno funkcijo v medsebojnem zbliževanju in odpravljanju napetosti ter pri gradnji konkretnih temeljev bodočega evropskega skupnega "doma" (Bufon, 2005b).

ZAKLJUČEK: MED LOKALNOSTJO IN GLOBALNOSTJO

Jugovzhodno Evropo, tako kot celotni sodobni svet, označujejo predvsem naslednji elementi:

- prepletanje tradicionalnejših ekonomsko-političnih elementov in novejših elementov mednarodne integracije in diferenciacije na področju demografskih, kulturnih in okoljskih procesov;
- prepletanje nacionalnih in transnacionalnih politik ter pristopov "top-down" in "bottom-up" pri upravljanju družbeno-politične integracije in vzdrževanju družbeno-kulturne različnosti;
- naddržavna in poddržavna regionalizacija gospodarskih, političnih, kulturnih in obrambnih odnosov ob sočasni globalizaciji družbeno-gospodarskih razvojnih teženj;
- povečevanje stopnje multikulturalnosti v svetovnih

centrih ob sočasnem uveljavljanju angleščine kot svetovnega komunikacijskega jezika in "amerikanizaciji" svetovne ljudske, predvsem elektronske kulture;

- sodobni razvojni tokovi in nove komunikacijske možnosti, ki prinašajo določeno deteritorializacijo družbenih odnosov in sistemov, hkrati pa nove oblike družbeno-kulturnega "zavetja" in "domovanja" pred izzivi globalizirane družbe, ki jih nudita teritorialnost oziroma lokalno-regionalna dimenzija;

- spreminjanje vloge države v razmerju med lokalnim in globalnim, v smislu povečevanja notranje in zunanje posredovalne vloge ter zmanjševanja nekdanje suverenosti nad državljani in ozemljem;

- spreminjanje tradicionalnega razmerja med centrom in obrobjem s fragmentacijo, koncentracijo in relokacijo proizvodnje, s povečevanjem geografskih nesorazmerij ter transnacionalno regionalizacijo družbenih in gospodarskih vezi;

- razvoj informacijske oziroma na znanju temelječe družbe in ekonomije.

Skratka, tudi to navidez vse bolj fragmentirano okolje bo prisiljeno k ponovni funkcionalni reintegraciji, obseg in intenzivnost te povezanosti pa bosta učinkovala na številna področja družbenega življenja (Bugajski, 1995). Pokazatelj teh sprememb ni le gospodarska globalizacija, ampak tudi razvoj odnosa do vprašanja človekovih pravic, ki je pokazal, da suverenost sama po sebi še ni porok za državno legitimacijo v mednarodni zakonodaji (Castells, 1998). Slednje izzivajo tudi mednarodne varnostne organizacije in od mednarodne delitve dela odvisne proizvodnje sodobnega orožja, svetovni okoljski problemi in komunikacijska revolucija. Povečevanje čezmejnih oziroma mednarodnih vezi in izmenjav je v svetu spremenilo tudi naravo političnih skupnosti, ki se sedaj vse težje delijo na "domače" in "tuje". Še zlasti v okviru razvitejših mednarodnih integracijskih sistemov, kakršna je EU, sta prepletenost in soodvisnot med domačimi in mednarodnimi oziroma skupnimi politikami na vse številnejših področjih vse večji. Zaradi tega se tudi politični prostor v takih sistemih spreminja in presega tradicionalne državne okvire. To dejstvo odpira tudi vprašanje sodobnega pomena demokracije in državljanstva, ki ostajata po svoji funkciji in organizaciji vezana na tradicionalne oblike suverenih državnih sistemov (Ignatieff, 1995). Edino izjemo predstavlja evropski parlament, vendar ostaja njegova vloga bistveno bolj omejena v primerjavi s pristojnostmi nacionalnih predstavniških teles, ki sicer vse več časa posvečajo prevzemanju "komunitarnih zakonov" in njihovem vgrajevanju v državne pravne sisteme. Po drugi strani se povečujeta tudi težnja in potreba po učinkovitejši in raz-

poznavnejši lokalni upravi, ki bo bližja dejanskim potrebam državljanov in bo tudi lažje izražala njihovo kulturno specifiko.

Tudi v tem pogledu poskuša Evropa poiskati novo rešitev za svojo razvojno dilemo, in sicer kako je mogoče paradigmo "združenosti v različnosti" uresničiti v množici različnih interesov in ob različnih "specifičnih težah" posameznih držav, regionalnih skupnosti, jezikovnih skupin in teritorialnih enot. Hkrati se bo morala ta nova paradigma spopasti še s problemom svojega mogočega prenosa na svetovno raven in svojega odnosa do globalizacijskega "talilnega lonca". V tem smislu je zanimivo, da je Evropa, domovina nacionalizma in imperializma, ne nazadnje pa tudi politične geografije, svoj vzor politične ureditve prostora in družbenih odnosov od 16. stoletja dalje uveljavljala ne le "doma", ampak ga je prenašala tudi na druge celine, marsikdaj v nasprotju s svojo doktrino o samoodločbi narodov, ki je v preteklosti prinesla evropski celine tako visoko stopnjo konfliktnosti. Čeprav je po drugi svetovni vojni izgubila vlogo in položaj svetovnega "središča", ostaja prav ta celina še vedno pravi "laboratorij" kompleksnosti politično-geografskih in kulturno-geografskih pojavov ob prepletanju etničnih skupin, narodov, držav, manjšin, medetničnih odnosov, integracijskih procesov in čezmejnega sodelovanja. Njeni tako različni in številni kulturni prostori izražajo pretekla nasprotja in napetosti, a tudi željo po iskanju novih ravnovesij in večjega medsebojnega povezovanja, zato so vestni pokazatelj njene mnogokrat protislovne, a vselej privlačne podobe. Od uspeha in možnosti uveljavljanja integracijskih modelov v Evropi pa je navsezadnje odvisna ne le njena prihodnost, ampak tudi prihodnost precejšnjega dela sveta, ki se sklicuje na njene civilizacijske dosežke (Bufon, 2004b in 2005b).

Dogajanja v Evropi in v svetu nas opozarjajo, da sodobni družbeni pojavi ne pomenijo nujno "konca geografije" ali "razvrednotenja razdalje", temveč le njuno reinterpretacijo in relativizacijo, ki prinašata mnogo kompleksnejšo strukturo razmerij med lokalnimi skupnostmi, državami in regijami oziroma med različnimi ravnmi družbenokulturnih in političnih prostorov ter proizvodnimi sistemi. Zato bodo protislovni procesi, ki jim lahko neposredno sledimo na območju jugovzhodne Evrope, nedvomno še dolgo zaposlovali proučevalce sodobnih družbenih in prostorskih struktur pri odkrivanju in razumevanju različnih prepletanj in vplivnih prekrivanj med lokalnimi in globalnimi dimenzijami ter novih možnosti sobivanja in razvoja v današnjem, vse bolj povezanem in soodvisnem svetu.

SOUTH-EASTERN EUROPE AS THE EUROPEAN LAB OF SOCIAL AND SPATIAL
INTEGRATION AND DISINTEGRATION

Milan BUFON

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean and Humanities Studies,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: milan.bufon@zrs.upr.si

SUMMARY

The area around the former geopolitical border between the "East" and the "West" has from old been pored over by researchers studying political-geographical structures and their transformations, since it has historically been an area of concurrent integration and disintegration, and as such one of the most interesting and conspicuous areas of social and cultural contact in Europe. Over time it has been an area without a permanent geopolitical connotation, marked primarily by a protean character and its tendency to pass into various influential areas of external and internal regional powers. After the fall of the Berlin wall, new, more complex regionalisation emerged: the part of "intermediate Europe" which was due to a more favourable social-economic structure and a more adequate state-nation relation able to enter western-European associations faster was called central-eastern Europe, while the part of this same region going through a lengthier political, social and economic transition was now referred to as south-eastern Europe, with the most conflict-ridden area of this latter region being assigned a special, new name: the western Balkans.

The latter was also the area experiencing the most intensive political-geographical transformations, which lead to the emergence of numerous new states and many contemporary protectorates—a fact once again stressing the old geopolitical belief that this area, due to its geopolitical weakness, required suitable monitoring by an external regional force. Still, it would be wrong to interpret and reduce the recent geopolitical reorientation of the "intermediate" Europe and broader reintegration of the European continent to a mere "enlargement" of the EU and NATO towards the east. Though Europe has, since the fall of the 'Iron Curtain,' undoubtedly become much more varied and diverse than it used to be, the strategies and policies of preservation and management of this variety in the sense of the long declaimed new European paradigm – "United in Diversity" – are anything but elaborated. This fact represents the greatest challenge for the present and future of the European continent, in which the "entrenchment" of the integration processes still lags a good deal behind their "enlargement."

A new "external" border of the EU, both in the sense of "enlargement" as well as "deepening" of this association, is currently especially represented by south-eastern Europe. This is probably one of the most complex contact areas of our continent, where geopolitical interests of various internal and external regional powers and super-powers intertwined in the course of history; where political borders were built, erased and moved accordingly; where ethnic, linguistic and religious minorities increased in number and mixed territorially following changes in the ruling elites and dominant communities; where, consequently, the process of nationalism and state formation mingled not only with homogenisation trends, but also irredentist tendencies and repressive methods of ethnic cleansing. What is today a chaotic, unstable and peripheral part of Europe will, by force of circumstances, become a chaotic, unstable and peripheral part of the European Union, for which a plan will have to be prepared and implemented, the sort of "New Deal" that Germany attempted to draft for its unexpectedly obtained eastern regions. This situation could lead to various new potential conflicts, but it could also represent a starting point for greater mutual integration and cooperation. The reintegrative social potentials are all the more necessary in the current fragmented political-geographical structure of south-eastern Europe, where many existing and emerging nominal or de facto independent political entities could not begin to exist and function normally without wide international support and involvement. In sum, even this seemingly more and more fragmented environment will be forced into another functional reintegration, the extent and intensity of which will have an impact on numerous areas of social life.

An indication of these changes is not only economic globalisation, but also, for instance, the change in the relation towards the human rights issue, which also opens the question of the contemporary meaning of democracy and citizenship, which in terms of their function and organisation remain tied to the traditional forms of sovereign state systems. The events in south-eastern Europe, too, can be taken as a warning that modern social phenomena do not necessarily translate as "the end of geography," but only as their reinterpretation and relativisation, which convey a more complex structure of relationships between local communities, states and regions; i.e., between various levels of socio-cultural and political areas and production systems. That is why the contradictory processes we can witness from close vantage in this part of Europe will undoubtedly continue, for a long time, to keep researchers of

contemporary social and spatial structures busy discovering and understanding the various instances of intertwining and influence overlapping between local and global dimensions, as well as new possibilities of coexistence and progress in this increasingly more connected and co-dependent world of today.

Key words: south-eastern Europe, political geography of Europe, social and spatial integration and disintegration

LITERATURA

Bufon, M. (1994a): Nacionalne manjšine in njihova funkcija v mednarodnih integrativnih procesih: iluzija ali realnost? V: Štrukelj, I., Sussi, E. (eds.): Narodne manjšine danes in jutri. Trst, Slovenski raziskovalni inštitut, 87–95.

Bufon, M. (1994b): Regionalizem in nacionalizem. Annales 5/94. Koper, 9–16.

Bufon, M. (1998): Nationalism and globalization – a Central European perspective. Annales, Series historia et sociologia, 12/98. Koper, 7–14.

Bufon, M. (2001): From geopolitics to political geography – the new European challenge. V: Antonsich, M., Kolossov V., Pagnini, M. P. (eds.): Europe Between Political Geography and Geopolitics. Roma, Società geografica italiana, 335–346.

Bufon, M. (2002): Slovenia – a European contact and border area. Annales, Series historia et sociologia, 12, 2002, 2. Koper, 445–472.

Bufon, M. (2004a): Central-eastern and South-eastern Europe: an area of geopolitical and geocultural contact. Annales, Series historia et sociologia, 14, 2004, 1. Koper, 97–108.

Bufon, M. (2004b): Med teritorialnostjo in globalnostjo – sodobni problemi območij družbenega in kulturnega stika. Koper, Založba Annales.

Bufon, M. (2005a): Med konvergenco in divergenco – dileme evropskih integracijskih procesov. Annales, Series historia et sociologia, 15, 2005, 1. Koper, 55–68.

Bufon, M. (2005b): Unity in diversity – a possible new European paradigm? V: Gosar, A. (ed.): Globalizirana Evropa. Koper, Založba Annales, 73–83.

Bufon, M. (ed.) (2005c): Slovenija po letu 2004 – mostišče med EU in Jugovzhodno Evropo? Koper, Založba Annales.

Bufon, M. (2006): Geography of border landscapes, borderlands and euroregions in the enlarged EU. Rivista Geografica Italiana 113/1. Firenze, 47–72.

Bufon, M., in Minghi, J. V. (2000): The upper Adriatic borderland – from conflict to harmony. GeoJournal 52. Dordrecht – Boston – London, 119–127.

Bugajski, J. (1995): Nations in Turmoil – Conflict and Co-operation in Eastern Europe. Boulder, Westview Press.

Castells, M. (1998): End of Millenium. Malden, Blackwell.

Entrikin, J. N. (2003): Political community, identity, and cosmopolitan place. V: Berezin, M., Schain, M. (eds.): Europe without Borders. Baltimore, The John Hopkins University Press, 51–63.

Gosar, A. (ed.) (2005): Globalizirana Evropa. Koper, Založba Annales.

Ignatieff, M. (1994): Blood and Belonging – Journeys into the New Nationalism. London, Vintage.

O'Loughlin, J. (2001): Geopolitical visions of Central Europe. V: Antonsich, M., Kolossov V., Pagnini, M. P. (eds.): Europe Between Political Geography and Geopolitics. Roma, Società geografica italiana, 607–628.

Pickles, J., Smith, A. (ed.) (1998): Theorising Transition – The Political Economy of Post-Communist Transformations. London, Routledge.

Tunjić, F. (2004): Vmesna Evropa. Koper, Založba Annales.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2006-08-29

UDK 325.2:314.74(497.4:497.6)"1945/2002"

PREGLED STRUKTURE SELITVENIH TOKOV IZ BIH V OKVIRU NOTRANJE-JUGOSLOVANSKIH MIGRACIJ V SLOVENIJO

Damir JOSIPOVIČ

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika,
SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13
e-mail: damir.josipovic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek predstavlja številčni razvoj priseljevanja v Slovenijo z območja nekdanje SFRJ v obdobju po drugi svetovni vojni s poudarkom na priseljevanju iz Bosne in Hercegovine. Predstavljena je geografska distribucija priseljenega prebivalstva glede na območje priselitve in odselitve. Izpostavljen je zlasti vidik vzročnosti migracij in vpliv na regionalnodemografsko strukturo Slovenije ter Bosne in Hercegovine kot največje dajateljice prebivalstva Sloveniji. Prispevek obravnava etničnogeografsko specifičnost in pogojenost migracij na obravnavanem primeru. Etnično- in politično- ter regionalnogeografska determiniranost omenjenih migracij pomeni pomemben element v regionalnem razvoju obeh držav.

Ključne besede: migracije, dejavniki migracij, politična geografija, demogeografija, demografija, etnična struktura, Slovenija, Bosna in Hercegovina

ANALISI DELLA STRUTTURA DEI FLUSSI MIGRATORI DALLA BOSNIA E ERZEGOVINA NEL QUADRO DELLE MIGRAZIONI INTERNE JUGOSLAVE IN SLOVENIA

SINTESI

Il contributo rappresenta lo sviluppo dell'immigrazione in Slovenia dall'area dell'ex Repubblica Socialista Federale di Jugoslavia nel periodo dopo la seconda guerra mondiale, con una particolare attenzione all'immigrazione dalla Bosnia e Erzegovina. L'articolo presenta la distribuzione geografica della popolazione trasferitasi in queste zone, in base all'area di emigrazione e d'immigrazione. Vengono esposte in particolare le cause della migrazione e l'influenza sulla struttura regionale-demografica della Slovenia e della Bosnia e Erzegovina in qualità di maggiore contribuente di immigrati per la Slovenia stessa. L'articolo analizza la specificità etnico-geografica e le cause dei flussi migratori per l'esempio in questione. La determinazione etnica, politica, regionale e geografica dei flussi migratori è un elemento importante nello sviluppo regionale di entrambi i paesi.

Parole chiave: migrazioni, cause delle migrazioni, geografia politica, demogeografia, demografia, struttura etnica, Slovenia, Bosnia e Erzegovina

UVOD

Migracije v Slovenijo z območja Bosne in Hercegovine predstavljajo glede na število priseljenih večino vseh priselitev z območja nekdanje SFRJ. Kljub temu jih ne moremo obravnavati popolnoma ločeno od ostalih migracij z območja nekdanje SFRJ. Dejavniki migracij v Slovenijo so namreč kompleksni, zaradi česar izolirana obravnava izvornih območij ni mogoča. Tako so v prispevku predstavljena kvantitativna razmerja med posameznimi območji, na podlagi katerih je mogoče opredeliti vlogo, ki jo predstavlja Bosna in Hercegovina v sklopu jugoslovanskih migracij v Slovenijo in kot dejavnik sprememb regionalne strukture v Sloveniji. Hkrati so opredeljene tudi posledice množičnega izseljevanja iz Bosne in Hercegovine v druge dele nekdanje SFRJ.

Teoretsko izhodišče obravnave migracij z območja nekdanje SFRJ v Slovenijo je vidik psevdoprostovoljnih migracij (Josipovič, 2005, 62–65), ki so uvedene prav zaradi izjemno težkega, včasih pa celo nemogočega dihotomnega razločevanja med prisilnimi in prostovoljnimi migracijami. Psevdoprostovoljne migracije so značilne prav za obdobje obstoja SFRJ po drugi svetovni vojni do razpada leta 1991 (Josipovič, 2005, 62–65). Vzročnosti migracij zato ne moremo iskati le na področju ekonomskih dejavnikov, temveč je treba polje dejavnikov razširiti. Kot je pokazala raziskava, so ključno vlogo v okviru notranjejugoslovanskih migracij igrali politično-geografski dejavniki, znotraj katerih je bil etnični element še posebej močan (Josipovič, 2005, 66–67). To ne pomeni, da ekonomski dejavniki niso igrali določene vloge, pomembno je predvsem to, da jim ne smemo pripisovati pretiranega pomena (Josipovič, 2005, 66–67).

V metodološkem pogledu uvaža prispevek nekatere novosti v prostorskem predstavljanju podatkov slovenskega popisa prebivalstva iz leta 2002 in nekatere nove metodološke rešitve (s strani Statističnega urada Republike Slovenije) t. i. zakrivanja podatkov, kjer so frekvenca za posamezno spremenljivko nizke, je postalo prikazovanje določenih podatkov na ravni naselja onemogočeno oziroma nesmiselno zaradi prevelike izgube informacij. V ta namen so bile oblikovane demogeografske homogene cone, ki posamezna majhna naselja združujejo v večje enote (Josipovič, Repolusk, 2004; Josipovič, 2005, 95–96). S pomočjo take prostorske ureditve smo lahko prikazali podatke o etničnosti, ki bi sicer ostali zakriti.

Temeljna uporabljena vira podatkov, na podlagi katerih je bila izvedena analiza, sta popis prebivalstva in podatki ankete, ki je bila izvedena leta 2004 med prebivalci Slovenije, ki so se vanjo priselili z območja nekdanje SFRJ. Popis prebivalstva se nanaša tako na Slovenijo kot na druge dele nekdanje SFRJ, poudarek pa je bil na podatkih popisov po drugi svetovni vojni, zlasti še zadnjih treh popisov prebivalstva (1981, 1991, 2002).

V besedilu uporabljamo etnične oznake v skladu z vi-

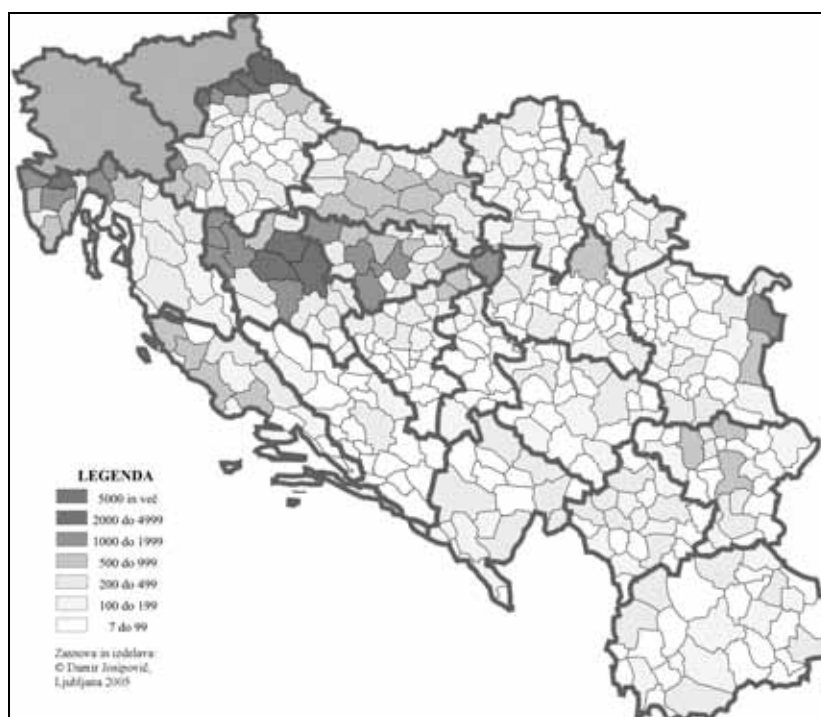
ri podatkov, ki se nanje nanašajo. To pomeni, da so se nekatere etnične opredelitve sčasoma spreminjale, kar je razvidno iz virov, iz katerih so povzete, ter tudi iz objavljenih preglednic in grafov. Tako do vključno popisa 1991 nastopajo denimo Muslimani. Sredi 1990. let to oznako uradno nadomesti etnična in narodnostna oznaka Bošnjak, čeprav kot popisna kategorija ostane tudi opredelitev Musliman. Obema opredelitvama se v precejšnjem obsegu pridruži še opredelitev Bosanec, ki se v veliki večini nanaša na muslimansko oziroma bošnjaško prebivalstvo.

JUGOSLOVANSKE MIGRACIJE KOT PRISPEVEK
SPLOŠNI TEORIJI MIGRACIJ

Dva v izhodišču različna temeljna pristopa v teorijah migracij – mikroskopski proti makroskopskemu pristopu – doslej nista ponudila zadovoljivega celostnega okvira za proučevanje migracij. Kot taka nista nujno dajala povsem različnih rezultatov. Razpoteje pristopov z vidika križanja rezultatov navaja na pomembnost prisotnosti obeh vidikov. Da je ta dva vidika mogoče združiti, je pokazal s svojim relativno ohlapnim modelom že Moon (1995). Resnična združitev obeh pristopov doslej še ni bila konceptualizirana. Na primeru mednarodnih migracij so bili v zadnjem času spet bolj postavljeni v ospredje strukturalni makrodejavniki (npr. Hamilton, 1997), kar problematiko pristopov še naprej pušča odprto. Pomembno vlogo igra v zadnjih dveh desetletjih tudi razmišljanje, da je treba v migracijski cikel ali proces vključiti tako ciljna kot izvorna območja – torej tako emigrantsko družbo (območje) kot tudi imigrantsko (npr. Hamilton, 1997; Brettel, Hollifield, 2000). To deluje logično, ni pa samoumevno, saj se zaradi različnih ovir pri raziskovanju raziskovalci raje usmerjajo samo na en vidik, drugega pa zanemarjajo. Vendar pa primer jugoslovanskih migracij posebej po drugi svetovni vojni kaže na prisotnost tako makro- kot tudi mikrodejavnikov migracij. Kakor je bil človek kot posameznik ali skupina lutka odločitev političnega vrha in državnih ideologov, tako je bil hkrati tudi kralj odločitev – vendar ne vedno in ne povsod, temveč samo v povsem specifičnih primerih.

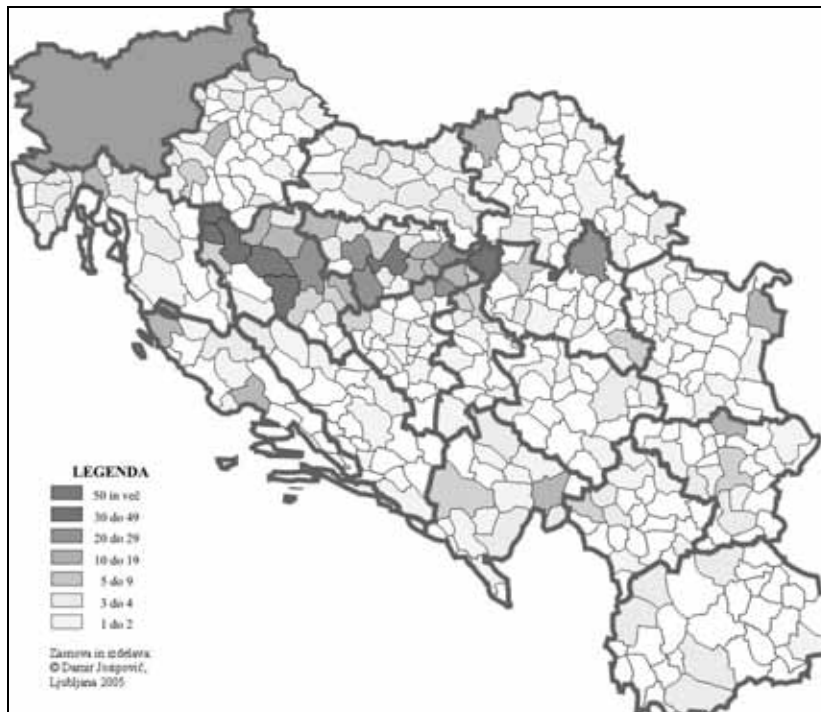
Vloga Slovenije v notranjejugoslovanskih migracijah

Med odselitvenimi območji obstajajo velike razlike tako v regionalnogeografski strukturi kot tudi v obsegu izseljevanja. Bistvene razlike med območji so tudi glede preseljevanja v Slovenijo. Nekdanja jugoslovanska statistika je za potrebe proučevanja migracijskih gibanj znotraj SFRJ izdelala rajonizacijo. To smo za naš primer nekoliko preuredili oziroma izdelali drugo. Statistična rajonizacija, ki izhaja iz šestdesetih let 20. stoletja (Sentič, 1963), je bila izdelana za takratne tokove in je za preseljevanje v Slovenijo manj primerna oziroma pregroba. Zato smo izdelali novo rajonizacijo oziroma

Sl. 1: Priseljenci v Slovenijo glede na občino rojstva v SFRJ (SZS, 1981).

Fig. 1: Immigrants to Slovenia according to the municipality in which they were born in the Socialist Federative Republic of Yugoslavia – SFRY (SZS, 1981).

Sl. 2: Priseljenci v Slovenijo glede na občino rojstva v SFRJ (Josipovič, 2004).

Fig. 2: Immigrants to Slovenia according to the municipality in which they were born in the SFRY (Josipovič, 2004).

regionalizacijo (sl. 9). Ta regionalizacija upošteva ne le selilno afiniteto posameznih območij, pač pa tudi temeljne družbenogeografske značilnosti. Med slednjimi izpostavljamo predvsem etnični element, ki se je izkazal kot eden odločilnih dejavnikov v medrepubliškem preseljevanju znotraj SFRJ (prim. Petrovič, 1987, 136–41). V povezavi s političnogeografskimi dejavniki je igral temeljno vlogo v oblikovanju specifičnega odselitveno-priselitvenega prostorskegeografskega vzorca. Priseljeno prebivalstvo v Sloveniji se razporeja prostorsko specifično tako po etničnosti kot po območju izvora (rajonu), kar je razvidno iz naslednjih kart (sl. 1, 2, 3).

Primerjava medrepubliških migracij v nekdanji SFRJ po podatkih popisa 1971 za leto 1970 kaže zelo podoben položaj za Bosno in Hercegovino kot za Slovenijo. Obe republiki sta bili na migracijskem repu glede obsega priseljevanja. Imigracije so predstavljale v Bosni in Hercegovini komaj 14,8%, v Sloveniji pa 17,4% od vseh migracij, notranjih in zunanjih. Če odštejemo priselitve iz tujine, se deleža medrepubliških migracij (priseljenih iz drugih republik) zmanjšata na 13,5% v primeru Bosne in Hercegovine, v primeru Slovenije pa na 15,1%, in postaneta še podobnejša, saj je imela Slovenija skoraj dvakrat več priselitev iz tujine kot Bosna in Hercegovina. Povsem drugačen položaj je bil v Vojvodini, ki je z 38,7% (od tega 1,3% iz tujine) zasedala vodilno mesto (Breznik, 1988, 238). Ti podatki kažejo, da realno gledano Slovenija do sedemdesetih let

ni bila posebej zanimiv niti pomemben cilj za priseljevanje iz drugih republik.

Pomembno je upoštevati razsežnosti notranjeyugoslovanskih migracij. Intenzivnost glede na izbiro ciljnih republik je zelo različna. Vloga Slovenije je v tem pogledu bistveno obrobnejša, kot se morda zdi na prvi pogled. Če zanemarimo vse notranjerepubliške migracije, ki pogosto dosegajo visoke deleže, je število občin, za katere Slovenija emigracijsko predstavlja prvi cilj relativno majhno. Večinoma so skoncentrirane ob slovensko-hrvaški meji in razen v primeru dela Bele Krajine, ki meji na hrvaški Kordun, gre za ozemeljski kontinuum (sl. 3). Edini dve hrvaški obmejni občini, katerima Slovenija ni pomenila prvi emigracijski cilj, sta Vrbovsko in Duga Resa. Za obe, še posebej za Vrbovsko, je značilen relativno visok delež Srbov, ki so emigracijsko gravitirali k Srbiji in Vojvodini. Na ta način so izselitveno tehniko kljub izdatnemu preseljevanju v Slovenijo nagnili drugam. Sicer pa v Slovenijo gravitira skoraj vsa Istra z izjemo Pulja, v katerem je velik del prebivalstva predstavljalo vojaštvo (vojaška pomorska in zračna luka), pretežno srbske etničnosti. Poleg Istre v Slovenijo gravitira še območje Reke, Zgornjega Obkolpja (Gorskega kotarja), nadalje območje Žumberka, Zagorja in Međimurja. Gravitacijsko prevladujoče območje je v veliki meri pogojevalo prav lokalno etnično razmerje oziroma delež Srbov. Kjer je bil ta delež relativno visok, so imele tudi migracije podobno republiško-teritorialno težišče.

Sl. 3: Občine v SFRJ, ki jim je Slovenija emigracijsko pomenila prvi zunajrepubliški cilj (SZS, 1981).

Fig. 3: Municipalities in the SFRY to which Slovenia represented the first emigration target area outside their original republic (SZS, 1981).

Od skupno 26 občin sta bili le dve zunaj ozemlja Hrvaške. In sicer občina Cazin v Bihaški krajini na skrajnem severozahodu Bosne in Hercegovine ter občina Negotin na skrajnem vzhodu Srbije (Negotinska krajina). Za obe je značilna skrajno periferna političnogeografska lega in visok delež etničnih "manjšin". Cazin kot etnično najbolj homogeno muslimansko-bošnjaško območje v Bosni in Hercegovini leži v neposredni bližini Slovenije, zaradi česar je v ospredju tudi geografski faktor razdalj. Kot gosto naseljeno, skoraj izključno muslimansko območje, bogato z mladim prebivalstvom je predstavljalo tudi trg delovne sile, iz katerega so načrtno zajemala mnoga podjetja v Sloveniji. Negotin je nekoliko drugačen primer. To ozemlje je bilo dolgo časa predmet spora med kraljevino Srbijo (kasneje Jugoslavijo) in Bolgarijo. Tam prebiva velika aromunska (romunsko-vlaška) etnična skupnost, precej je tudi Bolgarov, za celotno slovansko govoreče prebivalstvo pa je značilno šopsko-torlakovsko narečje, ki je lingvistično najbližje makedonščini in bolgarščini. Zato je zanimivo, ne pa nerazumljivo, da si je največji del emigrantov "izbral" ravno Slovenijo. Glede na velik presežek preseljenih v Slovenijo, skoraj dvakrat več kot v Vojvodino, ki je drugo ciljno območje Negotincev (SZS, 1981), je Negotin lahko dober primer za proučevanje verižne migracije.

Razumevanje selitvenih specifik posameznih etničnih skupin nekdanje SFRJ (načrtne migracije v jugoslovanskem obdobju)

V Vojvodini kot tipičnem območju načrtnih političnih in etničnih selitev je potekala sistematična nekajstoletna kolonizacija vse do prvih nekaj let po drugi svetovni vojni. Priselitve so se vršile iz hribovitih predelov nekdanje Jugoslavije, iz madžarskega in avstro-nemškega Podonavja, s karpatskega območja, pa tudi od drugod. Zadnja večja kolonizacija je bila izpeljana po drugi svetovni vojni, ko se je na posesti izseljenih Nemcev naselilo okrog četrte milijona prebivalcev, pretežno z območja kraških dinarskih planot v notranjosti Jugoslavije (Bertić, Rogić, 1987, 98).

Prečanski Srbi so se večinoma izseljevali v kraje, ki jih je bilo treba srbizirati ali etnično homogenizirati. Za to nalogo so bili zlasti primerni bosanski Srbi. Velikosrbsko razmišljanje je izhajalo iz dejstva, da je v Bosni in Hercegovini presežek Srbov in da jih je del smiselno preseliti v "krizna" območja, saj je bil delež Muslimanov in Hrvatov bistveno nižji od deleža Srbov. Na ta način Srbi ne bi izgubili dominantne vloge v Bosni in Hercegovini, hkrati pa bi v smislu prisotnosti povečali svoje deleže drugje. Vendar se je del načrtov do neke mere ponesrečil, saj je začetna spodbuda k preseljevanju dejansko sprožila efekt migracijske verige, ki ga je bilo težje nadzorovati, kot pa vzpodbuditi. Ker so bili Muslimani od narodov Bosne in Hercegovine najmanj migracijsko mobilni v prvem obdobju po drugi svetovni vojni, se je nji-

hov delež relativno povečeval, delež Hrvatov in Srbov pa zmanjševal. Posledica tega je bilo postopno spreminjanje etnične slike posameznih predelov znotraj Bosne in Hercegovine. Zavedajoč se nevarnosti, da bi lahko Muslimani postali lokalna večina v občinah s pestro etnično sestavo, je bilo treba ustvariti pogoje, da bi se tudi Muslimani postopoma začeli izseljevati. Zanimivo pri tem je, da so se začeli izseljevati ravno s teh "problematičnih" območij (Sanski Most, Prijedor, Ključ itd.). Značilnost teh območij je bila sicer srbska večina, vendar relativno hitro upadanje deleža Hrvatov in Srbov na račun Muslimanov. Veliki zaposlitveni centri, ki so deloma v šestdesetih, predvsem pa v sedemdesetih letih zrasli na območju Slovenije v procesu industrializacije, mnogokrat tam, kjer jih glede na regionalnogeografske razmere ne bi pričakovali (npr. železarna na Jesenicah), so pomenili potencialna zaposlitvena središča za priseljeno prebivalstvo. In če so se Srbi poklicno ukvarjali s celo paleto dejavnosti, je bila za Muslimane značilna precej monostrukturna poklicna pa tudi izobrazbena usmerjenost (SURs, 1981; 1991). Ta je opozarjala na neenake možnosti izobraževanja in zaposlovanja v izvornih območjih, hkrati pa je poudarjala tudi tamkajšnje zaposlitvene razmere.

Če se je s hitro industrializacijo povečevalo število delovnih mest, je presenetljivo, da jih v sedemdesetih letih niso zapolnili Muslimani v Bosni in Hercegovini, ki se je intenzivno industrializirala in je imela v sedemdesetih letih med vsemi republikami največ težke industrije v SFRJ (prim. Marić, 1991, 109). To pa je bilo močno v nasprotju z muslimanskimi izselitvami, ki so v tem času doživele vrhunec (SURs, 1981; 1991; 2002). Tudi podatki ankete kažejo, da je večina vprašanih menila, da bi se lahko zaposlila v domačem kraju, če bi to hotela, vendar so se odločili za izselitev, največkrat zato, ker so v Sloveniji že poznali koga, ki jim je o Sloveniji povedal lepe stvari, da bi si v mladih migrantih pridobil družbo (Josipović, 2004). Zadeva je kontroverzna tudi z vidika starosti migrantov, ki so bili po nekaterih podatkih še celo bistveno mlajši od statističnih vrednosti (npr. Dolenc, 2003, 76). Če so bili migranti v resnici tako mladi (med 15 in 20 let), se velja vprašati, kakšni so bili pogoji za šolanje v izvornem območju. Rodnost v Bosni in Hercegovini je v sedemdesetih letih namreč padla na raven Slovenije (Josipović, 2004, 12). Ni torej šlo samo za agrarno prenaseljenost in pretirano rodnost, ki je prispevala prebivalstvene presežke (rodnost katolikov je bila tradicionalno višja (npr. Dugački, 1942)), ampak so morali obstajati posebni pogoji na izvornih območjih. Če uporabimo kartografsko metodo, nam hitro postane jasno, da so glavna izselitvena območja v Bosni in Hercegovini tam, kjer imajo (ali so imeli) relativno večino Srbi oziroma kjer je etnična struktura zelo prepletena (sl. 4–7; tabele 1–6; prim. Bufon, 2001, 118; 2005). Etnično specifična časovnost izseljevanja pa sovпада z izgubljanjem ali s pešanjem srbske večine oziroma deležev, ki so jih ti predstavljali v posameznih občinah.

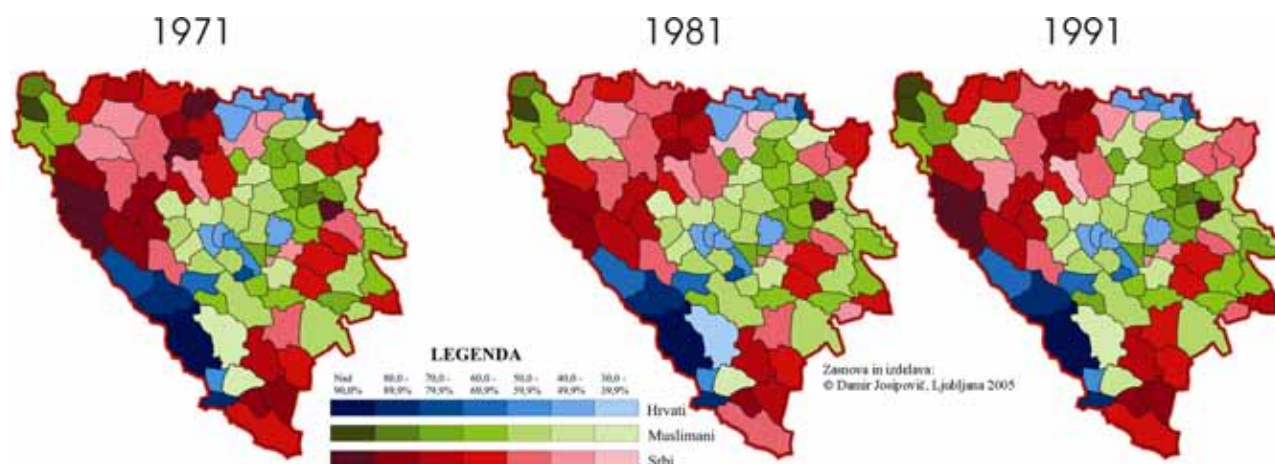
Nadaljnji pokazatelj političnogeografske pogojenosti izseljevanja iz Bosne in Hercegovine ter posledično priseljevanja v Slovenijo je delež priseljenih iz Bosne in Hercegovine v druge republike. Iz teh podatkov vidimo, da je postala Slovenija "zanimivejša" šele v drugi polovici sedemdesetih, medtem ko za Muslime razen Slovenije in Hrvaške ne predstavlja nobena druga re-

publika ciljnega območja. V določeni meri je izjema zdomstvo in izseljevanje v tujino, ki pa je pri Muslimanih ravno tako pozno in najmanj obsežno v primerjavi s Hrvati in tudi s Srbi (npr. Grečič, 1975, 228). To potrjujejo tudi podatki o deležu in številu Muslimanov v drugih republikah, ki se je v Srbiji relativno vseskozi zmanjševal (npr. Petrović, 1987, 101), druge

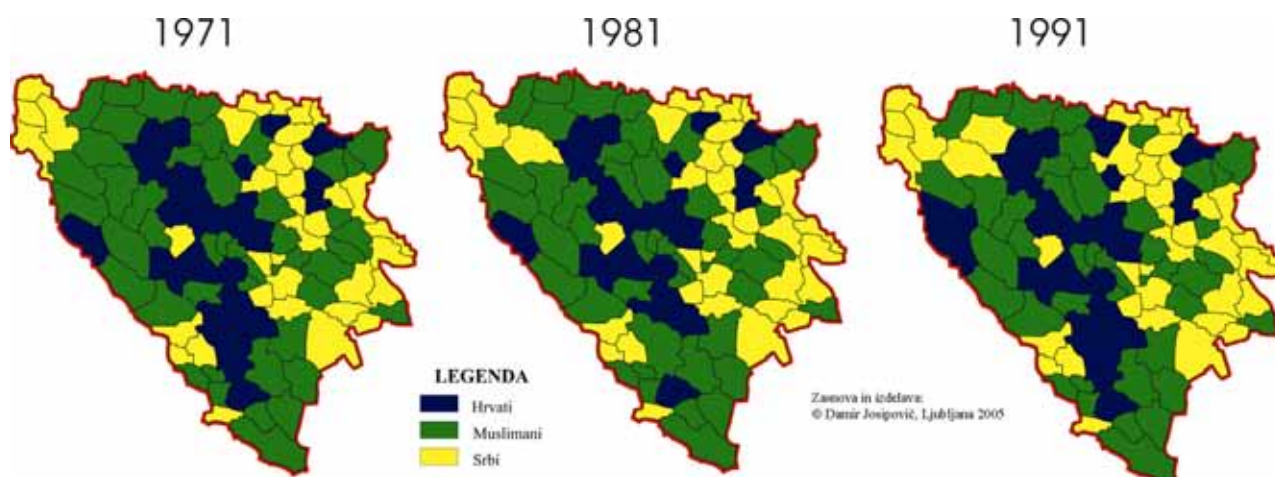
Sl. 4: Glavna izselitvena območja notranjugoslovanskih priseljencev v Slovenijo (Josipovič, 2004).

Fig. 4: Major emigration areas of internal Yugoslav immigrants to Slovenia (Josipovič, 2004).

Sl. 5: Območja občin glede na spremembe deležev v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991).

Fig. 5: Municipality territory with regard to changes in shares in the period between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991).

Sl. 6: Območja občin glede na drugo etnijo po velikosti v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991).

Fig. 6: Municipality territory with regard to the second largest ethnic group between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991).

Sl. 7: Spremembe razmerij med Hrvati in Muslimani (SprHM), med Hrvati in Srbi (SprHS) in med Srbi in Muslimani (SprSM) v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991).

Fig. 7: Changes in ratios between Croats and Muslims (SprHM), between Croats and Serbs (SprHS) and between Serbs and Muslims (SprSM), in the period between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991).

Tabela 1: Spremembe medetničnih razmerij v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni).

Table 1: Changes in interethnic relations between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991; author's own computations).

razmerje 71/91	Izboljšanje	Poslabšanje	Število občin	(%)	(%)	(%)
Hrvati : Muslimani	16	91	107	15,0	85,0	100
Hrvati : Srbi	44	63	107	41,1	58,9	100
Muslimani : Srbi	92	15	107	86,0	14,0	100

Tabela 2: Število občin z večinsko etnijo v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni).

Table 2: Number of municipalities with a majority ethnic group between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991; author's own computations).

	1971	1981	1991	1971(%)	1981(%)	1991(%)
Hrvati	21	22	20	19,6	20,2	18,3
Muslimani	44	47	52	41,1	43,1	47,7
Srbi	42	40	37	39,3	36,7	33,9
število občin	107	109	109	100,0	100,0	100,0

Tabela 3: Število občin glede na tip večine v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni).

Table 3: Number of municipalities according to the type of majority ethnic group between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991; author's own computations).

	1971 ABS.	1971 REL.	1981 ABS.	1981 REL.	1991 ABS.	1991 REL.
Hrvati	15	6	14	8	14	6
Muslimani	36	8	36	11	38	14
Srbi	33	9	32	8	32	5
število občin	84	23	82	27	84	25
	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)	(%)
Hrvati	71,4	28,6	63,6	36,4	70,0	30,0
Muslimani	81,8	18,2	76,6	23,4	73,1	26,9
Srbi	78,6	21,4	80,0	20,0	86,5	13,5

Tabela 4: Število občin z relativno večino glede na drugo etnijo po številčnosti v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni).

Table 4: Number of municipalities with a relative majority with respect to the second largest ethnic group between 1971 and 1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991; author's own computations).

	1971			1981			1991		
	Hrvati	Muslimani	Srbi	Hrvati	Muslimani	Srbi	Hrvati	Muslimani	Srbi
Hrvati	6	3	3	8	5	3	6	4	2
Muslimani	7	8	1	8	11	3	8	14	6
Srbi	2	7	9	1	7	8	1	4	5

Tabela 5: Število občin z drugo etnijo po številčnosti v obdobju 1971–1991 v Bosni in Hercegovini (SZS, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni).

Table 5: Number of municipalities with second largest ethnic group, between 1971–1991 in Bosnia and Herzegovina (SZS, 1971; 1981; 1991; author's own computations).

	1971	1981	1991	1971(%)	1981(%)	1991(%)
Hrvati	22	23	23	20,6	21,1	21,1
Muslimani	48	48	43	44,9	44,0	39,4
Srbi	37	38	43	34,6	34,9	39,4
število občin	107	109	109	100,0	100,0	100,0

Tabela 6: Delež in razmerje konstitutivnih etnij v prebivalstvu Bosne in Hercegovine v obdobju 1971–1991 (SZS, 1971; 1981; 1991; lastni izračuni).**Table 6: Shares and ratios of constitutive ethnic groups in the population of Bosnia and Herzegovina between 1971 and 1991 (SZS, 1971; 1981; 1991; author's own computations).**

	1971	1981	1991	1971	1981	1991
Hrvati	20,5	18,1	17,4	21,0	20,1	18,9
Muslimani	39,7	39,7	43,4	40,8	44,1	47,1
Srbi	37,2	32,1	31,2	38,2	35,7	33,9
Skupaj	97,4	89,9	92,1	100,0	100,0	100,0

republike pa za izseljevanje niso bile zanimive. Vse to kaže na jasno politično funkcijo izseljevanja v Slovenijo. Šlo je tudi za proces spreminjanja monoetnične strukture Slovenije v smeri jugoslavizacije, ki ni uspel. V tem kontekstu je nemogoče enoznačno označevati imigracijo v Slovenijo kot izključno ali pretežno ekonomsko. Kako le bi ta lahko bila ekonomska, ko pa si večina Muslimanov življenjskega standarda sploh ni izboljšala, temveč je padla v še slabši ekonomski položaj (npr. Mežnarič, 1986, 101).

Notranjejugoslovanske migracije po podatkih popisa 1953

Razporeditev migrantov po ciljnih območjih v odvisnosti od območja rojstva prikazuje spodnji graf (sl. 8). Razvidno je, da so bile migracije izrazito usmerjene proti Srbiji, vključno s pokrajinama. Izmed vseh območij pa je v ospredju, kakor že rečeno, Vojvodina. Do tega obdobja Slovenija še ne kotira kot pomemben imigracijski cilj znotraj Jugoslavije, saj z izjemo Hrvaške, v kateri delež preseljenih v Slovenijo presega 10%, dosega kot ciljno območje relativno zanemarljive deleže (sl. 8). V tem obdobju je emigracija iz Bosne in Hercegovine v Slovenijo še na zelo nizki stopnji, v strukturi ciljnih območij emigrantov pa prednjačijo Vojvodina, Hrvaška in Srbija, ki "poberejo" 93,1% vseh. Slovenija kot ciljno območje predstavlja le 2% emigrantov iz Bosne in Hercegovine, ki pa znotraj Slovenije predstavljajo 20% vseh priseljenih do tega leta. Razmerje med priseljenimi iz Hrvaške (63,5%) ter Bosne in Hercegovine (11,3%) je v tem obdobju s 6 : 1 močno v korist Hrvaški (SURS, 1953).

Notranjejugoslovanske migracije po podatkih popisa 1971

Po podatkih popisa iz leta 1971 je širša Srbija (s pokrajinama) še vedno vodilna v strukturi ciljnih območij Bosne in Hercegovine. Kot ciljno območje pa se okrepi Hrvaška (sl. 9). Slovenija je še vedno šibko ciljno območje za migrante iz drugih republik. Izjema je le Hrvaška, kjer migranti v Slovenijo predstavljajo 15,7% vseh hrvaških emigrantov do leta 1971. Iz Bosne in Hercegovine je

le 3,9% preseljenih v Slovenijo, medtem ko je glavnina ostalih usmerjena v Srbijo (51,7%) in Hrvaško (41,4%). Pri slednjih gre predvsem za izseljevanje bosenskih Srbov v Srbijo, bosenskih Hrvatov pa na Hrvaško. Predvsem Hrvati iz Bosne in Hercegovine so bili zgodovinsko pomemben vir prebivalstva za Hrvaško, ki bi brez tega stalnega dotoka številčno že nazadovala (Gelo, 1987, 193). Ostala razmerja med republikami so ostala na podobni ravni kot v preteklih popisih. Prav tako ne moremo pričakovati, da bi se struktura v medpopisnih obdobjih naglo spreminjala, saj se je po vojni preseljevalo pretežno mlado prebivalstvo, ki se do popisa 1971 še ni zmanjševalo zaradi vpliva starosti.

Neto migracija po republikah SFRJ do leta 1971 je iz Bosne in Hercegovine naredila tipično emigracijsko območje pretežno Srbov in Hrvatov. Migracijski saldo je znašal 336.632 odseljenih, kar je pomenilo 8,99% vsega prebivalstva. Črna gora je s 54.126 neto odseljenimi predstavljala drugo emigracijsko območje, kjer pa je neto obseg odselitve presegal desetino prebivalstva (10,22%). Tudi Makedonija je bila sicer šibko neto emigracijsko območje (2714 prebivalcev). Ostale tri republike pa so bile neto prejemnice prebivalstva. V največji meri Srbija (323.800 prebivalcev ali 3,83%), nato pa Hrvaška (46.053 prebivalcev ali 1,04%) in Slovenija (23.619 prebivalcev ali 1,37%) (SURS, 1971). Iz teh podatkov je razvidno, da je bila Slovenija še vedno izrazito šibka neto prejemnica prebivalstva iz drugih republik, za razliko od Srbije, ki je v glavnem na račun Vojvodine in Beograda kot glavnega mesta sprejela zelo veliko število prebivalcev – že do leta 1971 več kot 300 tisoč (sl. 9). Če pri Sloveniji v obračunu upoštevamo še zdomce, je Slovenija ostala neto emigracijsko območje še v začetku sedemdesetih let 20. stoletja (prim. Gosar, 1978).

Če je leta 1953 Slovenija tudi v medrepubliški bilanci neto izvoznica prebivalstva (62.190 odseljenih v druge republike; 45.434 priseljenih iz drugih republik), se je to razmerje do leta 1971 spremenilo (59.513 odseljenih; 83.132 priseljenih). V tem smislu lahko Slovenijo v šestdesetih letih 20. stoletja že štejemo med neto prejemnice prebivalstva, računajoč ob tem le medrepubliške migracije.

Simptomatično je, da popis 1971 v primerjavi s podatki za leto 1970 kaže zelo podoben položaj za Bosno

in Hercegovino kot za Slovenijo. Obe republiki sta bili na migracijskem repu glede obsega priseljevanja. Imigracije so predstavljale v Bosni in Hercegovini komaj 14,8%, v Sloveniji pa 17,4%. Če odštejemo priselitve iz tujine, se deleža medrepubliških migracij zmanjšata na 13,5% v primeru Bosne in Hercegovine, v primeru Slovenije pa na 15,1%, in postaneta še podobnejša, saj je imela Slovenija skoraj dvakrat več priselitev iz tujine kot Bosna in Hercegovina. Povsem drugačen položaj je bil v Vojvodini, ki je z 38,7% (od tega 1,3% iz tujine) zasedala vodilno mesto (Breznik, 1988, 238). Ti podatki kažejo, da realno gledano Slovenija do sedemdesetih let ni bila posebej zanimiva za priseljevanje iz drugih republik.

Priseljevanje v Slovenijo po podatkih popisa 1981

Če pogledamo prebivalstvo (111.912 ljudi; SURS, 1981), ki se je v Slovenijo priselilo iz drugih delov SFRJ, od vseh prisotnih prebivalcev predstavljajo priseljenci 6,09%, od vseh popisanih pa le 5,92%. Hrvati so kot najštevilnejši skoraj tretjinsko zastopani, sledijo Srbi s slabo četrtino, Slovenci s petino, skupina "neopredeljenih", znotraj katere prevladujejo Jugoslovani, z devetino, Muslimani z dvanajstino. Med ostalimi lahko še izpostavimo Črnogorce in Makedonce s po dvema odstotkoma ter Albance in Madžare s po enim. Vseh ostalih je skupaj za odstotek (sl. 10).

Če iz skupine priseljenih odštejemo Slovence, katerih skozi vso etnično strukturo ni mogoče imeti za posebno priseljeno skupino, dejansko prevladujejo Hrvati, Srbi in Muslimani, ki skupaj predstavljajo štiri petine vseh priseljenih (brez Slovencev). Če k tem prištejemo še Jugoslovane oziroma neopredeljene, na druge odpade le še 8% prebivalcev.

Tako so tri najštevilnejše etnične skupine nekdanje SFRJ hkrati tudi najštevilnejše med priseljenimi v Sloveniji. Vendar pa razmerja med njimi niso enaka. Še posebej odstopajo etnične strukture glede na izvorno območje, odstopa pa tudi struktura z vidika prebivalstvene zastopanosti. Na ta način število priseljenih glede na federalno enoto ni sorazmerno številu, ki ga je v jugoslovanskem okviru ta federalna enota predstavljala.

Z grafa (sl. 11) je razvidno, da je najvišji delež priseljenih po popisu 1981 zajemala Hrvaška, in sicer več kot dve petini. Sledila ji je Bosna in Hercegovina s slabo tretjino, Srbija pa je predstavljala le še sedmino. Preostale tri enote so skupaj predstavljale osmino priseljenih, od katerih le Vojvodina dosega 5% (sl. 11). Če sta si bili po številu prebivalcev Hrvaška (4,6 mil. prebivalcev ali 22%) ter Bosna in Hercegovina (4,1 mil. ali 20 %) nekako blizu, je bila Srbija nekoliko bolj obljudena (5,7 mil. ali 28%), kljub temu pa so nesorazmerja jasno vidna. Hrvaška je Sloveniji prispevala skoraj dvakrat ($I_{100} = 194$) več, Bosna in Hercegovina pa enkrat in pol več prebivalcev ($I_{100} = 149$), kot je bil njun delež v

SFRJ. Vse ostale federalne enote so prispevale manj od povprečja: Črna gora ($I_{100} = 69$), Kosmet ($I_{100} = 64$), Srbija ($I_{100} = 52$), Makedonija ($I_{100} = 30$), Vojvodina ($I_{100} = 23$). Čeprav so bile medrepubliške migracije zelo močne, je tako na Slovenijo odpadel le manjši del (SURS, 1981; SZS, 1981).

Zelo pomembna odstopanja beležimo tudi na področju etnične sestave priseljencev v odvisnosti od izvornega območja. Spodnji graf (sl. 12) prikazuje razmerja med glavnimi etničnimi skupinami posameznih federalnih enot in strukturo priseljenih v Slovenijo. Iz Bosne in Hercegovine se je v Slovenijo priselilo relativno največ Srbov, ki nekoliko presegajo delež zastopanosti v izvornem območju. Močno nadpovprečno so zastopani "neopredeljeni", medtem ko sta deleža Hrvatov in predvsem Muslimanov glede na prisotnost manj zastopana. Iz Črne gore se je glede na lokalno zastopanost v Slovenijo preselilo največ Hrvatov. Podobno so se iz drugih republik in pokrajin številčneje izseljevale etnične manjšine. Izjema je Makedonija, kjer so se Albanci manj izseljevali in s tem že nakazovali regionalnogeografsko homogenizacijo na območju severozahodne Makedonije. Z izjemo Hrvaške se je v Slovenijo priseljeno prebivalstvo bistveno manj opredeljevalo kot v izvornem območju. Tako so deleži "neopredeljenih" razen pri priseljenih s Hrvaške povsod nižji kot v Sloveniji.

Če bi se migracije v Slovenijo vršile pod enakimi pogoji oziroma zakonitostmi, bi morali glede na dotok prebivalstva iz posamezne jugoslovanske federalne enote pričakovati etnično strukturo, ki je identična lokalni oziroma ne kaže bistvenega odstopanja od nje. V primeru Slovenije in medrepubliških migracij zanj to nikakor ne drži. Odstopanja z vidika etnične strukture so velika. Čeprav so krajevne geografske razmere za etnične skupine različne, tolikšnih odstopanj kljub vsemu ne bi smeli pričakovati. Zato lahko govorimo tudi o etnični selektivnosti migracij v Slovenijo.

Na splošno velja vtis, da je tudi z vidika priseljevanja v Slovenijo do leta 1981 prihajalo do postopne homogenizacije v republikah in pokrajinah pri tistih etničnih skupinah, ki imajo tam glavno naseljitveno območje. Videli pa smo že, da Slovenija ni bila ravno ogledalo medrepubliških selitev na območju nekdanje Jugoslavije. Tudi časovni razpored priseljevanja kaže, da se je Slovenija relativno pozno vključila v večje migracijske tokove. Tako se je v obdobju po drugi svetovni vojni do leta 1960 v Slovenijo priselilo 1270 ljudi letno, v šestdesetih letih se je letna vrednost v povprečju povečala na 2530 ljudi, v prvi polovici sedemdesetih na 4428, v drugi polovici sedemdesetih pa doseže vrhunec s povprečno 6095 neto priselitvami letno (SURS, 1981).

Iz Hrvaške se je do prve polovice sedemdesetih let priselilo največ ljudi. Šlo je pretežno za obmejna območja Hrvaške, kot so Međimurje, Zagorje, Obkolpje, Istra. Priseljevali so se predvsem Hrvati. V drugi polovici

sedemdesetih je priseljevanje iz Bosne in Hercegovine močno preseglo tisto iz Hrvaške, okrepilo pa se je tudi priseljevanje z drugih območij. Zanimivo uravnoteženost je mogoče opaziti pri Vojvodini, ki je predstavljala stalen in relativno uravnotežen tok priseljencev, med katerimi so bili nadpovprečno zastopani Hrvati in "neopredeljeni". Iz Bosne in Hercegovine so se v zadnjem obdobju začeli v Slovenijo pospešeno preseljevati Muslimani. Ti so v zadnjem obdobju povečali svoj delež v strukturi priseljenih iz vseh federalnih enot. S Kosova in iz Metohije pa se je v zadnjem obdobju začelo pojavljati tudi večje število priseljenih Albancev, ki so v drugi polovici sedemdesetih po obsegu že prehiteli Kosmetske Srbe (sl. 13).

V drugi polovici 1970. let se že kažejo obrisi poskusov centralne oblasti, da bi se etnična homogenost Slovenije počasi razbila (prim. Pirjevec, 1995, 370). To nam kažejo tudi podatki popisa 1981 o migracijah. V 1980. letih se dotok migrantov sprva še nadaljuje, do 1990. pa skoraj povsem usahne.

Popis 1981 je zadnji jugoslovanski popis, ki nam daje popolne podatke na ravni bivše skupne države. S pomočjo podatkov tega popisa smo ocenili tudi medrepubliško migracijo, ki je izredno pomembna za razlago priseljevanja v Slovenijo. Zaostrovanje političnih, kasneje pa tudi družbenih, razmer zaradi nerešenega narodnega vprašanja je imelo globoke posledice na vzorcih, obsegu in strukturi selitvenih tokov. Tudi skozi demografske podatke so se v veliki meri pokazali obrisi diktiranega prebivalstvenega razvoja predvsem na ravni medrepubliških migracij.

Obseg medrepubliških migracij do leta 1981 prikazuje graf (sl. 14). Število medrepubliških migrantov predstavlja razlika med številom rojenih po posameznem območju in številom stalno prijavljenih v določenem območju. V absolutnem smislu je največ migrantov prispevala Bosna in Hercegovina (438.071), sledila sta Kosova in Metohija (114.259) ter Črna gora (82.161). Vse ostale federalne enote so bile prejemnice prebivalstva. Najbolj presenetljivo se je med prejemnicami znašla Makedonija (48.043 presežka stalnih nad tam rojenimi prebivalci), ki je sicer veljala za bolj ali manj eksodusno območje. Območje Bitole in Pelagonije je poleg Zahodne Hercegovine veljalo za najbolj eksodusno območje Jugoslavije (Friganović, 1987). Ta eksodus pa je bil usmerjen v tujino (Friganović, 1987). Pojasnilo lahko najdemo v potresu leta 1963 (Cvijanović, 1987), ki je z megalomansko gradnjo in popotresno obnovo ustvaril velik stanovanjski fond, ki so ga v veliki meri zasedli priseljenci s Kosova in iz Metohije ter Srbije, kar potrjujejo tudi podatki o priselitvah in posledično spremembe etnične strukture med leti 1961 in 1971 (SZS, 1971; 1981). V Makedoniji so pomemben vir prebivalstva tudi rojeni v tujini. Teh je bilo po popisu 1981 skoraj 60 tisoč, kar je relativno največ med republikami in pokrajinami. Sicer pa so imele vse federalne enote

velik pritok prebivalstva z rojstnim krajem v tujini, kar je posledica mnogih razlogov, predvsem vojn in političnih razlogov. To pojasnjuje tudi razliko v neto migracijah, saj je skoraj 300 tisoč prebivalcev rojenih v tujini, za več kot 100 tisoč prebivalcev pa podatek o rojstvu ni znan (SURS, 1981).

Največja prejemnica je bila Vojvodina (355.702), kar je mogoče pripisati priseljevanju pretežno srbskega in deloma črnogorskega prebivalstva iz Bosne in Hercegovine, Črne gore ter s Kosmeta na posesti izgnanih Nemcev (npr. Bognar, 1991). Velik prejemnik prebivalstva je bila tudi Srbija (329.177), predvsem območje Beograda. Skupno je širše območje Srbije beležilo neto 570.620 priselitev. Tudi Hrvaška (196.765) in Slovenija (106.235) sta bili neto prejemnici prebivalstva, Hrvaška predvsem hrvaškega prebivalstva Bosne in Hercegovine ter Vojvodine (Gelo, 1987, 193; Živić, 1997), Slovenija pa hrvaškega iz Hrvaške ter srbskega, hrvaškega in bošnjaškega iz Bosne in Hercegovine. Bruto imigracije so sicer predstavljale okrog 134 tisoč prebivalcev, vendar je povratni migracijski tok to število zmanjšal za 69 tisoč. Neto medrepubliška migracija je tako znašala okrog 65 tisoč prebivalcev, ki jim moramo prišteti še 32 tisoč priseljenih iz tujine in 9 tisoč oseb z neznanim rojstnim krajem (SURS, 1981).

V relativnem smislu je največja donatorka prebivalstva Črna gora. Indeks medrepubliške migracijske mobilnosti (indeks geografske razseljenosti) je tam dosegel vrednost 124,5, kar pomeni, da je zunaj republike 24,5% oziroma ena četrtnina tam rojenih. Najnižji indeks dosega Slovenija (104), kar kaže na izrazito nizko stopnjo geografske razseljenosti. Zanimivo je, da je Vojvodina dosegla eno višjih stopenj (112), takoj za Bosno in Hercegovino (116,6) in pred Kosmetom (111,5), kar kaže na zelo visoko bruto migracijsko mobilnost, saj je ob prejemnici tudi velika donatorka prebivalstva (sl. 14).

Indeks domicilnosti nam kaže število rojenih na 100 prebivalcev nekega območja. Tukaj pa je iz že omenjenih razlogov na dnu Vojvodina (82,5), najvišje indekse pa dosegajo klasična srbska in črnogorska izselitvena območja v Črni gori, Bosni in Hercegovini ter na Kosmetu. Slovenija je po tem kazalniku nekje v sredini (sl. 14).

Priseljevanje v Slovenijo po podatkih popisa 1991

Popis 1991 je bil zadnji jugoslovanski popis, ki pa so ga republike že večinoma ločeno izvajale, rezultate pa so objavljale tudi že povsem ločeno. Omenjeni popis nam lahko služi tudi za preverjanje stanja iz leta 1981, na podlagi česar lahko pravilneje ovrednotimo demogeografske učinke imigracije, ki je dosegla svoj vrhunec v drugi polovici sedemdesetih. Skupno število prebivalcev Slovenije, priseljenih iz območij nekdanje Jugoslavije (153.586), se je v odnosu do predhodnega popisa

povečalo za 41.674, kar pomeni v povprečju slabih 4200 neto priselitev letno (SURs, 1991). Ta vrednost je razberljivo višja od podatkov selitvene statistike, po katerih se je v osemdesetih v Slovenijo skupno iz "tujine" priselilo 35.980 prebivalcev, kar pomeni letno okrog 3600 ljudi. Diskrepanca je v resnici še večja, saj gre pri popisu za stanje de facto, pri tekočih evidencah pa gre za širši zajem prebivalstva, nejasne so remigracije, svoj davek pa zahteva tudi naravno gibanje. Iz grafa (sl. 15) je razvidno, da so razmerja med priseljenci glede etnične pripadnosti ostala v grobem enaka kot leta 1981. Nekoliko so se zmanjšali deleži treh največjih etničnih skupin (Hrvatov, Slovencev in Srbov), povečal pa se je delež Muslimanov. Podvojil se je tudi delež Albancev, vendar je njihov delež nizek. Povečal se je tudi delež neopredeljenih, kamor so všteti tudi popisani z neznano etnično pripadnostjo. Deleži ostalih so se le malo spremenili.

V primerjavi s popisom 1981 kaže popis 1991 določene spremembe v strukturi priseljenih glede na izvorno federalno območje v nekdanji SFRJ. Hrvaško je s piedestala izrinilo območje Bosne in Hercegovine, vendar sta oba deleža zelo podobna in znašata blizu dveh petin. Tako migracije iz teh dveh republik predstavljajo skoraj 80% vseh migracij v Slovenijo do leta 1991 (prim. Gosar, 1993). Delež priseljenih iz Hrvaške, Srbije in Vojvodine je upadel, medtem ko se je delež Kosova in Metohije podvojil. Nekoliko je narasel delež priseljenih iz Makedonije, delež priseljenih iz Črne gore pa je stagniral (sl. 16). V absolutnem smislu glede na pretekli delež priselitev s tega območja je največji upad doživelo območje ožje Srbije, dejansko pa se je obseg priselitev z vseh območij povečal. Glede na povečane deleže lahko opazimo, da se v osemdesetih letih v migracijske tokove dejavneje vključi kosmetsko prebivalstvo, ki svoj delež podvoji. Ob tradicionalnem izseljevanju predvsem Srbov in Črnogorcev s Kosova se vsaj glede priselitev v Slovenijo Srbom pridružijo tudi Albanci (SURs, 1991).

Priseljevanje v Slovenijo po podatkih popisa 2002

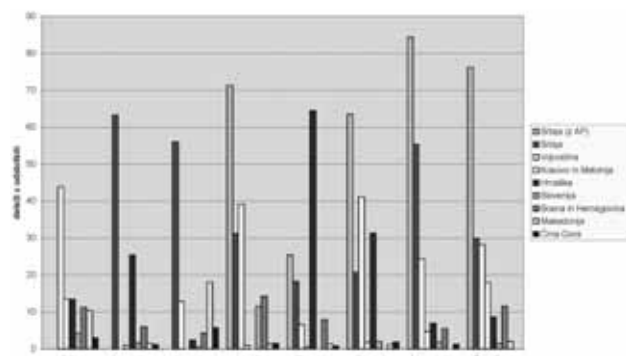
Zadnji popis iz leta 2002 pomeni prelomnico v popisni zgodovini Slovenije. Ne le da je šlo pri njem za prvi samostojni popis po osamosvojitvi Slovenije, šlo je tudi za enoletni zamik glede na utečeno popisno leto oziroma desetletni interval. Kar pa je najpomembneje, prvič je aplicirana metodologija nove definicije prebivalstva iz leta 1995 (Šircelj, Tršinar, 1996). Nova definicija je v veliki meri otežila primerjave za nazaj, saj so se spremenili statusi stalnega, prisotnega (navzočega), prebivalstva s slovenskim državljanstvom ali brez njega itn. Spremenil se je tudi režim glede prikazovanja in sploh zbiranja popisnih podatkov. Priselitve so bile tokrat izkazane le na ravni držav, kar nam za območje nekdanje SFRJ onemogoči podrobnejše primerjave. Zaradi občutljivosti podatkov o etničnosti, veroizpovedi in

jeziku je onemogočeno tudi neposredno spremljanje sprememb v etnični strukturi priseljenega prebivalstva glede na izselitveno območje. Zato lahko na osnovi podatkov zadnjega popisa po spremenjeni metodologiji primerjamo le razmerja med izselitvenimi območji, pa še to ne za vsa.

Spodnji graf (sl. 17) prikazuje etnično strukturo priseljenih po metodologiji popisa 2002, zato s stanjem iz leta 1991 ni popolnoma primerljiva. Če vendarle poskusimo s ponovnim razvrščanjem podatkov ustvariti vsaj okvirno podobne kategorije, lahko ugotovimo nekatere spremembe v razmerjih med etnijami, ne pa tudi sprememb osnovne sestave. Opazen je zlasti povečan delež Bošnjakov, ki so na spodnjem grafu prikazani skupaj s prebivalci, opredeljenimi bodisi kot Muslimani bodisi kot Bosanci. V primerjavi z letom 1991 Bošnjaki v širšem smislu beležijo dvotretjinski skok navzgor. Medtem ko se delež priseljenih Makedoncev, Italijanov, Madžarov in Romov ter skupine "ostali" ni bistveno spremenil, polovičen pozitivni skok beležijo Albanci, tretjinskega pa skupina "neopredeljenih". Tudi delež priseljenih Slovencev se je povečal. Po drugi strani se je za več kot tretjino znižal delež Hrvatov, Srbov za približno petino, Črnogorcev pa kar za polovico. Največji absolutni upad beležijo Hrvati, najštevilčnejši med priseljenimi pa znova (kot po drugi svetovni vojni) postanejo Slovenci. Tesno za njimi po deležu so Hrvati, Bošnjaki in Srbi. Te štiri skupine predstavljajo več kot tri četrtine od 151.432 priseljenih v Slovenijo iz držav nekdanje SFRJ (sl. 17).

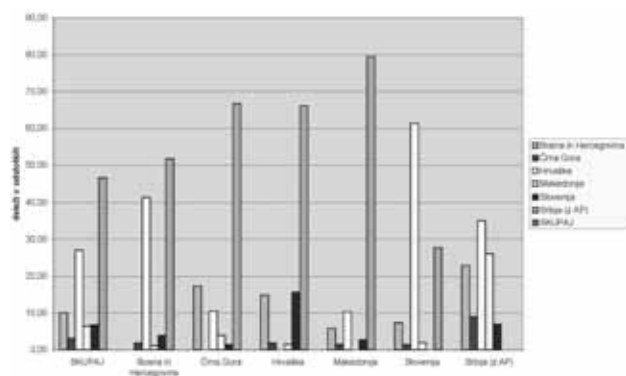
Prostorsko poreklo priseljencev le na podlagi podatkov popisa 2002 ne moremo natančneje analizirati. Zaradi že omenjenih metodoloških pa tudi drugih razlogov se je delež priseljenih iz Bosne in Hercegovine močno povečal tako v absolutnem kot relativnem smislu. Obratno pa se je zgodilo z deležem Hrvaške. Sprememba razmerja med Bosno in Hercegovino na eni ter Hrvaško na drugi strani je tudi največja sprememba v strukturi izselitvenih območij nekdanje SFRJ. Vzroke za to je mogoče pripisati spremembi statusa prebivanja kot izhodišča za popis, nekaj pa tudi razvoju imigracije v devetdesetih letih, kjer je prevladovalo priseljevanje iz Bosne in Hercegovine (12.661) od skupno 23.245 priseljenih z območja nekdanje SFRJ v obdobju 1991–2001 (SURs, 2002). Ob tem povejmo, da se je v zadnjem medpopisnem obdobju iz Hrvaške kljub vsemu priselilo 4551 prebivalcev, kar predstavlja 20% vseh priselitev v tem obdobju. To pomeni, da tok priseljevanja iz Hrvaške ni povsem presahnil. Še pomembneje pa je, da je Hrvaška edino območje, s katerega se je v Slovenijo priselilo več žensk kot moških (SURs, 2002). Kako velik delež stalnega prebivalstva Slovenije rojenega na Hrvaškem je dobesedno izginil, kaže medpopisna primerjava. Ob dobrih 58 tisoč priseljenih iz Hrvaške leta 1991 in 4500 priseljenih v zadnjem medpopisnem obdobju pomeni zadnje stanje okrog 48 tisoč priseljenih iz

Hrvaške dejanski osip 12.000 ljudi. Glede na novo definicijo prebivalstva je bilo veliko priseljenih iz Hrvaške med zdomci, le majhen del pa se je izselil. Podobno, vendar nasprotno smer razvoja lahko opazimo pri priseljenih iz Bosne in Hercegovine. Po drugi strani se je delež priseljenih iz Makedonije tretjinsko povečal, delež priseljenih iz Srbije in Črne gore pa za približno desetino zmanjšal (sl. 18).

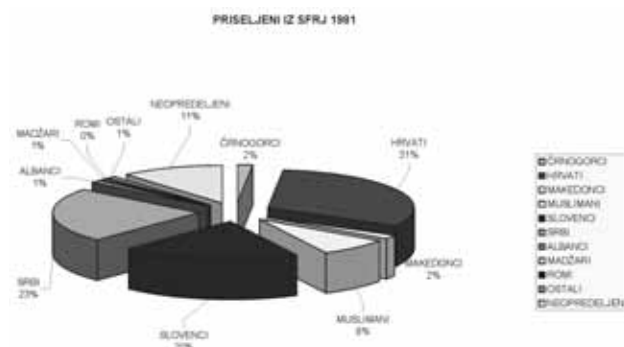
Sl. 8: Geografsko poreklo migrantov po federalnih enotah SFRJ (SZS, 1953; 1961; lastni izračuni).

Fig. 8: Geographical origin of migrants by federal units of the SFRY (SZS, 1953; 1961; author's own computations).

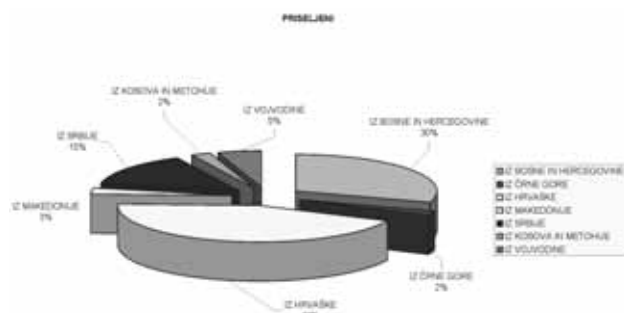
Sl. 9: Deleži skupne medrepubliške migracije po republikah SFRJ (SZS, 1971; 1973; lastni izračuni).

Fig. 9: Shares of total inter-republic migrations by republics of the SFRY (SZS, 1971; 1973; author's own computations).

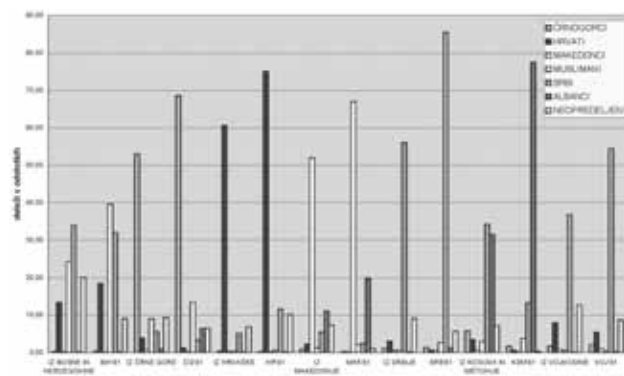
Sl. 10: Etnična struktura prebivalstva, priseljenega z območja nekdanje SFRJ, Slovenija (SURs, 1981).

Fig. 10: Ethnic structure of the population emigrating from the territories of the former SFRY to Slovenia (SURs, 1981).

Sl. 11: Priselnjeni glede na območje odselitve znotraj nekdanje SFRJ, Slovenija (SURs, 1981; SZS, 1981).

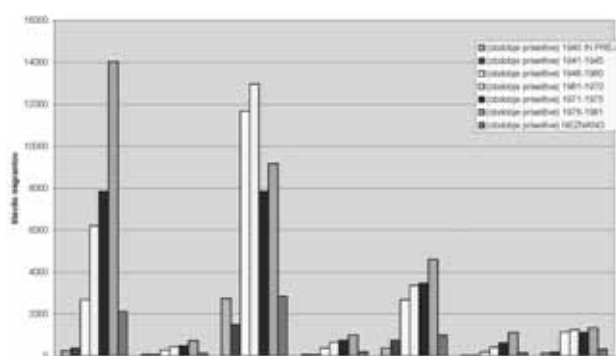
Fig. 11: Immigrants to Slovenia according to the areas of emigration within the former SFRY (SURs, 1981; SZS, 1981).

Sl. 12: Etnična struktura priseljenih in območij glede na območje odselitve znotraj nekdanje SFRJ, Slovenija (SURs, 1981; SZS, 1981).

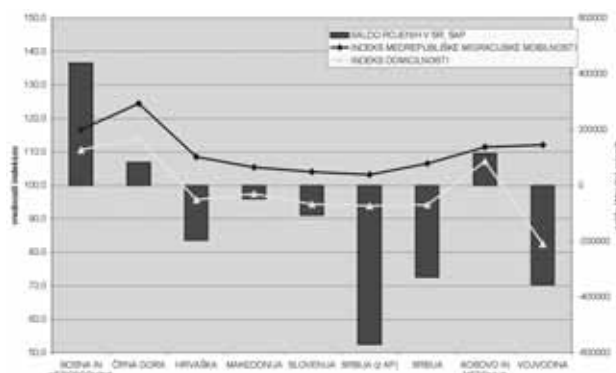
Fig. 12: Ethnic structure of immigrants to Slovenia and the areas of emigration according to the areas of emigration within the former SFRY (SURs, 1981; SZS, 1981).

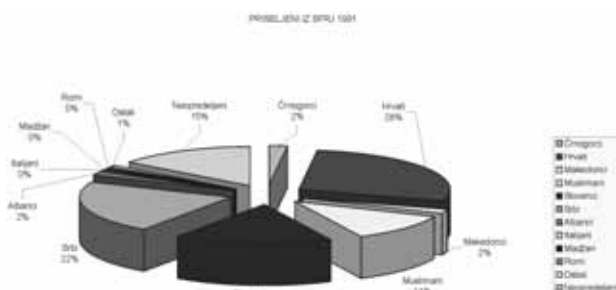
Sl. 13: Obseg in časovna razporeditev priseljevanja glede na območje odselitve znotraj nekdanje SFRJ, Slovenija (SURS, 1981; SZS, 1981).

Fig. 13: Extent and temporal distribution of immigration to Slovenia according to the areas of emigration within the former SFRY (SURS, 1981; SZS, 1981).

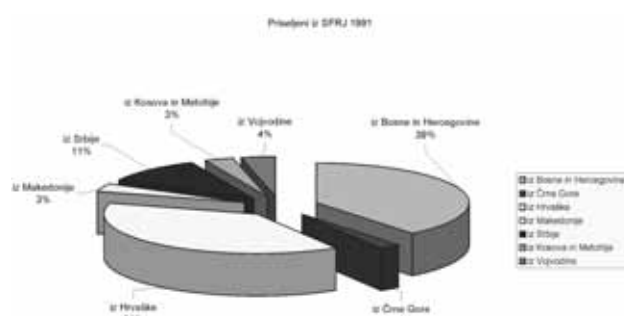
Sl. 14: Primerjava indeksov medrepubliške migracijske mobilnosti in indeksov domicilnosti ter saldov rojenih po federalnih enotah SFRJ (SZS, 1981; lastni izračuni).

Fig. 14: Comparison of indices of inter-republic migration mobility and domicile indices, as well as balances of births according to federal units of the SFRY (SZS, 1981; author's own computations).

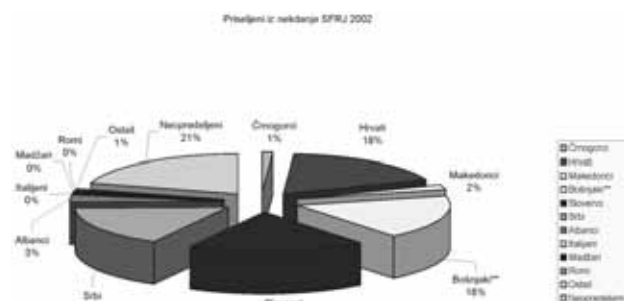
Sl. 15: Etnična struktura prebivalstva priseljenega z območja nekdanje SFRJ, Slovenija (SURS, 1991).

Fig. 15: Ethnic structure of the population emigrating from the territories of the former SFRY to Slovenia (SURS, 1991).

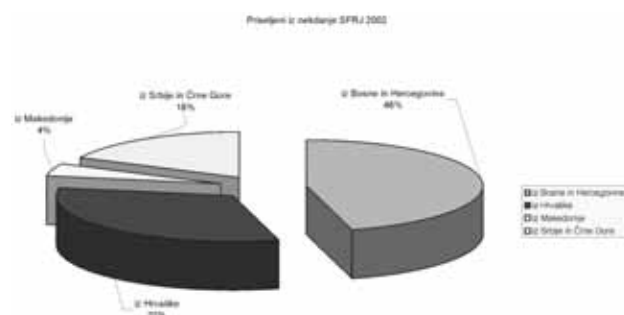
Sl. 16: Priseljenci glede na območje odselitve znotraj nekdanje SFRJ, Slovenija (SURS, 1991).

Fig. 16: Immigrants to Slovenia according to the area of emigration within the former SFRY (SURS, 1991).

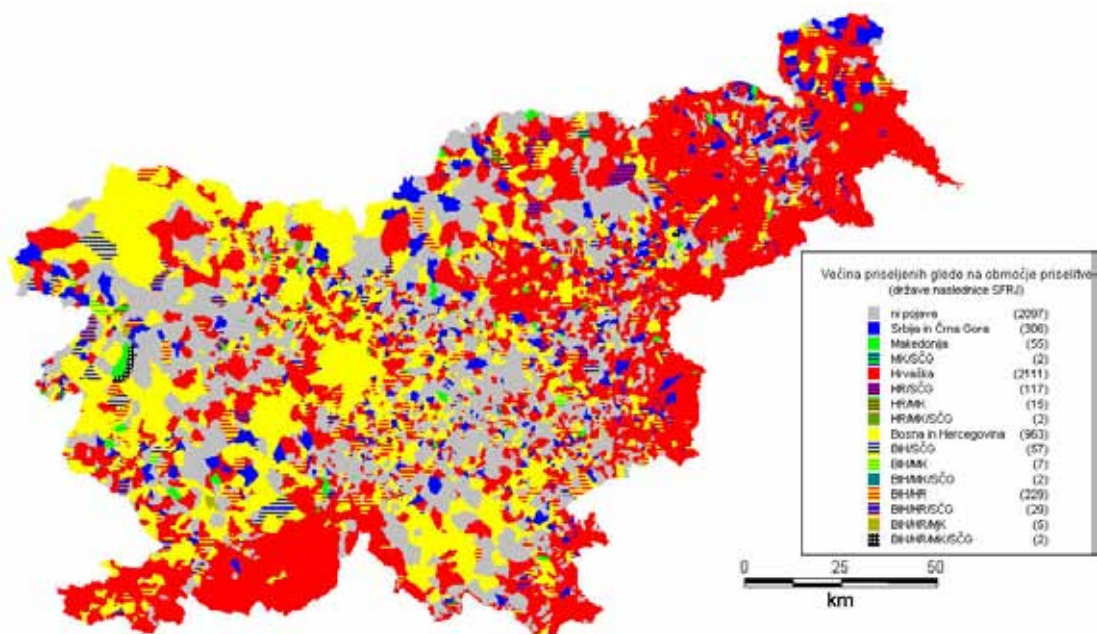
Sl. 17: Etnična struktura prebivalstva, priseljenega z območja nekdanje SFRJ, Slovenija (k Bošnjakom so šteti tudi opredeljeni kot Muslimani in Bosanci) (SURS, 2002).

Fig. 17: Ethnic structure of the population immigrating to Slovenia from the territories of the former SFRY (** the category of Bosniaks also includes the population declaring themselves as Muslims and Bosnians) (SURS, 2002).

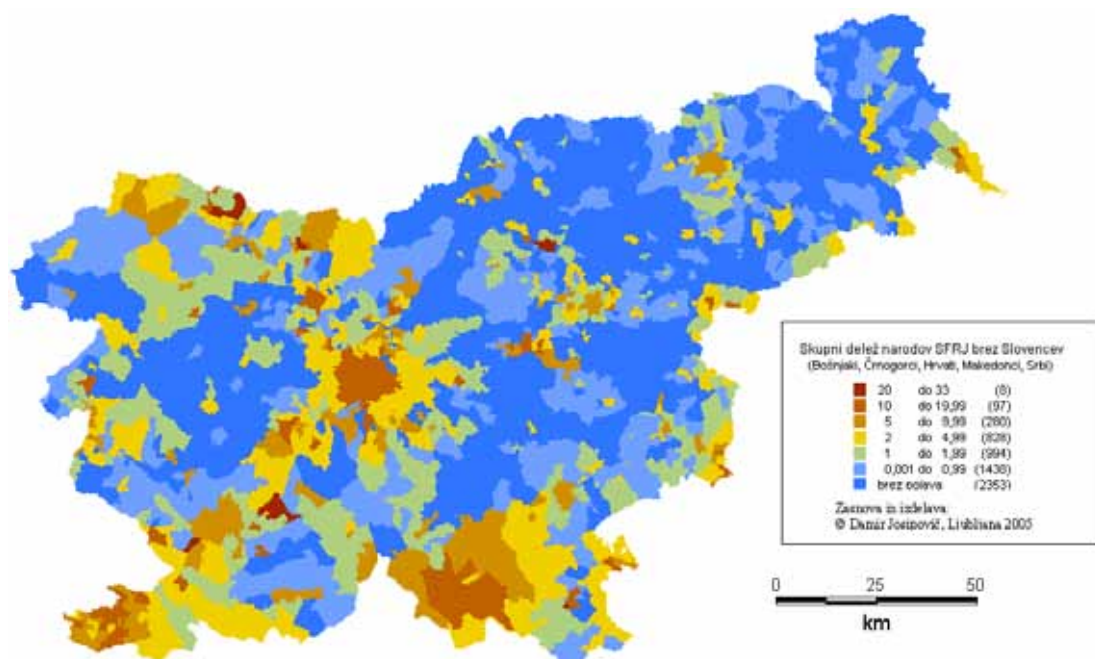
Sl. 18: Priseljenci glede na območje odselitve znotraj nekdanje SFRJ, Slovenija (SURS, 1991).

Fig. 18: Immigrants to Slovenia according to the area of emigration within the former SFRY (SURS, 1991).

Sl. 19: Večina priseljenih glede na območje priselitve (SURS, 2002).

Fig. 19: Majority of the immigrants according to the areas of immigration (SURS, 2002).

Sl. 20: Skupni delež narodov SFRJ brez Slovencev po demogeografskih homogenih conah Slovenije (SURS, 2002).

Fig. 20: Total shares of nations of the SFRY excluding the Slovenes by homogeneous demo-geographic zones of Slovenia (SURS, 2002).

Slovenija je torej imela do leta 1981 že bolj ali manj formirano etnično strukturo. Kasnejše spremembe so šle bolj v smeri prelivanja med etničnimi opredelitvami. Seveda pa Slovenija v zadnjih 25 letih še vedno beleži pozitiven migracijski saldo, ki pa zaradi majhnega obsega ne posega močno v etnično strukturo prebivalstva Slovenije. Procesi priseljevanja se dopolnjujejo s procesi bolj ali manj prikrite asimilacije in splošne krize etničnega opredeljevanja, ki je Slovenijo zajela ob zadnjem popisu leta 2002.

ANALIZA POSELITVENOGEOGRAFSKEGA VZORCA IZBRANIH ETNIČNIH SKUPIN V SLOVENIJI

S primerjavo poselitvenogeografskega vzorca priseljenega prebivalstva lahko ugotovimo prostorsko-geografske spremembe v obdobju samostojnosti Slovenije glede na izbrane elemente, ki opredeljujejo različne skupine priseljenega prebivalstva. Razpoložljivi podatki popisa 2002 ne dopuščajo več analize po naseljih zaradi določil zakrivanja podatkov pred raziskovalci, ki smo jih omenili že v uvodu.

Po zadnjem popisu je imelo nad 20-odstotni delež prebivalstva, opredeljenega za pripadnike narodov nekdanje SFRJ brez Slovencev, osem demogeografskih homogenih območij (Josipovič, Repolusk, 2004). V vseh osmih primerih gre za samostojna naselja, od katerih so tri v občini Jesenice (Jesenice, Koroška Bela, Slovenski Javornik), po eno naselje pa v občinah Tržič (Tržič), Postojna (Postojna), Divača (Divača), Črnomelj (Kanižarica) in Velenje (Velenje) (sl. 20). Najvišji delež beležijo Jesenice s 34,29%, ostala območja pa 20-odstotne meje ne presegajo močno. Zanimivo je, da med omejenimi območji ni niti enega iz Slovenskega primorja, kjer je etnična struktura morda še najpestrejša. Vzrok za to je prav v pestrosti, v prisotnosti italijanske narodne manjšine ter množice drugih etničnih skupin in opredelitev.

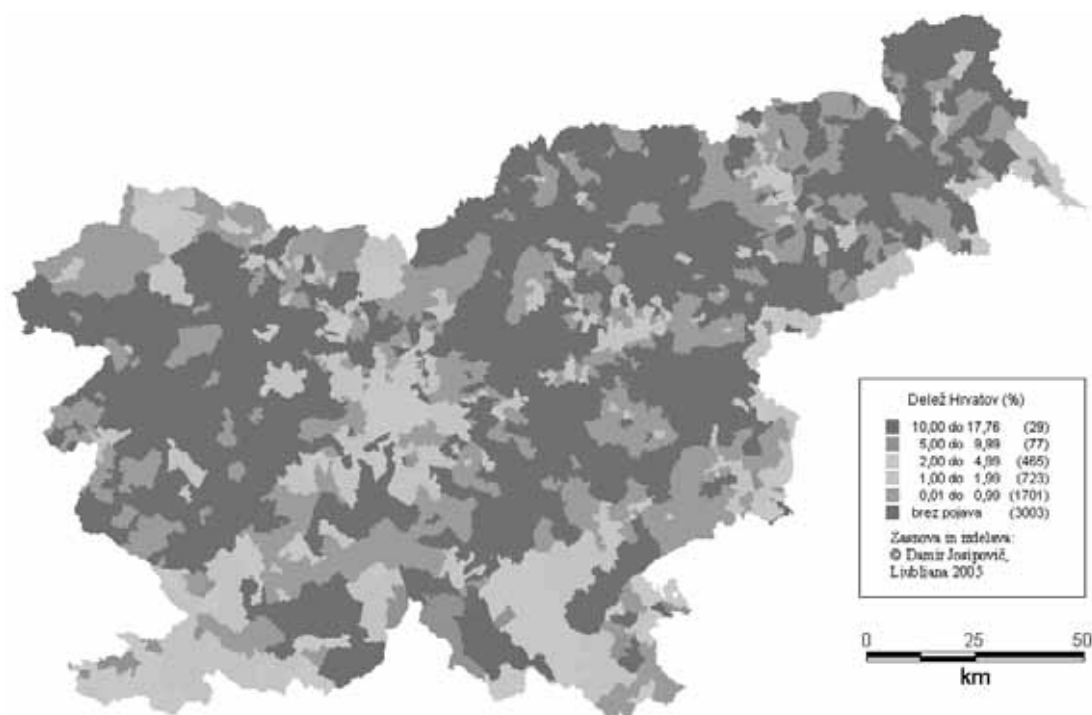
Geografska razmestitev Bošnjakov, Hrvatov in Srbov v Sloveniji

Hrvati kot sosednja in s Slovenci prepletajoča se etnična skupina so med večjimi etničnimi skupinami v Sloveniji geografsko najbolj razpršeno prisotni. Hrvati imajo kljub svojemu številu in dejstvu, da med njimi tričetrtinsko prevladujejo priseljeni, po pričakovanjih najvišjo stopnjo razpršenosti. V nobeni od demogeografskih homogenih con ne dosegajo ene petine prebivalstva. Najvišji delež (17,76%) dosegajo na območju Obrežja. Poleg te cone so le še tri območja, v katerih delež Hrvatov presega desetino prebivalstva (Metlika 15,81%, Rogatec 13,18% in Kočevska Reka 10,72%). Vsa območja ležijo neposredno ob slovensko-hrvaški meji ali v obmejnem pasu. Hrvati so tudi sicer pomembne prisotni ob slovensko-hrvaški meji, v Sloven-

skem primorju, na Kočevskem, v Beli Krajini, v Prekmurju na Lendavskem in še v okviru nekaterih manjših otokov, kot so Jelendol pri Tržiču, Velenje, Žalec, Arja vas itd. Poleg Slovencev so glavna etnična skupina na Štajerskem (Podravje, Savinjsko) in nasploh v severovzhodni Sloveniji, kjer je zastopanost ostalih skupin iz nekdanje Jugoslavije bistveno nižja. V Ljubljani (2,75%) in Mariboru (2,54%) je delež Hrvatov relativno nizek, vendar predstavljajo v Mariboru z naskokom drugo največjo etnično skupino, medtem ko so v Ljubljani po številčnosti šele na četrtem mestu za Srbi in Bošnjaki, ki jih je skoraj po dvakrat toliko (sl. 21).

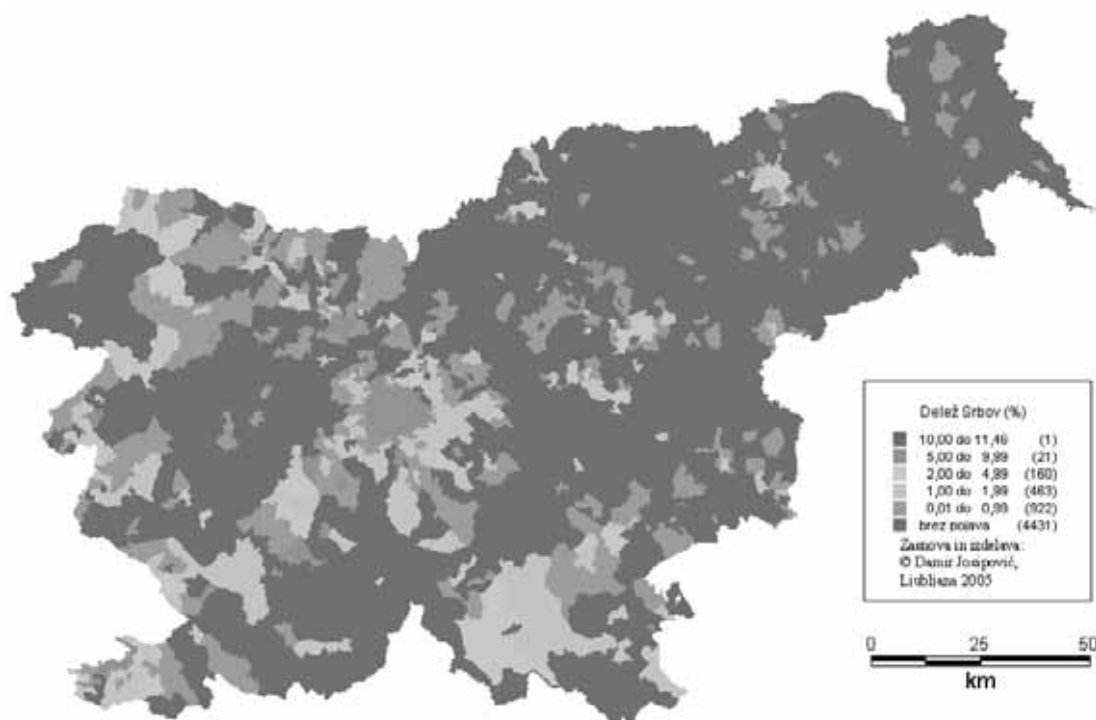
Za Srbe je značilen drugačen geografski vzorec poselitve. Močno izrazita je koncentracija v urbanih naseljih, nanizanih na loku v obliki polmeseca, ki poteka od Kopra prek Ljubljane proti Jesenicam in Kranjski Gori. Zunaj tega območja je mogoče najti le manjša območja, kjer so deleži nekoliko višji, vsi pa precej zaostajajo od teh, ki so nanizana na območju polmeseca. Medtem ko so Hrvati prisotni v polovici vseh naselij v Sloveniji, so Srbi prisotni le v dobri četrtini. Najvišji delež dosegajo v Pivki (11,46%), to pa je tudi edina cona, v kateri znaša njihov delež nad desetino. Zato pa nad 5-odstotni delež dosegajo v številnih večjih naseljih, od katerih so le Velenje in Štore ter Deskle in Podbrdo zunaj območja omenjenega polmeseca. Skoraj polovica vseh Srbov v Sloveniji živi v Ljubljani, kjer je njihov delež tudi nad 5%. Ta delež presegajo še v nekaterih večjih mestih Gorenjske (Kranj, Jesenice, Hrušica, Tržič), ponekod v ljubljanskem obmestju (Medvode, Ig) in pa ob pomembnejših krajih ob železniški progi zlasti na relaciji Ljubljana–Koper (Borovnica, Vrhnika, Rakek, Postojna, Prestranek, Pivka, Divača, Koper). Od naštetih krajev rahlo odstopa Golnik, kjer je bil sedež nekdanje pomembne vojaške bolnišnice. V vseh omejenih naseljih so tudi pomembni vojaški objekti. Prisotnost Srbov na Štajerskem in v Prekmurju je izrazito nizka, nekaj višja je na Koroškem. V večjem številu so zastopani še v območjih v pasu ob slovensko-italijanski meji (sl. 22).

Bošnjakov v Sloveniji ne moremo obravnavati ločeno od Muslimanov, saj gre v primeru teh dveh opredelitev za največkrat izvorno isto populacijo, ki se je zaradi različnih razlogov različno opredelila. K tema dvema opredelitvama lahko štejemo tudi opredeljene kot Bosance, saj je raziskava M. Šircelj (2003, 163) pokazala, da je pretežni del opredeljenih za Bosance izšel iz prebivalstva leta 1991 opredeljenega za Muslimane. Opredelitvena dvojica Bošnjaki-Muslimani se od opredelitvene trojice Bošnjaki-Muslimani-Bosanci v prostorsko-geografskem smislu ne razlikuje zelo. Bolj ali manj gre le za ojačano zastopanost območij, na katerih prevladujeta opredelitvi Bošnjak in Musliman ter se jim opredelitev Bosanec samo komplementarno dodaja. Zaradi pomanjkanja boljše podrobnosti popisnih podatkov opredelitve Bosanec ne moremo analizirati.

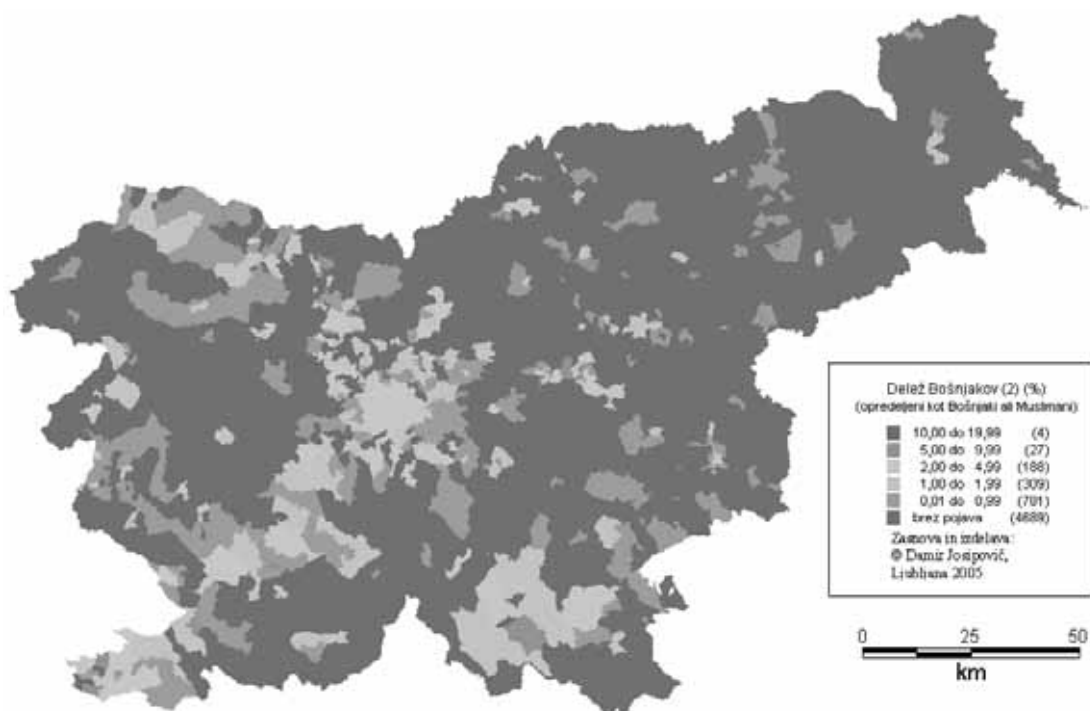
Sl. 21: Delež Hrvatov po demogeografskih homogenih conah Slovenije (SURs, 2002).

Fig. 21: Shares of Croats by homogeneous demo-geographic zones of Slovenia (SURs, 2002).

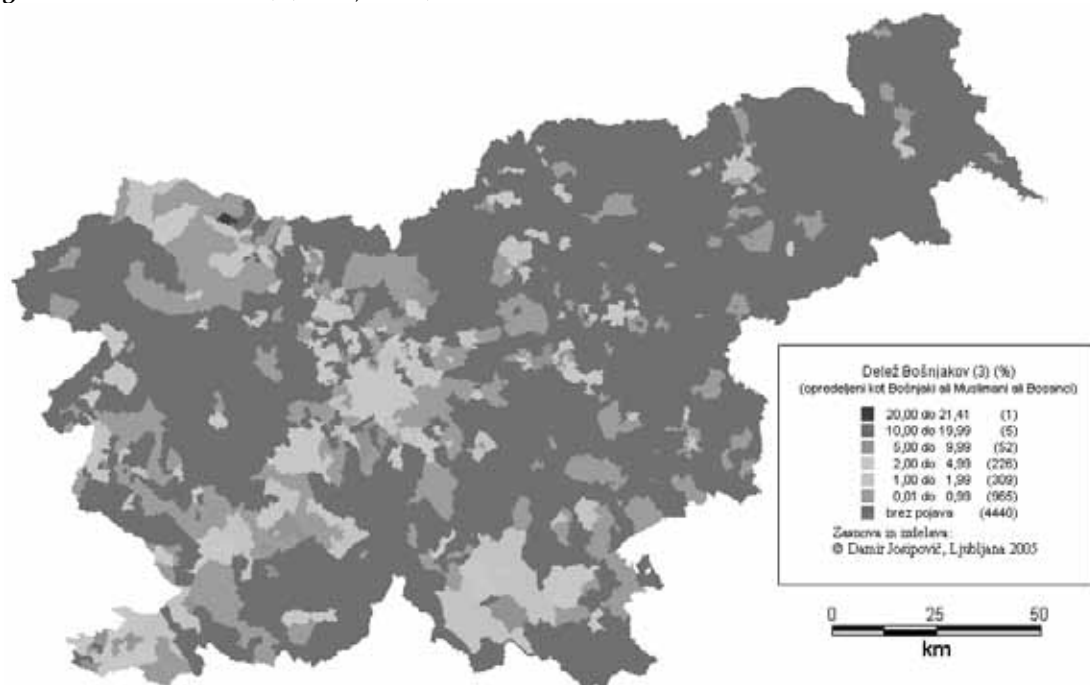
Sl. 22: Delež Srbov po demogeografskih homogenih conah Slovenije (SURs, 2002).

Fig. 22: Shares of Serbs by homogeneous demo-geographic zones of Slovenia (SURs, 2002).

Sl. 23: Delež Bošnjakov po demogeografskih homogenih conah Slovenije (vključno z opredeljenimi kot Muslimani) (SURs, 2002).

Fig. 23: Shares of Bosniaks by homogeneous demo-geographic zones of Slovenia (including the population declaring themselves as Muslims) (SURs, 2002).

Sl. 24: Delež Bošnjakov po demogeografskih homogenih conah Slovenije (vključno z opredeljenimi kot Muslimani in kot Bosanci) (SURs, 2002).

Fig. 24: Shares of Bosniaks by homogeneous demo-geographic zones of Slovenia (including the population declaring themselves as Muslims and Bosnians) (SURs, 2002).

Geografska razmestitev Bošnjakov-Muslimanov je z vidika števila naselij še bolj koncentrirana od razmestitve Srbov. Če gledamo na Bošnjake v najširšem smislu, torej vključno z opredeljenimi kot Bosanci, pa se prostorska koncentracija približa srbski – torej na prisotnost v približno četrtini vseh naselij v Sloveniji. Vendar s to razliko, da je za Bošnjake v širšem smislu značilnejša višja relativna koncentracija v večjih mestih, ki so pretežno industrijsko rudarskega značaja. Tako prednjačijo Jesenice, kjer dosegajo z 21,41% najvišji delež. Poleg Jesenic je še pet con oziroma naselij, v katerih je njihov delež višji od desetine. To so Velenje, Šoštanj, Slovenski Javornik, Koroška Bela in Kanižarica. Teh pet naselij zlahka lahko uvrstimo v tip industrijsko rudarskega značaja, hkrati pa je razvidno, da gre pravzaprav le za dve izraziti območji nadpovprečne koncentracije Bošnjakov v Sloveniji. To sta jeseniška in velenjska aglomeracija. Bošnjaki tako dosegajo najvišji posamičen delež znotraj neke homogene cone. Bošnjaki so v primerjavi s Srbi izraziteje prisotni še v osrednjem in zahodnem delu Slovenije. Z izjemo Šaleške doline, Zasavja in Celja je njihova siceršnja prisotnost v severovzhodni Sloveniji majhna (sl. 23, 24).

Tri največje etnične skupine v Sloveniji, ki smo jih predstavili, so si številčno precej podobne, saj se gibljejo okrog vrednosti 40.000 (prim. Zupančič, 2004). Številčni obseg omenjenih etničnih opredelitev pa ni v skladu z jezikovnimi opredelitvami, ki so stabilnejša kategorija. Razhajanje med etničnimi in jezikovnimi opredelitvami širšega hrvaško-srbskega kompleksa presega 30.000 ljudi, kar v etničnem smislu predstavlja petino manj v odnosu do jezika. Velik del pri tem gre na račun privzemanja slovenske etnične opredelitve, torej asimilacije v Slovence, kar je še posebej prisotno pri Hrvatih, ne smemo pa zanemariti niti etničnega neopredeljevanja (npr. Repolusk, 1999).

Kakor je za Hrvate in za Srbe značilna dvojnost v smislu priseljenih struktur prebivalstva, dvojnosti pri Bošnjakih-Muslimanih ni oziroma je zelo neizrazita. Ta dvojnost je pri Hrvatih najbolj razvidna iz geografskega vzorca. Na eni strani gre za hrvaško prebivalstvo, ki prekomajno prebiva ob meji med Slovenijo in Hrvaško, na drugi strani pa gre za urbanizirano, suburbanizirano in podeželsko naselitev Hrvatov po ostalih območjih Slovenije. Dvojnost geografskega vzorca poselitve pri Srbih je drugačnega značaja. Na eni strani gre, kot smo že poudarili, za klasično koncentriranje v infrastrukturno in upravno-politično pomembnejših conah, na drugi strani pa gre za relativno bolj razpršeno populacijo, ki se "koncentrira" v urbanih središčih. Kot rečeno, take dvojnosti pri Bošnjakih-Muslimanih ni mogoče opaziti. Pri njih gre za nadpovprečno koncentracijo primarno v industrijsko rudarskih središčih.

Priseljeno prebivalstvo v Sloveniji se glede na podatke o državi rojstva prav tako razporeja na geografsko značilen način. Glede na lokalno prevladujoč delež

priseljenih iz posamezne države naslednice SFRJ je izdelana naslednja karta (sl. 19). Na podlagi rezultatov analize po naseljih je za Slovenijo značilna predvsem dvojnost poselitve glede na dve kvantitativno najmočnejši območji (državi) odselitve. To sta Hrvaška in Bosna in Hercegovina. Prevlada priseljenih s Hrvaške je značilna za praktično vse slovensko-hrvaško obmejno območje od slovenske Istre, prek Zgornjega Obkolpja, Bele Krajine do Posavja, Sotelskega, Podravja in Pomurja. Poleg tega priseljeni s Hrvaške prevladujejo v vsej severovzhodni Sloveniji. Po drugi strani priseljeni iz Bosne in Hercegovine prevladujejo v preostanku Slovenije, in sicer v osrednji Sloveniji, na Gorenjskem in v Posočju. Prebivalci, ki so se priselili iz Srbije in Črne gore ali Makedonije, so bolj sporadično prisotni in le redko predstavljajo sklenjena večja območja znotraj Slovenije. Poleg tega je še nekaj razpršenih prehodnih območij, na katerih običajno zaradi nizkega števila priseljenih prihaja do enakih deležev priseljenih iz dveh ali več držav hkrati (sl. 19). Prostorski razvoj priseljevanja iz držav naslednic SFRJ tako kaže predvsem na nadaljevanje utečenih selitvenih tokov, ki so se vzpostavili v času SFRJ in se v zadnjem obdobju koncentrirajo zlasti v večjih urbanih in drugih populativnih središčih.

ZAKLJUČEK

Spremembe celotne etnične strukture v jugoslovanskem obdobju so značilnost tako Slovenije kot Bosne in Hercegovine. Te spremembe so se v vsaki od obeh držav izrazile drugače in prispevale k drugačnemu regionalnemu razvoju. Medtem ko so se v Sloveniji koncentrirale ob industrijsko-prometnih oseh, so bile v Bosni in Hercegovini bolj disperzne in so zajele večji del ozemlja. Slovenija po obsegu migracij (posebej še imigracije) ni igrala glavne vloge v notranjejugoslovanskih migracijah. Temeljna različnost Slovenije v primerjavi z Bosno in Hercegovino glede demografskega razvoja kot dejavnika regionalnega razvoja pa je bila smer migracij. Če je v Sloveniji v medrepubliški bilanci zadnja tri do štiri desetletja prevladovala predvsem imigracija, je v Bosni in Hercegovini šlo predvsem za emigracijo. Prelomnica je leto 1991, po katerem se spremeni migracijski režim. Od skupno 23 tisoč priseljenih v tem obdobju na BiH odpade več kot polovica priseljenih (12.500). Bosna in Hercegovina tudi po letu 1991 ostaja najpomembnejša dajateljica prebivalstva Sloveniji.

Migracijska gibanja so v tesni zvezi s spremembami etnične strukture tako v Sloveniji kot v Bosni in Hercegovini. Analiza je pokazala, da medrepubliškimi migracijskim gibanjem znotraj SFRJ in tistim, ki so bila usmerjena v Slovenijo, ne moremo pripisati izključne ekonomske vzročnosti. Upoštevajoč vidik psevdoprostovoljnih migracij ugotavljamo, da so ključno vlogo igrali političnogeografski dejavniki, ki so najočitnejše posledice pustili zlasti na etničnogeografski strukturi. Spremembe

etnične strukture na krajevni ravni do leta 1991 v Bosni in Hercegovini niso bile tako intenzivne kot na republiški ravni. Osnovni mikroregionalni etničnopolitveni vzorec se je do takrat bolj ali manj ohranil. Spremembe

etnične strukture so se dogajale zlasti na mezo- in makroravni, kjer se je povečevalo število občin z muslimansko relativno in absolutno večino, s tem pa tudi skupni delež na državni ravni.

OVERVIEW OF THE STRUCTURE OF MIGRATION CURRENTS FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA WITHIN THE FRAMEWORK OF INTERNAL-YUGOSLAV MIGRATIONS TO SLOVENIA

Damir JOSIPOVIČ

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Anton Melik Geographical Institute,
SI-1000 Ljubljana, Gosposka 13
e-mail: damir.josipovic@guest.arnes.si

SUMMARY

The article presents numerical development of migration to Slovenia from the territories of former Socialist Federative Republic of Yugoslavia after WWII, focussing on the migration from Bosnia and Herzegovina. It lays out the geographic distribution of the immigrants by areas of immigration and emigration. A common point of Slovenia and Bosnia and Herzegovina are changes in the entire ethnic structure during the Yugoslav period, although they were manifested differently and contributed to a different regional development in each country: while in Slovenia the changes in the ethnic structure concentrated on the areas near industrial-transportation axes, in Bosnia they were much more dispersed, covering a much larger part of the territory.

The article puts forward the causality of the migration flows and the influence on the regional-demographic structures of Slovenia on the one side, and of Bosnia and Herzegovina as the greatest 'contributor' of population in Slovenia, on the other. Since the migrations were in both cases also dependent on ethnic, political and geographical circumstances, they represent an important element in the recent regional development of the two countries. Migration movements are in close correlation with changes in the ethnic structure both in Slovenia and in Bosnia and Herzegovina. An analysis has shown that inter-republic migration currents within former Yugoslavia and those directed towards Slovenia cannot be ascribed exclusive economic causality. Taking into account the aspect of pseudo-voluntary migration we can conclude that the factors playing the key role in the migration were of political-geographical nature, which left their most evident impact especially on the ethno-geographical structure. Until 1991, the changes in the ethnic structure on the local level in Bosnia and Herzegovina were not as intensive as on the level of the republic. The basic micro-regional ethnic-migration pattern had remained more or less the same, whereas the changes in the ethnic structure occurred mostly on the 'meso' and macro levels, where the number of municipalities with a relative or absolute Muslim majority increased, and their total share on the national level rose accordingly.

With respect to the intensity of migration (and especially immigration), Slovenia did not play a significant role in internal-Yugoslav migrations. The basic difference between Slovenia and Bosnia and Herzegovina in terms of demographic development as a factor of regional development was the direction of the migration flows. While in the inter-republic balance of the last three to four decades in Slovenia immigration ranked highest, in Bosnia and Herzegovina, on the other hand, emigration prevailed. The turning point was the year 1991, when the migration regime changed. In this period, Bosnia and Herzegovina became the greatest 'contributor' of population to Slovenia, with more than half of all immigrants originating from that country.

Key words: migrations, factors of migration, political geography, demogeography, demography, ethnic structure, Slovenia, Bosnia and Herzegovina

LITERATURA

- Bertić, I., Rogić, V. (1987):** Pregled po geografskim regijama, republikama i pokrajinama. V: Bertić, I. (ed.): Veliki geografski atlas Jugoslavije. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 95–180.
- Bognar, A. (1991):** Razvoj etničke strukture Baranje. V: Crkvenčić, I.: Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske. Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske, 293–315.
- Brettell, C. B., Hollifield, J. F. (eds.) (2000):** Migration theory – talking across disciplines. London, Routledge.
- Breznik, D. (1988):** Demografija – analiza, metodi i modeli. Beograd, Naučna knjiga.
- Bufon, M. (2001):** Osnove politične geografije II. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Bufon, M. (2005):** Migrations and citizenship: an exploration into the political geographical relations between Slovenia and Bosnia and Hercegovina. V: Spahić, M. (ed.): Zbornik radova I kongresa geografa Bosne i Hercegovine održan u Sarajevu od 22. do 24. 9. 2004. Sarajevo, Geografsko društvo Federacije Bosne i Hercegovine, 45–53.
- Cvijanović, D. (1987):** Seizmološke osobine Jugoslavije. V: Bertić, I. (ed.): Veliki geografski atlas Jugoslavije. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 21–22.
- Dolenc, D. (2003):** Migracije iz območja nekdanje Jugoslavije v Slovenijo in njih socio-geografski učinki. Magistrsko delo. Ljubljana, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Dugački, Z. (1942):** Zemljopis Hrvatske – opći dio. Zagreb, Matica hrvatska.
- Frganović, M. (1987):** Stanovništvo Jugoslavije. V: Bertić, I. (ed.): Veliki geografski atlas Jugoslavije. Zagreb, Sveučilišna naklada Liber, 36–51.
- Gelo, J. (1987):** Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine. Zagreb, Globus.
- Gosar, A. (1978):** Obseg, vzročnost in karakteristike slovenskega izseljevanja v tujino. Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom. Zagreb, Zavod za migracije i narodnosti, 144–159.
- Gosar, A. (1993):** Nationalities in Slovenia – changing ethnic structures in Central Europe. *GeoJournal*, 30, 3. Dordrecht–Boston–London, 215–223.
- Grečić, V. (1975):** Savremene migracije radne snage u Evropi. Beograd, Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Hamilton, K. A. (1997):** Europe, Africa, and International Migration: An Uncomfortable triangle of Interests. *Population Studies and Training Center, Working Papers*, 97, 2. Brown University, 1–42.
- Josipovič, D. (2004):** Dejavniki rodnošnega obnašanja v Sloveniji. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti.
- Josipovič, D. (2004):** Podatki ankete, izvedene med priseljenim prebivalstvom v Sloveniji. V: Josipovič, D.: Demogeografski učinki imigracije v Sloveniji po drugi svetovni vojni (v perspektivi dejavnikov migracij in rodnošnega obnašanja). Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Josipovič, D., Repolusk, P. (2004):** Demogeografske homogene cone. Tipkopis, neobjavljeno gradivo. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Geografski inštitut Antona Melika.
- Josipovič, D. (2005):** Demogeografski učinki imigracije v Sloveniji po drugi svetovni vojni (v perspektivi dejavnikov migracij in rodnošnega obnašanja). Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.
- Marić, Đ. (1991):** Industrijalizacija Bosne i Hercegovine – geografska studija savremenog razvoja. Sarajevo, Geografsko društvo Bosne i Hercegovine, Prirodno-matematički fakultet.
- Mežnarič, S. (1986):** Bosanci – a kuda idu Slovenci nedeljom? Republiška konferenca ZSMS, Ljubljana.
- Moon, B. (1995):** Paradigms in migration research: exploring 'moorings' as a schema. *Progress in human geography* 19, 4. London, 505–524.
- Petrović, R. (1987):** Migracije u Jugoslaviji I etnički aspekt. Novi Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.
- Pirjevec, J. (1995):** Jugoslavija [1918–1992] – nastanak, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije. Koper, Lipa.
- SURS (1953):** Statistični urad Republike Slovenije. Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj v Republiki Sloveniji v letu 1953.
- SURS (1971):** Statistični urad Republike Slovenije. Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj v Republiki Sloveniji v letu 1971.
- SURS (1981):** Statistični urad Republike Slovenije. Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj v Republiki Sloveniji v letu 1981.
- SURS (1991):** Statistični urad Republike Slovenije. Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj in kmečkih gospodarstev v Republiki Sloveniji v letu 1991. http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp (2006-09)
- SURS (2002):** Statistični urad Republike Slovenije. Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj v Republiki Sloveniji v letu 2002. http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp (2006-09)
- SZS (1953):** Savezni zavod za statistiku SFRJ. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1953.
- SZS (1961):** Savezni zavod za statistiku SFRJ. Statistički godišnjak Jugoslavije 1961.
- SZS (1971):** Savezni zavod za statistiku SFRJ. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1971.

SZS (1973): Savezni zavod za statistiku SFRJ. Statistički godišnjak Jugoslavije 1973.

SZS (1981): Savezni zavod za statistiku SFRJ. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981.

SZS (1991): Savezni zavod za statistiku SFRJ. Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1991.

Repolusk, P. (1999): Ethnically undefined population in Slovenia population census 1991. V: Koter, M., Heffner, K. (eds.): Multicultural regions and cities. Łódź-Opole, Regions and regionalism, 99–107.

Sentić, M. (1963): Šema stalnih rejona za demografska istraživanja. Stanovništvo 3/63, str. 165–178.

Šircelj, M. (2003): Verska, jezikovna in narodnostna sestava prebivalstva Slovenije, popisi 1921–2002. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.

Šircelj, M., Tršinar, I. (eds.) (1996): Prebivalstvo Slovenije – predlog nove definicije prebivalstva Slovenije. Razvojna vprašanja statistike 8. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.

Zupančič, J. (2004): Ethnic structure in Slovenia and Slovenes in neighbouring countries. V: Orožen Adamič, M. (ed.): Slovenia – geographical overview. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalnega centra, 87–92.

Živić, D. (1997): Etnodemografski okvir srpske agresije na hrvatsko Podunavlje. Acta geographica Croatica, 32. Zagreb, 145–160.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-07-20

UDK 312:325.2(497.4:497.6)"1991/2002"

SPREMEMBE V ETNIČNEM OPREDELJEVANJU MUSLIMANSKEGA PREBIVALSTVA V SLOVENIJI, PRISELJENEGA IZ BOSNE IN HERCEGOVINE, V POPISNIH PODATKIH 1991 IN 2002

Peter REPOLUSK

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti,
Geografski inštitut Antona Melika, SI-1000 Ljubljana, Gosposka ulica 13
e-mail: marjana.drobnic@bfro.uni-lj.si

IZVLEČEK

Število opredeljenih Muslimanov v Sloveniji leta 1991 (26.577) se je ob popisu leta 2002 skoraj podvojilo – 40.071 prebivalcev se je opredelilo za Bošnjake, Muslimane ali Bosance. Vzroki so deloma v priseljevanju prebivalstva iz Bosne in Hercegovine po letu 1991, v še večji meri pa v etnični opredelitvi tega dela prebivalstva – ob popisu leta 1991 se velik del etnično ni opredelil ali pa se je opredelil za Bosance ali Bošnjake, kar je tedanja metodologija statistike uvrstila v kategorijo regionalna opredelitev. V popisu leta 2002 se znotraj skupine pojavi trojno opredeljevanje – Bošnjak, Musliman ali Bosanec. Bolj kot oblikovanje treh različnih identitet je verjetno, da so razlike v opredeljevanju povezane z dolžino bivanja posameznikov ali skupin v Sloveniji, s krajevno etnično, politično in z versko organiziranostjo ter zgoščenostjo oziroma razpršenostjo poselitve.

Ključne besede: Bošnjaki, Muslimani, Bosanci, etnična identiteta, etnična sestava Slovenije, mednarodne migracije

CAMBIAMENTI NELLA DEFINIZIONE ETNICA DELLA POPOLAZIONE MUSSULMANA IN SLOVENIA, TRASFERITASI DALLA BOSNIA-ERZEGOVINA, NEI CENSIMENTI 1991 E 2002

SINTESI

Il numero delle persone definite mussulmane in Slovenia nel 1991 (26.577) è quasi raddoppiato nel censimento del 2002; 40.071 abitanti hanno dichiarato di essere bosgnacchi, mussulmani o bosniaci. Le cause vanno ricercate in parte nell'immigrazione della popolazione dalla Bosnia e Erzegovina dopo il 1991, ma in misura ancora maggiore nella definizione etnica di questa parte della popolazione della Bosna Erzegovina – nel censimento del 1991 una larga parte di intervistati non si è espressa sull'appartenenza etnica, oppure si è dichiarata bosniaca o bosgnacca, informazione inserita nella categoria dell'appartenenza regionale della metodologia statistica dell'epoca. Nel censimento del 2002 all'interno del gruppo si forma una terza categoria, e quindi abbiamo i bosgnacchi, i mussulmani e i bosniaci. Non si tratta di una formazione di tre identità diverse, bensì è più probabile che le differenze di definizione siano legate al periodo di permanenza degli individui e dei gruppi in Slovenia, alle organizzazioni etniche, politiche e religiose locali e alla densità/dispersione della popolazione stessa.

Parole chiave: bosgnacchi, mussulmani, bosniaci, identità etnica, composizione etnica della Slovenia, migrazioni internazionali

UVOD

V ospredju zanimanja tega prispevka je tisti del islamskega prebivalstva v Sloveniji, ki se je po metodologiji nekdanje jugoslovanske in slovenske statistike do leta 1991 etnično opredeljeval za Muslimane. To je seveda ožja kategorija od versko opredeljenih muslimanov, ki poleg dela iz Bosne in Hercegovine priseljenega prebivalstva zajemajo še del priseljenih iz Sandžaka (srbskega ali črnogorskega dela te historične pokrajine), večji del Albancev ter del Črnogorcev, Makedoncev in Romov. Formalna opredelitev te etnične skupine je bila v preteklosti dokaj nejasna ali pa se ji je metodologija prebivalstvenih popisov izogibala. V prvih popisih po vojni so bili pripadniki te skupine največkrat opredeljeni kot "Jugoslovani – neopredeljeni". Šele v popisu leta 1971 se je etnična opredelitev Musliman uveljavila do te mere, da se je tako opredelila velika večina pripadnikov te etnične skupine (1.729.932 na območju nekdanje Jugoslavije oziroma 3197 v Sloveniji). Leta 1993 so se bošnjaški intelektualci na kongresu v Sarajevu odločili za ponovno uporabo in oživitev etničnega imena Bošnjak (Pašić, 2005, 100). To poimenovanje kot kategorijo etnične opredelitve je v svojo metodologijo sprejel tudi Statistični urad Republike Slovenije (v nadaljevanju SURS) pri izvedbi popisa leta 2002.

Probleme pri statističnem oziroma demografskem zajemju podatkov in analizi razvojnih trendov pri etničnih Muslimanih oziroma Bošnjakih povzročajo predvsem naslednji pojavi:

- pozno oblikovanje sprejetega imena za etnijo, ki ga ali so ga uporabljale državne in druge ustanove;
- nejasnost razlikovanja med pojmom Musliman kot etnično statistično kategorijo in musliman kot versko opredelitvijo, tako na skupinski kot individualni ravni;
- spreminjajoče se etnično opredeljevanje versko muslimanskega prebivalstva srbohrvaškega jezikovnega kompleksa z območij zunaj Bosne in Hercegovine (Črna gora, Srbija, Kosovo, deloma Makedonija);
- pogosto narodnostno neopredeljevanje pri pripadnikih te etnije (visok delež prebivalstva se predvsem v popisih do leta 1991 narodnostno ni opredelil ali pa se je opredelil ali kot Jugoslovani ali regionalno) – vzrok je najverjetneje v tem, da pripadniki te skupine kot izseljenci ali na izvornem območju pogosteje kot drugi narodi nekdanje Jugoslavije živijo v pogojih etnične heterogenosti in medkulturnih stikov.

Ob popisu prebivalstva v Sloveniji leta 2002 se je v primeru etnične opredelitve pri tej skupini zgodila zanimiva trojnost: največ, dobra polovica popisanih, se je opredelila za Bošnjake, četrtnina za Muslimane in petina za Bosance. Opredelitev "Bosanec" metodologija slovenske statistike obravnava kot regionalno opredelitev, vendar jo v pričujočem prispevku obravnavamo skupaj z etnično opredeljenimi skupinami. Številni znaki

(država prvega bivanja, materni jezik, veroizpoved) kažejo, da gre za različno opredeljevanje v okviru sicer izvorno in kulturno homogene skupine, kar večinoma drži tudi za opredeljene za Bosance. Bolj kot oblikovanje treh različnih identitet je verjetno, da so razlike v opredeljevanje povezane z dolžino bivanja posameznikov ali skupin v Sloveniji, s krajevno etnično, politično in z versko organiziranostjo ter zgoščenostjo oziroma razpršenostjo poselitve.

SPREMEMBE ŠTEVILA IN GEOGRAFSKE RAZPOREDITVE BOŠNJKOV, MUSLIMANOV IN BOSANCEV V SLOVENIJI

Današnja etnična podoba Slovenije je rezultat priseljevanj prebivalstva z drugih območij nekdanje Jugoslavije. Priseljevanje se je okrepilo predvsem po letu 1965 in je trajalo vse do razpada Jugoslavije, najmočnejše pa je bilo v drugi polovici sedemdesetih let (Gosar, 1993; Josipovič, 2005). Priseljenci iz Bosne in Hercegovine so predstavljali okrog 40% vseh priseljenih.¹ Tako kot druge etnične skupine z območja nekdanje Jugoslavije predstavljajo Bošnjake, Muslimane in Bosance predvsem priseljenci prve generacije – zunaj Slovenije je bilo rojenih 68,4% Bošnjakov, 67,1% Muslimanov in 74,0% Bosancev. V tabeli 1 so prikazane osnovne značilnosti gibanja števila in geografske razporeditve omenjenih treh skupin.

Če zajamemo vse tri skupine iz popisnih podatkov za leto 2002, se je skupno število širše razumljene kategorije Bošnjaki na državni ravni dvignilo za 50%, s čimer so bili za Slovenci druga najštevilčnejša kategorija etnično opredeljenih v Sloveniji, ki po številu opredeljenih presega število Srbov in Hrvatov.

Argumentov za to, da lahko vse tri skupine obravnavamo skupaj, je več, izhajajo pa iz drugih podatkov popisa prebivalstva:

- vse tri skupine izvirajo predvsem z območja Bosne in Hercegovine – od tistih, ki so se v Slovenijo priselili, je iz Bosne in Hercegovine 98% Bosancev, 94% Bošnjakov in 90% Muslimanov. Kot pomembnejše izvorno območje se pojavlja še Srbija in Črna gora (Srbija, Črna gora in Kosovo) – od tam je 8% zunaj Slovenije rojenih Muslimanov in 4,7% Bošnjakov; to kaže, da se etnično opredeljevanje Bošnjak pojavlja tudi pri avtohtonih skupinah v drugih državah jugovzhodne Evrope;
- pri vseh treh etnično opredeljenih skupinah je pri opredeljevanju pripadnikov po veri v ospredju islam: kot muslimani (versko) je opredeljenih 92,5% Bošnjakov, 89,1% Muslimanov in 71% Bosancev oziroma 97,9, 99,6 in 78,2% od vseh versko opredeljenih v posameznih kategorijah (brez ateistov, oseb, ki na to vprašanje niso želele odgovoriti, ali pa je bil odgovor uvrščen v kategorijo neznano); pri opredeljenih za Bosance je pomembno še število

Tabela 1: Število opredeljenih za Bošnjake, Muslimane, Bosance v letih 1991 in 2002 po statističnih regijah (SURs, 1991; SURs, 2002).**Table 1: Number of people declaring themselves as Bosniaks, Muslims or Bosnians in the years 1991 and 2002, by statistical regions (SURs, 1991; SURs, 2002).**

	število Muslimanov 1991	% od vsega prebivalstva 1991	število Bošnjakov 2002	število Muslimanov 2002	število Bosancev 2002	skupaj 2002	% od vsega prebivalstva 2002	indeks 2002/1991
Gorenjska regija	5.589	2,9	4.791	1.296	1.072	7.159	3,7	128,1
Goriška regija	642	0,5	667	365	428	1.460	1,2	227,4
Jugovzhodna Sl.	960	0,7	876	252	391	1.519	1,1	158,2
Koroška regija	382	0,5	213	138	131	482	0,7	126,2
Notranjsko-kraška reg.	536	1,1	554	237	380	1171	2,3	218,5
Obalno-kraška regija	1.879	1,9	2.174	676	481	3331	3,3	177,3
Osrednjeslovenska reg.	10.194	2,2	8.034	4.327	3.266	15.627	3,2	153,3
Podravska regija	1.074	0,3	732	429	397	1.558	0,5	145,1
Pomurska regija	86	0,1	70	10	29	109	0,1	126,7
Savinjska regija	3.597	1,4	2.048	1.744	952	4.744	1,9	131,9
Spodnjeposavska reg.	289	0,4	215	191	98	504	0,7	174,4
Zasavska regija	1614	3,4	1.168	802	437	2407	5,3	149,1
SLOVENIJA	26.842	1,4	21.542	10.467	8.062	40.071	2,0	149,3

versko opredeljenih za pravoslavce (1213 ali 16,6% od versko opredeljenih); med etnično opredeljenimi kot Bošnjaki je manjše število pravoslavcev (318) in katoličanov (107);

- poselitveni vzorec (geografska razporeditev) pripadnikov vseh treh skupin v Sloveniji je zelo podoben poselitvenemu vzorcu opredeljenih za Muslimane iz leta 1991; pri opredeljenih za Bosance je podoben tudi poselitvenemu vzorcu Srbov iz leta 1991.

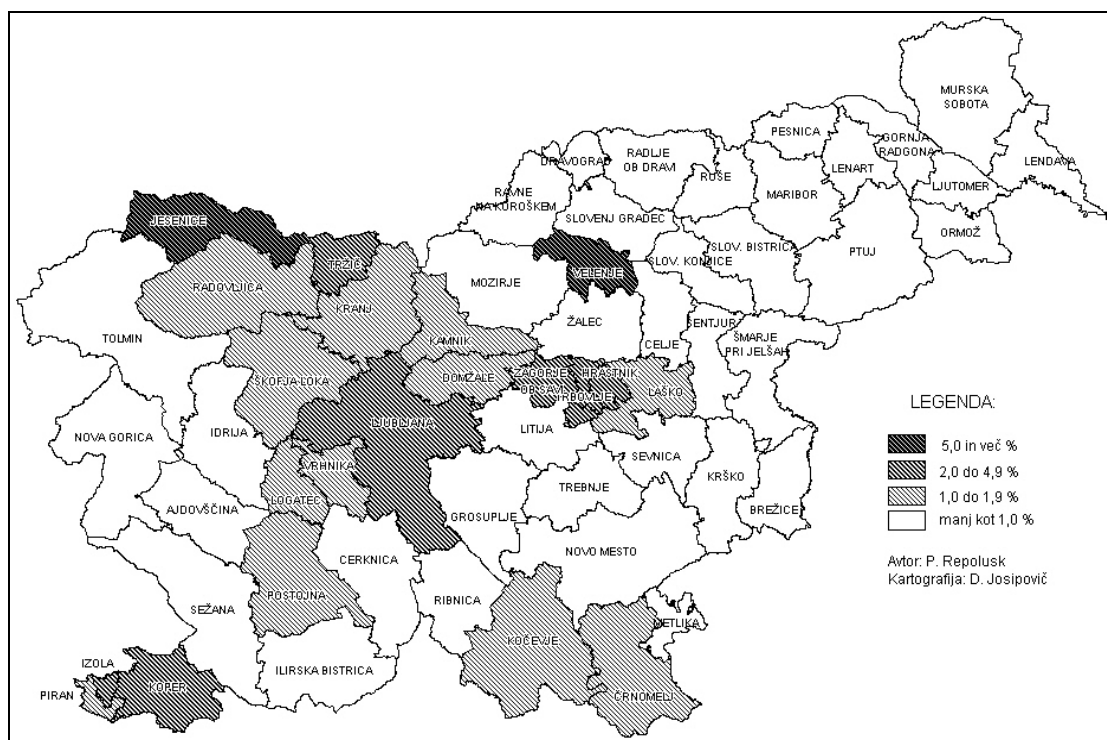
Število vseh treh skupin skupaj se je v primerjavi s številom opredeljenih za Muslimane iz leta 1991 povečalo na vsem območju Slovenije. Povečanje na ravni statističnih regij znaša od 25 do 75% (tabela 1). Izrazitejši je dvig števila v Goriški in Notranjsko-kraški statistični regiji, kjer pa je skupno število Bošnjakov, Muslimanov in Bosancev v primerjavi z drugimi slovenskimi regijami razmeroma nizko. Delež Bošnjakov, Muslimanov in Bosancev na ravni upravnih enot je najvišji v UE Jesenice – 12,3% od skupnega prebivalstva. Visok je še v UE Velenje (6,8%) in v Zasavju – zlasti v UE Trbovlje (6,1%) in UE Hrastnik (5,5%). Delež je višji kot 2,5% še na območju Slovenske Istre, v UE Ljubljana in v nekaterih manjših koncentracijah – UE Postojna, Tržič, Kamnik in Kočevje. Zgostitve so predvsem v osrednjem in zahodnem delu Slovenije. Zgostitvi v

vzhodni Sloveniji sta v Celju in Mariboru, vendar predstavljajo Bošnjaki, Muslimani in Bosanci razmeroma majhen delež skupnega prebivalstva. Poselitveni vzorec se med leti 1991 in 2002 ni bistveno spremenil – koncentracije ostajajo enake, le da se delež skupnega prebivalstva poveča v skoraj vseh upravnih enotah (karti 1 in 2).

Bošnjaki so izrazito zgoščeni v naseljih mestnega tipa – leta 1991 jih je v mestih živelo 89%, leta 2002 pa 87%. Poselitveni vzorec očitno ostaja dokaj nespremenjen, kar je ena od značilnosti Bošnjakov v Sloveniji – zelo nizka prostorska in z njo povezana socialna in zaposlitvena mobilnost. Večje naseljitvene zgostitve so poleg območja Ljubljane predvsem industrijska središča. Leta 1991 je bilo 60% od ekonomsko aktivnih Muslimanov zaposlenih v industriji in gradbeništvu. Za celotno ekonomsko aktivno prebivalstvo države je znašala ta vrednost 40%. Za leto 2002 nimamo primerljivega podatka, glede na majhne spremembe v poselitvenem vzorcu pa lahko upravičeno sklepamo, da se razmere, vsaj v primerjavi z drugimi etničnimi skupinami, niso bistveno spremenile.

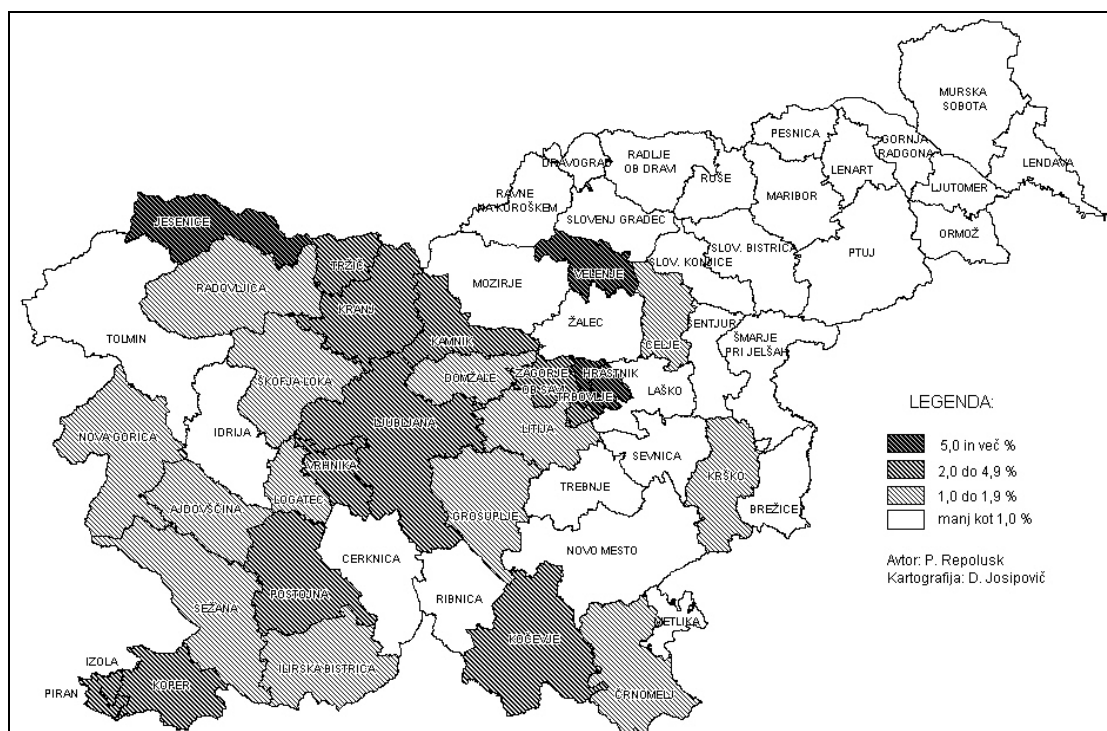
Polovica Bošnjakov, Muslimanov in Bosancev je leta 2002 živela na območju štirih upravnih enot – Ljubljana, Jesenice, Velenje in Koper. Geografske zgostitve

1 Vsi številčni podatki o prebivalstvu med tekstem so povzeti po publiciranem gradivu SURS, če ni navedeno drugače.

Sl. 1: Delež opredeljenih za Muslimane leta 1991 po upravnih enotah (tedanjih občinah) (SURs, 1991).

Fig. 1: Share of population declared as Muslims in 1991, by administrative units (then municipalities) (SURs, 1991).

Sl. 2: Delež opredeljenih za Bošnjake, Muslimane in Bosance leta 2002 po upravnih enotah (SURs, 2002).

Fig. 2: Share of population declared as Bosniaks, Muslims and Bosnians in 2002, by administrative units (SURs, 2002).

se med posameznimi skupinami precej razlikujejo (tabela 2). Še več nam o zgoščenosti poselitve predvsem v nekaj večjih upravnih in zaposlitvenih središčih pove podatek za naselja – v šestih naseljih jih živi 50%, v šestnajstih 66,7%, v 280-ih pa 90%.

Tabela 2: Večje zgostitve opredeljenih za Bošnjake, Muslimane ali Bosance leta 2002 na ravni upravnih enot (skupno dve tretjini tako opredeljenih v Sloveniji) (SURs, 2002).

Table 2: Areas of greater density of populations declaring themselves as Bosniaks, Muslims or Bosnians in the year 2002, at the level of administrative units (a total of 2/3rds of the entire population in Slovenia defining themselves as members of these three groups) (SURs, 2002).

Upravna enota	Bošnjaki	Muslimani	Bosanci	SKUPAJ
Ljubljana	6312	3524	2549	12385
Jesenice	2665	772	377	3814
Velenje	1402	1239	404	3045
Koper	1196	324	242	1762
Kranj	1139	x	243	1603
Maribor	614	349	321	1284
Trbovlje	523	368	227	1118
Celje	x	x	337	1077
Domžale	x	x	x	900
Postojna	x	x	264	x
Nova Gorica	x	x	239	x
Škofja Loka	x	x	222	x
Izola	518	x	x	x
Hrastnik	x	308	x	x

x – število pripadnikov posamezne skupine je večje od nič, a ne sodi med večje zgostitve v Sloveniji

SPREMEMBE V ETNIČNEM OPREDELJEVANJU PREBIVALSTVA IN SPREMEMBE ŠTEVILA BOŠNJKOV, MUSLIMANOV IN BOSANCEV

Če Bošnjake, Muslimane in Bosance obravnavamo kot eno etnično skupino, so z 40 071 tako opredeljenimi pripadniki najštevilčnejša neslovenska etnična skupina v Sloveniji in predstavljajo približno 2% skupnega prebivalstva. Poleg Albancev in Romov so ena od treh etničnih skupin, ki se je v primerjavi s podatki popisa 1991 številčno povečala. Za vse druge večje etnične skupine je, vključno s številom opredeljenih za Slovence, značilen bolj ali manj intenziven upad. Pri nekaterih manjših etničnih skupinah (Rusi, Ukrajinci, Slovaki, Nemci itd.) se je število opredeljenih povečalo, vendar gre pogosto le za nekaj deset ali sto pripadnikov. V vseh povojnih popisih prebivalstva do leta 1991 so bili naj-

številčnejša etnična skupina za Slovenci Hrvati, sledili pa so jim Srbi. Muslimani so leta 1981, ko so presegli število Madžarov, postali tretja najštevilčnejša skupina brez Slovencev. Tako je ostalo tudi v času popisa leta 1991. Med večjimi skupinami je med popisoma 1991 in 2002 najbolj upadlo število opredeljenih za Črnogorce (za 39%), Hrvate (33%), Italijane (24%), Madžare (22%), Srbe (18%) in Makedonce (9%). Velika nihanja v številu opredeljenih za posamezne etnične pripadnosti med različnimi popisi je nemogoče razložiti samo z razlikami v naravni in selitveni rasti prebivalstva. Dominantno vlogo pri tem igra spreminjanje etničnega opredeljevanja pri istem prebivalstvu (Šircelj, 2003). To so tako v popisnem času okrog leta 1991 kot 2002 najverjetneje pogojevale politične razmere – krizni čas pred razpadom nekdanje Jugoslavije in močno spremenjene politične in identitetne razmere v pogojih nove samostojne slovenske države. Delež prebivalstva, za katerega podatek o etnični pripadnosti ni znan, je v popisu 1981 znašal 2,1%, leta 1991 3,6% in leta 2002 10%. V zgodnejših obdobjih so pri tem prebivalstvu prevladovali opredeljene neopredeljen, regionalno opredeljen in Jugoslovan, kasneje, zlasti leta 2002, pa neznano in "oseba ni želela odgovoriti na vprašanje o etnični pripadnosti". Tako ob popisu leta 2002 na zastavljeno vprašanje ni želelo odgovoriti 48.588 vprašanih, podatek o etničnosti pa je ostal neznan za 126.325 oseb.

Edini vzrok za upadanje števila pripadnikov posameznih etničnih skupin, ki je demografsko objektivneje merljiv, je opredeljevanje potomcev etnično heterogenih zakonov ali drugačnih vseživljenjskih skupnosti za drugačno etnično pripadnost kot pri starših. Leta 1991 (podatek za popis 2002 ni na voljo) je približno 30% pripadnikov etničnih skupin razen Slovencev živelo v etnično heterogenih družinah ali gospodinjstvih. 85 do 90% potomcev, starih 0 do 29 let, ki so bili v času popisa še člani teh družin, se je, če je eden od staršev Slovenec, opredelilo za Slovence. Le 10 do 15% jih je bilo etnično opredeljenih bodisi kot eden od staršev neslovenske etničnosti bodisi so bili neopredeljeni ali je bil podatek neznan. Razlike med starimi 0 do 14 let (podatek o etničnosti so posredovali starši) in starimi 15 do 29 let (etnično se ob popisu opredelijo sami) so statistično zanemarljive. Tudi v etnično heterogenih družinah, v katerih ni bil nobeden od staršev Slovenec, je bil delež potomcev, opredeljenih kot Slovenci, razmeroma visok – 20 do 35% (predvsem v družinah, v katerih je bil eden od staršev Hrvat). V manjši meri je opredeljen za Slovence tudi del potomcev etnično homogenih zakonov pri neslovenskem prebivalstvu.²

V primeru Muslimanov iz leta 1991 (kot statistično izvorna skupina za v letu 2002 etnično opredeljene kot Bošnjaki, Muslimani in Bosanci) je bil učinek etnično

2 Podatki so del analiz popisnega gradiva in so na voljo pri avtorju prispevka.

heterogenih družin pri opredeljevanju potomcev razmeroma nizke, saj je zelo visok delež Muslimanov živel v etnično homogenih gospodinjstvih. Kot primer je naveden (tabela 3) podatek o razporeditvi pripadnikov večjih etničnih skupin po etnično homogenih in heterogenih gospodinjstvih za leto 1991 (ustrezen podatek za leto 2002 ni na voljo) za območji upravnih enot Jesenice in Velenje. Podatki za obe upravni enoti so združeni, saj so strukturne značilnosti na obeh območjih zelo podobne. Omenjeni upravni enoti sta bili izbrani, ker je v obeh delež prebivalstva, priseljenega z območja nekdanje Jugoslavije, zelo visok, številčno dobro pa so zastopane tudi vse večje etnične skupine v Sloveniji.

Tabela 3: Etnična sestava gospodinjstev, v katerih živijo pripadniki posameznih etničnih skupin – upravni enoti Jesenice in Velenje leta 1991 (SURS, 1991).

Table 3: Ethnic structure of households populated by members of individual ethnic groups – the administrative units of Jesenice and Velenje in 1991 (SURS, 1991).

	število	enočlanska in etn. homogena	etn. heterogena
		%	%
Albanci	177	70,6	29,4
Črnogorci	226	41,2	58,8
Hrvati	3129	61,5	38,5
Makedonci	520	75,0	25,0
Muslimani (Bošnjaki)	5758	89,6	10,4
Slovenci	57066	93,9	6,1
Srbi	3591	75,5	24,5

* Brez članov skupinskih gospodinjstev

Muslimani kot etnična skupina so bili leta 1991 po poročnosti ena najbolj endogamnih skupin v Sloveniji. Če so živeli v etnično heterogenih gospodinjstvih, so bili najpogosteje njihovi partnerji Slovenci (predvsem v Ljubljani in na območjih, kjer so bolj razpršeno poseljeni) ali pa iz Bosne in Hercegovine priseljeni Srbi ali Hrvati. Učinek endogamnosti še povečuje dejstvo, da živijo v večjih urbanih središčih, kjer je prebivalstvo najbolj etnično heterogeno. Iz istih vzrokov je mogoče trditi, da življenje v etnično homogenih gospodinjstvih pri njih ni nič manj pogosto kot pri Slovencih, ki tudi na podeželju Jesenic in Velenja predstavljajo veliko večino prebivalstva.

Izrazito povečanje števila Bošnjakov v širšem pomenu besede (skupaj z Muslimani in Bosanci) je metodološko in statistično mogoče razložiti s tremi pojavi:

- visoka naravna rast prebivalstva;
- množično priseljevanje v zadnjem desetletju;

- etnično opredeljevanje v prejšnjih popisih etnično neopredeljenih;
- spremembe v metodologiji popisovanja prebivalstva po etničnih značilnostih.

Visoko naravno rast kot dejavnik rasti števila pripadnikov skupine izključujejo raziskave o rodnosti pri posameznih etničnih skupinah prebivalstva. Visoka umrljivost ne pride v poštev, saj je bil delež starejših od 64 let leta 2002 pri vseh skupinah zelo nizek – 1,8% pri Bošnjakih, 1,7% pri Muslimanih, 2,5% pri Bosancih in kar 14,7% pri skupnem prebivalstvu Slovenije. Rodnost Bošnjakinj, Muslimank in Bosank je bila po podatkih nekaterih študij za osemdeseta in devetdeseta leta sicer višja kot pri večini prebivalstva (Šircelj, 2003, 126), vendar ne izrazito, in je kazala značilnosti hitrega prilagajanja rodnostnega vedenja večinskemu okolju (Josipovič, 2004, 119–123).

Po nastanku samostojne Slovenije se je priseljevanje prebivalstva iz držav nekdanje Jugoslavije nadaljevalo, čeprav v zmanjšanem obsegu. V obdobju 1991 do 2002 se je v Slovenijo priselilo 28.568 oseb, zajetih v popisu 2002. Slaba polovica ali 12.661 se je priselila iz Bosne in Hercegovine. Vendar je med njimi dobri dve petini ali okrog 5500 oseb, ki so se v Bosno in Hercegovino preselile iz Slovenije, in njihovih potomcev. Čeprav muslimansko prebivalstvo iz Bosne in Hercegovine poleg Albancev iz Srbije in Makedonije predstavlja najštevilčnejšo etnično kategorijo priseljenih v zadnjem desetletju, je verjetnost, da preostalih 7000 priseljenih predstavljajo samo Bošnjaki, Muslimani in Bosanci, zelo nizka.

Vzroke rasti števila pripadnikov etnične skupine je torej mogoče razložiti z učinki priseljevanja v zadnjem desetletju, v vsaj enakem obsegu pa tudi z etničnim opredeljevanjem prej neopredeljenih in z drugačnim vrednotenjem kategorije Bosanci, ki je bila v publiciranem gradivu popisa prebivalstva 1991 vključena v skupino regionalno opredeljenih.

Analiza etničnega izvora oziroma kulturnega ozadja neopredeljenih in skupine neznano iz popisa 1991 (Repolusk, 1999), zasnovana na podatkih o maternem jeziku, veroizpovedi in občini prvega bivanja (rojstnem kraju), ocenjuje število Muslimanov na približno 34.000. To bi pomenilo, da se je etnično opredelilo samo 79% pripadnikov etnije, 21% pa se je zaradi različnih vzrokov zateklo k opredelitvam Jugoslovan (1950), regionalno opredeljen (1250) in neopredeljen (1200) ali pa je podatek o etnični pripadnosti ostal neznan (2900).

V tabeli 4 je po sorodni metodi predstavljena ocena etnične pripadnosti rojenih na območju Bosne in Hercegovine, ki so bili leta 1991 opredeljeni za Jugoslovane, neopredeljene ali regionalno opredeljene. Ocena se nanaša na območje upravnih enot Jesenice in Velenje, vključuje pa 421 oseb, za katere je bil znan podatek o veroizpovedi in maternem jeziku.

Tabela 4: Ocena etnične pripadnosti neopredeljenega prebivalstva, rojenega na območju Bosne in Hercegovine, za katero je znan podatek o veroizpovedi in maternem jeziku – 1991, upravni enoti Jesenice in Velenje (SURs, 1991).

Table 4: Estimate of ethnic affiliation of the ethnically undeclared population born in the territory of Bosnia and Herzegovina for which the data on religious belief and mother tongue is known – 1991, the administrative units of Jesenice and Velenje (SURs, 1991).

	skupaj	neopredeljeni	Jugoslovani	reg. opredeljeni
	št.	%	%	%
Hrvati	42	14,3	59,5	26,2
Muslimani (Bošnjaki)	216	22,7	45,4	31,9
Srbi	163	10,4	65,6	23,9

Iz vrednosti v tabeli je mogoče zaključiti, da so med etnično neopredeljenimi iz Bosne in Hercegovine prevladovali danes opredeljeni za Bošnjake, Muslimane in Bosance, da je bila med slednjimi regionalna opredelitev (Bosanec, Bošnjak) najpogostejša in da je bilo pri vseh opredeljevanje za Jugoslovana najpogostejše, a relativno najmanj pomembno pri muslimanskem prebivalstvu.

Analize popisnega gradiva potrjujejo predpostavke, da je skokovita rast števila Bošnjakov, Muslimanov in Bosancev v Sloveniji med popisoma 1991 in 2002 posledica tako drugačnega etničnega opredeljevanja kot novejšega priseljevanja. V okviru versko muslimanskega prebivalstva je bil leta 2002 delež etnično neopredeljenih precej nižji kot pri pravoslavnem in katoliškem prebivalstvu. Iz tega lahko sklepamo, da se narodnostno niso opredeljevali, niso želeli odgovarjati na to vprašanje ali pa je podatek neznan – poleg Slovencev predvsem Srbi, Hrvati in Črnogorci, pri katerih je bilo znižanje števila pripadnikov med obema popisoma tudi najbolj izrazito.

NEKATERE DEMOGRAFSKE ZNAČILNOSTI IN RAZLIKE MED BOŠNJAKI, MUSLIMANI IN BOSANCI

Bošnjaki, Muslimani in Bosanci so relativno mlado prebivalstvo, predvsem zaradi nizkega deleža starejših od 64 let. Delež mlajših od 15 let ni pomembno višji kot pri celotnem prebivalstvu. Starostna sestava kaže osnovne značilnosti priseljene populacije. Med letniki prevladujeta skupini od 35 do 54 in od 10 do 24 let, ki predstavljata prvo krepkejšo generacijo priseljencev in njihove potomce. Vmesna in starejša generacija sta številčno šibkeje zastopani. Bosanci so nekoliko starejša populacija od Muslimanov in Bošnjakov. Po spolu prevladujejo moški, najbolj pri Bošnjakih (57,3%) in najmanj pri Bosancih (52,0%). Moški v starostnem kontin-

gentu delovno aktivnega prebivalstva, stari 20 do 59 let, predstavljajo okrog 40% populacije (30% za celo slovensko prebivalstvo), največ pri Bošnjakih in najmanj pri Bosancih. Iz tega je mogoče sklepati, da je med opredeljenimi za Bošnjake večji delež v zadnjem desetletju priseljene moške delovne sile, ki v večini nima slovenskega državljanstva.

Bošnjaki, Muslimani in Bosanci so mlada priseljenška skupina, saj jih je bilo okrog dve tretjini rojenih zunaj Slovenije, predvsem v Bosni in Hercegovini. Med izvornimi območji priseljenih se pojavlja tudi Jugoslavija (predvsem srbski in črnogorski del Sandžaka) – od tam je po podatkih popisa 2002 699 Bošnjakov in 563 Muslimanov. 687 Črnogorcev in Srbov je leta 2002 navedlo muslimansko veroizpoved, kar kaže na to, da se, vsaj med v Slovenijo priseljenim prebivalstvom, etnična opredelitev Bošnjak uveljavlja tudi med delom prebivalstva iz Sandžaka. V Sloveniji rojenih je okrog 30% Bošnjakov, Muslimanov in Bosancev, največ med Bošnjaki in najmanj med Bosanci. Podatek kaže tako na razliko v starostni sestavi kot tudi na to, da je opredeljevanje Bošnjak pogostejše pri mlajših.

Opredeljevanje po veroizpovedi je v primerjavi z ostalimi etničnimi skupinami zelo pogosto. Versko se je na ravni države opredelilo 64% prebivalcev, pri Bošnjakih, Muslimanih in Bosancih pa znašajo ustrezni deleži 95%, 89% in 91%. Podobno visoke vrednosti so značilne samo še za Albance in prekmurske Madžare.

Zanimivo podobo ponuja opredeljevanje po maternem jeziku (tabela 5):

Glede na jezikoslovne, predvsem dialektološke klasifikacije, je muslimansko prebivalstvo Bosne in Hercegovine večinoma zelo homogeno. Drugače pa je pri identifikaciji z jezikovnim standardom oziroma pri poimenovanju tega standarda. Najpogostejša opredelitev je, da je materni jezik bosanski, identifikacija s tem imenom za jezik pa je izrazitejša pri Bošnjakih. Nasprotno je opredeljevanje srbohrvaščine kot maternega jezika najpogostejše pri Muslimanih in Bosancih. Del mlajšega prebivalstva kot materni jezik navaja tudi slovenščino.

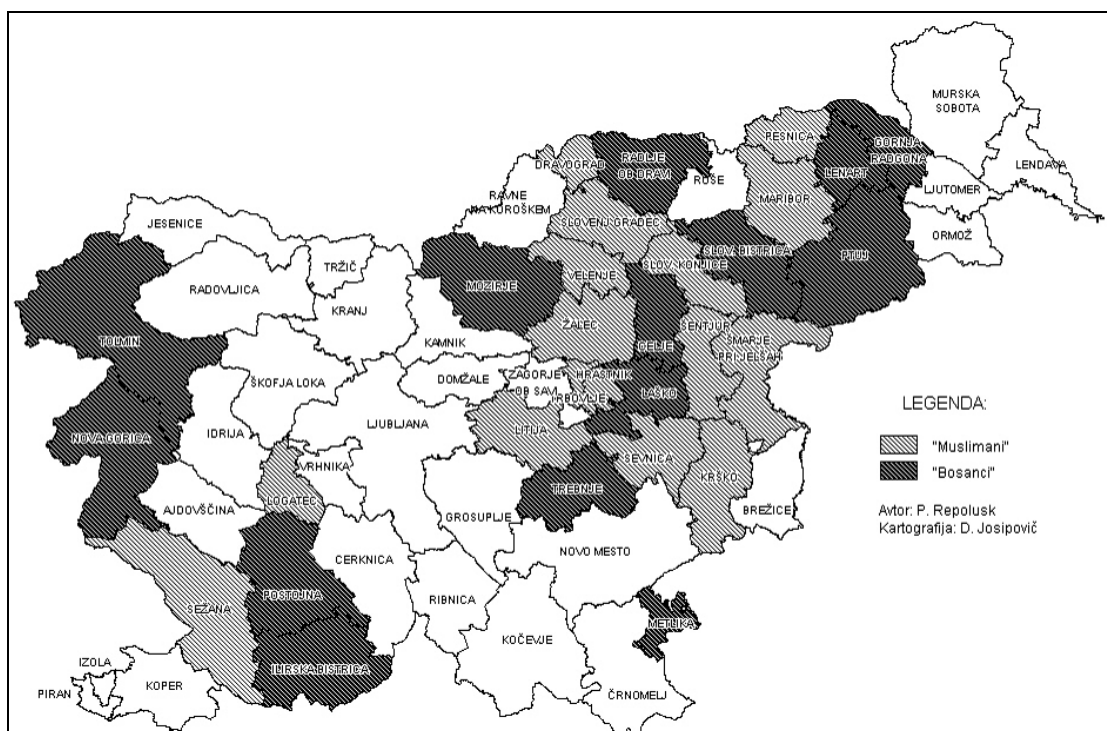
Razmerje med številom opredeljenih za Bošnjake, Muslimane in Bosance v Sloveniji je približno 55 : 25 : 20. Ponekod še vedno prevladuje opredeljevanje tipa Musliman in (redkeje in geografsko disperzneje) Bosanec oziroma sta ta dva tipa opredeljevanja znotraj skupine izrazito pomembnejša kot drugje v Sloveniji. Na karti 3 so prikazane upravne enote, v katerih se je večina ali relativno velik del bosanskih muslimanov opredelila za Muslimane ali Bosance. To so upravne enote, v katerih je bil delež opredeljenih za Bošnjake znotraj skupine za 10 ali več odstotkov nižji kot na ravni vse Slovenije (48,4% ali manj). Relativno šibko izražene, a vendarle opazne so naslednje značilnosti:

- opredeljevanje Musliman in Bosanec je krepkejšo v vzhodni kot osrednji in zahodni Sloveniji;

Tabela 5: Bošnjaki, Muslimani in Bosanci po maternem jeziku v Sloveniji leta 2002 (SURs, 2002).**Table 5: Bosniaks, Muslims and Bosnians in Slovenia, in 2002, according to their mother tongue (SURs, 2002).**

	skupaj	bosanski	hrvaški	srbski	srbsko-hrvaški	slovenski	drugo
	št.	%	%	%	%	%	%
Bošnjaki	21.542	73,8	2,1	0,6	15,3	7,2	0,9
Muslimani	10.467	52,1	5,0	1,4	27,6	10,9	3,0
Bosanci	8.062	59,2	4,5	4,0	24,8	6,3	1,2
Skupaj	40.071	65,2	3,4	1,5	20,4	8,0	1,5

Sl. 3: Upravne enote z izrazitejšim opredeljevanjem za Muslimane ali Bosance kot druge v Sloveniji (48,4% ali manj znotraj skupine je opredeljenih za Bošnjake) – na karti je označena številčnejša skupina (SURs, 2002).**Fig. 3: Administrative units marked by a stronger presence of population declared as Muslim or Bosnian than elsewhere in Slovenia (48.4% or less within the group declared themselves as Bosniak) – the map indicates the most numerous group (SURs, 2002).**

- opredeljevanje kot Bosanec je bistveno pogostejše tam, kjer je delež vseh treh skupin v skupnem prebivalstvu nizek oziroma gre za disperzno poselitev;
- opredeljevanje Musliman je izrazitejše v industrijsko-rudarskih središčih, npr. v Velenju, Hrastniku in Trbovljah; izjema so Jesenice, kar je najverjetneje mogoče razložiti s krepko krajevno versko in politično organiziranostjo islamskega prebivalstva.

Po podatkih nekaterih drugih analiz (Šircelj, 2003, 128) so med opredeljenimi za Bosance pogostejši starejši in tisti z nižjo stopnjo končane formalne izobrazbe.

ZAKLJUČEK

Oblikovanje in utrjevanje bošnjaške etnične in

politične identitete je še mlad in potekajoč proces. Nanj so poleg objektivno bolj merljivih kategorij, kot so jezik, kultura, zgodovina in predvsem veroizpoved, vplivale ali vplivajo vojne in poveljne razmere v Bosni in Hercegovini, relativna nestabilnost političnih razmer in etnični konflikti v širši regiji ter geopolitična razpetost mlade države na križišču številnih vplivov (Bufon, 2004; Kocsis, 1994). To se kaže v razvoju in značilnostih vseh elementov etnične identitete (Zupančič, 1999, 47): kulturno-jezikovnem, zgodovinskem, prostorskem, gospodarsko-socialnem in političnem.

Bošnjaki, Muslimani in Bosanci v Sloveniji so populacija, ki se je intenzivneje začela priseljevati v šestdesetih letih dvajsetega stoletja. Statistična metodologija jih v začetni fazi tako na ravni Jugoslavije kot tudi Slo-

venije ni opredeljevala kot jasno izražene in posebne etnične skupine, k čemur je pripomogla tudi neugodna izobrazbena in zaposlitvena sestava tega prebivalstva. Eden večjih problemov prepoznavnosti in organiziranosti skupine je bilo tudi omejevanje vloge in pomena veroizpovedi in cerkve s strani tedanjega političnega režima. Islam pa je eden od temeljev verske in kulturne ter tudi etnične identitete te skupine.

Med znake poznega oblikovanja etnične identitete sodi tudi pogosto etnično neopredeljevanje oziroma opredeljevanje za "nadetnične" identitete (npr. kot Jugoslovani). Tovrstno "zakrivanje" je bilo pogosto tudi

posledica kriznih političnih razmer, pogosto povezanih z medetničnimi odnosi, neredko pa tudi pasivna obramba zaradi stigmatizacije predvsem nekaterih priseljen-skih skupin v Sloveniji. Etnično neopredeljevanje je pri skupini v zadnjem obdobju zamenjala raba različnih poimenovanj za pripadnike iste skupine – Bošnjak, Bosanec in Musliman. Z demografsko in geografsko analizo (analizo poselitvenega vzorca) je mogoče predpostaviti, da gre predvsem za različno dinamiko sprejemanja in ponotranjenja imena pri starostno, izobrazbeno, mobilnostno in geografsko različnih skupinah prebivalstva znotraj iste etnije.

CHANGES IN THE DECLARATION OF ETHNIC AFFILIATION IN THE MUSLIM POPULATION IN SLOVENIA, IMMIGRATED FROM BOSNIA AND HERZEGOVINA, IN THE 1991 AND 2002 CENSUSES

Peter REPOLUSK

Scientific Research Center of the Slovenian Academy of Sciences and Arts,
Anton Melik Geographical Institute, SI-1000 Ljubljana, Gosposka ulica 13
e-mail: marjana.drobnic@bfro.uni-lj.si

SUMMARY

The focus of the article is that part of the Islamic population of Slovenia which until 1991, according to the methodology of the former Yugoslav and Slovene statistics, used to define their ethnic affiliation as Muslim. At a 1993 congress in Sarajevo, Bosnian intellectuals decided to revive the ethnic term Bosniak. A tardy assertion of the name, the confusion between ethnic and religious meanings of the term Muslim, and frequent ethnic non-affiliation represent the most recurrent problems in statistical or demographic data collection and analysis of developmental trends in ethnic Muslims/Bosniaks. The 2002 Census in Slovenia revealed within this group an interesting triplicity in the sphere of ethnic affiliation: the majority of the population, over half, defined themselves as Bosniaks, a fourth as Muslims and a fifth as Bosnians. If we sum up all these three groups, we can establish that the total number of the category loosely termed as Bosniaks had between 1991 and 2002 increased by 50 per cent on the national level (rising from 26,842 to 40,071), making Bosniaks the second most numerous ethnically affiliated category in Slovenia, after Slovenes. The causes for such an increase in the number of members of the ethnic group can be ascribed to the effects of immigration during the last decade, but also, if not even more so, to the fact that part of the previously undeclared population now declared their ethnic affiliation, as well as to the change in the evaluation of the category of Bosnians, which had been in the previously published 1991 Census incorporated into the group of regionally affiliated population. The demographic differences between populations declaring themselves as Bosniaks, Muslims and Bosnians are relatively small. In age and sex structures, all three populations manifest the typical characteristics of immigrant groups in which first generation immigrants still represent a distinct majority. In terms of religion, the vast majority of the three population groups define themselves as Muslims, with Bosnian as the lead language in the category of mother tongue, followed by "Serbo-Croatian." The characteristics that are relatively weakly manifested, though still perceptible, are as follows: 1) the categories of Muslim and Bosnian have a stronger representation in the eastern than in the central and western parts of Slovenia, 2) the category Bosnian is considerably more frequent in areas where the share of the three population groups within the total population is low or areas with low population density, 3) the category of Muslim has a pronounced frequency in industrial-mining centres. It is more likely that the differences in the declared affiliation are related to the duration of individuals' or groups' residence in Slovenia, to the local ethnic, political and religious organisation, and a high/low density of settlement, than to an actual formation of three distinct identities.

Key words: Bosniaks, Muslims, Bosnians, ethnic identity, ethnic structure of Slovenia, international migrations

LITERATURA IN VIRI

Bufon, M. (2004): Central-eastern and south-eastern Europe : an area of geopolitical and geocultural contact. *Annales, Series historia et sociologia*, 14, 1. Koper, 97–108.

Gosar, A. (1993): Nationalities of Slovenia - changing ethnic structures in Central Europe. *GeoJournal*, 30, 3. Dordrecht – Boston – London, 215–223.

Josipovič, D. (2004): Dejavniki rodnostnega obnašanja v Sloveniji. *Geografija Slovenije* 9. Geografski inštitut Antona Melika Znanstvenoraziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. Ljubljana, Založba Znanstvenoraziskovalnega centra.

Josipovič, D. (2005): Demogeografski učinki imigracije v Sloveniji po II. svetovni vojni (v perspektivi dejavnikov migracij in sprememb rodnostnega obnašanja). Doktorsko delo. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za geografijo.

Kocsis, K. (1994): Contribution to the Background of the Ethnic Conflicts in the Carpathian Basin. *GeoJournal*, 324, 4. Dordrecht – Boston – London, 425–433.

Pašić, A. (2005): Islam in Muslimani v Sloveniji. Zbirka Žepna knjiga. Tržič, Učila International.

SURS (1991): Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj in kmečkih gospodarstev v Republiki Sloveniji v letu 1991. [Http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp](http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp) (2006-09)

SURS (2002): Popis prebivalstva, gospodinjstev, stanovanj v Republiki Sloveniji v letu 2002. [Http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp](http://www.stat.si/tema_demografsko_prebivalstvo.asp) (2006-09)

Repolusk, P. (1999): Ethnically undefined population in Slovenia population census in 1991. V: Koter, M., Hefner, K. (eds): *Multicultural regions and cities*, (Region and regionalism, No. 4). Łódź-Opole, University of Łódź, Department of political geography and regional studies.

Šircelj, M. (2003): Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije. Popisi 1921 – 2002. Posebne publikacije 2. Ljubljana, Statistični urad Republike Slovenije.

Zupančič, J. (1999): Slovenci v Avstriji (The Slovenians in Austria). *Geographica Slovenica* 32. Ljubljana, Inštitut za geografijo.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-09-10

UDK 316.77:004.738.52(497.6)

BOSNA IN HERCEGOVINA NA SLOVENSKEM DELU SVETOVNEGA SPLETA

Simon KERMA

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: simon.kerma@zrs-kp.si; simon.kerma@fhs-kp.si

Jug BEBLER

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: jussko@gmail.com

IZVLEČEK

Avtorja v članku analizirata prisotnost in podobo Bosne in Hercegovine v slovenskem delu svetovnega spleta. Uvodoma predstavita delovno metodo, s katero si nato pomagata pri iskanju relevantnih zadetkov, ki se nanašajo na iskane pojme (ime države ali besedna zveza). "Specifično težo" prisotnosti Bosne in Hercegovine v slovenskem medmrežnem (internetnem) prostoru (kriterij iskanja je slovenski jezik) ugotovita tako, da primerjata število zadetkov za "Bosna in Hercegovina" na posameznih domačih in tujih spletnih iskalnikih s številom zadetkov za izbrane bližnje države. Sledi analiza strukture zadetkov za "Bosna in Hercegovina" po tematskih sklopih in primerjava strukture tematik po izbranih spletnih iskalnikih. V osrednjem delu raziskave avtorja s pomočjo analize vsebin proučita različne reprezentacije Bosne in Hercegovine na posameznih spletnih mestih agregiranih skupin družbenih akterjev (spletnih producentov), kot so množični mediji, izbrane državne/vladne strani in javni servisi, turistične agencije in civilna družba, tj. nevladne organizacije in društva. Rezultati so indikativni in v primerjavi z izkušnjami s konca 90-ih let kažejo na določene institucionalne premike glede percepcije in podobe obravnavanega prostora pri nas.

Ključne besede: Bosna in Hercegovina, medmrežje, analiza slovenskih spletnih mest, politična geografija

BOSNIA E ERZEGOVINA NELLE PAGINE INTERNET SLOVENE

SINTESI

Nell'articolo i due autori analizzano la presenza e l'immagine della Bosnia e Erzegovina all'interno delle pagine internet slovene. All'inizio viene presentato il metodo di lavoro con cui hanno deciso di selezionare i risultati delle ricerche effettuate per determinate parole (nome del paese o gruppi di parole). Il "peso specifico" della presenza della Bosnia-Erzegovina nello spazio internet sloveno (il criterio di ricerca è la lingua slovena) viene calcolato comparando il numero di risultati per la Bosnia-Erzegovina nei diversi motori di ricerca sloveni e stranieri con il numero di risultati per altri paesi limitrofi. Segue l'analisi della struttura dei risultati per la Bosnia-Erzegovina suddivisa in blocchi tematici e il confronto della struttura delle tematiche nei motori di ricerca. Con l'aiuto dell'analisi dei contenuti nella parte centrale della ricerca i due autori studiano le diverse rappresentazioni della Bosnia-Erzegovina nei singoli spazi internet di gruppi aggregati di attori sociali (produttori di rete), come i mass media, i paesi selezionati/le pagine del governo e dei servizi al pubblico, agenzie turistiche e società civile, ovvero le organizzazioni non governative e le associazioni. I risultati sono indicativi e se confrontati con le esperienze degli ultimi anni '90 sono indici di alcuni cambiamenti istituzionali riguardo alla percezione e all'immagine dello spazio a noi vicino.

Parole chiave: Bosnia e Erzegovina, internet, siti internet sloveni, geografia politica

UVOD

Bosna in Hercegovina je nedvomno kompleksen družbeno-prostorski, zgodovinski, kulturni, ekološki, politično-geografski pojav in kot taka vedno znova predstavlja svojevrsten izziv za razlagalce njene vsakokratne stvarnosti. Bosna in Hercegovina kot (psevdo)država je tako po Filipu Tunjiću eden najboljčutljivejših členov tako imenovane *vmesne Evrope* in poskusno območje evropske skupne zunanje varnostne in obrambne politike (Tunjić, 2004, 267). Po Johannu Galtungu je Bosna in Hercegovina celo na samem geopolitičnem in civilizacijskem stičišču (oziroma ločnici), Sarajevo pa v tem smislu "najbolj evropsko mesto vseh mest" (Galtung, 1994). Podobnega mnenja je Milan Bufon, ki zgovorno ponazori, da se evropska prihodnost ne gradi v Bruslju, temveč v Sarajevu.¹ In najbrž smo prav v primeru BiH tudi v največji zadregi glede razreševanja sicer značilno evropskega problema divergenčno-konvergenčnih procesov na relaciji *ethnos – demos* (Bufon, 2005b).

V tem prispevku poskušamo Bosno in Hercegovino osvetliti z nekoliko drugačnega zornega kota, kot je to običajno. Zanima nas namreč, kakšno je njeno mesto v slovenskem medmrežnem prostoru in kakšne so njene reprezentacije v slovenskem delu svetovnega spleta. Podobne političnogeografske raziskave pri nas niso ravno pogoste.² Zelo dragocen je zato – tudi z vidika primerjave z nekaterimi tukaj predstavljenimi izsledki – prispevek ameriškega geografa Darrena Purcella o slovenski državi na internetu, v katerem avtor med drugim posebej izpostavi dejstvo, da medmrežje omogoča tvorjenje podob prostora, ki se strateško uporabljajo za vplivanje na dožemanje prostora (Purcell, 1999, 7). V resnici se z raziskovanjem medmrežja v Sloveniji ter spleta kot družbenega omrežja pri nas ukvarjajo predvsem sociologi in komunikologi, zlasti v okviru raziskovalnih projektov na Centru za metodologijo in informatiko FDV (Oblak, Petrič, 2005, 8).

Namen tega prispevka sicer ni teoretsko predstaviti, pojasniti in interpretirati pojem medmrežnega oz. kibernetičnega prostora, a naj na kratko ponazorimo, za kaj sploh gre. Ko govorimo o kibernetičnem prostoru, mislimo na pojav, ki se je razvil z uporabo medmrežja, zato je to v tehničnem smislu veliko omrežje medsebojno povezanih računalnikov, ki v družbenem smislu označuje in omogoča posebno mesto za družbena delovanja, prakse in odnose, ločene od fizičnega prostora (Oblak, 2002, 166). Prostor kot tak seveda lahko obstaja sam po sebi, vendar ga ločeno od družbenih praks, ki se

dogajajo v določenem času, ne moremo poimenovati; to je mogoče le, če prostor dojemamo kot materialni proizvod, ki med drugim vključuje tudi ljudi v njihovih zgodovinsko določujočih družbenih odnosih, kar konkretnemu prostoru priskrbi obliko, funkcijo in družbeni pomen (Castells, 2001, 410–411).

Mislimo torej na družbeno pogojeni prostor, ki se spreminja sočasno s spremembami v družbi in pod vplivom novih tehnologij. Medmrežje tako podpira specifičen nefizični prostor, priklopiti se v medmrežje pa v praktičnem smislu pomeni vstopiti v svetovni splet ter prek njega bodisi pasivno (kot uporabnik) bodisi aktivno (kot producent) družbeno, kulturno ali politično delovati. Svetovni splet lahko torej razumemo kot najpomembnejšo in najbolj dominantno komponento medmrežja, kot tehnologijo v tehnologiji, ki deluje hkrati kot informacijski sistem, medij in družbeno omrežje (Oblak, Petrič, 2005, 13–16).

Svetovnega spleta danes potemtakem ne moremo (več) dojemati samo kot neki nevtralni sistem priklica informacij, saj je namreč treba upoštevati različne kontekste, ki kažejo na kompleksnost družbenih odnosov v spletu in hkrati vplivajo na njegov razvoj. Tako se že v relativno zgodnjem obdobju razvoja medmrežja pojavi teza o tako imenovani "normalizaciji interneta" (Resnick, 1998; Oblak, 2002, 164), ki obravnava faze razvoja medmrežnega prostora iz nekakšnega virtualnega naravnega stanja svobodno delujočih posameznikov v stanje virtualne pluralistične družbe, ki jo spremljajo neenakosti in zahteve po regulaciji ter zaščiti zasebne lastnine. Lahko bi dejali, da je medmrežje postopoma izgubilo politično nedolžnost, potem ko so prevladujočo vlogo prevzele oblike spletnega reprezentiranja. Cilj teh naj bi bil po Davidu Resnicku podoben kot pri medijskih reprezentacijah klasičnih množičnih medijev; namenjene naj bi bile predstavljanju stališč, informiranju, vplivanju in prepričevanju tistih, ki se na te strani priključijo (Resnick, 1998, 49).

MEDMREŽJE V SLOVENIJI IN BIH

Dosegljivi podatki o uporabi medmrežja v gospodinjstvih in pri posameznikih (prvo četrletje 2005) (SURS, 2006) kažejo, da je imela skoraj polovica gospodinjstev v Sloveniji dostop do medmrežja. Širokopsovne povezave za hiter prenos podatkov je v prvem četrletju 2004 imelo 22%, v enakem obdobju 2005 pa že 40% gospodinjstev. Previsoki stroški opreme (40%) in dostopa do medmrežja (37%) so poleg nezanimanja

1 Misel, ki jo je Bufon (urednik) izrekel 17. 5. 2006 v knjižnici UP ZRS ob predstavitvi knjige *Slovenija po letu 2004: mostišče med EU in Jugovzhodno Evropo*. Omenjeno delo se sicer nanaša na širši regionalni kontekst, vendar je v njem Bosni in Hercegovini na več mestih namenjena posebna pozornost (Bufon, 2005a).

2 O geografiji interneta, ki se je kot posebna interdisciplinarna veja geografske vede uveljavila zlasti v anglosaških raziskovalnih okoljih, na tem mestu ne razpravljava. Medmrežje oz. svetovni splet tokrat uporablja "le" kot raziskovalno orodje, informacijski pripomoček in raziskovalno polje hkrati.

in/ali neznanja poglobitni vzroki, zaradi katerih se gospodinjstva še vedno ne morejo priključiti na svetovni splet.

Tabela 1: Dostop do medmrežja v gospodinjstvih, prvo četrtletje 2005 (SURs, 2006).

Table 1: Access to the Internet in households, 1st quarter 2005 (SURs, 2006).

Gospodinjstva skupaj	48%
Gospodinjstva z otroki	64%
Gospodinjstva brez otrok	41%

Glede dostopnosti gospodinjstev do medmrežja lahko iz tabele 1 razberemo pomembno razliko med gospodinjstvi z otroki (64%) in tistimi brez njih (41%), kar dokazuje, da je uporaba medmrežja najbolj razširjena pri mlajši populaciji. Največji delež rednih uporabnikov³ dosega skupina posameznikov z visoko izobrazbo (90%), le nekoliko manjši je ta delež med učenci, dijaki in študenti (88%), med zaposlenimi pa znaša 60%. Najmanj rednih uporabnikov medmrežja je med upokojenci, in sicer manj kot 10%. Razlike v rabi medmrežja se kažejo tudi glede na tip naselja, v katerem živi posameznik. Rednih uporabnikov je bilo za 13% več v gosto naseljenem območju kot v redko naseljenem območju. Uporaba medmrežja je med rednimi uporabniki dokaj intenzivna, saj večinoma vstopajo v splet vsak dan ali skoraj vsak dan; najpogosteje doma (76%) in na delovnem mestu (42%) pa tudi na fakulteti oz. v šoli, na javnih točkah (največ v javnih knjižnicah) ali drugje (npr. pri prijatelju, sosedu). V obdobju enega leta (med prvim četrtletjem 2004 in prvim četrtletjem 2005) je opravilo nakup 20% uporabnikov medmrežja. Najpogosteje so naročali knjige, revije, časopise, obleko, športno opremo in računalniško programsko opremo.

Tabela 2: Namen uporabe medmrežja v Sloveniji, prvo četrtletje 2005 (SURs, 2006).

Table 2: Purpose of the Internet use in Slovenia, 1st quarter 2005 (SURs, 2006).

E-pošta	74%
Iskanje informacij pred nakupi	73%
Igranje, prenašanje igrice, glasbe	55%
Potovanja	41%
Spletni časopisi, revije	39%
Uporaba spletnih strani e-uprave	36%
Forumi, klepetalnice	33%
E-bančništvo	22%

Prevladujoče medmrežne aktivnosti v prvem tromesečju 2005 so v tabeli 2 prikazane po padajočih vrednostih. Izstopa pošiljanje in sprejemanje e-pošte (74%) ter iskanje informacij o blagu in storitvah (oz. iskanje informacij pred nakupi) (73%), ki pa jih uporabniki še vedno raje vidijo in opravijo "v živo", saj so očitno nekoliko skeptični do spletnih informacij in e-transakcij. Vedno več uporabnikov medmrežja pa uživa v igrah ali poslušanju glasbe in te vsebine večinoma tudi prenese na svoj računalnik (55%). Primerjava z državami EU (raziskava med posamezniki, stari od 16 do 74 let) kaže, da je v Sloveniji v prvem četrtletju 2005 za 4% manj uporabnikov od povprečja držav EU – 25 (51%), medtem ko je delež slovenskih gospodinjstev z dostopom do medmrežja enak povprečju EU – 25.

Naj ob zgoraj nanizanih podatkih dodamo še ugotovitve Tanje Oblak in Gregorja Petriča, ki v svoji analizi slovenskega spletnega omrežja prideta do sklepa, da je struktura celotnega slovenskega dela svetovnega spleta podobna strukturi svetovnega spleta v globalnem merilu (Oblak, Petrič, 2005, 161).

Povsem drugačne so okoliščine v Bosni in Hercegovini, ki jih v svoji analizi medmrežja in javnosti predstavlja Jelena Vočkić Avdagić (2003). Avtorica sicer pripiše medmrežju določeno relevantno vlogo pri oblikovanju javnosti v BiH, vendar je njegov pomen še vedno latenten, zlasti če upoštevamo dejstvo, da večina prebivalcev te države sploh ne ve, kaj je to medmrežje in za kaj se uporablja (Vočkić-Avdagić, 2003, 53). Razloge je mogoče iskati v družbeno-politični in socialno-ekonomski realnosti dežele, ki si še vedno ni opomogla od vojnih grozot iz prve polovice 90-ih let, torej iz časa, ko se je medmrežje že začelo globalno uveljavljati. Bosna in Hercegovina se zdaj postopoma vendarle približuje osnovnim standardom razvitega "on-line sveta". Povprečnemu državljanu BiH predstavljajo težave zlasti visoke cene medmrežnih storitev, še vedno močno razcepljena politična scena in razbita "medijska pokrajina". Medmrežje ponuja najenostavnejšo in najbolj učinkovito obliko reintegracije in nacionalnega poenotenja, a se ga kljub temu (ali pa ravno zato) politične stranke izogibajo – v strahu, da ne bi ogrozil njihovega položaja in moči v odnosu do državljanov (Vočkić-Avdagić, 2003, 68). Kljub precej majhnemu številu spletnih mest v BiH (z domeno ".ba" oziroma v domačem jeziku) pa je gotovo zanimivo dejstvo, kot ugotavlja Vočkić-Avdagić, da obstaja relativno veliko tujih spletnih mest, ki se nanašajo na Bosno in Hercegovino in ki so jih ustvarili večinoma študentje, zlasti v ZDA, pa tudi v Španiji, Italiji in Veliki Britaniji (Vočkić-Avdagić, 2003, 63).

Kako je torej z udeležbo in obravnavo Bosne in Hercegovine v slovenskem delu svetovnega spleta? Koliko

3 "V prvem četrtletju 2005 je bilo v Sloveniji več kot 840.000 posameznikov, starih od 10 do 74 let, ki so medmrežje uporabljali redno oz. v zadnjih 3 mesecih. Od tega je bilo 440.000 uporabnikov in 400.000 uporabnic. V opazovanem obdobju je bilo v Sloveniji med osebam v starosti od 10 do 74 let 50% rednih uporabnikov medmrežja (844.388)." (SURs, 2006, 4).

zadetekov ponujajo spletni iskalniki in viri ter kakšna je struktura teh zadetkov po vsebini? In, ne nazadnje, o čem konkretno govorijo posamezni producenti na spletu o BiH? Zavedati se je treba, da je praktično nemogoče podati "popolno sliko", saj bi to zahtevalo bistveno več časa in energije, predvsem pa številčnejšo zasedbo, ki bi analizirala posamezne segmente slovenskega medmrežnega prostora in vsak dan bolj raznovrstno spletno ponudbo. Poglavitni namen prispevka je zato predstaviti relativno svež pristop k obravnavi konkretne politično-geografske stvarnosti v določenem času in prostoru ter ponuditi nekatera nova spoznanja.

ANALIZA ŠTEVILA IN STRUKTURE SPLETNIH ZADETKOV

K analitičnemu delu raziskave sva pristopila kot povprečna in radovedna uporabnika slovenskih spletnih strani in se za vstopno točko, "okno v svet", odločila za Akademsko in raziskovalno mrežo Slovenije (ARNES), ki skrbi za načrtovanje, organiziranje in upravljanje računalniških povezav med organizacijami s področja raziskovanja, razvoja, izobraževanja in kulture, za povezovanje v izobraževalna in raziskovalna omrežja v drugih državah in s tem posredno tudi v svetovni splet. Tu naletimo na določeno ponudbo povezav z domačimi in tujimi spletnimi mesti (ARNES, 2005). Poleg Arnes.si in Cobiss.si, ki sicer nista klasična iskalnika, sta pa vir specifičnih zadetkov, sva se odločila za uporabo vseh štirih ponujenih domačih iskalnikov (Najdi.si, 2006; Mat'kurja.com, 2006; Raziskovalec.net, 2006; Slowwwenia.com, 2006) ter še dveh tujih (Google.com, 2006; Yahoo.com, 2006).

Sprva naju je zanimalo, v kolikšni meri oziroma s koliko zadetki je Bosna in Hercegovina prisotna v slovenskem medmrežnem prostoru (iskala sva namreč

zadetke izključno v slovenščini, kar je ob iskanem pojmu mogoče z ustrezno nastavitvijo jezika). Tovrstno preverjanje je seveda smiselno le v primerjavi s številom zadetkov za ostale države. Odločila sva se za sosednje države Slovenije (Avstrija, Hrvaška, Italija in Madžarska), za preostali državi s področja nekdanje SFRJ (Makedonija ter Srbija in Črna gora) in še za eno državo, ki spada v širši prostor jugovzhodne Evrope (Bolgarija).

Zaradi izredne dinamike sprememb, ki so imanentne za spletni medij, sva postopek ponovila. Prvo preverjanje sva tako opravila septembra 2005,⁴ ponovitev pa sva izvedla konec junija 2006. Rezultati po posameznih spletnih iskalnikih so pokazali naslednje.

Med uporabljenimi slovenskimi spletnimi iskalniki in viri se Bosna in Hercegovina po številu zadetkov najvišje uvršča prav prek Arnes.si; septembra lani celo na sam vrh (pred Hrvaško in Italijo). Mesta med prvimi tremi se sicer pri ponovnem poizkusu junija letos zamenjajo, saj vidimo, da je število zadetkov za BiH in Hrvaško precej upadlo.

Cobiss.si, ki deluje kot virtualna knjižnica, sva izbrala za primerjavo zato, ker ponuja možnost ugotavljanja števila zadetkov različnih publikacij o posameznih državah. Kot lahko vidimo, je v slovenskih knjižnicah v slovenskem jeziku daleč najbolj zastopana literatura (in drugi viri) o Italiji, ki ji po številu zadetkov sledi Avstrija, medtem ko Hrvaška in Madžarska že močno zaostajata. Bosna in Hercegovina je z manj kot 1000 zadetki na čelu druge skupine držav, pred Srbijo in Črno goro, Makedonijo in Bolgarijo, o kateri je pri nas – povsem pričakovano – najmanj publikacij izmed obravnavanih držav. Na tem mestu je treba dodati, da bi geslo "Jugoslavija" precej spremenilo razmerje v prid nekdanjim republikam SFRJ, a tega namerno nisva upoštevala, saj naju je zanimalo obdobje po letu 1991. Rezultati obeh meritev ne kažejo bistvenih odstopanj.

Tabela 3: Število zadetkov v slovenščini za gesla – države na domačih iskalnikih.

Table 3: Number of search results in Slovene for search terms-countries in Slovene search engines.

	Arnes		Cobiss		Mat'kurja		Najdi.si		Raziskovalec		Slowwwenia	
	7. 9. 2005	30. 6. 2006	7. 9. 2005	30. 6. 2006	7. 9. 2005	30. 6. 2006	7. 9. 2005	30. 6. 2006	7. 9. 2005	30. 6. 2006	7. 9. 2005	30. 6. 2006
Avstrija	721	646	8.233	8.610	87	94	68.098	124.527	8	9	46	41
Bolgarija	72	88	152	171	11	15	33.070	43.744	3	3	8	10
Bosna in Hercegovina	2.605	1.214	851	917	39	35	35.433	49.271	5	7	23	22
Hrvaška	2.100	1.241	2.951	3.194	302	365	276.348	264.466	10	13	107	95
Italija	1.104	1.363	11.767	12.377	121	129	108.623	173.088	45	59	66	64
Madžarska	287	335	1.938	2.019	24	27	51.950	74.388	4	6	5	9
Makedonija	179	182	431	474	14	13	21.259	42.864	1	1	5	5
Srbija in Črna gora	958	827	721	764	35	35	55.777	80.922	4	5	25	21

⁴ Ti rezultati so bili prvič predstavljeni in prediskutirani na 1. mednarodnem posvetovanju geografov Slovenije ter Bosne in Hercegovine v Ljubljani (29.–30. 9. 2005), kjer sta avtorja nastopila z referatom "Bosna in Hercegovina na slovenskih internetnih straneh".

Iskalnik *Najdi.si* se na svoji predstavitveni strani pohvali, da je nepremagljiv v natančnosti iskanja po slovenskih medmrežnih vsebinah. V to nas lahko prepriča tudi število zadetkov po vpisanih geslih. Na tem iskalniku – podobno kot pri iskalniku *Mat'kurja.com* – močno prevladuje prisotnost Hrvaške, Bosna in Hercegovina pa se uvršča na začetek zadnje tretjine obravnavanih držav.

Iskalnik *Mat'kurja.com* je eden prvih slovenskih spletnih portalov, ki poleg kataloga povezav po področjih ponuja zlasti "sprostitvene" vsebine (potovanja, nagradne igre, zmenki, e-vstopnice, mali oglasi in zaposlitve). Vsebine o Bosni in Hercegovini so v primerjavi z ostalimi izbranimi državami tukaj povprečno zastopane. Najpogostejše obravnavane teme so oglaševalsko-informativne – značaja, popotništvo in turizem ter kulturni dogodki.

Iskalnik *Slowwwenia.com* in po nastanku še mlajši

iskalnik *Raziskovalec.net* sta podobnega značaja kot iskalnik *Mat'kurja*, vendar očitno ponujata (še) premalo vsebine in zadetkov po izbranih državah, zato v nadaljevanju nista podrobneje analizirana.

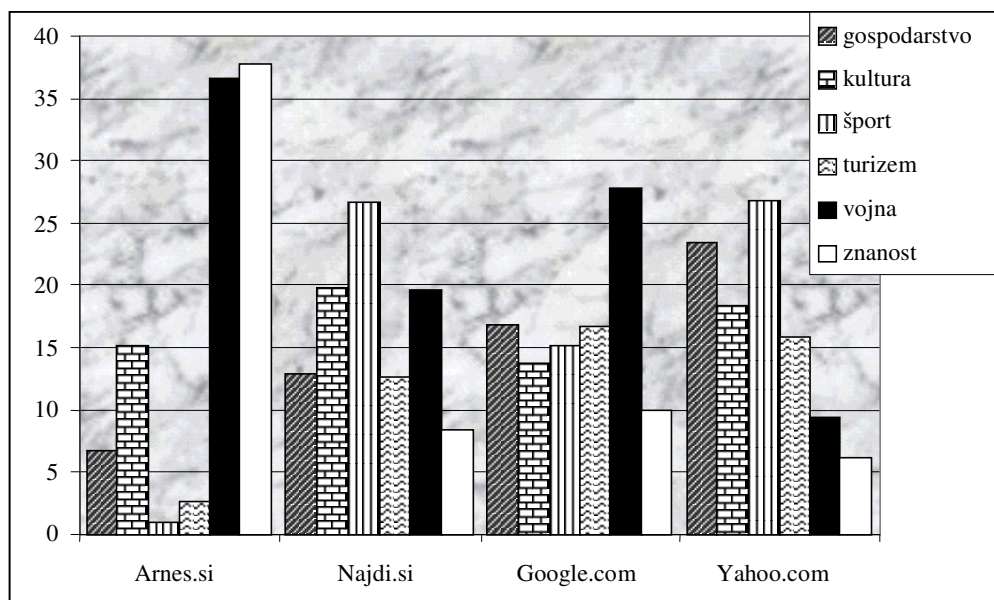
Na obeh tujih spletnih iskalnikih, *Google.com* in *Yahoo.com* (tudi tu je bil kriterij iskanja zadetkov slovenski jezik), se Bosna in Hercegovina pri obeh preverjanjih nekoliko presenetljivo uvrsti na zadnje mesto, medtem ko največ zadetkov – z manjšimi odstopanji v številu in vrstnem redu glede na datum merjenja – beležijo sosednje države Avstrija, Hrvaška in Italija. Razlika med obema iskalnikoma je v številu zadetkov pa tudi v strukturi zadetkov po iskanih tematikah (glej sliko 1).

Pri iskalniku *Google.com* tako izrazito prevladujejo vsebine z "vojno" tematiko (28% vseh zadetkov), medtem ko so zadetki po ostalih področjih dokaj enako-

Tabela 4: Število zadetkov v slovenščini za gesla – države na tujih spletnih iskalnikih.

Table 4: Number of search results in Slovene for search terms–countries in foreign search engines.

	<i>Google</i>		<i>Yahoo!</i>	
	7. 9. 2005	30. 6. 2006	7. 9. 2005	30. 6. 2006
Avstrija	1.230.000	1.050.000	178.000	204.000
Bolgarija	471.000	338.000	62.700	48.400
Bosna in Hercegovina	316.000	287.000	48.300	48.900
Hrvaška	1.190.000	1.390.000	287 000	258.000
Italija	1.210.000	1.530.000	209 000	288.000
Madžarska	853.000	681.000	132 000	104.000
Makedonija	477.000	320.000	112.000	177.000
Srbija in Črna gora	458.000	609.000	96.600	120.000

Sl. 1: "Bosna in Hercegovina" v kombinaciji s posameznimi gesli (tematikami) po izbranih domačih in tujih spletnih iskalnikih – struktura zadetkov (v %).

Fig. 1: "Bosnia and Herzegovina" in combination with individual terms (topics) in selected Slovene and foreign search engines – structure of results (in percentages).

merno razporejeni; "gospodarstvo" in "turizem" ločeno beležita enak delež zadetkov (po 17%), še nekoliko manjši delež "šport" (15%) in "kultura" (14%), "znanost" pa je z desetino vseh navedb na zadnjem mestu. Precej drugače je pri iskalniku Yahoo.com, kjer je z dobro četrtino zadetkov v ospredju "šport". Ta iskalnik bolje pokriva "gospodarstvo", "turizem" približno enako kot iskalnik Google, "znanost" pa tudi pri iskalniku Yahoo! doseže najmanjši delež zadetkov. Največja razlika med obema tujima spletnima iskalnikoma je v deležu zadetkov, ki se nanašajo na vojno tematiko (pri iskalniku Yahoo.com jih tako zabeležimo le 9% oz. najmanj med vsemi obravnavanimi iskalniki oz. viri).

Med domačimi spletnimi iskalniki in viri sva upoštevala kriterij števila zadetkov in se odločila za analizo strukture po vsebini le pri Arnes.si in Najdi.si. Iz zgornjega grafa so že na prvi pogled razvidne nekatere posebnosti, hkrati pa je mogoče opaziti, da se zadetki iskalnika Arnes.si o Bosni in Hercegovini vsebinsko nekoliko ujemajo z zadetki iskalnika Google.com, še bolj pa sta si v tem smislu sorodna iskalnika Najdi.si in Yahoo.com. Specifika iskanja prek iskalnika Arnes.si močno prispeva k dejstvu, da tu prevladuje "znanost", in sicer v očitni povezavi z "vojno" tematiko (skupaj ti področji pokrivata kar tri četrtine vseh zadetkov). Na kulturne vsebine odpade 15% navedb, le desetino vseh zadetkov pa skupaj beležijo "gospodarstvo", "turizem" in "šport" (najmanj). Športne teme v povezavi z BiH na drugi strani prevladujejo pri iskalniku Najdi.si (dobra četrtina vseh zadetkov), sledita "kultura" in "vojna" s po 20% zadetkov, dokaj enakovredno sta po deležu navedb zastopana "gospodarstvo" in "turizem" (skupaj toliko kot "šport"), manj kot desetina zadetkov pri tem iskalniku pa odpade na "znanost".

Pojavnost BiH v izbranih slovenskih medijih na spletu

Kibernetični prostor se je z nastankom in razvojem medmrežja vzpostavil kot specifičen identifikacijski prostor za posamezne uporabnike (poznavalce), z razširitevijo svetovnega spleta pa je postal izjemno zanimiv za številne ustanove, zavode, organizacije in s tem tudi za množične medije, ki tako predstavljajo le eno od mnogih skupin spletnih producentov v njihovem "boju za občinstvo". Prvi premiki klasičnih medijev v svetovni splet so se v mednarodnih okvirih zgodili pred petnajstimi leti, medtem ko je v slovenskem prostoru to pojav, star dobrih deset let (Oblak, Petrič, 2005, 12).

Za natančnejšo in celovitejšo obravnavo Bosne in Hercegovine v slovenskih medijih (na spletu) bi potrebovali precej več prostora, zato na tem mestu za ilustracijo predstavlja le nekatere delne rezultate brskanja po spletnih arhivih posameznih medijev. In sicer tistih medijev, pri katerih je bilo mogoče tudi kronološko razvrstiti prispevke o BiH (ali vsaj z omembo BiH). V spodnji tabeli tako primerjava nekatere dnevnike (Delo, 2006; Dnevnik, 2006; Finance, 2006; Slovenske novice, 2006; Večer, 2006), informacijska portala (RTVSLO, 2006; POP TV, 2006; 24ur.com, 2006) ter "klasični" spletni medij Siol.net (2006). Omeniti velja, da je bilo precej kakovostnih prispevkov o BiH mogoče odkriti v arhivih Sobotne priloge Dela, spletne Mladine (Mladina On-line, 2006) in Radia Študent (2006).

Pogled v izbrane arhive slovenskih množičnih medijev v svetovnem spletu nam razkrije, da se pozornost nekaterih (Delo, Večer) ob spremembi globalnega geopolitičnega težišča preusmeri na druga "vroča območja", čeprav pri omenjenih dnevnikih teme o BiH še vedno redno pokrivajo. Konstantno naraščanje zadetkov in pokrivanje vsebin o BiH je mogoče opaziti pri Dnevniku in deloma tudi na portalu Rtvsl.si, medtem ko sta spletni

Tabela 5: Število prispevkov o BiH (vsaj omemba) v nekaterih slovenskih množičnih medijih na spletu po posameznih letih in skupno.

Table 5: Number of texts on Bosnia and Herzegovina (at least a mention) in some of the Slovene internet mass media, according to individual years and in total.

	Delo (1. 1. 2001)		Dnevnik (29. 1. 1998)		Finance (1. 1. 2001)		Sl. novice (1. 12. 2003)		Večer (1. 1. 2000)		24ur.com (1. 1. 200/2)		Rtvslo.si (15. 8. 2003)		Siol.net (1. 1. 2002)	
	ŠP	MP	ŠP	MP	ŠP	MP	ŠP	MP	ŠP	MP	ŠP	MP	ŠP	MP	ŠP	MP
1998	/	/	31	2,8	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
1999	/	/	55	4,6	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/	/
2000	/	/	38	3,2	/	/	/	/	589	49,1	/	/	/	/	/	/
2001	913	76,1	68	5,7	38	3,2	/	/	1064	88,7	/	/	/	/	/	/
2002	884	73,7	68	5,7	69	5,8	/	/	828	69,0	47	3,9	/	/	23	1,9
2003	840	70,0	64	5,3	45	3,8	3	3,0	757	63,1	20	1,7	21	4,7	24	2,0
2004	564	47,0	80	6,7	85	7,1	100	8,3	649	54,1	33	2,8	46	3,8	25	2,1
2005	629	52,4	94	7,8	297	24,8	108	9,0	665	55,4	51	4,3	78	6,5	19	2,2
2006*	334	55,7	66	11,0	81	13,5	48	8,0	353	58,8	20	3,3	37	6,2	/	/
SKUPAJ	4164	63,1	564	5,6	615	9,3	259	8,4	4905	62,9	171	3,2	182	5,3	91	2,0

ŠP – število prispevkov; MP – mesečno povprečje; / – ni podatka

* Arhivi pregledani do 30. 6. 2006. V oklepaju je datum vzpostavitve arhiva posameznega medija v spletu.

medij Siol.net in Slovenske novice glede tega dokaj uravnotežena. Na drugi strani pa sta časopis Finance in portal 24ur.com precej bolj ambivalentna. Očitno Bosni in Hercegovini namenjata toliko prostora, kot se jima zdi potrebno, in vtis je, da vedno več. Vzrok za to lahko iščemo tudi v spremembi odnosa in pristopa uradne politike do širšega območja jugovzhodne Evrope.

BIH NA SPLETNIH STRANEH NEKATERIH DRŽAVNIH USTANOV

Urad predsednika RS

Dostopnih je 27 besedil, ki se direktno ali posredno nanašajo na Bosno in Hercegovino. Spletne strani Urada predsednika RS dokaj enakomerno pokrivajo vse države (tabela 6), s katerimi primerjamo BiH, pri čemer očitno izstopa število dokumentov za Hrvaško, kar se da pojasniti s pestrim diplomatskim dogajanjem v zvezi z nerešenimi obmejnimi vprašanji. Strani, ki obravnavajo Bosno in Hercegovino, vsebujejo: poročila za uradnih delovnih obiskov predstavnikov BiH (6), protokolarna srečanja (5), intervjuje in citate o podpori BiH in njenem vključevanju v evroatlantske integracije (6) ter o spodbujanju gospodarskega sodelovanja med Slovenijo in BiH (2). Nekateri ilustrativni teksti so: "Slovenska podpora BiH na njeni poti v evro-atlantske integracije" (22. 5. 2004), "Slovenija bo BiH nudila tako politično kot strokovno podporo na njeni evropski poti" (16. 3. 2004), "Podpora Bosni in Hercegovini pri vključevanju v EU" (9. 9. 2003) in "Bosna in Hercegovina je pomemben gospodarski partner Slovenije" (8. 9. 2003). Med drugimi vsebinami izstopa sporočilo za javnost s 23. 5. 2004, ki povzema smernice slovenske diplomacije pod naslovom "Slovenija kot most med EU in državami nekdanje Jugoslavije" (UPRS, 2006).

Tabela 6: Primerjava BiH in nekaterih sosednjih držav na spletnih straneh Urada predsednika RS. (UPRS, 2006)

Table 6: Comparison between Bosnia and Herzegovina and some of the neighbouring countries of Slovenia in the web pages of the Office of the President of the Republic of Slovenia. (UPRS, 2006)

Urad predsednika RS	
Država	število omemb
Avstrija	22
Bolgarija	24
Bosna in Hercegovina	27
Hrvaška	68
Italija	21
Madžarska	25
Makedonija	22
Srbija in Črna gora	29

Državni zbor, vlada in predsednik vlade RS

Na straneh Državnega zbora RS je Bosna in Hercegovina omenjena najmanj med obravnavanimi državami (tabela 7). Večinoma so to sporočila za javnost v povezavi z bilateralnimi ali še pogostejše z multilateralnimi sporazumi, ki jih s posredovanjem mednarodnih organizacij in EU sprejema državni zbor. Kljub drugim morebitnim vzrokom za slabo zastopanost BiH na teh straneh ne smemo pozabiti na dejstvo, da je BiH med najmanj integriranimi državami v Evropi, kar pomeni da se gospodarski in drugi sporazumi na naddržavni ravni najpogostejše ne nanašajo nanjo (DZRS, 2006).

Tabela 7: Primerjava BiH in nekaterih bližnjih držav na spletnih straneh državnega zbora (DZ RS) in kabineta predsednika vlade RS (KPV RS) (DZRS, 2006; KPVR, 2006).

Table 7: Comparison between Bosnia and Herzegovina and some of the nearby countries of Slovenia in the web pages of the National Assembly and the Office of the Prime Minister of the Republic of Slovenia (DZRS, 2006; KPVR, 2006).

država	Število omemb	
	DZ RS	KPV RS
Avstrija	73	4
Bolgarija	291	9
Bosna in Hercegovina	46	2
Hrvaška	261	7
Italija	141	24
Madžarska	329	1
Makedonija	224	3
Srbija in Črna gora	143	4

Spletne strani Vlade Republike Slovenije ne nudijo gradiva v povezavi z Bosno in Hercegovino, saj ta stran služi predvsem kot vozlišče za druge spletne predstavitve ministrstev in državnih uradov. Ena od teh je tudi spletna stran Kabineta predsednika vlade RS, ki vsebuje samo dva dokumenta v zvezi z Bosno in Hercegovino, kar je nekoliko presenetljivo kljub relativno majhnemu obsegu celotne vsebine. Prva omemba Bosne in Hercegovine je v intervjuju premiera Janeza Janše v časopisu Gorenjski glas s 23. 6. 2006, v katerem govori o času neposredno pred razpadom bivše države, ko je izostala politična podpora BiH ob napadu JLA na Slovenijo. "Danes je težko dokončno soditi o vlogi posameznih držav, ki so bile žrtve agresije jugoslovanske armade ... V primeru, da bi vsaj še ena od takratnih republik, na primer Bosna ali Makedonija, odločno nasprotovala Miloševiću in Markoviću, JLA od zvezne vlade skoraj zagotovo ne bi dobila zelene luči za agresijo na Slovenijo." (KPVR, 2006, 1). Druga omemba je iz nagovora predsednika

vlade na posvetu slovenskih diplomatov 4. 1. 2006, ko BiH omenja v kontekstu negotovega priključevanja EU držav zahodnega Balkana:

"... Tako je treba vlagati več naporov, več energije, bolj sodelovati s tistim delom EU, ki še vedno brezkom-promisno zagovarja evropsko perspektivo zahodnega Balkana, pri čemer se je treba zavedati tudi realnih dejstev." (KPVRS, 2006, 2). Minimalno število omemb in navedena citata kažejo na nekoliko bolj zadržan odnos predsednika vlade RS do BiH.

Tabela 8: Primerjava BiH in nekaterih bližnjih držav na straneh ministrstva za zunanje zadeve, ministrstva za obrambo in slovenske vojske ter ministrstva za gospodarstvo (MZZ, 2006; MORS, 2006; MGRS, 2006).

Table 8: Comparison between Bosnia and Herzegovina and some nearby countries of Slovenia in the web pages of the Ministry of Foreign Affairs, Ministry of Defence and the Slovene Army, and the Ministry of Economy (MZZ, 2006; MORS, 2006; MGRS, 2006).

država	število omemb		
	MZZ	MORS / SV	MG
Avstrija	1688	7	43
Bolgarija	313	6	8
Bosna in Hercegovina	739	20	11
Hrvaška	1739	7	14
Italija	2638	18	37
Madžarska	72	2	2
Makedonija	241	3	6
Srbija in Črna gora	661	1	6

Ministrstvo za zunanje zadeve RS

"Republika Slovenija podpira prizadevanja Bosne in Hercegovine za evroatlantsko perspektivo. Prepričani smo, da le ta prispevajo k širjenju prostora stabilnosti in varnosti v Evropi." (MZZ, 2006). Gre za citat ministra za zunanje zadeve, ki nazorno kaže, kako slovenska zunanja politika gleda na Bosno in Hercegovino; to je skozi okvir mednarodnih ustanov. Spletne strani Ministrstva za zunanje zadeve (MZZ) imajo zelo obsežen arhiv, ki vsebuje kar 739 dokumentov v povezavi z BiH. Poleg nagovorov zunanjega ministra, v katerih se omenja Bosna in Hercegovina (v večini primerov), obstaja tudi veliko dokumentov, ki so del širšega regionalnega sodelovanja. Na MZZ je za to zadolžen Sektor za odnose z državami

zahodnega Balkana, državami kandidatkami za članstvo v EU, za Pakt stabilnosti za Jugovzhodno Evropo in regionalno sodelovanje. Najpogostejša je omemba BiH v dokumentih: Srednjeevropska pobuda, Jadransko-jonska pobuda, Podonavsko sodelovanje in Okvirni sporazum o savskem bazenu. Poleg tega obstaja veliko navedb v zvezi z mednarodnim sodelovanjem v okviru sil SFOR in EUFOR, Pakta za stabilnost v jugovzhodni Evropi, Inicijative za sodelovanje v jugovzhodni Evropi, Organizacije za varnost in sodelovanje v Evropi, Fundacije za razmi-niranje in pomoč žrtvam min ter v okviru regionalnega centra "Skupaj" za psihosocialno dobrobit otrok (MZZ, 2006). Ob pripravah na slovensko predsedovanje EU lahko pričakujemo, da se bodo na spletnih straneh MZZ o BiH vedno pogosteje pojavljala besedila v povezavi z integracijsko problematiko.

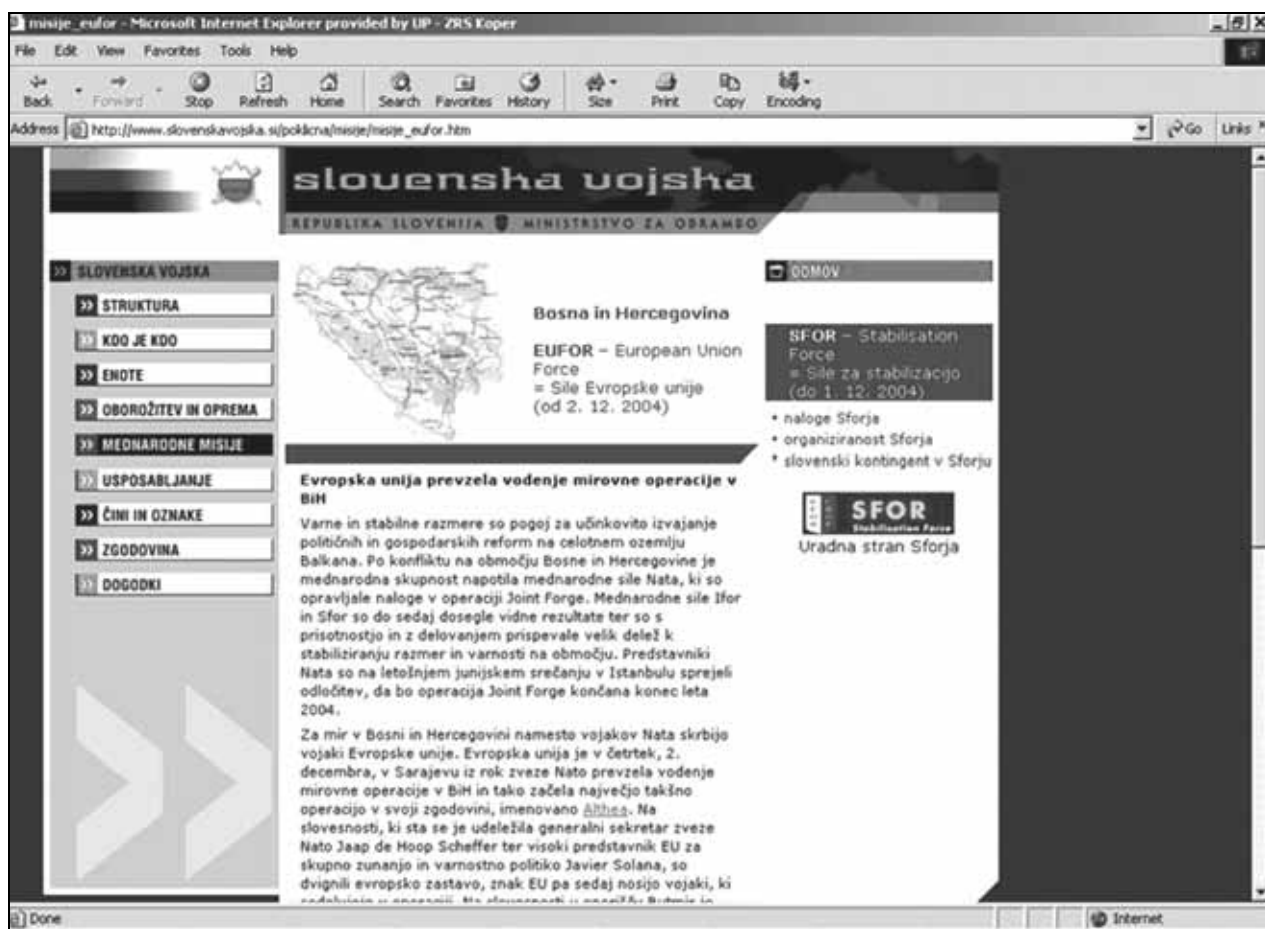
Ministrstvo za obrambo RS

Na spletnih straneh Ministrstva za obrambo RS (MORS) in Slovenske vojske (SV) so v osnovnih potezah predstavljene naloge in sestav posameznih enot kontingenta SV v Bosni in Hercegovini. Tako lahko izvemo, da ima slovenska vojska v operaciji EU v BiH 184 vojakov, ki so se s portugalskimi vojaki iz Doboja preselili v Tuzlo. Motorizirana četa deluje v večnacionalni bojni skupini, v kateri je poveljujoča država Finska. Poleg tega lahko med ponujenimi vsebinami na obravnavanih spletnih straneh najdemo tudi obsežno fotografsko in drugo gradivo o delu na terenu. MORS obravnava BiH na podoben način, kot vse ostale države, v katerih obstajajo mednarodne misije in v katerih sodeluje tudi slovenska vojska, s to razliko, da je gradiva o BiH precej več (MORS, 2006).

Ministrstvo za gospodarstvo

Ministrstvo za gospodarstvo (MG) ponuja na svojih spletnih straneh veliko informacij v zvezi z BiH, čeprav odkrito opozarja na dejstvo, da je Slovenija z vstopom v EU izgubila suverenost za vodenje samostojne trgovinske politike, ki je bila v zadnjih letih usmerjena predvsem v omogočanje lažjega poslovanja gospodarskih subjektov na območju nekdanje Jugoslavije ter v srednjeevropski in vzhodnoevropski regiji.⁵ V povezavi z BiH se izpostavlja zlasti obseg gospodarskega sodelovanja, ki vsako leto narašča, tudi po zaslugi aktivne udeležbe Slovenije kot donatorja v BiH. Temelj odnosov med državama po vstopu Slovenije v EU je namreč po-

5 S 1. majem 2004 so namreč prenehali veljati vsi bilateralni prostotrgovinski sporazumi, ki so omogočali precej liberalizirano trgovino med temi državami. Spremenjeni pogoji poslovanja so za slovenska podjetja v večini primerov pomenili spremembo na slabše. Kljub temu se na spletnih straneh MG poudarja velik del zunanjetrgovinske menjave Slovenije z državami zahodnega Balkana in da je to območje po vstopu Slovenije v EU še vedno njen prvi trgovinski partner. Na MG to argumentirajo s trditvami, da gre za države, v katerih ima Slovenija konkurenčne prednosti zaradi skupne preteklosti, poznavanja poslovnih običajev, znanja jezikov in v preteklosti dosežene prepoznavnosti blagovnih znamk. (MGRS, 2006).

Sl. 1: Spletna stran Slovenske vojske, Ministrstva za obrambo RS, ki BiH prikazuje v kontekstu protektorata mednarodnih sil. (MORS, 2005).

Fig. 1b: Website of the Slovenian Armed Forces, Ministry of Defence of the Republic of Slovenia, showing Bosnia and Herzegovina in the context of the protectorate of international forces. (MORS, 2005).

stal stabilizacijsko-pridružitveni proces, v katerem se BiH trenutno nahaja. Proces vključuje finančno pomoč, sodelovanje, politični dialog, oblikovanje območja proste trgovine, približevanje evropskemu pravu in praktično sodelovanje na različnih področjih. Za slovensko gospodarstvo so posebej zanimiva sredstva, namenjena BiH, ki so na voljo v okviru programa CARDS (sredstva za obnovo, razvoj in stabilizacijo). Poleg tega obstajajo možnosti gospodarskega sodelovanja s pomočjo Pakta stabilnosti za jugovzhodno Evropo, s katerim se zavezujejo k sklenitvi mreže sporazumov o prosti trgovini. Spletne strani MG poleg naštetega vsebujejo tudi razne makroekonomske analize, razpise, zakonodajo in predpise, statistične podatke, carinsko regulativo in veliko povezav z drugimi relevantnimi stranmi, ki spodbujajo gospodarsko sodelovanje med Slovenijo in BiH (MGRS, 2006).

BIH V SEGMENTU POSLOVNEGA SVETA SLOVENSKEGA SPLETA

Gospodarska zbornica Slovenije

Gospodarska zbornica Slovenije je kot neodvisna interesna organizacija organsko povezana z ministrstvom za gospodarstvo, kar dokazujejo zelo sorodne informacije na njeni spletni predstavitvi, Portalu GZS (GZS, 2006). Bistvena razlika med spletnima mestoma je ta, da so strani GZS ažurnejše in skrbno sledijo novostim na trgu Bosne in Hercegovine. V prid tej trditvi lahko povemo, da je že sama predstavitvena (uvodna) stran GZS "nabito polna" z aktualnimi novicami v zvezi z zahodnim Balkanom in s spletnimi povezavami z drugimi spletnimi mesti, ki so lahko zanimiva tako za domače kot tudi tuje gospodarstvenike in poslovneže. Med njimi izstopata povezavi s portaloma "E-Kapija", ki omogoča javna naročila tudi na območju BiH (E-Kapija, 2006), in "Sem-on.net", portal borz Jugovzhodne Evrope, med

katerimi sta tudi borzi v Sarajevu in Banja Luki (Sem-on.net, 2006).

Ponudba turističnih produktov Bosne in Hercegovine

Vpogled v obstoječo ponudbo turističnih produktov znamke "Bosna in Hercegovina" na spletnih straneh nekaterih slovenskih turističnih agencij in s turizmom povezanih organizacij⁶ pokaže, da se največkrat pojavljajo izleti v Sarajevo in Mostar. Kar zadeva poletni turizem, ponujajo slovenske agencije morje (Neum), medtem ko za nakupovalni turizem predlagajo Veliko Kladušo in Bihać, ki sta tudi Sloveniji najbližji mesti (tu se ponujajo zlasti nekateri manjši avtobusni prevozniki). Obiranje mandarin v dolini reke Neretve gotovo spada med najbolj "eksotične" in originalne spletne ponudbe slovenskih turističnih agencij. Sinonim za verski turizem predstavlja že nekaj časa romanje v Međugorje, tudi muslimanski verski prazniki pa vedno pogosteje prispevajo k posebni ponudbi prevozov in/ali aranžmajev v BiH.

Poleg obstoječe ponudbe lahko opazimo tudi neizkoriščene ali slabo izkoriščene možnosti v turističnem oglaševanju in trženju. Izpostaviti velja predvsem zimski turizem, ekoturizem in pohodništvo ter številne *kulturne destinacije* iz nekdanje skupne zgodovine (SFRJ), ki bi privabliale potencialno močno skupino t. i. "jugonostalgikov".

Sl. 2: Del pestre kulinarčne ponudbe v Sarajevu (Foto: S. Kerma).

Fig. 2a: Part of the varied Sarajevo gastronomy (Photo: S. Kerma).

BIH V VIRTUALNI SFERI CIVILNE DRUŽBE

Izbrana spletna mesta slovenskih nevladnih organizacij

Pregled različnih spletnih mest slovenskih nevladnih organizacij ter kontekst Bosne in Hercegovine na njih razkrije širok spekter tem, specifične problematike in/ali iniciativ, direktno povezanih z BiH oziroma njenimi prebivalci. Veliko spletnih strani se tako ukvarja s problematiko beguncev, med njimi največ strani ustanov in organizacij Amnesty International Slovenije (Amnesty, 2006), KUD-a France Prešeren (KUD FP, 2006) in Pravno informacijskega centra nevladnih organizacij (PIC, 2006). Slovenska filantropija (Filantropija, 2006) se ukvarja ožje s problematiko psihoterapevtske pomoči begunskim otrokom. O vprašanih migracij največ izvemo na straneh Mednarodne organizacije za migracije (IOM, 2006), Pravno informacijskega centra nevladnih organizacij, Mirovnega inštituta in na spletni verziji medijskega projekta Mirovnega inštituta Media Watch. (MI, 2006) Glede podatkov o azilni politiki se zdi najzanesljivejša spletna predstavitev Fundacije Gea 2000 (GEA, 2006). Vojni zločini so obdelani tako na straneh Mirovnega inštituta kot tudi na straneh organizacije Amnesty International Slovenije, slednja pod drobnogled vzame tudi vlogo žensk v vojni. Dogodki kulturne izmenjave so dobro pokriti na straneh KUD-a France Prešeren (KUD FP, 2006), Metelkove mesto (Metelkova, 2006) in Globale (Globala, 2006), ki se ukvarja tudi z alternativno produkcijo. Media Watch, projekt za spremljanje, proučevanje in poročanje o delu množičnih medijev v Sloveniji, ponuja poleg navedenega še vpogled v gradivo o vlogi medijev v vojni, Mirovni inštitut pa namenja nekaj prostora tudi povojni reintegraciji družbe v BiH.

Bosansko-hercegovske manjšinske organizacije in sorodne interesne skupine v Sloveniji

Pri iskanju spletnih predstavitev bosansko-hercegovskih manjšinskih organizacij in njihovih sorodnih interesnih skupin ali posameznikov v slovenskem medmrežnem prostoru sva hitro ugotovila, da je teh povezav relativno malo, kar je nekoliko presenetljivo, če upoštevamo število pripadnikov skupnosti, ki izvorno prihajajo iz BiH. Na tem mestu predstavlja štiri spletna mesta. Najobsežnejše in najbolj informativno med njimi je prav gotovo portal SLOTEKBIR.net – *Bošnjački internet portal u Sloveniji* (SLOTEKBIR, 2006), ki služi kot spletni servis Bošnjaški kulturni skupnosti v Sloveniji (BKSS). Besedilo spletnih strani je v bosanskem jeziku s posameznimi prispevki v slovenščini. Portal Slotekbir.net se predstavi

6 Prebrskala sva ponudbo sedmih spletnih mest (hejj.net, 2006; lastminutecenter.si, 2006; kompas.si, 2006; relax.si, 2006; slovenija-turizem.com, 2006; triton-turizem.si, 2006; ui-turizem.com, 2006).

v funkciji delovanja večje prepoznavnosti Bošnjakov v Sloveniji, kot cilj pa si zastavi tudi prizadevanje za izgradnjo džamije in spoštovanje oziroma izboljšanje ustavnih pravic manjšine. Nekoliko bolj sproščeno oz. manj uradno se na spletu predstavi Društvo kulturni vikend (DKV, 2006), ki se sicer osredotoča na različne projekte medkulturnega sodelovanja, organizacijo kulturnih prireditev in vključevanje manjšin(e) v družbo. Spletna stran BH 4 je sprva gostovala s podstranjo pri spletni družini ŠOU v Ljubljani, danes pa je to spletno mesto s kratko predstavitevjo obstoja in delovanja Društva bosansko-hercegovskih študentov Slovenije (BH4, 2006). Za nekoliko drugačen in samosvoj pogled na manjšinsko skupnost po izvoru iz BiH poskrbi spletno mesto ali povezava na stran Safet Ali-Begov kutak (SABK, 2006), ki je samostojni etnično obarvan projekt kulturno-zabavnega značaja in je izpeljan v slovenščini.

SKLEP

Medmrežje oz. svetovni splet (kot njegov dominantni del) je nedvomno zelo priročno orodje za dostopanje do specifičnih informacij. Je tudi prostor nešteti poslovnih transakcij, kulturne potrošnje, družbenega in političnega komuniciranja in še marsičesa drugega. Medmrežni prostor lahko torej upravičeno prepoznavamo in uporabljamo kot orodje in relevantno raziskovalno polje pri proučevanju različnih družbenopolitičnih kontekstov in prostorov. S posodabljanjem aplikativnih metod in vsakokratnih medmrežnih analitičnih postopkov se lahko podobne raziskave, kot je pričujoča o Bosni in Hercegovini, izvedejo za katerokoli drugo državo ali regijo, kar prispeva k aktualnosti politično-geografskih spoznanj in družbenih pojavov v splošnem.

Prisotnost Bosne in Hercegovine ter njene reprezentacije na različnih spletnih mestih slovenskega dela svetovnega spleta smo ugotavljali s pomočjo analize števila in strukture zadetkov v slovenskem jeziku, in

Sl. 3: Spletna stran bošnjaškega portala v Sloveniji obvešča o dogodku visokega pomena (najvišja ocena), ki vabi na obisk prvega mednarodnega posvetovanja geografov Slovenije ter Bosne in Hercegovine. (Vir: SLOTEKBIR, 2006).
Fig. 3: Website of the Bosniak portal in Slovenia reporting on a major event (highest rating), inviting visitors to the first international conference of geographers of Slovenia and Bosnia and Herzegovina. (SLOTEKBIR, 2006).

sicer po izbranih domačih in tujih spletnih iskalnikih. Z upoštevanjem rezultatov iskanja po geslih ugotavljamo, da je prisotnost BiH glede na število zadetkov za "Bosna in Hercegovina" v slovenskem medmrežnem prostoru – v primerjavi z nekaterimi drugimi bližnjimi državami – relativno šibka, zlasti na obeh tujih iskalnikih (Google in Yahoo!), ki med primerjanimi gesli držav namenita najmanj zadetkov prav BiH. Izjema je spletno mesto Arnes.si, kjer Bosna in Hercegovina z relativno velikim številom zadetkov v dveh časovno oddaljenih primerjavah zaseda visoko mesto.

Struktura zadetkov po relevantnih vsebinah, ki se nanašajo na Bosno in Hercegovino, se razlikuje glede na iskalni vir, čeprav je določene podobnosti vendarle mogoče opaziti med iskalniki Arnes.si in Google.com ter med iskalnikoma Najdi.si in Yahoo.com. Vojna tematika (zlasti vojni zločini) je še vedno zelo prisotna, opaziti pa je mogoče naraščanje prispevkov o integracijskih procesih in gospodarskih temah, ki jim posledično sledijo športne, kulturne in turistične vsebine. Z vidika turistične ponudbe in povpraševanja je na spletnih straneh slovenskih turističnih agencij mogoče opaziti tako nekatere "izpostavljene" kot tudi "zapostavljene" kraje in območja v BiH.

Pogled v arhiv slovenskih množičnih medijev na svetovnem spletu razkrije, da se pozornost nekaterih ob spremembi globalnega geopolitičnega težišča preusmeri na druga "vroča območja", čeprav še vedno redno po-

krivajo teme o BiH. Na drugi strani pa so nekateri mediji oz. medijski portali Bosno in Hercegovino šele pred kratkim odkrili in ji posvečajo vedno več prostora. Vzrok za to lahko iščemo tudi v spremembi odnosa in pristopa uradne politike do širšega območja jugovzhodne Evrope.

Purcellova analiza državnih oz. vladnih spletnih strani s konca devetdesetih let namreč nazorno izpostavi tedanja prizadevanja Republike Slovenije po poudarjanju "evropskosti" in distanciranju od *balkanskosti*, ki se kaže kot "neevropska" (Purcell, 1999, 22). Po zaključenih pogajanjih in vstopu Slovenije v evroatlantske povezave se ozračje med politično elito očitno sprosti in njen odnos do Balkana je dosti manj zadržan, poleg tega pa so bile Sloveniji poverjene posebne naloge glede reintegracije omenjenega prostora ter vloga nekakšnega mostiča med Evropsko unijo in jugovzhodno Evropo.

V tem smislu je gotovo zanimivo, da lahko na spletnih straneh nevladnih organizacij ter bosansko-hercegovskih manjšinskih društev in sorodnih interesnih skupin v Sloveniji razberemo dokajšnjo komplementarnost z dominantnimi politično-ekonomskimi reprezentacijami v povezavi z BiH. Seveda so *manj prijetne teme* še vedno močno prisotne in pregovorno v primarnem fokusu nevladnih organizacij, je pa gotovo razveseljivo dejstvo, da se krepijo prispevki o solidarnosti, programih pomoči in kulturni izmenjavi med obema državama.

BOSNIA AND HERZEGOVINA IN THE SLOVENE 'PART' OF THE WORLD WIDE WEB

Simon KERMA

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean Humanities and Social Studies,
SI-6000 Koper, Garibaldijska 1

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: simon.kerma@zrs-kp.si; simon.kerma@fhs-kp.si

Jug BEBLER

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: jussko@gmail.com

SUMMARY

The Internet or the World Wide Web (as its dominant part) is undoubtedly a very useful tool for accessing specific information. It is also an area of countless business transactions, cultural consumption, social and political communication and much more. The internet space can thus justly be recognised and used as a tool and a relevant research resource for studying various socio-political contexts and areas. By modernizing the methods of application and the current internet analytical procedures, studies similar to the present one concerning Bosnia and Herzegovina can be conducted for any other country or region, which contributes to the currency of the political-geographic findings and social phenomena in general.

The presence of Bosnia and Herzegovina and its representation in various websites of the Slovene 'part' of the World Wide Web has been studied through an analysis of the number and structure of research results in the Slovene language according to selected Slovene and foreign search engines. The search results have shown that the presence of Bosnia and Herzegovina according to the number of hits for "Bosnia and Herzegovina" in the Slovene internet area is – compared with some other nearby countries – relatively weak, especially in the two foreign search engines (Google and Yahoo!), which among the names of the countries entered for comparison found the lowest number of 'hits' precisely for Bosnia and Herzegovina. An exception is the Arnes.si website, in which Bosnia and Herzegovina ranked high with a relatively large number of hits in both measurements.

The structure of search results by relevant contents concerning Bosnia and Herzegovina differs according to the internet resource, although certain similarities between Arnes.si and Google.com, as well as between Najdi.si and Yahoo.com can still be found. War subjects (especially war crimes) are still very frequent, although recently an increase in the number of articles on integration processes and economic topics can be observed, followed by sport, cultural and tourist subjects. According to the tourist supply and demand present in the websites of Slovene tourist agencies it is also possible to locate some "favoured" and "disfavoured" towns and regions of Bosnia and Herzegovina.

A survey of the archival material of the Slovene mass media in the World Wide Web reveals that a shift of the global geopolitical centre of gravity directed the attention towards other 'hot zones,' although the Bosnia and Herzegovina news and topics are still being covered regularly. On the other hand, some media or media portals have discovered Bosnia and Herzegovina only recently, dedicating it now increasingly more space. One of the reasons for this can be found in the changed attitude and approach of official politics towards the wider region of south-eastern Europe.

Purcell's analysis of state or government web pages, dating to the late 1990s, clearly underlined the then efforts of the Republic of Slovenia in emphasising its "Europeaness [...], in sharp distinction with Balkanness, which [was] seen as 'un-European'" (Purcell, 1999, 22). Upon the conclusion of the negotiations and accession of Slovenia into Euro-Atlantic associations the atmosphere among the political elite has evidently relaxed and its attitude towards the Balkans is now much less restrained; in addition, Slovenia has been entrusted with special assignments regarding the reintegration of the mentioned region, and with the role of some kind of gateway between the European Union and south-eastern Europe.

In this sense it is certainly interesting to ascertain in the web pages of non-governmental organisations, Bosnian-Herzegovian minority societies and similar interest groups in Slovenia considerable complementariness with the dominant political-economic representations in connection with Bosnia and Herzegovina. Of course, the less pleasant topics are still very much present and proverbially in the primary focus of non-governmental organisations, but the fact that texts on solidarity, aid schemes and cultural exchange between the two states are on the increase is certainly most encouraging.

Key words: Bosnia and Herzegovina, internet, Slovene websites, political geography

LITERATURA IN VIRI

24ur.com (2006): <http://24ur.com/naslovnica/index.php> (2006-06).

Amnesty (2006): Amnesty international Slovenije. <http://www.amnesty.si> (2006-09)

ARNES (2005): <http://www.arnes.si/starting-points.htm> (2005-09)

ARNES (2006): <http://www.arnes.si/starting-points.htm> (2006-09)

BH4 (2006): Društvo bosansko-hercegovskih študentov Slovenije. <http://www.bh4.eu.tf> (2006-09)

Bufon, M. (2005a): Slovenija po letu 2004: mostišče med EU in Jugovzhodno Evropo? Knjižnica Annales Majora, Koper, Založba Annales.

Bufon, M. (2005b): Bosnia and Herzegovina pre- and after 1995: a European challenge. Glasnik ZRS Koper, 10, 8. Koper, 23–33.

Castells, M. (2001): The rise of the network society. Oxford, Blackwell.

Cobiss.si (2006): www.cobiss.si (2006-06)

Delo (2006): www.delo.si (2006-06)

DKV (2006): Društvo kulturni vikend. <http://www.quickmouse.net/kvikend/index.htm> (2006-09)

Dnevnik (2006): <http://www.dnevnik.si> (2006-06)

DZRS (2006): Državni zbor Republike Slovenije. <http://www.dz-rs.si> (2006-09)

E-Kapija (2006): <http://www.ekapija.com> (2006-09)

Filantropija (2006): Slovenska filantropija. <http://www.filantropija.org>.

- Finance (2006):** [Http://www.finance-on.net](http://www.finance-on.net) (2006-06)
- Galtung, J. (1994):** Coexistence in Spite of Borders: On the Borders in the Mind. V: Galluser, W. et al. (eds): Political Boundaries and Coexistence. Bern, Peter Lang, 5–14.
- GEA (2006):** Fundacija Gea 200. [Http://www.fundacija-gea2000.si](http://www.fundacija-gea2000.si) (2006-09)
- Globala (2006):** [Http://www.ljudmila.org/globala](http://www.ljudmila.org/globala) (2006-09)
- Google.com (2006):** [Http://www.google.com](http://www.google.com) (2006-06)
- GZS (2006):** Gospodarska zbornica Slovenije. [Http://www.gzs.si](http://www.gzs.si) (2006-09)
- HEJJ! (2006):** [Http://www.hejj.net](http://www.hejj.net) (2006-06).
- IOM (2006):** Interantional organisation for migration Ljubljana. [Http://www.iom.si](http://www.iom.si) (2006-09)
- Kompas (2006):** [Http://www.kompas.si](http://www.kompas.si) (2006-06).
- KPVRS (2006):** Kabinet predsednika vlade Republike Slovenije. [Http://www.kpv-rs.si](http://www.kpv-rs.si) (2006-09)
- KUD FP (2006):** Kulturno umetniško društvo France Prešeren. [Http://www.kud-fp.si](http://www.kud-fp.si) (2006-09)
- Lastminutecenter.si (2006):** Ilirika - turistična agencija. [Http://www.lastminutecenter.si](http://www.lastminutecenter.si) (2006-06)
- Mat'kurja.com (2006):** [Http://www.matkurja.com](http://www.matkurja.com) (2006-06)
- Metelkova (2006):** Metelkova mesto. [Http://www.metelkova.org](http://www.metelkova.org) (2006-09)
- MGRS (2006):** Ministrstvo za gospodarstvo Republike Slovenije. [Http://www.mg.gov.si](http://www.mg.gov.si) (2006-09)
- MI (2006):** Mirovni inštitut. Inštitut za sodobne družbene in politične študije. [Http://mediawatch.mirovni-institut.si/novosti/](http://mediawatch.mirovni-institut.si/novosti/). www.mirovni-institut.si (2006-09)
- Mladina On-line (2006):** [Http://www.mladina.si](http://www.mladina.si) (2006-06)
- MORS (2006):** Ministrstvo za obrambo Republike Slovenije. [Http://www.mors.gov.si](http://www.mors.gov.si) (2006-09)
- MZZ (2006):** Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Slovenije. [Http://www.mzz.gov.si](http://www.mzz.gov.si) (2006-09)
- Najdi.si (2006):** [Http://www.najdi.si](http://www.najdi.si) (2006-06)
- Oblak, T. (2002):** Podobe elektronske demokracije. Teorija in praksa, 39, 2. Ljubljana, 155–169.
- Oblak, T., Petrič, G. (2005):** Splet kot medij in mediji na spletu. Knjižna zbirka Media. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- PIC (2006):** Pravno-informacijski center nevladnih organizacij. [Http://www.pic.si](http://www.pic.si) (2006-09)
- Purcell, D. (1999):** The Slovenian state on the internet. Ljubljana, Open Society Institute, Mediawatch.
- Radio študent (2006):** [Http://www.radiostudent.si](http://www.radiostudent.si) (2006-06).
- RTVSLO.si (2006):** [Http://www.rtv-slo.si](http://www.rtv-slo.si) (2006-06).
- Raziskovalec.net (2006):** [Http://www.raziskovalec.net](http://www.raziskovalec.net) (2006-06).
- Resnick, D. (1998):** Politics on the Internet: the Normalization of Cyberspace. V: Toulouse, C., Luke, W.T. (eds): The Politics of Cyberspace. London, Routledge, 48–68.
- Relax (2006):** [Http://www.relax.si](http://www.relax.si) (2006-06)
- SA-BK (2006):** Safet Ali-Begov Kutak. [Http://freeweb.siol.net/alibeg18/](http://freeweb.siol.net/alibeg18/) (2006-09)
- Sem-on.net (2006):** [Http://www.sem-on.net](http://www.sem-on.net) (2006-09)
- Siol.net (2006):** www.siol.net (2006-06).
- SLOTEKBIR (2006):** Bošnjački Internet Portal u Sloveniji. [Http://www.slotekbir.net](http://www.slotekbir.net) (2006-09)
- Slovenija-turizem (2006):** [Http://www.slovenija-turizem.com](http://www.slovenija-turizem.com) (2006-06)
- Slowwwenia.com (2006):** [Http://www.slowwwenia.com](http://www.slowwwenia.com) (2006-06)
- SURS (2006):** Uporaba informacijsko-komunikacijska tehnologije (IKT) v gospodinjstvih in po posameznikih, Slovenija, 1. četrletje 2005. Statistične informacije št. 6, 9. januar 2006, Informacijska družba (29), št. 1. [Http://www.stat.si/doc/statinf/29-SI-100-0601.pdf](http://www.stat.si/doc/statinf/29-SI-100-0601.pdf) (2006-09)
- Triton turizem (2006):** [Http://www.triton-turizem.si](http://www.triton-turizem.si) (2006-06)
- Tunjić, F. (2004):** Vmesna Evropa: konfliktnost državnih teritorialnih meja. Koper, Založba Annales.
- UI turizem:** [Http://www.ui-turizem.com](http://www.ui-turizem.com) (2006-06)
- UPRS (2006):** Urad predsednika Republike Slovenije. [Http://www.up-rs.si](http://www.up-rs.si) (2006-09)
- Večer (2006):** [Http://www.vecer.si](http://www.vecer.si) (2006-06)
- Vočkić-Avdagić J. (2003):** The internet and public in Bosnia and Herzegovina. V: Spassov, O., Todorov, K. (eds): New media in Southeast Europe. Sofia, Südost-europäisches Medienzentrum, 50–72.
- Yahoo.com (2006):** [Http://www.yahoo.com](http://www.yahoo.com) (2006-06)

original scientific paper
received: 2006-08-24

UDC 316.77:327.39(4)

UNITY, DISCOURSE, IDENTITY: THE EUROPEAN UNION AS A DISCURSIVE CONSTRUCT

Robert DE BEAUGRANDE

University of Primorska, Faculty of Humanities Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška ulica 8
e-mail: beaugrande@beaugrande.com

ABSTRACT

Interpreting the history of Europe across the millennia is a daunting and almost paradoxical challenge. On the surface, we are likely to be impressed by the diversity of languages and cultures which has found expression in an unstable and conflicting patchwork of political and geographical entities pursuing their individual interests and histories. On deeper levels, in contrast, such terms and concepts as 'European unity' and 'European culture' are sustained as threads throughout European discourse. To be sure, these threads have multiple strands: political, legislative, economic, intellectual, and spiritual; but the voices that tie into them have been authoritative and resolute. This side will accordingly be featured in my retrospect on the evolution of the 'European union' as a discursive construct.

Key words: discourse, history, peace, economic, political, unity

UNITÀ, DISCORSO, IDENTITÀ: L'UNIONE EUROPEA COME COSTRUTTO DISCORSIVO

SINTESI

Interpretare la storia dell'Europa attraverso i millenni è una sfida intrepida e quasi paradossale. In superficie ci potrebbe impressionare la diversità di lingue e culture che hanno avuto modo di esprimersi nell'instabile e conflittuale mosaico di entità politiche e geografiche che hanno rincorso i loro propri interessi e le loro storie. Ad un livello inferiore, però, termini e concetti come "unità europea" e "cultura europea" vengono sostenuti come fili nell'ambito del discorso europeo. Per essere sicuri, tali fili sono composti da molteplici elementi: politici, legislativi, economici, intellettuali e spirituali; ma le voci che li legano sono state autoritarie e risolutive. Di conseguenza presenterò questo aspetto nel mio esame retrospettivo sull'evoluzione dell'"Unione europea" come costruito discorsivo.

Parole chiave: discorso, storia, pace economica, unità politica

*The European Union [is] not so much a definite goal
as a direction of movement.*

Roy Jenkins

Europe is a construction of the mind.

J. B. Duroselle

DIVERSITY VERSUS UNITY

Despite a sea of subtle cultural differences, such terms and concepts as 'European unity' and 'European culture' run like binding threads throughout European discourse. As gauged by the internet (AltaVista in June, 2006), 'European diversity' shows just 4,800 occurrences and is massively outweighed by 'European unity' at 143,000 and 'European culture' at 939,000. To be sure, these threads are imbued with multiple ideas: economic, political, legislative, military, social, ethical, humanitarian, and spiritual; but the voices that tie them have been authoritative and resolute. This side will accordingly be featured in my retrospect on the evolution of ideas in 'European discourse', during which you encounter the very words of important thinkers (suitably translated).

A BRIEF 'HISTORY OF IDEAS'

My term 'ideas' is intended to associate with 'thought' and 'ideal'. Europe is of course a land mass, but, significantly, even as such its borders are in dispute, both in the west with Ireland and Britain, and in the east with Russia and Turkey, all of whose people have long seemed unable to make up their minds. The purely geographical idea of Europe running precisely up to the English (or Irish) Channel on one side and to the Urals and the Bosphorus on the other smacks of bland textbooks and encyclopaedias that would be hesitant to invoke 'European ideas'.

The earliest discourses of European unity were mainly political, or more exactly, imperial. Virgil wrote in Book 7 of his *Aeneid* (29–19 B.C.) of how the king of Latium was visited by a vision looking forward in history to an approaching empire-builder (Virgil, 29–19 B.C.):

*A foreign son upon thy shore descends,
Whose martial fame from pole to pole extends.
His race, in arms and arts of peace renown'd,
Not Latium shall contain, nor Europe bound:
'Tis theirs whate'er the sun surveys around.*

A similar vision, but looking backward in history, was voiced by Padre Dante in his *Convivio* (1304–08):

*To do away with these wars and their causes, it is
necessary that the whole earth, [...] should be a Monarchy – that is, a single principality, having one prince
who [...] would keep the kings content within the
boundaries of their kingdoms and preserve among them*

the peace in which the cities might rest (Alighieri, 1304–08).

He too suggested the Roman Empire as the supreme model:

Because no nature ever was or will be more tempered in the exercise of rule, stronger in its preservation, and more clever in acquiring it than that of the Latin race, God chose this people for that office (Alighieri, 1304–08).

Seeing that over a thousand years elapsed between the founding of Rome and the adoption of the Christian God Dante must have had in mind; and that most of the Roman emperors led barbarously impious lives in the eyes of God and man, I am inclined to regard this latter pronouncement as ironic or playful.

However, the spiritual idea of peace through unity has unquestionably remained a pillar of the Christian faith. There are 437 occurrences of the term 'peace' in the *Holy Bible*, distributed across the *Old Testament* and the *New*, e.g.:

The Lord will give strength unto his people; the Lord will bless his people with peace (Psalms 29:11).

Be perfect, be of good comfort, be of one mind, live in peace; and the God of love and peace shall be with you (II Corinthians 15:13).

Yet the nominally Christian states of Europe strayed so egregiously from the Biblical idea that the Church felt moved to legislative interventions. Thus, the *Peace of God* promulgated at the Synod of Charroux in the year 989 pronounced "anathema" and "excommunication" against any person who "robbed a church", "a peasant, or any other poor person of a sheep, ox, ass, cow, goat, or pig"; and who "attacked, seized, or beat a priest, deacon, or any other clergyman". The *Truce of God* promulgated in the Bishopric of Terouanne in 1063 forbade that any "man or woman shall assault, wound, or slay another, or attack, seize, or destroy a castle, burg, or villa, by craft or by violence", on pain of "exile for thirty years". Also forbidden was "taking from another an animal, a coin, or a garment, during the days of the truce". Such decrees provide disturbing evidence of the social chaos and violence that must have prevailed in those times.

Nonetheless, the linkage between the idea of peace and the idea of unity, whether political or spiritual, has remained intertwined in European discourse. In the event, the first 'modern' advocacy of European unity was published by the pious Quaker statesman William Penn. Allowing for historical drifts in English style and orthography, his *Essay towards the Present and Future Peace of Europe, by the Establishment of an European Dyet, Parliament, or Estates* (1693) sounds far-sightedly modern:

The Sovereign Princes of Europe [...] would, for the same Reason that engaged Men first into Society, viz. Love of Peace and Order, agree to meet by their Stated Deputies in a General Dyet, Estates, or Parliament, and

there Establish Rules of Justice; [...] before which Sovereign Assembly, should be brought all Differences (Penn, 1693).

Penn also put forth a factor we would nowadays call 'economic growth', though the split between 'rich' and 'poor' was apparently taken as a given:

Peace preserves our Possessions; [...] Our Trade is free and safe; [...] The Rich bring out their Hoards, and employ the poor Manufacturers; Buildings and divers Projections, for Profit and Pleasure, go on; It excites Industry, which brings Wealth, as that gives the Means of Charity and Hospitality (Penn, 1693).

Interestingly, the idea of military unity was also put forth, and with strenuous severity:

...if any of the Sovereignties [...] shall refuse to submit their Claim or Pretensions to them, or to abide and perform the Judgment thereof, and seek their Remedy by Arms, [...] all the other Sovereignties, United as One Strength, shall compel the Submission and Performance of the Sentence, with Damages to the Suffering Party, and Charges to the Sovereignties that obliged their Submission (Penn, 1693).

Yet Penn's proposal was essentially humanitarian and ethical, and his Quaker spirituality lay outside the confines of state-supported religions, so the British government, far from hailing his *Essay*, arrested and imprisoned him for his beliefs.

Over a century later, the idealist philosopher Friedrich von Schelling maintained that the essence of unity must be spiritual and freed from the domination of the political:

A study of modern history [...] reveals two attempts by mankind in its quest for unity. The first, which sought to create spiritual unity within the Church, was doomed to failure because it also strove to ensure unity outside the Church. The second sought to bring about that external unity through the intermediary of the States [who] believed they could forgo spiritual unity [and failed] to develop religious principles so that the union of all peoples can be based on the community of religious convictions (Schelling, 1810).

From a humanitarian viewpoint, we might conclude that in effect, politics and spirituality can de-legitimise each other through the divergence between tangible and intangible goals and values. If "war" can indeed be "the continuation of politics by other means" (Clausewitz, 1932) – a cynical aphorism with far too much historical evidence supporting it – then peace could well be the continuation of spirituality by other means.

At all events, the spiritual idea certainly contributed to the growing 19th century interest in societies advocating the idea of peace. The first of these, the *Society for the Promotion of Universal and Permanent Peace*, founded in London in 1816 and later called the *International Peace Society*, announced a plan for its discourse:

to print and circulate Tracts and to diffuse informa-

tion tending to show that War is inconsistent with the spirit of Christianity, and the true interests of mankind; and to point out the means best calculated to maintain permanent and universal Peace, upon the basis of Christian principles (IPS, 1816).

The first such aggregation on the (undisputed) 'European continent', the *Société de la paix*, was founded in 1830 in Geneva, a liberal city destined to host numerous congresses on related themes, by Jean-Jacques de Sellon. Among the successors were the *Ligue internationale et permanente de la Paix*, founded in Paris in 1867; the *Inter-Parliamentary Union*, founded in Paris in 1889; and the *International Peace Bureau* founded in Rome in 1891 and consolidated in Bern as the central office and executive organ of the *International Union of Peace Societies*. Most of these were mainly guided by the legislative idea, and addressed such issues as arbitration procedures, bilateral peace treaties, manufacture and sale of arms and munitions, and a permanent court of justice.

In parallel, the linkage between the idea of unity and the idea of peace was prominently re-affirmed by a series of "international peace congresses" in London (1843 and 1851), Brussels (1848), Paris, (1849), and Frankfurt (1850). The dominant idea here was at first Christian humanitarianism – as for the London Peace Society. However, Victor Hugo, an eminent figure at the Paris Congress of 1849, drew a linkage among political, economic, and intellectual unity:

A day will come when [...] all you nations of the continent, without losing your distinctive qualities and your glorious individuality, will coalesce into a greater entity, and will constitute a European fraternity. [...] A day will come when there will be [...] markets opening to commerce and minds opening to ideas. A day will come when we shall see those two immense groups, the United States of America and the United States of Europe, stretching out their hands across the sea, exchanging their products, their arts, their works of genius (Hugo, 1849).

The follow-up congress in Geneva in 1867 was more overtly, indeed radically, political and economic. Frédéric Passy, a highly respected participant, declared:

The aim of the Geneva Congress is to determine the political and economic conditions required for peace among peoples, and in particular for the establishment of the United States of Europe. It aspires to be the conference of European democracy, expressing through its most authorized spokesmen the elements of this great solution and sounding, in the name of the immortal principles of the French Revolution, the signal for consciences to awake: it is time for democracy to stand up and show itself (Geneva Congress, 1867).

Victor Hugo too raised his tone:

The first condition of peace is deliverance. [...] There will certainly have to be a revolution, which will be the greatest of all, and perhaps, alas, a war, which will be

the last. Then all will have been accomplished. [...] Liberty is the goal; peace is the outcome (Geneva Congress, 1867).

Even Mikhail Bakunin, who once wrote that "the liberty of man consists solely" in "obeying the laws of nature because he has himself recognized them as such, and not because they have been imposed upon him externally by any foreign will whatsoever, human or divine, collective or individual" (*God and the State*) was, on that occasion, a champion of unity:

To achieve the triumph of liberty, justice and peace in the international relations of Europe, and to render civil war impossible among the various peoples which make up the European family, only a single course lies open: to constitute the United States of Europe (Geneva Congress, 1867).

The 'revolutionary' ardour was probably reinforced by the Congress of the *International Working Men's Association* held just days before in Lausanne, which had "declared its complete and emphatic allegiance to the Peace League" and "demanded":

not only that war be abolished but also that standing armies be disbanded, and that a universal and free alliance of the peoples be constituted in their place on the basis of reciprocity and justice, [whereby] the working classes will be emancipated from their unfree and oppressed condition and social discrimination.

Historians agree that the emancipatory idea – 'peace through freedom' (Geneva Congress, 1867) – extending even to 'revolution', was a new element in the peace movement, and fomented a split at the Geneva Congress itself, as when both the *London Peace Society* and the *Ligue internationale et permanente de la Paix* declared their resolve to abstain from political associations and act merely as observers.

Nor can it be any coincidence that the first 'modern wars' dating from the period and ignited on the flimsiest imaginable pretexts – the protection of two churches in Palestine ('Crimean War'), a haughty telegram ('Franco-Prussian War'), and the assassination of an archduke whose family abhorred him and whose children were barred from succession ('World War I') – were fought among firmly authoritarian states; and that the losing side each time experienced a thrust toward freedom – the freeing of the serfs in Russia, the proclamation of the Republic in France, and the Weimar Republic in Germany. However, the transition in both France and Germany was marred by the bloody repression of decidedly more 'proletarian' revolutions – the Paris Commune in France and the Spartakusbund in Germany. Besides, the newly 'reformed' governments proved unstable and ineffective in combating the rise of a fascism craftily disguised as 'socialism' that was in fact the venomous reaction of the upper and middle-classes against real socialism.

Still, the destruction wrought by the expansively

named 'World War I' was sufficiently devastating that a consensus was finally reached on institutionalising the European ideas of unity and peace in the *League of Nations* at Geneva and the *Permanent Court of International Justice* or *World Court* at The Hague. The League of Nations was mostly steered by legislative and interventionist anti-war ideas, under such broad terms as 'disarmament', 'collective security', 'diplomacy', and 'welfare'. Its mission fell short of Woodrow Wilson's vision of

A general association of nations [...] formed under specific covenants for the purpose of affording mutual guarantees of political independence and territorial integrity to great and small states alike (Wilson, 1919).

The 1920s witnessed a series of cautious but heartening initiatives toward unity and peace. In 1923, the *Pan-European Movement* was founded by the Austrian Richard Coudenhove-Kalergi, who wrote:

The crowning act of Pan-European efforts would be the constitution of the United States of Europe on the model of the United States of America. Europe would present itself as a single entity vis-à-vis other continents and world powers and inside the Federation every State would have the maximum of liberty (Coudenhove, 1923).

The First Pan-European Congress took place in Vienna three years later. The membership came to include such diverse notables as Albert Einstein, Sigmund Freud, Rainer Maria Rilke, Thomas Mann, Miguel de Unamuno y Jugo, José Ortega y Gasset, Salvador de Madariaga y Rojo, and Konrad Adenauer. It lives on today as the *International Paneuropean Union*, and promotes four thematic "principles" posted on its website www.paneuropa.org:

Libertarian: *to encourage and help people to greater freedom and responsibility; [to] attain human and civil rights and the right of all peoples to self-determination; [and to support] a free market economy and a state of law and order constitutionally guaranteed.*

Christian: *[to sustain] the Christian view of humanity: that man's dignity is derived from God and he thus has rights which none can either give him or take from him.*

Social: *to preserve justice and the dignity of man; [to] resist discrimination and ensure the protection of all [...] ethnic, religious and social minorities; [to] value fully our history, traditions, religion, language, and education.*

European: *[to recognise] the European Community [as] a unique order of peace and justice; and [work for] the greater Europe of tomorrow, to which the newly-liberated peoples of Central and Eastern Europe will also belong* (Paneuropa, 2006).

In 1925, a set of treaties were concluded at Locarno, principally pledging peace among Germany, France, and Belgium, with Britain and Italy acting as guarantors.

Echoing the *Essay* of William Penn from 1693 – though coincidentally, I think – a victim was to receive united aid against an aggressor. Further treaties stipulated 'arbitration' among these several countries, plus, with chilling foresight, Poland and Czechoslovakia.

In 1928, no less than 63 countries renounced war as a national policy and pledged to resolve disputes 'by pacific means' in the Kellogg-Briand Pact, named for the US Secretary of State Frank. B. Kellogg and the French Foreign Minister Aristide Briand. In 1929, Briand delivered a celebrated speech before the Assembly of the League of Nations, which responded by inviting him to present a memorandum with a detailed project. Whilst stressing that "it is on the political plane that constructive effort to give Europe its organic structure should first of all be made", Briand's memo also advocated an "economic policy of Europe":

The Governments might definitively [...] constitute a simple pact of economic solidarity [for the] establishment of a common market to raise to the maximum the level of human well-being over all the territories of the European community. [...] Immediate efforts could be undertaken practically for the rational organization of European production and exchanges, by means of the progressive liberation and the methodical simplification of the circulation of goods, capital, and persons (Memorandum, 1930).

Though the resemblance to William Penn's prescient *Essay* is probably another coincidence, the strangely contemporary sound of the Briand Memorandum reflects the enduring conviction that the obstacles to unity and peace were primarily economic. And in the event, the economic depression of the 1930s, though in fact a crisis of laissez-faire capitalism, was widely misunderstood as a catastrophe of socialism, even in its mild and hesitant formats of the times, and as the ultimate discredit to the European ideas of solidarity and cooperation in international relations.

At such an historical stage, the League of Nations, and the series of "treaties" and "pacts" that followed its creation, were ineffectual in pursuing the political and legislative ideas of erecting some fashion of 'crisis management' to avert renewed outbreaks of warfare. Crass violators like Japan, Italy, and Germany simply left the League, renounced the treaties, and unleashed the most ruthless warfare of all time without effective sanctions.

Or rather, those sanctions assumed the format of World War II, for fascist states are impervious to any opposition short of full-scale eradication. Yet the demonic ideologies and genocidal tactics of hard-core fascism are so simplistic and self-righteous that they can slip into the policies of official 'democracies' like South Africa and Rwanda, and in recent years, of Serbia in Bosnia, Israel in Palestine, and the United States in Iraq. It is not merely that 'those who cannot remember the past are condemned to repeat it', as remarked by George Santay-

ana (1906), but that those who are obsessed with the past feel *compelled* to repeat it.

During the war, the advocates of European unity naturally faced formidable obstacles, including arrest and imprisonment like their forerunner William Penn. Among the most redoubtable was the Italian Altiero Spinelli, who was confined for sixteen years until the fall of Mussolini in 1943, when he founded the *European Federalist Movement* and wrote:

A federal system would allow each state to develop its national life in the way best suited to the level and character of its civilization. [...] The federal authority should [have] the sole power to raise and employ armed forces (which would also be responsible for public order within States), to conduct foreign policy, to fix the administrative boundaries [...] and to see that ethnic minorities are not mistreated. [...] It would issue a single federal currency; it would ensure full freedom of movement for all citizens (Spinelli, 1942).

Eventually, he became an honoured member of the European Commission, and described the European Union as "one of the most extraordinary political adventures of the human spirit".

In the midst of the war, a far-sighted bundle of ideas was put forth in Geneva by 'Members of the Resistance Groups in Europe', viz.:

The Federal Union must be based upon a declaration of civil, political, and economic rights which would guarantee democratic institutions and the free development of the human personality, and upon a declaration of the rights of minorities to have as much autonomy as is compatible with the integrity of the national States. [...] Frontiers will be nothing but demarcation lines between administrative districts (MRGE, 1944).

It would be many years before such any such scope was tackled by "treaties".

Though not widely known at the time, movements toward unity and peace occasionally stirred inside wartime Germany. During the summer and autumn of 1942, a flyleaf campaign was carried out in Munich through the 'White Rose' movement, led by the young siblings Hans and Sophie Scholl.

Only broad and generous cooperation among European nations can provide the foundation for a new structure [and] put new life into exhausted Europe. [...] The illusion of economic self-sufficiency must disappear from Europe. Every nation and every individual has a right to the goods of this world! (Scholl, 1942)

They were arrested in February, 1943, and guillotined.

Another document looking ahead to the end of the war, stated "provisions" for a "European Confederation" and was approved by the high-ranking German diplomat and head of the Foreign Ministry, Joachim Ribbentrop:

The members of the Confederation are sovereign States and guarantee one another's freedom and political

independence. The European economy will be organized by the member States on the basis of a uniform plan arrived at by mutual agreement. Customs barriers among them will be progressively abolished. While preserving their national character, the States [...] will conduct intensive cultural exchanges (Ribbentrop, 1943).

Whether Ribbentrop sincerely expected Hitler to favour these ideas is uncertain in view of his trademark habit of overstating himself. He outlived his idolised Fuehrer, but not the Nuremberg trials.

The post-war era was punctuated by speeches, meetings, and treaties on European ideas. Speaking at the University of Zürich, Winston Churchill declared:

We must build a kind of United States of Europe, [...] re-create the European Family, [...] and provide it with a structure under which it can dwell in peace, in safety and in freedom. [Its] structure, if well and truly built, will be such as to make the material strength of a single State less important. Small nations will count as much as large ones and gain their honour by their contribution to the common cause (Churchill, 1946).

Ironically, much of the decisive material wherewithal for European unity came from outside, namely through the American Marshall Plan, which also put the "economic" idea first.

Our policy is directed not against any country or doctrine but against hunger, poverty, desperation, and chaos. Its purpose should be the revival of a working economy in the world so as to permit the emergence of political and social conditions in which free institutions can exist. [...] Any government that is willing to assist in the task of recovery will find full cooperation, I am sure, on the part of the United States Government (Plan, 1947).

Despite the disclaimer, the "policy" was partly "directed against" the Soviet Union and its singularly icy and interventionist perversion of the "doctrine" of communism.

Similarly, the Hague Congress in 1948 saw no need to explain why it saw "an unprecedented menace to the well-being and the security of Europe". Symptomatically, its "Political Resolution" consistently links "economic" and "political" before coming to the "convening of a European Assembly" and the "guarantee of liberty":

The Congress recognizes that it is the urgent duty of the nations of Europe to create an economic and political union in order to assure security and social progress; [...] declares that [...] European nations must transfer and merge some portion of their sovereign rights so as to secure common political and economic action for the integration and proper development of their common resources; demands the convening, as a matter of real urgency, of a European Assembly chosen by the Parliaments of the participating nations; [...] declares that in no circumstances shall a State be entitled to be called a 'democracy' unless it does, in fact as well as in law,

guarantee to its citizens liberty of thought assembly, and expression (HCPR, 1948).

The same Congress issued an "Economic and Social Resolution", dotted with associated key words, such as "currency", "capital", "budgetary", "credit", "goods", "trade", "quotas", "customs", "duties", and so on. I find little in that discourse relating to the "social idea".

As subsequent history reveals, it was indeed the economic idea that assumed the lead toward the European Union, and I shall argue it still does so today to an intrusive extent. Openly citing the "Cold War", the French statesman Jean Monnet sounded a call:

"Words are not enough. Only immediate action, bearing on one essential point can change the present stasis. The action must be deep real, immediate and dramatic." (Monnet, 1950)

The sphere of "action" he envisioned was coal and steel production, one of the few areas where real co-operation could be anticipated. In the same month, he and his team worked closely with the French Foreign Minister Robert Schuman on a suitable "Declaration" to be presented forthwith:

Europe will not be made all at once, or according to a single plan. It will be built through concrete achievements which first create a de facto solidarity. [...] The French Government proposes [...] that Franco-German production of coal and steel as a whole be placed under a common High Authority, within the framework of an organisation open to the participation of the other countries of Europe. The pooling of coal and steel production should immediately provide for the setting up of common foundations for economic development as a first step in the federation of Europe (Schuman, 1950).

The "real action" followed the next year with the founding of the European Coal and Steel Community, which attracted not just France and Germany, but also Italy, Belgium, Holland, and Luxembourg, who together acquired the tenacious nickname "The Six". To be sure, it was a purely economic idea, but the expansive rhetoric of the "treaty" suggested much more. The signatories vowed themselves

convinced that the contribution which an organized and vital Europe can make to civilization is indispensable to the maintenance of peaceful relations; [can] create [...] the basis for a broader and deeper community among peoples long divided by bloody conflicts; and [can] lay the foundations for institutions which will give direction to a destiny henceforward shared" (TEECSC, 1951).

These grand aims heralded a multi-layered complex of discourses in the ensuing years: speeches, proposals, "declarations", "memoranda", "white papers", "reports", "acts", "agreements", and above all more "treaties". Of the latter, only a relatively modest number were fully ratified and effectively steered the gradual construction of the European Union. The Treaty of Rome (1957) es-

tablished the *European Economic Community* (EEC) and the *European Atomic Energy Community* (Euratom). These two agencies were "merged" along with the Coal and Steel Community (ECSC) by the appropriately named *Merger Treaty* (1965), which created the *European Commission* and the *Council of European Communities* as general governing bodies. The *Single European Act* (1986) established the *Single Internal Market* and promoted majority voting, research and development, and co-operation between the Council and the European Parliament. The *Maastricht Treaty* (1992) led to the creation of the *European Union* and the eventual introduction of the *Euro*; also, it reorganised the Union into three *pillars*: one for economic, social and environmental policies; one for foreign policy and military matters; and one for police and judiciary. The *Treaty of Amsterdam* (1997) regulated fundamental rights, freedom, legal and personal security, equal opportunities, immigration, and fraud.

This capsule history of successes is of course a drastic simplification of the actual processes. Each treaty was negotiated at great length and was in part a revision or amendment of one or more previous treaties which had not proven satisfactory or practicable. The predictable result was a proliferating web of cross-referring rules and regulations promulgated and then altered or cancelled. Thus, the *Treaty of Nice*, ratified in 2002 and still in force as of this writing, was almost wholly aimed at revising the *Treaty of Rome* and the *Maastricht Treaty* with a view to the enlargement of the Union.

The accumulation of treaties over the years has expanded the roster of agencies with differing and unstable names, sizes, powers, and means of selection. Coal and Steel's *Common Assembly* from 1952 became the *European Parliamentary Assembly* in 1958, and the *European Parliament* in 1962. The members were elected by the various national assemblies until 1979, and thereafter directly by the citizens. The latest elections of its 732 delegates were put to the choice of nearly 400 million citizens and so were the largest simultaneous transnational elections ever held.

The *Council of the European Union* set up in 1974 unites ministers of the governments of each member and so is also called the *Council of Ministers*. It is assisted by the *Committee of Permanent Representatives* formed by the European ambassadors from the Member States, plus an elaborate echelon of working groups, so that the entire agency presently employs at least 3,000 civil servants.

The *European Commission* began as three Commissions from each of the "communities" set up in the 1950s – the ECSC, the EEC, and Euratom – which came together in the *Merger Treaty* into the *Commission of the European Communities*; it now seats 25 Commissioners appointed by the governments of member states, and employs at least 2,600 officials. Perhaps because the

Commissioners are supposed to represent the interests of the citizens of the EU as a whole, they are the only body empowered to both initiate legislation and to implement it after approval or amendment by the Parliament and the Council. For some reason, though, this power is limited to the socio-economic "pillar"; for the foreign policy "pillar" and the "judiciary pillar", the power of initiation is shared with the Council.

This complicated superstructure is hardly rendered more transparent by an array of parallel unities in the region. The *North Atlantic Treaty Organisation* (NATO) set up in 1949 filled the gap left by the failure of the *European Defence Community Treaty* in 1952, as well as of later futile efforts to incorporate the military idea into the EU. Ironically, NATO never ventured upon active defence against its supposed enemy, the Warsaw Pact, but did get embroiled, by a strange lapse of logic, in the first Gulf War.

Somewhat redundantly, the *Western European Union* (WEU) was formed as another defence and security organization. It has – you might guess – its own *Council of Ministers*, and a *Parliamentary Assembly*, which, now that the WEU is being absorbed into the EU, has been lobbying to save itself by changing its name to *European Security and Defence Assembly*. Whom they are to "defend" against is not clear.

The *Council of Europe*, inspired by Churchill's speech (cited above), was also founded back in 1949 and now has 46 member states and its own also confusingly named *Parliamentary Assembly of the Council of Europe* with 616 delegates (half of them substitutes) elected by the national parliaments of the member states. Its powers extend only to investigating, recommending, and advising.

Whereas the European Union has been carried along mainly by economic and political ideas, this organisation has highlighted social, humanitarian, and ethical ideas, mainly the protection of human rights, democracy, and the rule of law. It has sponsored a *Social Charter*, a *Convention on Human Rights*, a *Convention for the Protection of National Minorities*, and a *Charter for Regional and Minority Languages*. As of this writing, all the states of former Yugoslavia are members except Slovenia.

A recent development of special interest for us here is the initiative of the European Commission to create the *Euro-Mediterranean Partnership* in 1995. Here, unity is promoted between the EU states and Morocco, Tunisia, Algeria, Egypt, Israel, and Lebanon, and even the Palestinian Authority, Syria, and Jordan. It has a three-part organisation: a *Political and Security Chapter*; an *Economic and Financial Chapter*; and a *Social, Cultural and Human Chapter*. Its latest impulse is the Ministerial Conference on "Strengthening the Role of Women in Society" in Istanbul in November, 2006. The agenda covers "women's rights as a guarantee of human rights";

"women's access to education and employment"; and "culture and the media as key instruments for changing perceptions of gender"...familiar and welcome topics in the EU, but much less so in North Africa and the Middle East.

Much could of course be said on the darker side about the negotiations, compromises, disagreements, verbal sparrings, and temporary blockages and failures in the progress toward European unity, but such are not my chosen topic. The discursive threads I have made a point of retracing constitute an 'inner history' of the *ideas* of European unity that cannot be voted or vetoed out of existence and can survive all the recalcitrance of overweening politicians and restive electorates. In particular, the humanitarian and ethical ideas of freedom and equality cannot be, and never will be extinguished, no matter how often and how relentlessly they may be abused. But neither can they be imposed by purely economic legislation.

To be sure, the prospective happy end to my 'inner history' encountered a disappointing deflection when the *European Constitution* was rejected by plebiscites in France and Holland, ironically two of the main leaders on the long road to unity. I cannot accept the claim circulated in the press that the majority of voters had read the document, or even the summary of it posted in 10 languages on the internet (europa.eu.int/constitution/download). How can goals like these be disapproved?

The Union must take into account [the] requirements linked to promoting a high level of employment, education, training and health protection; to guaranteeing adequate social protection and to fighting against social exclusion.

The aims of energy policy include [...] promoting energy efficiency and the development of renewable energies.

The Union must draw up measures establishing high standards for the quality and safety of medicinal products and measures to safeguard public health as regards tobacco and alcohol. (www.europa.eu)

Surely these are eminently sensible and valuable initiatives that should seriously threaten nobody's notion of 'rights', 'sovereignty', 'nation', and so on and so forth.

But here we need to re-think the history of the several European ideas, which decidedly did not pull together like strands in a staunchly woven rope. Though rarely acknowledged as such, the European Union is essentially a *discursive construct*: a plurality of diverse and at times contradictory discourses that would need to be deconstructed and reconstructed before any stage of ultimate reconciliation can be expected. By themselves, discourses do not create or reshape realities, but many of those promulgated by the Union seem to imply it can; e.g., announcing what "must" happen even in sectors where effective control would be elusive to administer:

The growth capacity of Europe [...] must result in the

creation of a technological community; [...] this process must enable European industry to become a powerful competitor; a successful techno-industrial development [...] must increasingly allow wide scope for individual creativity (Dooge, 1985).

The most visible tactic throughout has been to deploy the legislative idea of laws, rules, regulations, and so on, for consistently linking political and economic ideas, as if the other ideas of a "shared destiny" invoked by the Coal and Steel Treaty back in 1951 would follow by themselves in so far as they are relevant.

The dynamic effects of a single market with immense purchasing power [...] would mean more jobs, more prosperity and faster growth and would thus make the Community a reality for its citizens." (Dooge, 1985)

Yet politics and economics are at least as likely to render citizens unfree and unequal. The "free market" is quite trendy and selective in doling out its degrees of "freedom" and "economic growth" – a fact craftily concealed by averaging wealth across a whole nation – and has done little to hinder the rollback of labour unions and the massive concentration of wealth among a tiny sector of the population. If "war" can be "the continuation of politics by other means", then politics might be the continuation of economics by other means.

The integration of the former Warsaw Pact countries (one reason cited for rejection) seems to have been favoured on overriding political and economic grounds as well. I have no doubt they would all happily ratify the Constitution if asked, and will in any case form a substantial and obliging voting block to approve Union initiatives. They are also easily imagined as eager and grateful consumers of "western" goods and services who will funnel back much of the "aid" into "western" economies. Yet whatever real freedom and equality they gained in 1989 was achieved not by material assistance from the European Union, which largely left them to their fate (just as it had done with the dictatorships in Spain and Portugal) but by a rare international victory of people power for freedom and equality. In the rejections of the Constitution, however, we see people power arrayed against freedom of movement and equality of the job market – precisely a defiant refusal to "share one's destiny". If citizens *refuse* to share, then they don't *deserve* to share; pampered western countries who reject should be suspended from the Union until they rediscover their humanity.

Observers all across the political spectrum have speculated that the Constitution is officially defunct, but I see reasons to believe this judgment premature. The history of the path toward European unity is dotted with rejections by individual countries or their petulant leaders abusing the unwise requirement that large classes of decision must be unanimous, which not merely empowers vetoes by any member state but lends them a spurious glow of patriotism. The Treaty of Nice now running

the Union was never very satisfactory or appetising – it narrowly escaped rejection by the European Parliament itself – and experts agree it is not suitable for governing the expanded Union, although that was its declared purpose. In June, 2005, a draft was released by the Centre for Applied Policy Research proposing a *Treaty Amending the Treaty of Nice*. Such a treaty would

incorporate the core of the constitutional innovations into the existing Treaties [by] identifying the central reforms of the Constitution and bringing them together (TATN, 2005).

It would also have to amend the treaties of Rome and Maastricht over again.

I would argue that opposition to enlargement runs totally contrary to our European ideas as a whole, and even in purely economic terms. I cannot see why the western European countries that grew fat on the plunder of colonialism and the funding of the Marshal Plan should have an option to slam the door on eastern European countries stifled and starved by the phoney socialism of the Soviet juggernaut. In the words of Mario Soares, President of Portugal:

Europe cannot just be the European Union within the frontiers as they stand today. Hungary, Poland, Bulgaria, have the right to join our Community: their history and their contribution to the European identity fully entitle them to membership. They have contributed as much to the European ideal as we have (Soares, 2005).

For the present, the enlargement of the Union and the rejection of the Constitution present twin motivations for rethinking and renewing our conception of "Europe" and indeed of "Union" as well. The ideas most conducive to our guiding ideas can be lifted out of the discourse of the Constitution and if necessary enacted by means that are not hobbled by demands for unanimous plebiscites.

In order to avoid false steps in the minefield of European national egos, the Union has been circumspect to the point of inefficiency, generating discourses replete with clauses, reservations, postponements, and circumlocutions. One conspicuous product was the principle of *subsidiarity*, created by Jacques Delors, the longest-serving and most efficient President of the Commission:

"The Community shall take action [...] only if and insofar as the objectives of the proposed action cannot be sufficiently achieved by the Member States and can therefore [...] be better achieved by the Community." (Maastricht Treaty, 1992)

The border delimited by "sufficiently achieved" versus "better achieved" can potentially remain disputed until *no* "action" is "taken".

The prospective accession of Turkey has thrown an abrupt light upon the relation of the political and the spiritual ideas of unity. Politically, with a larger population than all member states except "reunited" Germany,

Turkey would merit a large voting block. Spiritually, the Union would have to finally come to terms with the growing presence of Islam. Figures released in 2005 show more than 53 million Muslims living in Europe, 14 million in the then European Union (*World Net Daily*).

Although the very word "Islam" is based on a root meaning "peace", the "western" press has made vigorous efforts to decry it as a source of conflict, playing up the wilful misdeeds of fundamentalist groups or regimes whose actions in fact flatly contradict the teachings of the Prophet Mohammed (sallallahu 'alayhi wa sallam) and the wisdom of the *Glorious Qur'an*, which commands the believers to "observe your duty unto Allah and make peace among mankind" (*Surah al-Baqarah*, Ayaat 224). Whereas the God of the *Holy Bible* unmercifully "confounded the language" of mankind so that "they may not understand one another's speech" (*Genesis* 11:6-8), the *Qur'an* offers an aphorism that would indeed make a shining motto for an ethical, humanitarian, and spiritual rethinking of European unity (*Surah Ruum*, Ayaat 22):

وَمِنْ آيَاتِهِ خَلْقَ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ
وَأَخْتَلَفُ الْأَلْسِنَتِمْ وَالْوَلَوْنِكُمْ
إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّلْعَالَمِينَ

And of his signs is the creation of the heavens and the earth,

and the difference of your languages and colours.

Lo! Herein indeed are portents for men of knowledge. (trans. Marmaduke Pickthall)

THE "NEXT GENERATION"

In 1996, the Forward Studies Unit of the European Commission organised a *Carrefour Européen des sciences et de la culture* in Coimbra with the title "Reflections on European Identity". The participants concurred that "the classic response to the question of European identity is: **unity in diversity**" (Edy Korthals Altes), viz.:

A characteristic of European identity is that it facilitates, fosters and stimulates variety in modes of expression, form, content and approach. And it is clear that this same principle can be applied to the definition of this identity itself: several paths may lead to the recognition and the assertion of a European identity which in itself is made of a plurality of ethnic, religious, cultural... (Jean-Claude Thebault, Forward Studies Unit Director).

The sensation of paradox here is merely apparent. Many of the member states of the Union are de facto multicultural, though the political and economic consequences may be drawn in quite divergent ways. The Union merely lowers the barriers that tended to block

the view of multiculturalism on a far greater scale. Our future goal must be the *egalitarian acceptance* of the multiculturalism that has been present all along.

My proposal would be for the European Union to replace the term and the concept with **interculturalism** wherein multiple cultures actively promote mutual respect and support for each other's human rights and social privileges. Expanding upon the declaration of the Hague Congress (cited above) whereby the duty of any 'democracy' must be to "guarantee liberty of thought assembly, and expression", I would add the duty to promote interculturalism.

In parallel, the Union should instate the alternative term and concept of **interlingualism** wherein the diverse languages are deployed to actively promote mutual respect and support for each other's human rights and social privileges. It would thus also devolve upon the duties of a 'democracy'. If interculturalism and interlingualism were resolutely applied in such sectors as social and educational policy and planning, we might achieve a society in which all people, whatever background – religious, cultural, national – have a right and the possibility to lead a decent life, a society in which people have respect for life in all its forms, a European Union with a balanced relation between the individual and the community, sustained by citizens who realise that each individual has a unique value that may never be reduced to an object for exploitation (Edy Korthals Altes).

The key players for such a future will be the European youth:

If we can support those young people who feel concerned, and give them reasons to be grateful for what the European Union does, [...] we may win over the next generation for the European project and make them feel more European than the older generations have felt (Bryder, 2002).

The key institutions will logically be our universities.

The term 'university', happily derived from 'universe', can best be interpreted as communal, intercultural, and interdisciplinary consciousness-raising; as learning to understand not just other languages, but other cultures; as respecting, not resenting diversity; as expanding one's vista of the many modes to be human and humane.

On the drawing board of our Science and Research Centre in Koper (Znanstveno-raziskovalno središče), is a comprehensive, openly accessible general data base of authentic discourse in the several European languages, as well as special-purpose discourse of the several faculties, disciplines, and professions, with an ongoing needs assessment in the respective discourse communities, such as "Slovene for computer programming" or "English for tourism". Evaluation would be conducted on eminently practical tasks, such as: given the specifications of an accounting programme, how would you present it to the banking industry? Or: given the geography, climate, and amenities of a region, how would you present it to attract tourism?

Community outreach would be a vital focus, with workshops and discussions for industry managers but also for language teachers, for teachers in multilingual faculties such as anthropology and business management. Interregional and international co-operation, input, and data interchange would be heartily welcomed and reciprocated.

In closing I return to the fine aphorism of the pioneering federalist Altiero Spinelli, that the European Union is "one of the most extraordinary political adventures of the human spirit". If you call to mind our traditional grand stories of "adventure", are they not a gallery of impossible quests, terrifying dangers, secret pathways, baffling barriers, and wretched reversals, only to end, against all odds, in glowing victories? How then can we be disheartened when this our grandest adventure beckons us to new heights of our talent, imagination, generosity, and hospitality?

ENOTNOST, DISKURZ, IDENTITETA: EVROPSKA UNIJA KOT DISKURZIVNI KONSTRUKT

Robert DE BEAUGRANDE

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška ulica 8
e-mail: beaugrande@beaugrande.com

POVZETEK

Konferenca "Pre-misliti Evropo: konstrukcije novega" v Portorožu, junija 2006, se ne bi mogla odviti ob primernejšem času. Zgodovinarji in interpreti celotnega geografskega in političnega spektra se namreč soglasno strinjajo, da se je Evropska unija znašla pred preizkušnjo, ki – če si sposodimo besede Abrahama Lincolna – bo pokazala, ali lahko ta ali katerakoli druga enako zastavljena in zamišljena zveza, obstaja dlje časa. Toda tu je soglasja, kolikor lahko iz pestrih in občasno neskladnih javnih razprav zaključimo, očitno konec, medtem ko se status Evropske unije prepleta z "evropsko" identiteto v najširšem smislu. Pričujoči prispevek preučuje Unijo na podlagi po-

drobne zgodovinske zbirke diskurzov, ki so postopoma pripeljali do njenega oblikovanja in ki morda nakazujejo svetlejšo prihodnost. Dejstvo, da lahko po stoletjih konfliktov in nezaupanja mešanica najrazličnejših narodov, jezikov in etničnih skupin oblikuje takšno zvezo, vzbuja upanje, da se bo slednja izkazala za najpomembnejšo zapuščino našega časa, vendar le pod pogojem, da bomo na izziv, s katerim se sedaj soočamo, v prihodnjih letih znali odgovoriti s talentom, domišljijo, velikodušnostjo in gostoljubnostjo, kakršno si zasluži.

Ključne besede: diskurz, zgodovina, mir, ekonomija, politika, enotnost

BIBLIOGRAPHY

- Alighieri, D. (1304–08):** Convivio. http://www.ellopos.net/politics/eu_dante.html (2006-10)
- Bryder, J. (2002):** Improving Consultation with Children and Young People in Relevant Aspects of Policy-Making and Legislation in Scotland. <http://www.scottish.parliament.uk/business/committees/historic/education/reports-01/edconsultrep02.htm> (2006-10)
- Churchill, W. (1946):** Speech in Zurich. http://www.coe.int/T/E/Com/About_Coe/DiscoursChurchill.asp (2006-10)
- Clausewitz, C. (1932):** On War. New York, Princeton.
- Coudenrove Kalegi, R. (1923):** Pan European Movement. http://www.arena.uio.no/events/seminarpapers/2006/Fossum_sept06.pdf (2006-10)
- Dinan, D. (2004):** Europe Recast: A History of European Union. Boulder, Lynne Rienner Publishers.
- Dooge, J. C. I. (1985):** Report of the Ad Hoc Committee for Institutional Affairs to the European Council. <http://aei.pitt.edu/997/> (2006-10)
- Geneva Congress (1867):** Congress in Geneva. <http://www.icrc.org/Web/Eng/siteeng0.nsf/iwpList155/9A53717D0C630B84C1256B66005A3A04> (2006-10)
- Hancock, M. D. et al. (2002):** Politics in Europe. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- HCPR (1948):** Hague Congress Political Resolution. <http://usa.usembassy.de/etexts/democrac/57.htm> (2006-10)
- IPS (1816):** International Peace Society. <http://www.swarthmore.edu/Library/peace/CDGB/intpeacesociety.htm> (2006-10)
- Jansen, T. (ed.) (1999):** Reflections on European Identity. Brussels, European Commission Forward Studies Unit.
- Maastricht Treaty (1992):** The Treaty of European Union. <http://europa.eu.int/en/record/mt/top.html> (2006-10)
- McCormick, J. (1999):** The European Union: Politics and Policies. London, Harper Collins.
- McCormick, J. (2005):** Understanding the European Union. Boulder, Westview Press.
- McGiffen, S. P. (2001):** The European Union: A Critical Guide. London, Pluto Press.
- Memorandum (1930):** Memorandum on the Organisation of a System of European Federal Union. http://en.wikipedia.org/wiki/History_of_the_European_Union (2006-10)
- Monnet, J. (1950):** Memorandum to Robert Schuman and Georges Bidault. <http://www.ena.lu/europe/1945-1949-precursers/memorandum-secret-jean-monnet-georges-bidault-1947.htm> (2006-10)
- MRGE (1944):** Draft Declaration II on European Federation. <http://sunsite.utk.edu/civil-war/reasons.html> (2006-10)
- Nelsen, B., Stubb, A. (eds.). (2003):** The European Union: Readings on the Theory and Practice of European Integration. Boulder, Lynne Rienner Publishers.
- Nugent, N. (2003):** The Government and Politics of the European Union. Durham, Duke University Press.
- Nugent, N. (ed.) (2004):** European Union Enlargement. Basingstoke, Palgrave Macmillan.
- Hugo, V. (1849):** Paris Congress. <http://www.fedex.com/us/about/news/speeches/europe.html?link=4> (2006-10).
- Penn, W. (1693):** Essay towards the Present and Future Peace of Europe, by the Establishment of an European Dyet, Parliament, or Estates. http://www.libraries.psu.edu/do/digitalbookshelf/28448246/28448246_part_02.pdf (2006-10)
- Plan, G. C. (1947):** Speech by Marshall at Harvard. <http://www.foreignaffairs.org/19970501faessay76399/george-c-marshall/against-hunger-poverty-desperation-and-chaos-the-harvard-speech.html> (2006-10)
- Ribbentrop, J. (1943):** Draft Annex on European Confederation. http://www.wipo.org/documents/en/meetings/2000/iavp/pdf/iavp_pm6a3.pdf (2006-10)
- Salmon, T., Nicoll, W. (1997):** Building European Union: A Documentary History and Analysis. Manchester, Manchester University Press.

- Santayana, G. (1906):** Reason in Common Sense. New York, Charles Scribners Sons.
- Schelling von F. (1810):** A Union Needs Religion.
- Scholl, H., Scholl, M. (1942):** White Rose movement. [Http://www.state.gov/s/ct/rls/rm/2004/36239.htm](http://www.state.gov/s/ct/rls/rm/2004/36239.htm)
[Http://www.ellopos.net/politics/eu_schelling.html](http://www.ellopos.net/politics/eu_schelling.html) (2006-10).
- Schumann, R. (1950):** Scumann's Declaration. [Http://europa.eu/abc/symbols/9-may/decl_en.htm](http://europa.eu/abc/symbols/9-may/decl_en.htm) (2006-10)
- Soares, M. (2005):** Enlarging the European Union. [Http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/kok/report_kok_en.pdf](http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/kok/report_kok_en.pdf) (2006-10)
- Spinelli, A. (1942):** The United States of Europe. [Http://www.cceae.umontreal.ca/IMG/pdf/matthiascschulz.pdf](http://www.cceae.umontreal.ca/IMG/pdf/matthiascschulz.pdf) (2006-10).
- TATN (2005):** Treaty Amending the Treaty of Nice. [Http://www.cap.lmu.de/download/2005/2005_Overcoming_Crisis.pdf](http://www.cap.lmu.de/download/2005/2005_Overcoming_Crisis.pdf) (2006-10)
- TEECSC (1951):** Treaty Establishing the European Coal and Steel Community. [Http://europa.eu/abc/treaties/archives/en/entr30a.htm](http://europa.eu/abc/treaties/archives/en/entr30a.htm) (2006-10)
- Virgil, P. M. (29–19 B.C.):** Aeneid VII. [Http://www.ilt.columbia.edu/publications/Projects/digitexts/vergil/aeneid/book07.html](http://www.ilt.columbia.edu/publications/Projects/digitexts/vergil/aeneid/book07.html). (2006-10).
- Wallace, H., Wallace, W. (eds.) (2000):** Policy-Making in the European Union. Oxford, Oxford University Press.
- Willson, W. (1919):** President Woodrow Wilson's Fourteen Points. [Http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wilson14.htm](http://www.yale.edu/lawweb/avalon/wilson14.htm) (2006-10)
- Wood, D., Yesilada, B. (2003):** The Emerging European Union. London, Longman.
- www.europa.eu (2006-10):** [Http://europa.eu/constitution/download/oth180604_3_en.pdf](http://europa.eu/constitution/download/oth180604_3_en.pdf)
- www.paneuropa.org (2006-10):** [Http://www.paneuropa.org](http://www.paneuropa.org).

original scientific paper
received: 2006-05-25

UDC 325.2:342.7(497.4)

CONTEMPORARY IMMIGRATION AND ASYLUM POLICIES IN SLOVENIA: RETHINKING QUESTIONS OF ENTRANCE AND INTEGRATION

Simona ZAVRATNIK

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean Humanities and Social Studies,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: simona.zavratnik@zrs-kp.si

ABSTRACT

The main images that locate Slovenia on the "social map" of contemporary immigration movements (after WW2) include the historical link with traditional immigration from republics of former Yugoslavia as well as contemporary diversified forms of immigration from different cultural environments. Two milestones are important, the emergence of forced migrations and "temporary refugees" from areas of conflicts in the Balkans (Croatia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo), followed by irregular immigration from non-European countries and negative public responses towards these "new" immigrants. The key feature of the formation of national migration policy is the country's involvement in the framework of the European integration processes. The EU's eastwards enlargement is leading to the emergence of a new type of external border, since iron and concrete, once the main construction materials, have been replaced by more refined fabrics: electronic and paper borders; in short, new borders are above all bureaucratic "e-borders".

Key words: migration policy, forced migration, asylum, European Union, Slovenia, border control

L'IMMIGRAZIONE CONTEMPORANEA E LE POLITICHE D'ASILO IN SLOVENIA: RIPENSARE LE QUESTIONI DELL'INGRESSO E DELL'INTEGRAZIONE

SINTESI

Le immagini principali che posizionano la Slovenia sulla "mappa sociale" dei movimenti migrativi contemporanei (dopo la Seconda guerra mondiale), presentano dei collegamenti storici con la tradizionale immigrazione dalle repubbliche dell'ex Jugoslavia assieme alle diverse forme di immigrazione contemporanea provenienti da diversi ambienti culturali. Le due pietre miliari più importanti sono l'emergenza legata alle migrazioni forzate e i "rifugiati temporanei" provenienti dalle zone di guerra dei Balcani (la Croazia, la Bosnia ed Erzegovina e il Kosovo) seguiti dall'immigrazione irregolare da paesi extra-europei e le negative reazioni pubbliche nei confronti di questi "nuovi" immigrati. L'elemento chiave per la creazione delle politiche nazionali sull'immigrazione è il coinvolgimento del paese nel quadro dei processi di integrazione europei. L'allargamento della UE verso l'est comporta la nascita di un nuovo tipo di confini esterni in quanto il ferro e il cemento, che hanno rappresentato in passato i due materiali principali, sono stati sostituiti da elementi più raffinati: i confini elettronici e cartacei; i nuovi confini sono in sintesi soprattutto "e-confini" burocratici.

Parole chiave: politiche di migrazione, migrazione forzata, asilo, Unione europea, Slovenia, controllo dei confini

INTRODUCTION: GLOBAL MIGRATIONS, CLOSED BORDERS

Castles and Miller (1998) have described the modern age as that of migration, which is becoming global in scope, diversified in structure and highly politicised in profile. Nation states have responded to new dynamics of this form of human mobility mainly by hardening the national borders; i.e., by preventing immigrants from entering state territories. Hard borders as mechanisms of immigration control (Brochman, Hammar, 1999) have been becoming the central figure of the European migration policies of the last decade, with the dominant image that of "fortress Europe," because of restrictive entrance measures. The countries along the Schengen border, ranging from the Adriatic to the North Sea, have created a kind of protective link between the fortress and the outer territories, the social-political space we call the "Schengen periphery". Analysing migration policies in these new "Schengen periphery states," it is important to consider their 'in-between' position. They claimed their southern and eastern borders and introduced restrictive measures towards immigration. It seems that the model of fortress Europe has been expanded in respect to the next round of accession countries. At the same time (and this seems to apply to the policies of supervision), the issue of integration of immigrants and concomitantly that of multicultural communication and learning as a multi-directional process between immigrants and majority societies is becoming increasingly prominent.

The first part of this article presents an overview of the contemporary migration trends in the Slovenian context,¹ including a link with traditional migratory routes within the former common state. Migration currents are illustrated as four main images that illustrate both historical dynamics and current challenges to migration management with respect to European integration processes. The main focus is two central events that influenced Slovenian migration policy in the last decade: firstly, the issues related to forced migration in the Balkans and temporary refugees for the most part from Bosnia and Herzegovina, and, secondly, the so called "illegal immigrants crisis", a question of diversity of migrations and its impact on society.

The discussion on the future of migration policies, "the architecture of the EU migration debate", with emphasis on the creation of a common EU migration policy, composes the second part of the article. It seems that models, national as well as European, are part of an enormous creation process. Without doubt, the key factors in defining national migration policies are current

European processes of integration. On the other hand, the response of the European Union is almost always one of restrictive policies, based on different strategies of immigration control, as argued by Brochmann (1999, 2): "...immigration policies in the Western European countries have been heavily focused on *control*. State borders are reinforced, refuge categories redefined, internal surveillance is increased and more deportations are effected. Having been a marginal political topic, immigration has developed into one of the most central and complicated issues within Western Europe". It appears there has been a fundamental misunderstanding, migration policies somehow replaced by border policies, the latter are a kind of "substitute" for more effective migration policies. In our opinion, this leads to a narrow and misguided approach. There must be ways to identify the areas where the migration policies can be modelled outside traditional (and proven ineffective) border control categories. From the perspective of EU enlargement and the desired building of bridges between old and new members, the emphasis within migration policy should be devoted to the inclusion of immigrants in the new societies, rather than focused on mechanisms of immigration control. The European Union is the key actor; however, concepts such as "the fortress Europe" and "the Schengen periphery", as well as experiences of being on the other side of the border, before the fortress, are worth consideration. Therefore, the conceptions of migration policies in central and eastern Europe are linked to the notions of accession countries, situated on the outer border of the EU – the Schengen periphery. It seems to us that contemporary migration policies are in the jaws of the European and national *realpolitik* notion of controlling the migration on one hand, and demand to respect the human rights and the implementation of humanitarian principles and law on the other; the latter being a position represented as "the public policy of non-governmental organisations".

IMMIGRATION TO SLOVENIA: FROM INTERNAL TO INTERNATIONAL MOVEMENTS

The key event in Slovenia's contemporary history is the milestone year of 1991, when the country gained independence. After this period, the entire process of creating migration policy began, although it cannot be said that Slovenia had no previous experience with migration flows. On the contrary, Slovenia was a prominent territory of immigration from other republics of former Yugoslavia and at the same time many Slovenes migrated to western countries as "guest workers". Considering the

1 Analysis of contemporary migration trends with a focus on the period 1997–2002 was carried out in the frame of the European Commission Project "Sharing Experience: Migration Trends in Selected Applicant Countries and Lessons Learned from the 'New Countries of Immigration' in the EU and Austria", published by IOM Vienna (Volume I – Bulgaria, Volume II – The Czech Republic, Volume III – Poland, Volume IV – Romania, Volume V – Slovakia and Volume VI – Slovenia).

Slovenian case, it is a questionable viewpoint that the accession countries to the EU (or, generally, the transitional countries of eastern Europe) are by definition countries that are only recently facing immigration issues. It seems that a more diversified analysis is necessary in order to include different forms of immigration – not always international, but nevertheless important for particular regions. The fact remains that immigration from Croatia, Serbia, and Bosnia and Herzegovina in the past have influenced today's policing, especially in the field of integration of immigrants into the "new society".²

To be able to locate Slovenia on the "social map" of today's migration events, it is necessary first to recall not very distant history. The time-space map on migration movements can be described through four main images, starting with migration within the federal state of Yugoslavia and going back to the period when Slovenia became a destination for many immigrants from other republics, most of whom originated from Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia. In 1986, sociologist Silva Mežnarič wrote a book describing immigration to Slovenia and everyday immigrant reality with the very suggestive title "Bosnians. Where do Slovenes go on Sundays?" that points to the crucial dimension of social reality connected to the experience of being an immigrant in the Slovenian "host society", the existence of different worlds, lack of contacts and communication between the immigrants and the host society, etc.

The next image that must be mentioned in an overview of migration currents in Slovenia has reference in events from the beginning of the 1990s and the phenomenon of forced migrations caused by war on the territory of former Yugoslavia. Refugees left war zones first in Croatia (1991, 1992) and soon after in Bosnia and Herzegovina (1992 and later). During this period Slovenia was for the first time faced with questions of forced migrations, refugee policy and asylum. The main issue concerns the social impact of migration in Slovene society and therefore the question as to how the Slovenian state and society, the governmental institutions, civil society, NGOs and intergovernmental organisations, reacted to mass migrations. A short answer would be that reactions were similar to those of other European countries, namely the pragmatic solution of group protection for refugees, introduced on a temporary basis. The outcome in the Slovenian case was the existence of 'temporary' refugees remaining so for ten years. As will be discussed in more detail later, the two main open questions relating to temporary protection are time criteria and degree of integration into the new society.

One decade later Slovenia was faced with a quite different type of immigration; this time immigrants came from more distant non-European countries and they were more diversified than ever before. The first reactions in public were anything but positive. Especially in media discourses, immigrants were described as "the

<p><i>First picture</i></p> <p>History - immigration from Bosnia, Croatia and Serbia)</p>	<p><i>Second picture</i></p> <p>Forced migration Croatia (1991/92→) BIH (1992 →) Kosovo (1999 →)</p>
<p><i>Third picture</i></p> <p>2000-2001 "irregular immigrants crisis" immigration from non- European countries</p>	<p><i>Fourth Picture</i></p> <p>EU enlargement "Schengen periphery" Bridging EU 15 to EU 25</p>

**Fig. 1: Slovenia in migration processes.
Sl. 1: Slovenija v migracijskih procesih.**

2 The term "new society" is used instead of "host society"; the latter implies hosting and a limited stay in the country rather than integration and active involvement of immigrants in different spheres of societal life. We believe that the term "new society" also implies the immigrant's choice whether to live in a certain social and cultural environment that represents frames for possible integration of immigrants.

others", "the foreigners", those with "different identity" or "different cultural, ethnical, religious background" who could be a potential "threat to national identity" because of "high numbers". Threats, produced on the basis of populist use of identity difference, yet in reality on the basis of ignorance, have resulted in manifestations of open xenophobia toward immigrants. On the other hand, at this point it has become clear that immigration to Slovenia represents a continuous phenomenon, a process rather than a single event. The latter is very much connected with the image of migration and European integration processes. The process of bridging EU-15 to EU-25 could also be observed from the perspective of defining common frames for migration management, although it could not be claimed that the European Union in fact has a common migration and asylum policy. The whole concept of Slovene migration policy, including its fundamental legislation, is closely linked to the integration processes. The latter is included in the question of perspectives and possibilities of post-socialist countries, many of which are EU accession countries and for which the EU criteria in dealing with migration are the starting point and objective.

Temporary refugees: excluded from the "host society"

The wars in former Yugoslavia have created the largest concentration of refugees and internally displaced persons since World War II. Slovenia first met with a mass influx of refugees at the end of 1991, when refugees from Croatia arrived. By the spring of 1992, a significantly greater number began to arrive, many of them in transit, some remaining. According to the data supplied by the Slovenian Red Cross and Governmental Office for Immigration and Refugees, there were around 70,000 refugees from Croatia and BIH in Slovenia in 1992. At the first registration in October, 1993, their number was around 31,200. In the two following years the number of temporary refugees had decreased by one third, although in this period more than 3,600 new refugees were registered, mostly following the family reunification and refugees *sur place* rule.³

In terms of institutional response from the governmental side a special agency – the Governmental Office for Immigration and Refugees – was established in 1992 in order to implement the entire policy in relation with temporary refugees in Slovenia. With regards to facili-

ties, Slovenia began by using all available structures to accommodate refugees, especially at the beginning, when the largest collection centres were former military premises and tent camps. Centres for refugees were soon established in most Slovenian municipalities. At the end of 1995, approximately two-thirds of Bosnian refugees in Slovenia lived with families and one-third in the centres.

The legal definition of a refugee⁴ describes an individual who, on the grounds of a well-founded fear of persecution (because of race, religion, national identity, membership of a certain social group or political beliefs), has fled his country. The Geneva Convention insures that countries protect the lives of people fleeing a non-democratic political system and that they consistently respect the principle of *non-refoulement*. As mentioned before, the refugee issue in Slovenia is inseparably linked to the mass forced migrations that resulted from the military conflicts in the former Yugoslavia (Mikuž-Kos, Pagon, 1998; Vrečer, 1999; Zavrtnik, 2000). Numerous individuals fled the region, having to abruptly abandon an environment that had up to then been safe, with the obvious result of having a secure family and various other micro-social networks of everyday life that had determined their social and cultural space sundered. Not only individuals fled, but entire ethnic groups. The Balkan crisis caused a massive exodus, with severe effects on western Europe. The response of the UNHCR was an institute of temporary protection, which is a partial – and this is the right term – solution that determines the basic rules for the provisional status of refugees to fleeing groups. While Convention-defined refugees are handled on an individual basis, the institute of temporary refuge is a legal instrument for the protection of groups, which results in the real effect of the individual taken into insufficient account, as is the case here – the political crisis becomes a sociological problem. The sociological argument favors expression of the heterogeneity of groups, which is why the shift from group focus to the individual is an urgent long-term necessity. Temporary refugees, even when they have fled as part of a group, are, humanely speaking, especially vulnerable, displaced individuals. The sociological definition of temporary refugees must emphatically focus on the individual first, and only then the uprooted groups that have involuntarily fled into the uncertainty of exile and encounters with the bureaucratic devices of new structures of social cohesion with their various integration models.

3 According to the data of the Red Cross of Slovenia (15, 11, 1995), at the end of 1995, approximately 20,000 refugees, mostly from BIH, had a temporary "home" in Slovenia. At this time temporary refugees included some 8,000 children under 18 years of age, of which around 2,800 were less than 7 years old. Some 3,100 persons were over 60 years of age. In terms of nationality structure, Muslims dominated with 75 percent, 14 percent were Croats, 3 percent Serbs and 8 percent belonged to other nationalities (for more see: Zavrtnik, 1996).

4 Geneva Convention on the Status of Refugees, 1951 and the New York Protocol of 1967.

The status of temporary refugees was regulated in 1997 by the Law on Temporary Refuge (LTR, 1997), which was adopted in Slovenia after temporary refugees had been living in the country for more than five years. The act was amended in July, 2002. This act provides the basis for the granting of temporary asylum, taking into account basic humanitarian standards (e.g., the integrity of the family), and determines issues relating to rights, obligations and repatriation. The main problem of this type of legislation is the fact that, from the outset, it is oriented towards the return of refugees to their home country. The repatriation issue is of course an integral part of refugee policies; however, it must not be its foundation, or especially the only alternative. In Slovenia the question "Why don't refugees go home?" has been posed often in a variety of different public contexts. Unfortunately, the response of state policy has not been the unequivocal reflection of the humane approach that considers the fact that repatriation is too often impossible and, more important, that repatriation programs can and must not be the main focus of refugee policy. The complexity of this aspect of the refugee issue may obscure some very simple humanitarian givens regarding the rights of people to decide their own destinies, and especially those who have had this right once so violently denied. The matter is not confined to objective circumstances-whether a home is actually still 'there', whether a formerly viable economic life is still available, whether the political society at 'home' has been rendered objectionable, etc. The refugee who has been living in indeterminate circumstances for any period of time deserves the right to choose whether new, or *the new*, circumstances are more desirable than an unrecognizable old; where a new life has been forged it must not be suspected to be tenuous, and this time around he must be provided a *choice*.

We should also draw attention to rarely mentioned views on refugee identity; that is, its expression and concealment. Above all it is necessary to focus on the strategy of "invisibility". Exposure of one's identity can give rise to prejudice, antagonism, scorn, intolerance, et al. – in short, discrimination. There is a personal risk that someone will find himself in an unpleasant situation, or even conflict, if they expose their identity. There is no need to ask why an individual would choose such a strategy; a society's intolerance to difference makes concealment a rational strategy. Here, integration is exchanged for anonymity. As an illustration, we note the described strategy among the generation of young people (who had been) included in Slovenian education. A young refugee learned the language to the extent that his

Slovene was no different from speakers of his generation for whom Slovenian is their mother tongue. Difference in such a case is concealed, and provides a level of safety for the individual. Only minor differences here and there shed light on this aspect of temporary refugee status; for example, when someone is unable to accompany their peers to a concert over the state border because, as a temporary refugee, they do not have a passport. These sporadically exposed "minor differences" draw our attention to the fact that this is not a process of integration but assimilation, and, further, that assimilation can sometimes be the "easiest way", less strenuous for a society that has otherwise to face the acceptance of difference, and sometimes even less painful for a refugee who, so concealed, is not constantly exposed to quotidian pressures. However, this kind of concealed identity can be shown to be both an unavailable or untenable strategy for some and in the long run a great deal riskier, not to say unhealthy, for the society in general.

NGOs and individuals from a variety of civil initiatives have supported throughout the shift from repatriation to integration. The amendments to the Law on Temporary Refugees (2002) suggest a move towards emphasis on integration policies, since the article on integration therein has now been elaborated. At this point, the state is bound to guarantee help towards the integration in cultural, economic and social life, where it is obliged to provide information on rights and obligations, as well as assistance in exercising them.⁵ It is important to stress the fact that the very intention of integration is given support in law since in the opposite case, vagueness in articulation, cannot be beneficial to integration policies. Since it is a special law, it could be expected that it would even deal in detail with the political, social, cultural and economic extent of "temporary refugee" status. At any rate, it contains an optimistic provision that state institutions may partly or entirely cede the implementation of integration measures to humanitarian organisations. The amendments primarily bring about the following key change: persons with temporary protection can acquire the status of a foreigner with a permanent residence permit. The institute of permanent residence puts former temporary refugees into a completely different category of migrants; they are equated with foreigners who are staying in the country for eight years. According to this provision, integration is crucial and very much needed for this category of migrants, because it represents the link between the two legal statuses. Further necessary activities have to be focused on building this link and at the same time overcoming the risk of exclusion and non-integration.

5 To illustrate, the integration article lays down the organization of Slovene language courses, knowledge of Slovenian history, culture and Constitution.

"Illegal Immigration Crisis" and Diversity of Migrations

The most illustrative current dilemmas in migration movements that have also influenced migration policies came at the end of the year 2000 and at the beginning of the year 2001. That is the period of an upsurge in the number of irregular immigrants and the so-called "illegal immigrants crisis".⁶ Large numbers of irregular immigrants arriving to Slovenia should be observed in connection with the same trend in Europe, but also in connection with increasingly restrictive immigration policies in western European countries. Most immigrants came from non-European countries, especially from Iran, Iraq, Pakistan, China, Bangladesh, Algeria and Sierra Leone (MIRS).⁷

Public responses to this new type of immigration were quite different – in general not positive. In the spring of 2001, an atmosphere of expressed intolerance towards immigrants became part of a wider public response to the question of immigration. Media presentations were full of stereotypes and fears in connection to immigrants. The first characteristic was reporting on immigrants by stressing numbers; this was supposed to be a reflection of objectivity. The second characteristic, besides reporting on numbers, is the reference (directly or indirectly) to the threat to the national identity. Jalušič (2002) identified main elements of the public media discourse on immigrants; above all two should be stressed. First the denial of xenophobia and the victimisation argument ('We Slovenians are the victims – They, the newcomers, are a threat to us') and second, normalisation and socialisation of xenophobia and racism as 'understandable deviations' or a biologically motivated reaction.

On the other hand the support of NGOs, individuals, various initiatives, professional associations and experts, etc., advocating human rights and solidarity with the irregular immigrants became a practice of civil society. These organisations and individuals were actively involved at different levels of advocacy for irregular immigrants; they provided the immigrants a public voice and representation. One case of good practice that can be illustrated from the local Slovenian environment of this period refers to the "advocacy model". A pattern of advocacy activities developed, offering a combination of three kinds of activities, research, policy initiatives and activism that are at times operative simultaneously, ranging from academic discussions to street-level campaigns.

Since the so-called "illegal immigrants crisis", the most important laws have been changed – the Aliens Act and the Asylum Act, which are the two most important legal instruments for regulating migration. The basic documents that demonstrate the state's immigration policy are the 1999 Resolution on the Immigration Policy of the Republic of Slovenia (RIP, 1999) and Resolution on the Migration Policy of the Republic of Slovenia from the year 2002 (RIM, 2002), which roughly define migration policy according to three areas: 1. the regulation of immigration policy; 2. asylum policy as an integral part of refugee policy; 3. integration policy, which relates to measures by state and society to provide favourable conditions for a high quality of life for immigrants and to enable their integration. The resolution lays down the basic values of integration policy: equal rights (social, economic and civil rights), freedom (to express cultural identity on the basis of the integrity and dignity of the individual) and mutual co-operation (as the right to participation and the responsibility of everyone).

The so-called "illegal immigrants crisis" pointed to the fact that migration is becoming part of everyday politics for countries adjacent to the European Union. It is evident that states of necessity must develop a comprehensive migration policy, providing a frame for different migrations. This means that different forms of migration movements have to be included, for example economic and forced political migrations, temporary and permanent, forced and voluntary, regular and irregular, vulnerable groups, etc. Driven by the forces of globalisation, more and more countries are included in migrations and the migrants are originating from increasingly diverse economic, cultural and social environments. A continuous rise in global migration can be expected, which is already becoming a reality of central and eastern European countries, including Slovenia. These are important reasons for encouraging integration of immigrants into new societies, but at the same time it is important to encourage intercultural communication in the form of a two-sided process of learning and exchange of information between immigrants and the "majority" society.

Integration policies concern a wide range of intercultural communication and learning, where participants and audiences include the immigrant population. From this perspective, we are facing the shift from "policies for immigrants" to new politics of care, which according to Švab (2003) do not just include 'traditional'

6 The so called "illegal immigration crisis" or "illegal immigrants crisis" is analysed in detail in texts by the following authors: V. Jalušič, T. Kuzmanič and R. Kuhar (2001). A concrete answer in the form of field research is presented in the work of M. Pajnik, P. Lesjak-Tušek and M. Gregorčič (2001). Also see: Lipovec Čebren (2002).

7 Statistical data of the MNZ, 2003.

fields of care, but expand on new, politically relevant fields, such as migration, ethnic and social minorities, multiculturalism and intercultural communication. The creation of multicultural policy as an alternative to the policy of assimilation is the practice in some of the western European societies, which have been countries of immigration for a long period of time. The tendency towards change into the 'new societies of immigration' is present in the Mediterranean area, and can partly be noticed in the countries of once closed central and eastern Europe. Restricted by the 'iron curtain' behind an ideological wall the countries of eastern Europe were primarily countries of political emigration in the period of the cold war European east-west division. Today, their status in migration studies is one of "transition countries". Slovenia also belongs here; it is one of the countries on the way west and north, especially to Italy, Austria and Germany. However, more and more data indicate that Slovenia and other central European countries are becoming destination countries as well.

EU EASTWARDS ENLARGEMENT AND "EUROPEANIZATION" OF MIGRATION POLICIES

The key feature of the formation of Slovenian migration policy is the country's involvement in European integration processes; we make a link here between these processes and the prospects and possibilities of those post-socialist countries that have found themselves on the external borders of the European Union – that physical and socio-political space we call the "Schengen periphery."⁸ Both models, the European and the national, are currently under construction and/or reconstruction. However, even though still at the formation stage and open to initiatives, neither of the two models offers a clear answer to the question of how a common migration policy should be regulated in an enlarged EU. This future policy will be binding on old consolidated democracies as well as new member states and the first-round candidates forming the new "Schengen periphery." Moreover, it will already place responsibility at the door of the second-round candidates, comprising the Balkan states and stretching to the Russian neighbours Belarus and Ukraine. When we speak of the architecture of the migration debate, we are referring in particular to the challenges of common migration management defined at the level of the EU. From this perspective it is entirely clear that there will be major implications for a large number of countries and that the present architectural sketch is laying the foundations of migration poli-

cies that extend far beyond their territorial boundaries.

The primarily institutional approach to migration management in the EU generally overlooks the fact that Brussels directives on migration will determine the manifold destinies of individuals outside the EU, and the opportunity for them to become members of one or another European society, as well as the destinies and opportunities of those that are already members of the EU. So let us not overlook the other side of the story: these same EU rules reveal concern over the demographic ageing of western societies and the deficient workforces in certain economies. Despite the wishes of those who argue for a fortress Europe closed to immigration, zero immigration is not a realistic possibility since attraction between the east and the south, the suppliers of the work force, and the EU and the west on the other hand, rests on factors that work both ways. Looking at it in the long term, these societies will probably be dependent on immigration from outside territories.

At the ethical level, beyond actual or constructed boundaries and exclusions, the migration of today constitutes one of the crucial challenges to social solidarity, and to an understanding of justice and the needs of specific groups and individuals. There has been a substantial shift on this point: migration is no longer merely a matter of the market, the economy; rather, it is primarily a question of human rights and politics. The real work will only begin after individual countries have worked out among themselves quotas of people to be allowed in. What we have in mind here is an unsparing effort to achieve social cohesion, the inclusion and participation of immigrants in new societies, and intercultural communication between the numerous groups generally referred to as "immigrants" and the majority society. Strategies of multiculturalism – forget momentarily the abuses of this term – seem to be the only political answer able to offer an acceptable model for a variety of areas, ranging from anti-discrimination to educational programs. It is precisely the issue of immigration to Europe that most puts to trial strategies of multiculturalism endangered by the xenophobia of the Right as much as by the dithering of the Left, not to mention the (neo)liberal approach that has actually created today's world of poverty, division and inequality. Inequality is maintained or exacerbated by restrictions on mobility in areas where the movement of people is not desired, while the barriers to the establishment of the global market have long since fallen. In such a world of divisions, hostility towards immigrants, foreign cultures, non-Europeans and non-Christians is still highly remu-

8 Issues surrounding policies relating to migration management were discussed at an international seminar "Migration and Asylum Policies in the Countries on the 'Schengen Periphery' and in the Balkans," Ljubljana, 30 November – 1 December 2001, organised by the Peace Institute, in partnership with the Gea2000 Foundation, Ljubljana, and ECRE, London.

nerative in the market of political rhetoric. Yet after all, the European migration project has a chance to shake "fortress Europe" and opt instead for an open Europe that will not sponsor xenophobia and racism against immigrants.

Walls – Borders – Migration: New "e-border"

Whenever one discusses the issue of borders and mobility within the context of European integration processes, with an emphasis on expansion of the EU 15 to the EU 25, one immediately notices that migration policies are taking shape above all as border policies that represent the EU as "fortress Europe" (Geddens, 2000), from the perspective of the EU as well as that of the countries on the Schengen periphery. Pinning immigrants back to the external protected lines of nation states or the European Union is simply a partial and inadequate response to migration processes – processes that are becoming more and more dynamic and diversified. The expansion of the EU to the east imposes on us the task of forming a new type of external border, the sharp edges of Europe (Grabbe, 2000), since iron and concrete, once the main construction materials, have been replaced by more refined 'fabrics' such as electronic communications and paper; new borders are above all bureaucratic. It seems that the only thing that has not changed much is their permeability.

Arguing for a softening of hard national and EU borders in order to make them easier to cross is expected from the point of view of migration as well. The problem is one of the structural criminalisation of migration, which is a consequence of the fact that the borders are hard or impenetrable – this is a situation in which a considerable degree of migration is "forced into illegality." It is from this point that the debate on preventing so-called illegal migration proceeds, but the real reasons for this situation are not being addressed. Simply designating migration as illegal points to the linking of migration with crime and criminality, which is a starting point that can hardly deliver any productive solutions regarding migration policy.

Historically, borders have sprung up as protective mechanisms, particularly in the form of physical walls. With the establishment of borders in the period of globalisation, such protective walls have acquired further significance; above all, they indicate exclusion and create inequality, and thus a difference in identity (Andreas, Snyder, 2000; Anderson, 1996; Eskelinen, Liikanen, Oksa, 1999). Andreas (2000) has shown that the construction of walls (as borders) has a prominent role in human history. One is reminded of the Great Wall of China, which protected civilisation from nomadic peoples and whose construction took several centuries; and of Emperor Hadrian's ventures, on a smaller scale, in northern England. In the Middle Ages all social life was

"protected" by means of city and monastery walls. These walls protected the community against military invasion and, at the same time, prevented the people from moving out. The 20th century saw its share of thick walls, such as the Berlin Wall.

But walls are not a fact of the past; on the contrary, their persistence is obvious. Walls have not disappeared, but their nature has radically changed. "The new walls are designed not to keep people in or to keep militaries out, but to deter a perceived invasion of 'undesirables' – with unwanted immigrants leading the list of state concerns. Nowhere is this more evident than along the geographic fault lines dividing rich and poor regions: most notably the southern border of the United States and the eastern and southern borders of the European Union." (Andreas, 2000, 1). These are the latest walls surrounding the west. This is the modern era, which in terms of the construction of borders we can define as the shift from concrete to electronic walls. These show that borders, as protective mechanisms, are now based on advanced information technologies that have the primary role of controlling the movement of people. Old materials, heavy iron and concrete, have been replaced by more refined materials, above all paper permits (visas) and electronic databases – in short, bureaucratic "e-borders".

Border Policies vs. Police Borders: Ambivalence of Borders Management

The central statement regarding the nature of today's borders – namely, that they are almost impenetrable or at least extremely selective walls around the most developed "wests of the world," and that they are above all police borders – should not be of concern only to social scientists but to political strategists as well. Strongly isolationist borders are not part of the past crushed under pressure of globalization and its processes of the de-territorialisation of nation states. Indeed, it is in the context of globalization that we are best able to point out the ambivalent nature of today's borders: on the one hand we have the expansion of spaces, the wiping-away of hard borderlines between local/national spaces; on the other, the introduction of a new type of hard border that excludes on the basis of difference in identity. A basic contradiction with regard to today's borders is evident in the relation "electronic walls around the west vs. the concepts of globalization and European integration". If globalization means that ideas and goods may travel freely across borders, it does not mean that people may cross those borders with the same freedom. The mobility of people is strongly curtailed, which represents a rare exception to the expressed principle of free movement supported by liberal ideology.

Border policies are becoming more and more important as key instruments of the security policies of na-

tion states or associations of states. In the case of Europe, the former military dividing line between east and west has been replaced by a police border, which is increasingly becoming an enclosure. The most eloquent examples of this are the EU and the Schengen borders, based on two main elements: the common European market and the protection of external borders. It seems that the removal of internal borders in western societies has simultaneously given rise to the formation of a strong external border and a "sophisticated" system for crossing the external border (one is thinking here of the SIS – the Schengen Information System). As Snyder (2000) points out, the social realities of the free movement of goods, services and ideas on the one hand and the movement of people on the other are very different. He gives two reasons for this. "First, although Schengen (like European integration in general) began as an elite project, it is one of the few EU initiatives that harmonises with public opinion. Once in place, both internal freedom of movement and the hard external frontier became untouchable at the level of the domestic politics of participating states. Second, more than other projects of European integration, the creation of an external frontier directly requires the EU to take on state-like functions, assume state-like roles, and acquire state-like capacities". (Snyder, 2000, 222). It is therefore important not to overlook the fact that the establishment of the EU as a state entity is a process that was born on its Schengen borders.

Criticism of Schengen is directed towards exclusion from Europe or the EU, where physical exclusion – being on the other side of Schengen – is actually exclusion on the basis of identity. Other important components of the conception of a future Europe, its borders and ultimate territorial image are the inclusion of and relations with the neighbouring countries of south-eastern Europe and the Balkans, with due attention paid to questions such as a united Cyprus and the actual accession of Turkey. Moreover, this conception should not leave out the attitude towards and the relations to countries outside Europe, for example Russia and north African Mediterranean countries, as noted by some authors (Emerson, 2002; Hill, 2002; Maier, 2002; Mungiu-Pippidi, 2002). The project of the inclusion of the countries on the "Schengen periphery" is linked to the argument that these countries belong in the EU or the "common European space," and at the same time to a demonstration of difference from the countries of the east or the Balkans, which according to the logic of this argument do not belong in the EU.

It seems that the most important influence on European integration processes and expansion of the EU towards the east and the south will be the developments on today's Schengen periphery. If countries predominantly attempt to demonstrate difference along the future Schengen border, we will get new rigid police borders

and many of them could very soon begin to demand visas from citizens on the outer edges of the EU. This gives rise to the question of the future borders of the EU and the issue of *finalité*: What kind of border it will be and where it will be. This is particularly apposite in view of the expansion of the EU further to the south and of the formation of a second round of "Schengen periphery" countries, likely after 2007. Generally, political scientists are arguing for two contrasting models: a centralised state – i.e., a Westphalian-style superstate – and looser ties between states, resembling an adjustment of the model of the neo-medieval empire. The future of the EU is often seen as a new form of Westphalian federal state, with one center of power, a clear hierarchy of administration, a European army and police force, etc., and a sharp (even inviolable) distinction between members and non-members. (Caporaso, 1996; Zielonka, 2001). A particular feature of this type of Westphalian State is its hard and impermeable borders that fit into the image of fortress Europe that has been created along a Westphalian paradigm. Zielonka (2001) argues that the enlarged European Union will more closely resemble a neo-medieval empire than a Westphalian type of state. What, then, is wrong with the Westphalian borders and why will the external borders have to be softened in the process of the eastward enlargement? The author gives valuable points of reference. The first "is a fundamental conflict of spirit and purpose between the two EU projects, one being enlargement and the other the installation of the Schengen regime. Enlargement is basically about inclusion, while the hard border regime is basically about exclusion. Enlargement is about overcoming the division of Europe, while the hard border regime is about creating or re-creating dividing lines in Europe." (Zielonka, 2001). We can say that at this point only the EU will be able to define the European project with any clarity and, in line with this, the border policies as well. The other issue arising from hard borders is, according to Zielonka, linked to minorities: open borders are important because of the great number of minorities that live "on the wrong side of the border," which can even affect political stability. The third problem is the fact that hard borders would bring to a halt processes of cross-border co-operation and regional links between both current and future EU members. The latter is known to be one of the EU's top priorities. From this perspective the rigidly determined external border of Schengen primarily comes across as a barrier to the establishment of cross-border contacts, particularly for people who live on the Schengen border itself. Undoubtedly, we are in favour of a neo-medieval model of the EU based on difference, plurality and the general principle of *Europe unbound* (Zielonka, 2002), and therefore in favour of the surmounting of classic territorial links, including open borders and flexible border areas.

CONCLUSIONS

For at least the last decade and a half, the question of migration has been one of the major topics in Slovenia, both in research and at the level of public policies and civil initiatives. Such development is not surprising; in fact, it follows the prevailing trends in the countries of the European Union, where the questions of immigration and asylum have become two priorities, entering even the area of so-called "high politics." This is a suggestive shift, indicating that migrations have to do with safety, and this latter point is precisely where immigration policies have become stricter: entrance into new countries and unobstructed movement across national borders have become rare goods enjoyed by few. Unavoidably failing to fulfil the regulatory criteria of the new restrictive policies one way or another, the majority of immigrants have found themselves to be 'undesirables.'

The challenges and prospects of migration today, whether observed from the local Slovenian or broader European perspective, are numerous and diverse. Regarding the most important ones in political terms, institutional solutions should be mentioned, those dealing with migration above all from the point of view of managing borders: therefore the construction of bureaucratic walls, like the electronic Schengen wall around the EU,

as well as those surrounding nation states. However, fortress Europe is an inadequate, deficient and non-substantial response to global migration movements. In other words, it is clear that "zero immigration" is not desirable either for the "fortress", which needs immigrants, or for immigrants, who are placed by migration and border policies close to, or even on, the line between legality and illegality. Policies of rigid control and the closing of borders in many cases cause the structural criminalisation of migration, which has an effect on the negative public image that the term "migration" has been attracting for some time. From this aspect, the challenges of today – integration, the establishment of social cohesion and intercultural communication based on politics of care and active participation – must be understood above all as the surmounting of such a negative connotation.

But borders as outer, permeable lines of nation states are not the only boundaries to be dealt with in the context of managing modern migration trends. Inner boundaries implying the exclusion of immigrants on the basis of cultural differences, racist or nationalistic motives are no easier to pass through. In fact, due to their complex and long-term nature, we believe they represent one of the greatest challenges of European migration policies.

SODOBNA POLITIKA AZILA IN PRISELJEVANJA V SLOVENIJI: PREMISLEK O VPRAŠANJU VSTOPA IN INTEGRACIJE

Simona ZAVRATNIK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za sredozemske humanistične in družboslovne študije,

SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

e-mail: simona.zavratnik@zrs-kp.si

POVZETEK

Temeljni značilnosti, ki opredeljujeta današnji položaj Slovenije v sodobnih migracijskih gibanjih, sta zgodovinska vpetost v tradicionalne trende priseljevanja iz republik bivše Jugoslavije in soočenje s sodobnimi diverzificiranimi oblikami globalnih imigracijskih poti iz različnih kulturnih okolij, zlasti neevropskih. O upravljanju z migracijami v smislu specifičnih javnih politik je mogoče govoriti po letu 1991, ko je prišlo do definiranja prvih transparentnih politik na področju migracij in azila.

V splošnem so slovenske migracijske politike vezane na obdobje po prelomu, ki ga predstavlja akt suverenosti države. Prvi odzivi migracijskih politik so bili vidni pri pojavu prisilnih migracij kot posledici vojnih konfliktov na območju bivše skupne države (Hrvaška, Bosna in Hercegovina, Kosovo) v devetdesetih. Pri upravljanju s prisilnimi migracijami je država uvedla politiko začasne zaščite beguncev, kar je bil v tem času dokaj razširjen ukrep evropskih vlad. "Začasni begunci" so v Sloveniji ostali začasno tudi za desetletje in več, saj se je kompleksnejše reševanje begunske problematike začelo pozno. Desetletje kasneje (predvsem 2001) je bila Slovenija soočena z novim tipom mi-

gracij, ki so posledica globalnih migracijskih trendov in so pokazale, da bodo migracije stalnica v državah na robu evropske schengenske meje. Politike in družba so bile soočene z izrazito negativnimi odzivi do "novih" migrantov; za ta tip migracij se je v populističnem diskurzu nekritično prijelo ime "kriza ilegalnih migracij". Ksenofobija in nestrpnost do migrantov, ki so predstavljali kulturno, rasno ali versko diferenco, je pokazala na pomen civilne družbe, zagovorništva in nujnost oblikovanja koherentnih migracijskih politik, ki bodo sposobne upravljanja z različnimi migracijskimi pojavi.

Ključnega pomena pri nacionalnih migracijskih politikah je vstop Slovenije v evropske integracijske procese, kar je vplivalo na regulacijo vseh azilnih, migracijskih in mejnih politik. V evropskem kontekstu se migracijske politike pojavljajo predvsem kot mejne politike, osredotočene na nadzor meja in preprečevanje vstopov nezaželenim migrantom. Tako je nastala "trdnjava Evropa" z izrazito neprehodnimi mejami, to je schengensko mejo, ki po železni zavesi predstavlja novo ločnico Evrope, ki temelji predvsem na visokih tehnologijah in birokratskih dovoljenjih, zato sem jo poimenovala "schengenska e-meja".

Ključne besede: migracijska politika, prisilne migracije, azil, Evropska unija, Slovenija, mejne kontrole

REFERENCES

- Anderson, M. (1996):** *Frontiers. Territory and State Formation in the Modern World*. Cambridge, Polity Press.
- Andreas, P. (2000):** Introduction: The Wall after the Wall. In: Andreas, P., Snyder T. (eds.): *The Wall around the West*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 1–11.
- Brochmann, G. (1999):** The Mechanisms of Control. In: Brochmann, G., Hammar, T. (eds.): *Mechanisms of Immigration Control*. Oxford – New York, BERG, 1–27.
- Caporaso, J. A. (1996):** The European Union and Forms of State: Westphalian, Regulatory or Post-Modern? *Journal of Common Market Studies*, 34, 1. Oxford, 29–52.
- Castles, S., Miller, M. J. (1998):** *The Age of Migration*. London, Macmillan Press.
- Eskelinen, H., Liikanen, I., Oksa, J. (eds.) (1999):** *Curtains of Iron and Gold*. Aldershot, Brookfield, Ashgate.
- Emerson, M. (2002):** The Wider Europe as the European Union's Friendly Monroe Doctrine. Center for European Policy Studies, Policy Brief no. 27, October 2002.
- Geddens, A. (2000):** *Immigration and European Integration: Towards Fortress Europe?* Manchester, Manchester University Press.
- Grabbe, H. (2000):** The Sharp Edges of Europe: extending Schengen eastwards. *International Affairs*, 76, 3. : 519–536.
- Hill, Ch. (2002):** The geopolitical implications of enlargement. In: Zieloka, J. (ed.): *Europe Unbound*. London – New York, Routledge, 95–116.
- Jalušič, V. (2002):** Xenophobia or Self-protection? On the Establishing of the New Slovene Civi/Citizenship Identity. In: Pajnik, M. (ed.): *Xenophobia in Post-socialism*, Ljubljana, Peace Institute, 45–72.
- Lipovec-Čebon, U. (ed.) (2002):** *V zoni prebežništva*. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- LTR (1997):** Zakon o začasnem zatočišču (Law on Temporary Refuge). [Http://www2.gov.si/zak/Zak_vel.nsf](http://www2.gov.si/zak/Zak_vel.nsf) (2006-10)
- Maier, Ch. S. (2002):** Does Europe need a frontier? From territorial to redistributive community. In: Zielonka, J. (ed.): *Europe Unbound*. London – New York, Routledge, 17–37.
- Mežnarič, S. (1986):** "Bosanci". A kuda idu Slovenci nedeljom? ("Bosnians." Where do Slovenes go on Sundays?). Ljubljana, Krt.
- Mikuž-Kos, A., Pagon, M. (eds.) (1998):** *Begunci v Sloveniji*. Ljubljana, Visoka policijsko-varnostna šola.
- MNZ (2003):** Ministrstvo za notranje zadeve. [Http://www.mnz.gov.si/](http://www.mnz.gov.si/) (2003-06)
- Mungiu-Pippidi, A. (2002):** Facing the "desert of Tartars". In: In: Zieloka, J. (ed.): *Europe Unbound*. London – New York, Routledge, 51–77.
- Pajnik, M., Lesjak-Tušek, P., Gregoričič, M. (2001):** *Immigrants, who are you?* Ljubljana, Peace Institute.
- RIM (2002):** Resolucija o migracijski politiki Republike Slovenije (Resolution on Migration Policy of the Republic Slovenia). [Http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/2002/106/B/5252653023.htm](http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/2002/106/B/5252653023.htm) (2006-10)
- RIP (1999):** Resolucija o imigracijski politiki Republike Slovenije (Resolution on Immigration Policy of the Republic Slovenia). [Http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/1999/040/B/521991630.htm](http://objave.uradni-list.si/bazeul/URED/1999/040/B/521991630.htm) (2006-10)
- Snyder, T. (2000):** Conclusions: The Wall around the West. In: Andreas, P., Snyder, T. (eds.): *The Wall around the West*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, 219–227.
- Švab, A. (2003):** Uvodnik. Teorija in praksa, 34, 6. Ljubljana, 1094–1096.
- Vrečer, N. (ed.) (1999):** *Vsakdanje življenje beguncev in begunk v Sloveniji*. Ljubljana, Slovensko etnološko društvo.

Zavratnik, S. (1996): Social Integration vs. Social Exclusion: the case of Bosnian Refugees in Slovenia, Austria and Ireland. University of Ljubljana, Masters Degree in European Social Policy Analysis, MA thesis. Ljubljana.

Zavratnik Zimic, S. (2000): Koncept "družbene izključenosti" v analizi marginalnih etničnih skupin: primer začasnih beguncev in avtohtonih Romov. Teorija in praksa, 37, 5. Ljubljana, 832–848.

Zielonka, J. (2001): How new enlarged borders will reshape the European Union. Journal of Common Market Studies 39, 3. Oxford.

Zielonka, J. (ed.) (2002): Europe Unbound. Enlarging and reshaping the boundaries of the European Union. London – New York, Routledge.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2004-10-06

UDK 323.15:316.73(=1.450.361=863 Trst)

O ENAČENJU KULTURNEGA IN POLITIČNEGA PROSTORA: PRIMER SLOVENSKIH TRŽAČANOV

Jasmina KOZINA

SI-1000 Ljubljana, Ulica talcev 5
e-mail: jasmina@arhem.si

IZVLEČEK

S pričujočim tekstom, ki je nastal na osnovi analize tridesetih izčrpnih intervjujev s slovenskimi tržaškimi kulturniki, izvedenimi v okviru projekta Znanstveno-raziskovalnega središča Koper z naslovom: "Narodna in kulturna identiteta na območju slovensko-italijanskega kulturnega stika v procesih evropske integracije", smo želeli ugotoviti, kakšna je vitalnost narodne identitete slovenskih Tržačanov. Ugotovili smo, da je zaradi zgodovinskih dejstev, ki so imela negativne posledice na manjšinsko gospodarstvo, s tem pa na demografsko stanje in na občutke etnične pripadnosti, ter zaradi enačenja političnega prostora s kulturnim prostorom s strani slovenske države ohranjanje etnične identitete med Slovenci v Trstu pod velikim pritiskom. Do boljših življenjskih pogojev za slovensko manjšino v Italiji s stališča ohranjanja njihove etnične identitete lahko potencialno pripeljeta na eni strani kulturna razvejanost, ki sloni na moči slovenskih društev in ustanov na Tržaškem, na drugi pa ustanovitev univerze na Primorskem.

Ključne besede: manjšina, identiteta, kultura, etničnost, Slovenci, Trst

FUSIONE DELLO SPAZIO CULTURALE E POLITICO: GLI SLOVENI DI TRIESTE

SINTESI

Il presente articolo si è sviluppato dall'analisi di trenta interviste dettagliate con personalità culturali triestine, esperte nel progetto del Centro Scientifico e di Ricerca di Capodistria, intitolato: "Identità etnica e culturale dell'area culturale sloveno-italiana nei processi dell'integrazione europea". Lo scopo dello studio era scoprire quale sia la vitalità dell'identità nazionale degli sloveni di Trieste. Siamo giunti alla conclusione che a causa di fatti storici che hanno influito negativamente sull'economia della minoranza, e di conseguenza sulla situazione demografica e sui sentimenti di appartenenza etnica, e a causa di una visione unica dello spazio politico e di quello culturale da parte dello Stato sloveno, gli sloveni di Trieste si sono trovati a dover sopportare grandi pressioni per quanto riguarda il mantenimento dell'identità etnica. L'attività culturale ramificata, basata sulle solide associazioni e sugli enti sloveni a Trieste, e la fondazione dell'Università del Litorale possono aprire un varco per condizioni di vita migliori per la minoranza slovena in Italia, che sarà così agevolata nel mantenimento dell'identità etnica.

Parole chiave: minoranza, identità, cultura, appartenenza etnica, sloveni, Trieste

"Pomisli: slovenska učiteljica, tu na periferiji, kjer je najmanjši človek dragocen, kjer se Slovenci še borimo za svojo najpreprostejšo bit – z Italijanom. To je odtok krvi od narodnega telesa, ko je to telo še vse ošibelo od mrtvila... To je zame odpadništvo /.../. Narodna zavest tukaj (v zamejstvu, op. J. K.) ni akademska, intelektualna, ne, ampak vsakdanja in intimna, zagrizena je nekje na dnu, pri sami koreniki ljubezni. Zvestoba narodu sega tja do našega človeškega substrata, tja do erosa. Rekel bom drugače: zame ne more biti močnega, človeško neokrnjenega lika našega mladega človeka, če težnja po izpopolnitvi v drugem spolu ne vsebuje istočasno zavestnega prilastka – namreč, da je ta spol slovenski. Ne gre torej toliko za zvestobo, ki je v bistvu drugovrstna, dogovorjena krepost, kolikor za obseg osebnosti, ki ji je narodnost nujna sestavna prvina". (Rebula, 1956, 78)

TEORETIČNA IZHODIŠČA

Veliko pomembnih imen svetovnega slovesa, prav gotovo pa tudi mnogi manj znani posamezniki smo si že kdaj zastavili vprašanje, ali je narod res neobhodno potrebna razvojna stopnja v evoluciji človekove družbeno-kulturne organiziranosti. Na prvi pogled se že zdi tako, saj je v Evropi, zibelki nacionalizma, kar nekaj primerov, ko pojem nacija sovpada s pojmom naroda. Nacionalizem, kakršnega poznamo mi, je usmerjen k oblikovanju narodu ustreznega družbenega in političnega okolja, kar se izraža v enojezični nacionalni državi (naciji). Povezanost med narodom kot kulturno entiteto in državo kot politično entiteto je zato v Evropi tako tesna, da se v mnogih jezikih za oba uporablja kar isti termin. Ne preseneča zato nemajhno število definicij, med katerimi je mogoče opaziti precej razhajajoče se metodološke pristope, mišljenja in ugotovitve.

Narod je, čisto v nasprotju s pomenom latinske besede, z naravo in prstjo povezan le posredno. Rován pravi, da je v vseh primerih raznovrstna zmes narave in volje, neko naravi vsiljeno stanje, ki izvira iz čustvenih doživljanj nekega lastnega "mi", v nasprotju z drugačnostjo drugih, in ki ga izoblikuje politična volja vladarjev, ki jim gredo na roko misleci in pisci, torej ideologi, katerih misli in spise nato širijo šole in univerze (Rován, 1996, 104–111). K moderni nacionalni državi spada širjenje šolske izobrazbe prav do splošne šolske obveznosti in prav tako tudi mediji. Po šoli in časniku, nadaljuje Rován, postaneta država in nacionalna ideologija obvezni skupni dobrini množic in te tako postanejo domoljubne, postanejo za vodstvo obvladljive nacionalne države. Moderne evropske države so mogle nastati in obstati samo zato, ker je tehnični razvoj že od srednjega veka naprej dajal na voljo za to potrebne pripomočke. Tako imamo tesno povezavo med razvojem v gospodarstvu, upravi in vojski in razvojem moderne evropske nacionalne države. Država je pospeševala take

tehnike, brez teh je bila nepredstavljiva in neuresničljiva. Naj gre za strelno orožje ali kameralistiko ali tiskarsko umetnost, vsi trije elementi spadajo k temeljem nacionalnih držav, modernih domovin. Tako je nastal tesen, neločljiv preplet ideologije, tehnologije in državne oblasti (Rován, 1996, 104–111).

Zdi se, da pot od etnije k narodu vodi skozi vstop političnega v življenje etnije. Rizman poudarja ideološko in politično dimenzijo v formiranju narodov: "Narod (nacija) je politično ozaveščena etnija oz. etnija, ki si na tej podlagi lasti pravico do državnosti. Ideologijo, ki postavlja ta zahtevek, moramo označiti z nacionalizmom." (Rizman, 1997, 148) Narod se torej razlikuje od etnije predvsem po jasno profilirani politični in ideološki dimenziji, medtem ko etnija temelji predvsem na kulturnih obeležjih. Tako imenovana nacionalna ideja daje odločilen pečat družbenemu dogajanju zadnjih dveh stoletij. Rizman nadaljuje, da "v družbeni znanosti ni konsenza o definiciji naroda, če pa ta že obstaja, potem se ne more izogniti nevarnosti, da se ji kateri ne bi izmaknil ali pa bi ga proglasila za neobstoječega." (Rizman, 1997, 148). Pojma narod in država sta torej neločljivo povezana s pojmom narodne in državne identitete. Kot pravi Južnič, konstrukcija identitete vedno temelji na izključevanju nečesa in vzpostavljanju nasilne hierarhije med dvema iz tega izhajajočima poloma (Južnič, 1991, 1186). Sama opozicija isto/drugo, značilna za doživljanje identitete, nikakor ne zadostuje za vzpostavitev te. V vsaki družbi bi bilo potemtakem nujno, da se neki odstotek posameznikov znajde zunaj sistema in je prikazan kot "drugi" nasproti "nam". Obstajamo torej "mi", ki smo "njim drugi". To je ena od osnovnih paradigem produkcije identitet (in ožje nacionalne identitete). Tako se, na primer, narod oziroma nacija vedno opredeljuje kot omejena identiteta, saj imajo tudi največji narodi določene in opredeljene, pa čeprav raztegljive meje. Anderson poudarja, da tudi največji privrženci ideje naroda ne sanjajo o dnevu, ko bodo vsi pripadniki človeške rase pristopili k njihovemu narodu, saj potem to ne bi bil več narod, kot ga predstavljajo njegovi protagonisti (Anderson, 1998). V tem primeru bi razpadla sama mistična "vsečina" posameznega naroda, ki pa je, čeprav iluzorna, glavni konstituent nacionalne identitete. Ideološki mehanizem nacionalne identitete potemtakem namerno vzpostavlja in reproducira mejo, saj z njo producira videz naroda kot naravnega pojava (Praprotnik, 1999, 72). Reprodukcijska meja med "nami" in "njimi" namreč vzpostavlja koncepcijo mistične vezi med ljudmi in samim teritorijem.

Na tej točki je treba v razpravo uvesti pojem etičnosti. V laičnem in akademskem diskurzu je pojem etničnosti zavzel zelo raznolike interpretacijske oblike: etnična skupnost kot sinonim za plemensko skupnost, narod ali manjšinske skupine. V vsakdanjem besednjaku pa se etničnost pogosto nanaša na aspekt relacij med tistimi skupinami, ki se medsebojno dojemajo kot kul-

turno distinktivne. Ameriški družboslovni raziskovalci so pojem etničnosti pogosto ekskluzivno uporabljali pri opredeljevanju in definiranju manjšinskih in priseljeniških skupin, po drugi strani pa je prevladalo videnje etnije oz. etnične skupnosti kot nadpomenke, ki opredeljuje različne oblike človeškega organiziranja na osnovi skupnega jezika, kulture, teritorija ipd (Sedmak, 2002).

Poskusi definiranja teh pojavov so mnogoteri in hkrati zelo različni, to pa nakazuje izredno kompleksnost samega pojava etničnega. Južnič ugotavlja, da kljub raznolikim in parcialnim opredelitvam večina teoretičnih pristopov soglaša, da sta tako etničnost kot etnična identiteta tesno povezani z razvrščanjem ljudi in medskupinskimi odnosi. Pojem etnije oziroma etničnosti se kljub raznolikim organizacijskim oblikam in različnim poudarkom na posamičnih kulturnih komponentah v splošnem navezuje na 4 kontinuitete: bivalno/teritorialno, biološko-genetično, jezikovno in politično (Južnič, 1987, 223–229).

Kot piše S. Zavratnik Zimic sta v odnosu do etničnosti v splošnem prevladali dve perspektivi, in sicer primordialistični in instrumentalistični vidik. Zagovorniki primordialistične struje (Weber, Geertz, Shils) definirajo etničnost kot prirojeno danost, kot vez krvi, kot nekaj naravnega in obvezujočega. Kritika tega pristopa je usmerjena predvsem na to, da gre za statičen in naturalističen pristop k analizi etničnosti in zato ne ustreza konceptu sodobne družbe, v katerem je značilen družbeni kontakt in ne izolacija (Zavratnik Zimic, 1998, 17). V nasprotju s tem pojmovanjem se je pojavilo instrumentalistično pojmovanje ali od okoliščin odvisno stališče (ki ga na primer zagovarjajo Barth, Cohen, Jenkins), ki je imelo etničnost za nekaj, "s čimer je mogoče manipulirati, kar je spremenljivo, ker se izraža situacijsko, ker se definira subjektivno in kar je samo ena od možnih oblik povezanosti" (Van Der Berghe, 1991, 83).

Pomudimo se še pri etničnih manjšinah. Narodne manjšine, kot jih poznamo danes, so posledica nastanka in obstoja nacionalnih držav v svetu ter meja med njimi, saj je bila v večini primerov popolnoma nemogoča določitev administrativnih meja, ki bi bile etnično povsem utemeljene in nesporne. Zato praviloma vsaka meja povzroči oziroma ohrani vsaj določeno mero etnične pluralnosti prebivalstva. To je pogojeno z dejstvom, da v večini obmejnih območij živita skupaj, druga ob drugi ali druga z drugo (pogosto pa na žalost druga proti drugi), vsaj dve etnični skupnosti, pogosto celo več različnih etničnih skupnosti. Etnična struktura prebivalstva posameznih držav se stalno spreminja, tudi potem ko so državne meje že določene, na kar vplivajo procesi modernizacije, notranje migracije, različne ravni razvoja posameznih etničnih skupnosti (Štrukelj, 2000, 84). Po trditvah nekaterih avtorjev naj bi bile manjšine nekaj, kar je v spletu zgodovinskih okoliščin "odpadlo" od narodnega telesa (Komac, 2002, 88). Nekaj, kar naj bi bilo v jezikovnem in kulturnem pomenu vsaj sorodno

tistemu, kar je ostalo znotraj meja matične domovine, torej matičnemu narodu (kin-nation).

Tako manjšine kot etnične identitete v tem delu Evrope pa so v zadnjem desetletju podvržene spremembam. To je delno posledica razvoja informacijske, komunikacijske in prometne tehnologije, delno demonopolizacije in deregulacije nekaterih politik tako Vzhoda kot Zahoda, kar je nato spodbudilo kreativnejša povezovanja na področju identitet, omogočilo vpogled v "tujost" in tudi dotok različnih vplivov, ki so posameznikom nudili široko paleto identifikacijskih možnosti (Žagar, 1992, 8–9). Okoliščine, ki določajo posameznikovo identiteto – kot socialno usodo –, niso več tradicija, objektivna danost, danost neposredne okolice ali socialni izvor posameznika. Njegova "socialna prihodnost" je v veliki meri posledica zavestne izbire oziroma procesa racionalne selekcije. Posameznik ni več togo vezan na apriorne socialne okoliščine, na svoje neposredne dejanskeosti, marveč v skladu s svojimi predstavami, željami in potrebami določa svojo perspektivo in na ta način aktivno, s preferenčnimi kriteriji, ustvarja svojo lastno mrežo in določa svoje komunikacijsko okolje – redefirina svojo lastno identiteto (Kurdija, 1996, 803). Manjšinske identitete tako dobivajo nove značilnosti.

V članku nas bosta zanimali analizi stanja in vitalnosti etnične identitete slovenske manjšine v Italiji oziroma na Tržaškem. Naša osrednja teza je, da enačenje kulturnega in političnega prostora s strani matične države negativno vpliva na gospodarsko, kulturno in ideološko stanje etnične manjšine. Po našem mnenju kriza v teh panogah pelje v demografsko asimilacijo in v z njo povezan demografski upad, čemur pa se lahko kolikor toliko uspešno izogne s kulturnimi in z izobraževalnimi institucijami. Visoka narodna zavest manjšine, ki je neolčljivo povezana z jezikom, je ena od njenih ključnih značilnosti, saj bi se brez nje sčasoma manjšina neizogibno asimilirala z večinsko kulturo. S tem namenom se bomo ukvarjali s pomenom, ki jih imajo za slovenske Tržačane slovenske kulturne ustanove na Tržaškem in univerza na Primorskem, saj po našem mnenju popravljajo negativne posledice, ki jih je povročila politična meja.

V besedilu bomo torej analizirali mnenja, ki so jih imeli informanti o tem, kdaj se je stanje slovenske manjšine začelo slabšati, o odnosih med njimi in matično državo, o razprtijah znotraj manjšine, o kulturnih dejavnostih, o vplivih na ohranjanje etnične manjšine ter o novem univerzitetnem centru in njegovem pomenu. Zanimali nas bosta vprašanja, ali bodo slovenski Tržačani preživeli kljub pritisku večine in nezanimanju matične države in ali bodo kos življenju v mestu, ki je danes le še senca svoje bogate preteklosti.

Leta 1910, ko so v Avstro-Ogrski popisali prebivalstvo, so v tržaški občini našli 230.000 prebivalcev, od tega 57.000 Slovencev. Po drugi svetovni vojni je bila v slovenskih osnovnih šolah na Tržaškem dobra četrtna

vseh otrok. Danes ji je le še nekaj odstotkov. Za današnji čas ni podatkov o številu Slovencev na Tržaškem, informanti pa ocenjujejo, naj bi jih lahko bilo med 3000 in 4000.

Trst, nekoč bogato avstro-ogrsko pristaniško mesto, je bil s priključitvijo Italiji odrezan od svojega naravnega zaledja in je zato začel izgubljati svojo gospodarsko in politično moč. Mesto je zraslo kot pristanišče vzhodne Evrope, s priključitvijo Italiji pa je to vlogo izgubilo in s tem ostalo tudi brez svoje ekonomske osnove. Delovna sila zapušča mesto, starostna struktura se slabša, kriza na gospodarskem področju pa je za sabo potegnila tudi krizo na kulturnem področju. Občuti se učinke globalizacije in amerikanizacije, ki se kaže v številnih tujih napisih, glasbi, filmih, hrani, modi, besedah itd. V mesto prihajajo novi prebivalci, Azijci in Afričani, ki s seboj prinašajo tudi svojo kulturo.

Gospodarska kriza je prizadela tudi slovensko manjšino, ki pa se mora boriti še z drugimi, med seboj prepleteni težavami: s kršenjem manjšinskega zaščitnega zakona, svojimi gospodarskimi in finančnimi težavami, politično razdrobljenostjo, problemom nizke natalitete in asimilacijo. Po mnenju intervjuvanih slovenskih kulturnikov manjšini nista naklonjeni ne slovenska država, ki se do njih obnaša zelo mačehovsko, ne italijanska, saj je manjšina zanj le "moteči" element. Tržaškoslovenski psihoanalitik Pavel Fonda je razmere na Tržaškem opisal takole: "V naših krajih živita dva naroda, ki se oba čutita povsem dobra in nenevarna, a istočasno oba že več kot stoletje čutita drug drugega kot izredno nevarnega" (Fonda, 1994, 41).

METODOLOŠKI PRISTOP

Besedilo je nastalo na osnovi tridesetih izčrpnih intervjujev s slovenskimi tržaškimi kulturniki,¹ za katere smo predvidevali, da imajo izoblikovana stališča o narodni in kulturni identiteti slovenskih Tržačanov ter se s to tematiko na različne načine tudi profesionalno ukvarjajo. Med njimi so bili tako pedagoški delavci, predstavniki kulturnih društev in ustanov, umetniki, pisatelji, politiki, novinarji in drugi, večinoma na Tržaškem živeči Slovenci, z izjemo nekaterih pomembnejših posameznikov iz Slovenije, ki posedujejo znanja o slovenski manjšinski problematiki (npr. slovenska veleposlanica v Italiji Jadranka Šturm).

Vprašanja, ki smo jih postavljali, smo razdelili v dva dela: v prvem nas je zanimalo njihovo mnenje o kulturnem, političnem, ideološkem in ekonomskem stanju slovenskih Tržačanov. Zanimali so nas zaznavanje slovenskega kulturnega prostora, stališča o problemih slovenske manjšine v Italiji, kulturno življenje Slovencev v

zamejstvu, odnos do matične domovine, asimilacija, narodna zavest. V drugem delu so nas zanimale perspektive, postavljali smo jim vprašanja o pričakovanih spremembah glede vstopa Slovenije v EU in o izboljšavah, ki naj bi jih ta vstop prinesel na področju zaščite slovenske manjšine v Italiji, o pomenu razvoja tretje slovenske Univerze, o morebitnih predlogih za vzpostavitev enotnega slovenskega kulturnega prostora, o možnostih sodelovanja na različnih področjih družbenega življenja in o Kopru kot morebitnem novem žarišču kulturnega delovanja za Slovence z obeh strani meje.

V pričujočem članku se bomo osredotočili na njihove odgovore o ekonomsko-političnem-ideološkem položaju slovenskih Tržačanov in o tem, kdaj se je po njihovem mnenju stanje začelo slabšati, o odnosu do matične države, o razprtijah znotraj manjšine, o kulturnih dejavnostih, o vplivih na ohranjanje etnične manjšine in o ustanovitvi tretje slovenske univerze na Primorskem in njenem pomenu.

ANALIZA ODGOVOROV INTREVJUVANCEV

Problemi, s katerimi se danes spopada slovenska manjšina v Italiji, so raznoliki, vendar med seboj prepleteni. Najpogostejše izpostavljeni so: izvajanje manjšinskega zaščitnega zakona, gospodarske težave, politična razdrobljenost, asimilacija in demografsko upadanje.

Manjšinski zaščitni zakon, ki je bil sprejet 14. 2. 2001 in na podlagi katerega bi morala manjšina pridobiti novi status, se predvsem iz političnih vzrokov še vedno ne uresničuje. Do zaviranja udejanjanja zakona prihaja predvsem na lokalni ravni, na katero so bile prenesene nekatere odločitve, med njimi določitev ozemlja, na katerem živijo Slovenci in na katerem naj bi zakon veljal. Težavno je tudi udejanjanje dvojezičnosti, zlasti uradna raba jezika. Slovenska manjšina se torej spopada z vprašanjem enakopravnosti in uresničevanjem te.

Poleg pravnih težav pestijo manjšino tudi gospodarske težave, ki so nastale ob razpadu Jugoslavije, saj je s propadom gospodarskih ustanov in zlasti banke izgubila pomembno gospodarsko zaledje. Gospodarska struktura je bila pomembna, ker so se z njo oblikovala slovenska delovna mesta in slovensko delovno okolje. Sedaj je manjšina odvisna predvsem od finančne pomoči Slovenije in Italije. Finančne težave, s katerimi se sooča, vplivajo tudi na delovanje različnih kulturnih ustanov, ki nudijo priložnost in prostor za srečevanje med slovenskimi Tržačani ter so kot take zelo pomembne za ohranjanje manjšine.

Ogrožajo pa jo tudi notranja nesoglasja. Skozi zgodovino je bila manjšina v svojem delovanju vseskozi neenotna. Problem politične oziroma strankarske razde-

1 Intervjuji so bili izvedeni med februarjem in aprilom 2003 v okviru projekta Znanstveno-raziskovalnega središča Koper z naslovom: "Narodna in kulturna identiteta na območju slovensko-italijanskega kulturnega stika v procesih evropske integracije", ki je potekal med 20. 10. 2001 in 20. 10. 2003, njegova nosilka pa je bila dr. Mateja Sedmak.

ljenosti je tudi problem uveljavljanja pravic manjšine in zastopanja njenih interesov tako na italijanski kot na slovenski strani. V vsakdanjem življenju je slovenska manjšina glede na večinsko kulturo v podrejenem položaju, kar pa lahko vodi v proces asimilacije in posledično v demografski problem. Z upadom števila rojstev je tudi manj vpisanih v slovenske šole, v šolskem in kulturnem delovanju je vse manj zaposlenih. Svoje prispeva tudi globalizacija, ki prinaša nove izzive za asimilacijo. Občutku ogroženosti s strani večinske kulture pa ob boku stoji še občutek zanemarjanja in odsotnosti stikov s Slovenci iz matične domovine, kar se kaže tudi v slabšalnem poimenovanju slovenskih Tržačanov kot manjšine, imenu, ki ga sami zavračajo.

POSLEDICE RAZPADA SFR JUGOSLAVIJE

Položaj slovenske manjšine v Italiji se je začel korenito slabšati ob razpadu nekdanje Jugoslavije in ob posledični oslavitvi manjšinskega gospodarstva, ki je bilo nekoč manjšini v veliko oporo. Velik del manjšine, ki je bil gospodarsko in ideološko vezan na Jugoslavijo in v katerem je bil zelo prisoten jugoslovanski mit o sožitju narodov, enakopravnosti in enotnosti, je razpad Jugoslavije sprejel z velikim razočaranjem. Še posebej so ta proces doživljali boleče tisti pripadniki manjšine, ki so izkusili fašizem in so bili sami udeleženi v narodno-osvobodilni vojni. Jugoslavija je bila v primerjavi s Slovenijo večja, v svetu bolj znana in uveljavljena država, kot taka pa je lahko manjšini nudila močnejšo oporo in je bila večja protiutež italijanskim težnjam. Manjšino je podpirala na vseh področjih – gospodarskem, finančnem in kulturnem. Njen razpad je imel negativne posledice tako na manjšino kot celoto kakor na posameznike. Da je Jugoslavija v primerjavi s Slovenijo bolj skrbel za manjšino, je prepriča večina informantov.

Mi, ki smo živeli življenje manjšincev in smo morali zmeraj prosjačiti državo, naj upošteva našo stvarnost, nam z zakonom zagotovi preživetje in dostojno življenje, smo v Jugoslaviji vse to videli že uresničeno. Ko je pričela pokati po šivih, smo to doživljali tudi mi. (Pangerc, 2003)

V naših željah je, da bi slovenska država izražala še večjo občutljivost za obstoj te skupnosti, ki živi v italijanskem kontekstu. Reči je treba, da ni bilo vseskozi tako, odkar imamo osamosvojeno državo. V marsikaterem trenutku smo čutili neko apatijo, oddaljenost. (Palčič, 2003)

Informanti zrejo v preteklost z melanholijo. Socialistični Jugoslaviji pripisujejo zasluge za ustanovitev raznih zamejskih ustanov. Informator pravi, da

je bila dobra stran tega "titovskega" gospodarstva ta, da je ustvarila institucije. Je naredila gledališče, študijsko knjižnico, glasbeno matico, časopis ... Postavila je številna društva, kulturne domove in ustvarila neko gospodarsko strukturo, mrežo različnih podjetij – komer-

cialnih, pridobitniških, tovarniških – industrijskih, ki so zadržala Slovence na tem kosu zemlje. (Pahor, 2003)

V času Jugoslavije so bila močna uvozna in izvozna podjetja, ki so manjšini nudila ekonomsko stabilnost in samostojnost. Šibko gospodarstvo pomeni izgubo določene samostojnosti, s tem pa šibko skupnost. Najmočnejše se to kaže pri pomanjkanju sponzorskih sredstev za kulturna in športna društva ter pri izgubi delovnih mest v slovenskem okolju in nujnosti zaposlitve v italijanskem. Oslabitev gospodarstva je vplivala tudi na nižji vpis otrok na trgovsko akademijo, ki je ustvarjala kadre za trgovska podjetja, ki jih danes ni več. Oslabitev manjšinskega gospodarstva sta naslednja informanta komentirala tako:

Zelo negativno! Slovenci smo bili ekonomsko dobro postavljeni, potem pa smo to veliko priložnost izgubili. Ekonomija je vsestransko opažena, ker razpolagaš s svojim denarjem in vzdržuješ svojo kulturo, hkrati pa imaš svoje banke in podjetja, torej delovna mesta v svojem okolju. Če si prisiljen, tako kot tudi jaz, delati v italijanskih podjetjih, kjer so odgovorni in sodelavci nestrpni do Slovencev, ima to zelo negativen vpliv in pripomore k raznarodovanju. Vedno se je šušljalo: 'Če boš Slovenec, ne boš dobil službe, ne boš napredoval.' Ekonomija ima torej pomembno vlogo in mi smo pri tem veliko izgubili. (Švara, 2003)

Oslabitev manjšinskega gospodarstva zelo slabo vpliva na vitalnost slovenske manjšine. Če imaš kaj, si veliko več vreden. Če si revež, si pač revež. Gospodarstvo je bilo velika opora k moči same manjšine. Tam so se oblikovala slovenska delovna mesta, bili smo bolj samostojni, ustanove in delovanje manjšine je cvetelo, medtem ko sedaj vse upada. (Tavčar, 2003)

Slovenske Tržačane je močno prizadel tudi propad Tržaške kreditne banke:

Polom banke je bil bolj kakor finančni, psihološki pretres, ki bi si ga Slovenija lahko prihranila. Tako da je to problem, ki je pustil globoke posledice, ki jih ne bo moč hitro rešiti. /.../ Da je bila izgubljena referenčna točka, ki je bila slovenska banka v Trstu, je velik minus. Pomembna je izguba delovnih mest, samozavesti, ki je rasla iz tega, da smo imeli močan finančni inštitut, na katerega smo se lahko zmeraj obrnili in našli ali pa mislili, da lahko najdemo neko določeno podporo. (J. Pirjevec, 2003)

Vpliva katastrofalno. Izguba bank je bila ena najhujših reči, ki se je zgodila manjšini v zadnjih desetletjih. Izguba banke pomeni izgubo delovnih mest, izgubo slovenskih podjetij, ki so delovala in bila povezana z banko. Manjši interes za slovenski kader in posledično za vpis v slovenske šole. Torej je imela izredno negativen vpliv. Vitalnost slovenske manjšine je na tej točki ogrožena. (Šturm, 2003)

Propad banke je negativno vplival tudi na slovensko zavest. Tisti, ki so izgubili vložena sredstva, so bili jezni na Slovenijo, ker naj bi jih pustila na cedilu:

Slabo, zelo negativno je vplivala ta gospodarska kriza na ... tudi na identiteto. Nekateri so izgubili sredstva, denar, ki so ga imeli vložene v banki. Tisti, ki so imeli sredstva, so bili besni na Slovenijo. Na Slovenijo in slovensko okolje na splošno. Torej niso dolžili le socializma ali komunizma, temveč Slovenijo kot tako. To je vplivalo zelo neprijetno, tudi na ugled Slovencev. (Pahor, 2003)

Nekateri se bojijo, da bo ekonomska moč Slovencev še naprej padala. Brez podpore je manjšinski gospodarski razvoj vprašljiv:

Danes teritorija ne prevzameš več vojaško, ampak gospodarsko. In ko imaš v rokah ekonomijo, imaš tudi ljudi. Šibkejši kot si ekonomsko, šibkejši si v svojih idealih in identiteti. Težje se boriš. (Toscano, 2003)

Če se vrnemo k osamosvojitvi Slovenije, lahko glede na zapisane odgovore sklepamo, da razpad Jugoslavije ni bil negativen za vse. Del manjšine, ki se v ideološkem pogledu bolj veže na krščanstvo, je razpad Jugoslavije doživljal kot "osvoboditev". Osamosvojitve Slovenije je bila sprejeta kot nekaj neizogibnega in pozitivnega. Slovenija kot strankarsko pluralna država bolj priznava obstoj katoliške kulture v zamejstvu kakor Jugoslavija. Do boljšega sodelovanja v poosamosvojitvenem obdobju prihaja tudi med dvema ideološkima strujama v zamejstvu – laično in krščansko, ki v zadnjih letih plodnejše sodelujeta in večkrat skupno nastopata, zlasti pri uveljavljanju interesov manjšine.

Glede prihodnosti so informanti večinoma optimistični. Danes imajo le redki zamejci slovensko državljanstvo, zato so možnosti njihove zaposlitve v Sloveniji slabe. Upajo pa, da se bo z vstopom Slovenije v EU za zamejce odprla možnost zaposlitve v slovenskih podjetjih.

POVEZANOST SLOVENIJE S SVOJO MANJŠINO

Večina informantov se počuti zapostavljene zlasti s strani osrednje Slovenije. Po njihovem mnenju je premalo poznavanja in upoštevanja njihovega delovanja, njihove možnosti niso enake možnostim, ki jih imajo Slovenci v Sloveniji. Informant se je izrazil takole:

Mislím, da ne, (nismo enakopravni, op. J. K.), saj čutimo našo zamejskost in Ljubljančan čuti svojo 'nadslovenskost'. Tukaj smo zelo oddaljeni, saj je jasno, da profesionalno ali glede na kvaliteto ne moremo biti enakovredni osrednji Sloveniji. Nimamo istih izhodišč ali možnosti razvoja, kot jih ima neka država. Zamejci in manjšinci smo torej v vseh pogledih, tudi s kvalitativnega vidika. (Pavšič, 2003)

Vloga Slovenije je omejena le na ekonomsko plat, zamejci pogrešajo moralno oporo. Mnenja o tem, katera področja bi Slovenija morala najprej podpreti, so zelo raznolika, a največ jih meni, da je ravno medijska informiranost Slovenije in Slovencev o položaju manjšine najslabša. Slovenski mediji namreč popolnoma obidejo

zamejsko kulturo. Vsi informanti so izpostavili občutek, da je premalo povezovanja, pogrešajo predvsem zanimanje povprečnih državljanov Slovenije za njihovo stvarnost, saj čutijo, da Slovenci na splošno premalo poznajo njihove razmere in mnogi komaj vedo za obstoj zamejske Slovenije. Nekateri so celo menja, da država Slovenija manjšino pogosto smatra za oviro in da se premalo zavzema za uveljavljanje interesov svoje manjšine, zlasti v okviru dogajanj, ki se nanašajo na uresničevanje zaščitnega zakona.

Bolj kakor sredstev smo s strani slovenske države potrebni pozornosti, ki je nematerialna stvar, ne gre za sredstva, za denar. Več pozornosti s strani slovenskih medijev – slovenske televizije, slovenskega radia, slovenskih časopisov, ki o nas zelo malo pišejo ... smo potrebni in navsezadnje tudi vredni pozornosti. (Pahor, 2003)

V tem kontekstu je vloga Slovenije gotovo pomembna, ker se brez neke pomoči s strani Slovenije, in pri tem ne želim poudarjati le finančne pomoči, želim govoriti o interesu, zavesti, zanimanju, pogojevanju stikov, ki so potrebni za razvijanje kulturnega življenja, kulturno življenje ne more dovolj dobro razvijati. Če pa vsega tega ni, če ni interesa, če osrednja Slovenija ignorira, to, kar se dogaja pred njenimi vrati, če časopisi ne poročajo, če ni vitalnih vsakodnevnih zvez, potem je jasno, da gre vsaka stvarnost svojo pot, ne da bi se medsebojno oplajala. (J. Pirjevec, 2003)

Po mnenju večine intervjuvancev bi slovenska država lahko pripomogla k izboljšanju življenjskih razmer slovenskih Tržačanov. Manjšina si močno želi stikov z matično državo in njenimi državljani ter te vezi potrebuje, saj se, po besedah informantov, boji, da se bo tudi zaradi brezbriznosti Slovenije asimilirala v večinsko kulturo. K temu postopoma pripomore tudi premajhna finančna pomoč, ki je kriva za folklorizacijo kulture in močno upadanje njene kakovosti. Z večjo moralno in finančno pomočjo, boljšim sodelovanjem, večjim "priznavanjem" manjšine, vlaganjem v izobraževanje, gostovanja in izmenjave, informiranjem, večjo pozornostjo do manjšinske kulture in njenih kulturnikov, večjim potegovanjem za svojo manjšino v meddržavnih stikih bi Slovenija naredila ogromno za dvig kulturne ravni. Na ta način bi hkrati obogatila tudi sebe:

Morala bi razviti neko koherentno politiko in zavest do te problematike in pospeševati stike, namesto da jih zanemarja. Slovenski časopisi, mediji, bi morali biti bolj pozorni na to, kar se dogaja v zamejstvu. Slovenske kulturne institucije bi morale postaviti določeno delovanje, ki bi jemale v poštev tudi dogajanja v zamejstvu, da bi naša etnična skupnost lahko rasla homogena, česar sedaj ni. (J. Pirjevec, 2003)

Mislím, da bi Slovenija morala vzpostaviti tesnejše stike in biti bolj pozorna na to, kaj se dogaja na Tržaškem. Sedaj je absolutno brezbrizna. (Švara, 2003)

Manjši del vprašanih pa je mnenja, da Slovenija dobro sodeluje z zamejstvom in se trudi ter zavzema

zanje, spremlja njihov položaj in prispeva precej finančnih sredstev. Tudi politično in diplomatsko sodelovanje je po njihovem mnenju dobro – odgovorni politiki so seznanjeni s položajem Slovencev v Italiji. Po njihovem mnenju bi preveliko vmešavanje Slovenije v kulturno življenje slovenskih Tržačanov namreč lahko pomenilo izgubo določene svobode. Za dvig kulturne ravni v zamejskem prostoru bi zato dovolj dobro lahko poskrbeli že primerno organizirani posamezniki in skupine.

ZOŽEN SLOVENSKI KULTURNI PROSTOR

Slovenski Tržačani Sloveniji očitajo, da se slovenski kulturni prostor prepogosto enači s prostorom, ki ga zamejujejo državne meje in ne zaobjame Slovencev, ki živijo zunaj meja Slovenije. Za njihov slab položaj naj bi bila kriva tudi neskladnost med zamišljenim konceptom in dejanskim stanjem. Del zamišljenega koncepta je ideja o enotnem slovenskem prostoru, ki obsega ozemlje, poseljeno s Slovenci, torej tudi slovenske Tržačane. Uresničuje pa se enotnost, zamejena s politično mejo. To pomeni, da smo priča transferju politične razmejitve na kulturno, znanstveno in gospodarsko področje. Državna meja in pa pregrade v glavah ljudi še zmeraj igrajo pomembno vlogo pri delitvi obeh stvarnosti. V tem okviru nekateri izpostavijo slovenski centralizem in zapostavljenost zamejstva s strani osrednje Slovenije in zlasti "Ljubljane". Kakor se je izrazila informantka:

Tudi sama pravim, da iz Ljubljane vidijo morda še do Sežane, do Trsta pa že ne več. (Tavčar, 2003)

Kljub želji po večji pripadnosti in povezanosti s slovensko državo se informanti zavedajo, da so zgodovinske okoliščine, v katerih so zamejci živeli, zaznamovale njihovo delovanje in vplivale na sedanjo kulturno drugačnost. Zdi se, da je pol stoletja življenja v različnih političnih sistemih vtisnilo pečat tako v miselnosti kakor v življenju ljudi. Politična meja med Slovenijo in Italijo predstavlja mejo med mlado slovensko demokracijo in državo z daljšo demokratično tradicijo. Slovenska manjšina živi v tesnem stiku z italijansko kulturo, kar vpliva na vedenjske vzorce in kulturo. Različnost in deljenost sta opazni tudi na gospodarskem in znanstvenem področju. A kljub zavedanju, da je Slovence ločila drugačna zgodovinska izkušnja, si zamejci želijo pripadnosti k skupnemu kulturnemu in gospodarskemu prostoru. Del informantov postavi uresničitev enotnega slovenskega kulturnega prostora v prihodnost, v čas, ko bodo izbrisane politične meje, veliko jih poudari pomen vključevanja Slovenije v EU.

Stanje glede enotnosti slovenskega kulturnega prostora je v očeh informanta sledeče:

Želja je, da bi se vzpostavil enoten slovenski kulturni in vsakršen drugi prostor. Vendar nam dejstva kažejo, da ta prostor ni realiziran, že zaradi meje, ki je bila že od nekdaj najbolj odprta, vendar je vseeno predstavljala neko prepreko, omejitev za realizacijo. Za ustvarjanje

tega prostora potrebujemo tudi voljo in program, da se to uresničuje. Da se kombinirajo interesi, ki živijo v tem prostoru. V prihodnosti ne bo meja in neke omejitve bodo padle že s tem, vendar zaenkrat zaznavam ta prostor kot razdeljen. (Palčič, 2003)

Kulturno pa se mi zdi, da imajo ljudje celo en večvrednostni kompleks. Po eni strani bi si zelo želeli biti enakopravni, po drugi pa so zadovoljni s tem, da so nekaj posebnega, glede na to, da na Zahodu živijo že petdeset let. (Dolhar, 2003)

Informanti menijo, da bi enotnost slovenskega kulturnega prostora ugodno vplivala na razvoj slovenske kulture. Prednosti vidijo tako za zamejstvo kakor za Slovenijo – predvsem v vzajemnem bogatenju na vseh področjih. Z enotnostjo bi prišlo do večjega povezovanja in interakcije, do pretoka materialnih in kulturnih dobrin in s tem okrepitev narodne identitete. Naslednja informantka se je glede enotnosti slovenskega kulturnega prostora izrazila takole:

Menim, da je to lahko nekaj najbolj pozitivnega, kar bi okrepilo slovensko kulturo v najširšem pomenu besede. Predvsem zato, ker bi se na ta način povezal ta del slovenskega naroda, ki živi v matični domovini, s slovenskimi manjšinami, ki živijo za mejo, in bi se ta interakcija, medsebojna povezanost, če bi odpadle psihološke meje, zagotovo okrepila. (Šturm, 2003)

Problem upadanja narodne zavesti in šibkega narodnostnega osveščanja je za obstoj manjšine nadvse pomemben. Informant se je o tem izrazil takole:

Manjšina stoji in pade na tem, koliko se Slovenec čuti Slovenca. (Rebula, 2003)

POVEZANOST MANJŠINE S SLOVENIJO

Povojna ločitev manjšine od matične domovine je zadosten razlog, da se manjšina čuti kulturno drugačna. Slovenci v Italiji so relativno zaprt krog, zato so sodelovanja s Slovenijo redka oziroma omejena na ožji krog ljudi.

Razen redkih posameznikov, med katere spadam tudi sam, bi rekel, da je vključevanje v slovensko stvarnost zelo skromno. Na visokih ravneh prihaja do povezovanja. Bolj ko se spuščaš, manj je tega povezovanja. (J. Pirjevec, 2003)

Obstaja še zmeraj ta pregrada, o kateri sem govoril. Nek razred študirajočih ljudi obstaja, ki ima stike na visoki ravni, ki se vključujejo v osrednje slovenske institucije – znanstvene, študijske, pedagoške. Ob meji je premalo sodelovanja. Premalo sodelovanja med društvi. Zame ni dovolj, da se nek lovec vključi v lovsko družino v Komen ali Senožeče. Kulturni stiki, obiski preko meje, da bi hodili na razne večere, prireditve, ne le na osmice, ne le v trgovino. (Pahor, 2003)

V ta ožji krog ljudi spadajo tudi mladi, ki radi obiskujejo predvsem Ljubljano. Cestna povezava je vse boljša, študij na ljubljanski univerzi zanimiv, zato mladi

vse pogostejše obiskujejo prestolnico, ki je zanje privlačna.

Ljubljana pa, opažam, dobiva predvsem v Trstu neko precej privlačno podobo. Predvsem mladi se odločajo za pogoste obiske Ljubljane, zlasti v poletnem času, ko je zelo živahna. Sedaj je tudi s cestnimi povezavami dostop enostaven. (Šturm, 2003)

To dejstvo sproža mešane občutke. Po eni strani je opazno zadovoljstvo zaradi širjenja in navezovanja stikov čez mejo, po drugi strani pa zaskrbljenost glede bega možganov. Novim diplomantom nudi mesto Trst skromne možnosti zaposlitve, zato se določeno število ljudi, ki so študirali na univerzi v Ljubljani, odloči poiskati službo tam.

Tukaj nimamo več možnosti nuditi priložnosti na delovnem in zaposlitvenem področju kot nekoč in ljudje iščejo možnosti tudi v Sloveniji. Imamo kar nekaj pomembnih izobražencev, ki so ostali v Ljubljani. Zato je pomembno zadeve urediti in pri tem bo odigrala pomembno vlogo primorska univerza, ker moramo skoznjo ustvariti tudi zamejske kadre. Vse je stvar načrtovanja. Moramo ustvariti pogoje, da lahko mladi kadri ostanejo pri nas. Marsikdo, ki nima po končanem študiju možnosti zaposlitve, se mora premakniti drugam, če želi delati na svojem področju. (Pavšič, 2003)

Večina informantov meni, da se manjšina vsaj deloma čuti povezana s Slovenci v Sloveniji, vendar pri tem obstajajo nekatere razlike in odtenki v doživljanju te povezave. Nekateri menijo, da npr. mladi zaznavajo precejšnje razlike v doživljanju sebe v primerjavi s sovrstniki iz Slovenije, drugi pa, da ravno mladi ljudje, študentje, ki so študirali v Sloveniji, ali tisti, ki so svoj študij že zaključili, čutijo visoko stopnjo povezanosti s Slovenci. Lahko bi torej rekli, da intelektualno delovanje večja stopnjo navezanosti z matično državo. Med informanti smo namreč pogosto zasledili mnenje, da intelektualno delovanje manjša ovire, ki jih predstavlja meja, na ta način pa se povečuje izmenjava in integracija. Pogosto smo zasledili mnenje, da se manjšina bolj čuti povezana s Slovenijo kakor Slovenija z manjšino.

Glede občutkov (ne)enakopravnosti v primiravi s Slovenci v Sloveniji pa si slovenski Tržačani niso enotni. Del informantov se čuti v vseh pogledih enakopravne in enakovredne Slovencev v Sloveniji, v nekaterih pogledih celo naprednejše.

Tukaj smo bili zmeraj na prepihu in pod nekimi pritiski, zato smo se bili prisiljeni obračati k drugim kulturam – k nemški, italijanski, da smo podpirali lastno identiteto. Zmeraj smo nastopali enakovredno, z rami ob rami z osrednjo Slovenijo, z osrednjo slovensko literaturo in nismo imeli nobenih kompleksov. (Pangerc, 2003)

Vsi informanti pa so izpostavili različnost, ki je pogojena z življenjem v različnih političnih sistemih in v različnem kulturnem okolju. Zamejci se zavedajo pomena kulturnih organizacij in tradicije. Zaradi svoje

dvokulturnosti in vztrajnosti, ki jim je kljub nasprotnim tokovom večinske družbe pomagala pri ohranitvi lastne identitete, se čutijo bogatejše.

Rekel bi, da je zamejstvo mnogo bolj kulturno institucionalizirano kakor Slovenija. V smislu, da se mnogo več ljudi udeležuje prireditev, čeprav to pogosto počno iz čuta dolžnosti. Tudi to je prisotno, čut pripadnosti, občutek, da je potrebno držati skupaj. Rezultat tega je tudi nadpovprečna kulturna institucionalizacija ... (Kalc, 2003)

Po mojem ne gre izenačevati, ker je tukaj sistem drugačen, in smo mi, ... drugače gledamo tudi na stvari, iz enostavnega razloga, ker smo že od malega v stiku z dvema kulturama in mislim, da ne moremo izenačevati našega stanja s tistim iz, ... recimo centra Slovenije, in mislim, da to tudi ni težnja oziroma želja. Pač, stanje, v katerem živimo, živimo in doživljamo drugače, samo mislim, da nimamo ne vem kakšne želje, da bi živeli tako, kot recimo dojemajo kulturo in jo živijo v Ljubljani, ker pač vsak od nas misli in se razvija po svoje. (Repinc, 2003)

NOTRANJI KONFLIKTI MANJŠINE

Poleg težav, ki jih za Slovence v Italiji glede sodelovanja z matično domovino povzroča politična meja, je težave mogoče zaznati tudi v manjšini sami. Vsi intervjuvanci zaznavajo kulturno in politično delovanje slovenske manjšine kot deljeno. Manjšina se namreč ideološko deli na dva pola, na dve krovni organizaciji, ki se svetovnonazorsko razlikujeta in v sebi združujeta različna kulturna, športna, gospodarska društva. To sta laična Slovenska kulturno-gospodarska zveza in katoliško usmerjeni Svet slovenskih organizacij. V preteklosti je bilo njuno delovanje izrazito ločeno, v današnjem času pa prihaja do medsebojnega dialoga, integracije in skupnega nastopanja v za manjšino pomembnih stvareh. Manjši del informantov pa je izrazilo mnenje, da povezovala še zmeraj ni dovolj, zlasti v političnem, strankarskem delovanju. Informantka stanje na področju delovanja slovenske manjšine vidi tako:

Ni enotno. Gre za več struj. Še zmeraj je prisotna ideološka in politična delitev – na eni strani katoličani, na drugi levica. Opaziti pa je neko zbliževanje. Prihaja do zbliževanja, kar se mi zdi zelo pozitivno in zelo pomembno za nacijo. Obe krovni organizaciji večkrat nastopata skupno. To opažamo v zadnjih letih in se mi zdi zelo pozitivno. Še zmeraj pa obstaja deljenost, ki je ne bo mogoče tako lahko premostiti, saj to obstaja v glavah ljudi in se vleče od leta 1945 naprej ter je zelo močno zakoreninjeno. V zadnjem času pa se na srečo opažajo neki premiki. (M. Pirjevec, 2003)

Kljub opaznim premikom na bolje pa velika večina izprašanih ocenjuje, da neenotnost še vedno zelo slabo vpliva na ohranitev manjšine. Zlasti politična neenotnost naj bi slabo vplivala nanjo. Pri tem sta kot slabilni

označeni zlasti strankarska delitev in neenotnost na volitvah, ki otežujeta uveljavljanje manjšinskih interesov. Slovensko volilno telo se namreč deli med razne stranke in pogosto se interese strank postavlja pred interese manjšine. Večja enotnost, zlasti v določenih političnih pogledih, bi pomenila večjo moč in boljše pogajalsko izhodišče pri uresničevanju zahtev manjšine.

Sem mnenja, da vsaka neenotnost manjšini škodi. Škodi že nekemu narodu, manjšini pa še toliko bolj, ker potrebuje skupno razmišljanje. Žal mi je, da ne moremo na strankarskem nivoju najti podobnega načina za sodelovanje, kakor smo ga našli na nivoju civilne družbe. Te enotnosti na političnem nivoju ni, zato plačujemo davke na volilnih preizkušnjah, ko našo volilno moč razdelimo in nismo učinkoviti. To gotovo ni dobro. Pluralnost je resda pozitivna, vendar se moramo združiti, ne glede na razlike. Potreben bi bil bipolaren pristop k zadevam. (Pavšič, 2003)

Po mnenju informanta je neenotnost skrajno negativno vplivala tudi na asimilacijo:

Seveda. V povojnih letih je bilo v Trstu 7500 Slovencev, sedaj jih je le 3500, pomeni, da se jih je 4000 asimiliralo. Zaradi naše neenotnosti. (Toscano, 2003)

KULTURNE DEJAVNOSTI IN NJIHOV VPLIV NA OHRANJANJE ETNIČNE IDENTITETE

Glede kulturnega življenja Slovencev v zamejstvu so si informanti enotni, da je dovolj razvito. Tako v mestu kot na podeželju je veliko prireditev. Razne kulturne ustanove in društva imajo pri ohranjanju slovenske nacionalne identitete v zamejstvu zelo močno vlogo. Upamo si trditi, da narodno zavedni pripadniki manjšine doživljajo svoje sodelovanje v raznih ustanovah in društvih skoraj kot dolžnost.

Menim, da smo včasih še preveč organizirani, saj s tem ohranjamo tudi našo identiteto. Biti član pevskega zbora pomeni želeli ohraniti slovensko identiteto in ne le navdušenje nad petjem. (Pavšič, 2003)

V grobem se kulturno delovanje v zamejstvu deli na profesionalno institucionalizirano delovanje in na mrežo ljubiteljskih društev. Večina društev se spopada s težavami, ki so povezane s financiranjem.

To so razne kulturne zveze, društva, kmečka zveza idr. ... veliko jih je, slovensko tkivo je čisto prepredeno z ustanovami. Te so vse manjše, ampak pripomorejo k našemu ohranjanju. (Maver, 2003)

Osrednje ustanove, ki so pomembni ustvarjalci kulturnega življenja v zamejstvu, so: Slovensko stalno gledališče, Glasbena matica, Narodna in študijska knjižnica, Slovenski raziskovalni inštitut, Deželni zavod za poklicno izobraževanje, glasbene šole, pevski zbori idr. Velik pomen pri oblikovanju in ohranjanju kulturnega življenja imajo tudi mediji: radio Trst A, časopis Primorski dnevnik, katoliški časopis Novi glas itd. K ohranjanju slovenske kulture prav tako pripomorejo tudi

razna športna društva, ki delujejo pod okriljem Zveze športnih društev. Mreža ljubiteljskih društev – pevskih, gledaliških, dramskih skupin za odrasle in otroke – je močna predvsem na vaseh. Ker pa sloni na organizacijskih sposobnostih določenih ljudi in skupin, je zelo neenakomerno porazdeljena. Na splošno bi lahko rekli, da na obrobju mesta prevladujejo društva, v Trstu pa razne strokovne kulturne ustanove in zveze.

Kulturno življenje Slovencev v zamejstvu je razvito, kulturna razvejanost je velika, ljudska kultura je zelo razširjena, bolj kot po Sloveniji. Tukaj imamo po vsaki vasi eno ali dve društvi ... Včasih se vprašam, kako je možno tolikšno število prireditev in kdo jih organizira. (Maver, 2003)

Kljub zadovoljstvu z današnjo kulturno organiziranostjo je danes manj društev in manj članov kot nekdaj. Zaradi demografskega upada in skromnejših finančnih sredstev so prireditve v vaseh bolj ljubiteljske, njihova organizacija je prepuščena prostovoljcem. Velika ovira pri razvijanju kvalitetnega življenja in kulturne rasti je torej pomanjkanje sredstev, kar je krivo tudi za prostorske stiske.

Kar jaz vem, ima knjižnica prostorsko stisko, kar silno omejuje učinkovito dejavnost. (Pahor, 2003)

Jaz sem v našem društvu od 68. leta in vedno sem delala prostovoljno. In še dajala iz svojega žepa, da je šla stvar lahko naprej. (Piciga, 2003)

Med pomembnejšimi akterji kulturnega življenja omenimo še šole, ki ima pomembno vlogo pri vzgoji pripadnikov slovenske manjšine in torej bodočih nosilcev slovenske kulture. Tisti pripadniki manjšine, ki so hodili v slovenske šole in ki imajo narodno zavedne starše, bodo najverjetneje zavednejši od tistih, ki so hodili v italijanske šole in katerih starši niso vztrajali z ohranjanjem slovenskih korenin.

Govoriti o zavesti je zelo težko, saj je to nekaj zelo individualnega. V kakšnega zavednega Slovenca zrasteš, je odvisno od družine. Šola naj bi imela pri tem dopolnilno vlogo. (Toscano, 2003)

Pri oblikovanju narodne zavesti ima za del manjšine pomembno vzgojno in izobraževalno vlogo tudi cerkev. Pomemben delež prispevajo še številni posamezniki, ki s svojim znanstvenim delom prispevajo k ohranjanju kulturne identitete.

Institucije so varne, ker dajejo streho, dajejo možnost uveljavljanja kulturnikom, vendar so kulturniki oz. znanstveniki tisti, ki so pomembni – vsi, ki se ukvarjajo z znanjem, kulturo v širšem pomenu besede. V kakšni obliki pa se to odvija, ni na prvem mestu. (Kalc, 2003)

Kot smo že omenili, je kulturno življenje v mestu drugačno od podeželskega, saj gre za razliko med profesionalno in ljubiteljsko kulturo. V Trstu so Slovenci manjšina, medtem, ko so na podeželju pogosto večina. Dejavnosti, ki potekajo v občinah Dolina ali Zgonik, so namenjene večini, torej Slovencem. V mestu nagovarjajo tudi italijansko govorečo večino. Na podeželju so

ljudje bolj povezani, pomen skupnosti in običajev je bolj poudarjen, prireditve so bolj obiskane. Z vpetostjo v mestni način življenja je globalizacija in z njo povezana potrošniška ponudba širša, kot piše Trstenjak: "V takih sklopih mednarodnih silnic in njegovih trendov se nam izkaže problem asimilacije manjšine in njenega raznarodovanja, ko v ljudeh zmanjkuje narodne samozvesti, samo kot eden od pojavov sodobne splošne krize identitete." (Susič, Sedmak, 1983, 8). Ta splošna kriza identitete in stalen stik z dominantno kulturo povečujeta možnost za simlacijo.

V nasprotnosti z mestom je na podeželju slovenščina lahko vsakdanji pogovorni jezik. Pripadnost manjšini pa je najbolj vidna v uporabi jezika. Kot nadaljuje Trstenjak: "Kdor govori jezik manjšine, se s tem nehoti razglasa za njenega pripadnika." (Susič, Sedmak, 1983, 8).

Zdi se mi, da je podeželje še bolj živahno kakor samo mesto, saj so kulturna društva tam dokaj živahna, medtem ko jih v mestu sicer imamo – npr. Klub slovenskih izobražencev, ampak vanj zahajajo zmeraj isti ljudje in te večere obiskuje malo ljudi. Tako se mi zdi, da je podeželje bolj živahno, tudi zato, ker je kompaktno naseljeno s Slovenci. V mestu je drugače, obstaja večja razpršenost in Slovenci v mestu nismo tako povezani, kot so na podeželju na kulturnem področju. Nivo kulturnih prireditev je drugačen. Na podeželju je vse bolj enostavno. Kljub temu je pomembno to, da ljudje živijo skupaj in se čutijo kot skupnost. To ohranja zavest. V mestu je bilo povezovanje zmeraj bolj problematično, v zadnjem času pa se mi zdi še veliko bolj. (Pirjevec, 2003)

Po mnenju slovenskih tržaških kulturnikov je visoka narodna zavest manjšine ena od njenih ključnih vrlin, saj bi se brez visoke zavesti sčasoma manjšina neizogibno stopila z večinsko kulturo. Občutek etnične ogroženosti lahko še posebno pozitivno vpliva na visoko etnično zavest.

Kdor je ostal zaveden in svoje slovenstvo neguje, ima močno zavest. Močno, ker ve, da se mora zelo truditi za ohranitev. Ta trud je nekaj, kar ga obvezuje in oblikuje njegovo življenje v dobrem in slabem. Ker je to tudi obsedenost, je nekakšna bolezen. (Palčič, 2003)

Rekel bi, da je zavest visoka zato, ker to spada v dinamiko manjšine. Ne predstavljam si manjšine, ki ne bi imela visoke narodne zavesti. Bi je ne bilo več, bila bi asimilirana. (Pavšič, 2003)

Kljub zavedanju, da ohranitev manjšine kaže na določeno stopnjo narodne zavesti, splošno stanje zbujajo skrb. Italijanska kultura je vplivna, poskusi dejavnega ohranjanja slovenske zavesti pa se pogostokrat izkažejo za naporno plavanje proti toku.

Pred leti je bila zavednost večja, danes je manjša. Jaz sem v Škedenju 50 let in vem, kaj je to asimilacija, padanj – v šoli, v naših zavestih, krčenje števila ljudi v naši cerkvi. Bodočnost je odvisna od vsakega posameznika in od tistega, kar mi dajemo človeku, naj bo to naš tisk,

šola, društva ... Vedno upamo, moramo graditi za bodočnost, odvisno pa je od tega, koliko se vsak človek sam odziva. Morda bomo morali pasti do najnižje ravni, potem bomo spet vstali. (Jakomin, 2003)

Med informanti je mogoče zaslediti negativno nastrojenost do Slovencev, ki so se svojemu slovenstvu odpovedali. Za zamejce, ki so izgubili svojo zavest, je značilna menjava pogovornega jezika, poitaljančitev priimka, vpisovanje otrok v italijansko šolo in zamolčanje lastne etničnosti.

Pred leti so se nekateri, med drugim imam tudi jaz take sorodnike, sramovali svojega slovenskega priimka. Tudi zaradi politike. Če si včasih v Trstu govoril slovensko, ti je kdo lahko rekel "ščavo", zdaj tega ni več. Jaz v službi z Italijani govorim slovensko in se smejemo. Imam pa sorodnike, ki še vedno ne govorijo slovensko. (Vodopivec, 2003)

Po mnenju informantov, so med mladimi asimilaciji podvrženi predvsem tisti, ki svoje študijske poti niso nadaljevali v Sloveniji. Zaradi poplave potrošniške kulture, vsiljivosti medijev in globalizacije ter mešanih zakonov se je mlajša zamejska generacija približala italijanski oz. kot se je izrazila ena od informantk: "Mladi so bolj mednarodni." Opazna je razdvojenost: na eni strani bojazen, da njihova zavest strmo pada in da se stapljajo z italijansko kulturo, na drugi strani mnenja, da je zamejska mladina zavedna. Ali kot je razvidno iz naslednjih pričevanj:

Mladi pozabijo na svoj jezik in najraje govorijo v italijanskem tržaškem narečju. Za bodočnost nisem prav optimistična in menim, da se bo ta proces upadanja nadaljeval. (M. Pirjevec, 2003)

Zdi se mi, da se je danes zavest povečala tudi med mladino. Pred leti so bila obdobja, ki bi jih lahko označila za hladna, posebej med mladimi, sedaj pa čutim, da se nam približujejo, da se vključujejo v društva, v razne manifestacije. Mislim, da se ta zavest, ki je bila dolgo potisnjena nazaj, spet zbujajo. (Piciga, 2003)

USTANOVITEV TRETJE SLOVENSKE UNIVERZE NA PRIMORSKEM IN NJEN POMEN ZA SLOVENSKE TRŽAČANE

Informanti so enoglasni, da je bila ustanovitev tretje slovenske univerze na Primorskem nujna in da predstavlja veliko pridobitev tako za Primorsko kot za zamejstvo. Sprejemajo jo z navdušenjem, saj si obetajo okrepitev nacionalne in kulturne zavesti ter večjo možnost intelektualnega razvoja, sodelovanja in zaposlitve. Nena zadnje gre za način oblikovanja močnega kulturnega centra, ki bo privabil Slovence z obeh strani meja. Obenem bo ta univerza odprla študijske programe, ki jih v manjšinskem prostoru ni, recimo program slovenistike. Nekateri informanti so dali zanimive napotke za delovanje univerze, najpomembnejši in najpogostejše izražen pa je ta, da bo njen uspeh odvisen predvsem od njene kvalitete.

Tretja univerza je strateškega pomena za ta prostor, ne bi rekel, da samo za slovenski. Rekel bi, da za prostor v celoti. Italijanski in hrvaški. Ker je postavljena v prostor, ki ima neke posebnosti, ki se razlikuje od "kranjskega", osrednjega slovenskega prostora, od italijanskega prostora. Zato je tukaj neko območje, kjer je bilo to nujno narediti. (Kalc, 2003)

Tržaški Slovenci bomo dobili center, ki nas bo boljše, tesneje in predvsem čustveno povezal z matično domovino. (Švara, 2003)

Prav tako vsi informanti soglašajo, da bo privlačna za pripadnike manjšine, še posebno, ko bo Slovenija postala članica EU in ne bo več birokratskih težav. Posebno zanimiva bo za pripadnike slovenske manjšine, saj bodo študenti ves čas v stiku s popolnoma slovenskim okoljem.

Za naše študente bo zelo koristna. Kvaliteta našega jezika je vedno slabša. Ne zato, ker ne bi skrbeli za jezik, temveč zato, ker je pri naših mladih veliko vplivov, veliko dvojezičnosti, veliko mešanih družin in je stik s čisto slovenskim študijskim ambientom za nas izredno koristen. (Padovan, 2003)

Po mnenju informantov ima Koper kot novo univerzitetno mesto možnosti, da postane novo žarišče kulturnega delovanja za Slovence z obeh držav. Medtem ko je v zadnjih letih Trst v fazi gospodarskega in demografskega upadanja, pa je Koper v fazi močnega razvoja na vseh področjih, tako gospodarskem kot kulturnem. S skupnimi močmi ter ob obojestranskem spoštovanju in priznavanju bi mestoma lahko uspelo ustvariti močno kulturno-gospodarsko središče.

Med Koprom in Trstom bo zagotovo prišlo do rivalstva, sedaj ko ne bo več meje. Kdo bo znal uloviti čas in determinirati ta prostor? Osebnost pa mislim, da ima Koper zelo veliko možnosti, da postane tako središče. (Šturm, 2003)

Čeprav živimo v Trstu, ki je lepo mesto, je pa žal pod Italijo samo izgubljal. Če je bil Koper prej le kozji otok, Trst pa velik emporij, se mi zdi, da se zadnjih 50 let stanje obrača. Koper je postalo mesto, okno v svet za svoje zaledje, Trst pa je postal kozji otok. To so dejstva, in če bi Slovenija ne šla naprej v Evropo, bi Trst verjetno nadaljeval po tej poti hiranja. (Maver, 2003)

Nekaj informantov je glede vloge, ki naj bi jo imela univerza, skeptičnih, saj se jim zdi to prevelik zalogaj za tako majhno mesto, kot je Koper. Kulturni center potrebuje veliko dejavnosti, ki jih v Kopru ni mogoče najti – Koper ima le eno večjo knjižnico, eno gledališče v nastajanju, en muzej in nekaj galerij, kar je veliko premajhna ponudba za bodoče središče slovenske kulture. Tržaški Slovenci so na Trst in njegovo (slovensko) kulturno dejavnost zelo ponosni in bi se težko sprijaznili z novim kulturnim središčem kjerkoli drugje. Koper bi bil, bolj kot središče samo slovenske kulture, primeren za stičišče več kultur, slovenske, italijanske in hrvaške, s čimer se je mesto ponašalo že v preteklosti. Ravno ta

večkulturnost bi lahko postala razpoznavni znak Kopra.

Koper? Ne, jaz, ne vem, jaz mislim, da ne. Mislim, da ne, zato ker je Koper premajhno mesto, mislim da tudi iz zgodovinskih razlogov. Na začetku dvajsetega stoletja je bil Trst največje slovensko mesto. Kar pomeni, da je imelo več Slovencev mesto Trst kot sama Ljubljana. To pomeni, da kulturni center, zgodovinski center je za Slovence Trst. In dvomim, da se bo to lahko spremenilo. (Kralj, 2003)

Ne vem, glede na to dvojno vlogo, ki jo ima Koper tako za Slovence kot za Italijane, bi jaz težko videla Koper kot središče samo slovenske kulture, ker v Kopru pač ne moreš mimo italijanske kulture in hrvaške. Kar se tiče slovenske kulture, je po mojem ena prestolnica in to je Ljubljana. Koper bi si po mojem moral nadeti večkulturno obleko in ne staviti samo na slovenstvo, poglobiti bi moral vse tisto, kar je bil Koper v preteklosti, in ne samo mesto, tudi okolica, se pravi neko stičišče različnih kultur, italijanske, slovenske, hrvaške, ker je to v bistvu tudi po mojem zahteva teritorija. Po mojem mora Koper ostati to, kar je, stičišče več kultur, z oknom tudi na Mediteran, se pravi širše odprto. Ne bi jaz omejevala Kopra samo na eno kulturo. (Repinc, 2003)

SKLEPNA RAZMIŠLJANJA

V času nekdanje Jugoslavije je bila slovenska manjšina v Italiji ena od pogajalskih točk med dvema velikima državama, Jugoslavijo in Italijo. Protitež je bila italijanska manjšina na jugoslovanskih tleh, v senci pa ves čas nostalgija po Istri, Dalmaciji in Kvarnerju, ki jih je dobila Italija po prvi svetovni vojni. Nova država Slovenija je pogajalsko šibkejša in to se kaže tudi v njeni opori manjšini. Ignoriranje manjšine s strani politikov pa je za seboj potegnilo ignoriranje s strani kulturnikov in gospodarstvenikov, kar pomeni, da se je pomen politične meje razširil z materialne na duhovno sfero. Politična meja, ki je ozemeljska realnost, združuje ljudi v skupnost na materialni ravni. Narodna meja, ki je le simbolna, združuje ljudi v skupnost na duhovni ravni. A Slovenija kot politično ozemlje briše Slovenijo kot nacionalno ozemlje. Slovenec iz države Slovenije zataji Slovence, ki živijo drugje, pa čeprav je ta drugje enako dolgo poseljen s Slovenci kot država Slovenija. Slovensko nesprejemanje ljudi onstran državne meje bi lahko označili kot neke vrste ksenofobijo, ki pa je v našem primeru nekaj čisto posebnega, saj je usmerjena proti lastnim ljudem, ki pa imajo to "smolo", da živijo onstran državne meje. V številnih slovenskih zakonih, ki zadevajo kulturo, slovenske kulturne ustanove v zamejstvu sploh niso omenjene. Na ta način državna oblast oži slovenski kulturni prostor na ozemlje sedanje Slovenije. Bojan Brezigar, glavni urednik slovenskega tržaškega dnevnika piše: "Medtem ko je Slovenija v zadnjih desetih letih vendarle z vrsto zakonov posegla na to področje, je slovensko manjšino deložirala na zunanje mini-

strstvo, parlament pa ji je namenil zgolj resolucijo. Posledica tega je siromašenje kulture v zamejstvu, njenih dejavnosti in njenih ustanov. In prav nič ni videti, da bi se z bližanjem širitve Evropske unije ta trend spreminjal; nasprotno, človek ima pogosto vtis, da se kulturna Slovenija zapira sama vase, deklarativno v zaščito nekakšne ne dovolj jasno definirane slovenske identitete, dejansko pa v prekrivanje naroda z državo in v spreminjanje narodne ali bolje narodove kulture v državno kulturo (Brezigar, 2002). To pa je po njegovem mnenju prav nasprotno od trenda, ki ga zahteva evropski integracijski proces: evropsko identiteto, ki naj bi jo sestavljale dejanske in ne fiktivne kulturne identitete. Nadaljuje: "Spreminjati slovensko kulturo v kulturo Slovenije pomeni ustvarjati fiktivno kulturno identiteto, za nameček pa še izločati tiste dele identitete, ki so zaradi neugodnih zgodovinskih okoliščin ostali marginalni."

Sprašujem se, ali je v času združevanja evropskih držav tako ravnanje smiselno. Med tremi slovenskimi središči Mariborom, Ljubljano in Trstom je Trst najstarejši, Slovenija pa se mu kljub temu odpoveduje.

Morda je ravno zato za tržaške Slovence vzpon Kopra na področju gospodarstva, šolstva in znanosti zelo pomemben. Koprski ZRS in primorska univerza sta privabila številne slovenske znanstvenike iz zamejstva in postajata resnični sedež Slovencev z obeh strani meje. Z ZRS-jem se primorsko podeželje, po Pirjevčevo "intelektualna puščava", razvija v središče dela Slovenije, ki se z odmiranjem meje med Slovenijo in Italijo širi ter združuje Slovence v sredozemsko Slovenijo kot antipod celinski Sloveniji z Ljubljano v središču. Tako je spet jasnejša razlika, ki izhaja iz naravnih pogojev (morje) in zgodovinskih okoliščin (beneška republika, romanski vplivi in avstrijsko cesarstvo, germanski vplivi). Bližina dveh tako različnih svetov je izoblikovala dve različni slovenski identiteti, ki ju družijo eno, a ključno – jezik. Ta razcepljenost na dva svetova, sredozemskega in celinskega, ni pogubna, lahko pa nas obogati.

Pa vendar ne moremo mimo dejstva, da vzpon Kopra na račun Trsta pomeni oženje Slovenije. Trst je Ivan Cankar imenoval pljuča Slovenije in je bil še pred sto leti največje slovensko mesto. V Trstu je še danes več slovenskih izobražencev kot v Kopru, saj je imel Trst skozi zgodovino močan slovenski pečat, medtem ko je Koper postal slovensko mesto šele leta 1954. Koprsko izobraženstvo ni primorsko, priseljeno je iz celinskega dela Slovenije in od drugod, njihova kultura nima korenin v teh krajih. Medtem ko je tržaško izobraženstvo v Trstu mediteransko in globoko zakoreninjeno v teh tleh.

A tržaški Slovenci so za Slovenijo zanimivi izključno s folkornega zornega kota, kar odraža tudi poraz na gospodarskem področju. Slovenskih podjetnikov v mestnem središču je vse manj. Trdno pa stojijo kmetje na tržaškem podeželju, ki se najbolj trmasto borijo proti asimilaciji. Tako je Slovenija usmerila svojo pozornost v slovenske vasi na Tržaškem, zanima jo kmečka folklor, zanemarija pa mestno tržaško Slovenijo. Kar ne pomeni, da se bo njihova kultura izbrisala, saj se že stoletja relativno uspešno borijo proti najrazličnejšim asimilacijskim in zatiralnim procesom, pač pa jih bo pripeljalo do tega, da bodo obstajali izključno le še kot folklor (postali bodo nekakšni naši Indijanci – ostali bodo njihovi kraška "ohcet", osmice, štrukliji in drugi običaji).

Z vedno večjim meddržavnim in medregionalnim sodelovanjem, z združevanjem držav v nadnacionalne integracije, torej nenazadnje tudi z vstopom Slovenije v EU, bi lahko rekli, da se pomen nacionalne države po eni strani zmanjšuje. Ljudje se vedno bolj identificirajo s transnacionalnimi vrednotami. Globalizacija, ekonomski tokovi, kriza in ekološki problemi so že zdavnaj preskočili meje nacionalne države (Rizman, 1990, 90). Po drugi strani pa nacionalna država ostaja pomembna, posamezniku predstavlja referenčno točko, zagotavlja mu mir, nudi mu torej psihološko in socialno varnost. Nadnacionalna politična ureditev torej ne more čisto zamenjati ali celo ukiniti države, obe skupaj pa bi morali biti naklonjeni sožitju in medsebojnemu bogatenju narodov in nacionalnih manjšin.

Glede na pogovore s tržaškimi slovenskimi kulturniki lahko rečemo, da se zanimanje slovenske države in njenih državljanov za Slovence ustavi na politični meji. Kje se bo zanimanje ustavilo, ko meje ne bo več? Se bo torej Slovenija po vstopu v skupni evropski dom kljub temu znala bolje povezati s tistimi, ki danes živijo za mejo in ki jih je zgodovina postavila v enkratno stanje, da obvladajo dva jezika, poznajo dve kulturi in lahko živijo v dveh družbeno-gospodarskih sistemih. Ti ljudje so bogastvo, ki bi ga morali prepoznati, in prostor, na katerem živijo, bi bil vreden izredne pozornosti.

Upajmo, da bomo z vključitvijo Slovenije v EU pričakali pozitivne učinke na položaj slovenske manjšine. Mislimo na lažje kulturno, izobraževalno, znanstveno, politično in infrastrukturno sodelovanje s Slovenijo. Ustanovitev primorske univerze je že dober korak, za katerega upamo, da bo resnično izpolnil želje po okrepitevi nacionalne in kulturne zavesti ter večjo možnost intelektualnega razvoja, sodelovanja in zaposlitve za Slovence z obeh strani državne meje.

ON EQUATING CULTURAL AND POLITICAL SPACES: THE CASE OF THE SLOVENE INHABITANTS OF TRIESTE

Jasmina KOZINA

SI-1000 Ljubljana, Ulica talcev 5

e-mail: jasmina@arhem.si

SUMMARY

With the present text, which is a result of an analysis of thirty exhaustive interviews with Slovene artists and cultural workers of Trieste, carried out within the framework of the project "National and Cultural Identity in the Area of Slovene-Italian Cultural Contact in European Integration Processes" conducted by the Science and Research Centre of Koper, we wished to check the vitality of the national identity of Slovene inhabitants of Trieste. We found out that due to historical facts that had negative consequences on the minority economy and thereby on the demographic status and the feelings of ethnic affiliation, and due to the Slovene state's equating the political space with the cultural one, the situation among the Slovenes in Trieste, as far as preservation of ethnic identity is concerned, is under huge pressure. There are two ways that could possibly lead to better living conditions for the Slovene minority in Italy from the viewpoint of the preservation of its ethnic identity: on the one hand, a cultural branching out, promoted by the power of Slovene societies and institutions in Trieste, and the foundation of the University of Primorska.

On the basis of the interviews made we have concluded that the situation of the Slovenes in the Trieste area began rapidly deteriorating upon the disintegration of Yugoslavia, which was, compared to Slovenia, a stronger state and was also better connected with its minority. As a consequence, this led to a weakening of the minority economy and thereby of the Slovene national identity as well. The present unfavourable situation of the minority is also a result of the alienation from the country of origin, both in the cultural as well as in the scientific and economic areas. The Slovene cultural area is being wrongly equated with the Slovene state area and does not include the Slovenes living in border areas outside the Slovenian state. The members of the Slovene minority in Italy wish to be acknowledged by their home country Slovenia, they wish to be noticed and invited to participate. The Minority Protection Act is not being enforced in Italy; equality of rights does not exist. In everyday life, the Slovene minority finds itself in constant conflict with the majority culture and in a continuous battle to assert its own rights and interests. This inevitably leads to a process of assimilation and consequently into a demographic decline. Furthermore, the minority is being weakened by its internal discords and political fragmentation, which makes it unable to succeed in asserting rights either on the Italian or on the Slovene sides. The minority feels threatened by the majority culture and neglected by its home country, towards which its members feel a certain superiority, stemming from life in different political and cultural systems. As far as cultural life of the Slovenes abroad is concerned, all the informants concur that in comparison with the past there are fewer events both in the cities as well as in the country, but still enough and probably more than in Slovenia; though they are concerned about the decrease in quality as a consequence of straitened circumstances. It is their opinion that the level of culture would rise with subsidies from the Slovene state. In fact, most of the informants recognised as one of the more important factors in preserving Slovene national identity various professional and amateur cultural institutions, whose operation is subject to financial possibilities. Since they provide opportunities and space for the meeting of Slovene inhabitants of Trieste they are very important for the preservation of the minority. Another boost for the national and cultural awareness as well as a greater possibility for intellectual development, cooperation and employment is, in the opinion of the members of the minority, the newly founded University of Primorska.

Key words: minority, identity, culture, ethnicity, the Slovenes, Trieste

LITERATURA

Anderson, B. (1998): Zamišljene skupnosti. O izvoru in širjenju nacionalizma. Ljubljana, Studia humanitatis.

Brezigar, B. (2002): Prispevek k razpravi o temi: Evropska, nacionalna in regionalna identiteta v Evropski uniji,

Forum o prihodnosti Evrope. <http://evropa.gov.si/aktualno teme/2002-02-27/govori-clanki/govor-brezigar-02/> (2006-10)

Fonda, P. (1994): Slovenska nevarnost: privid ali reničnost?. Pretoki, 2. Gorica, 41.

Južnič, S. (1991): Ideologija razvoja. Teorija in praksa, 26, 10–11. Ljubljana, 1186.

Komac, M. (1999): Varstvo narodnih skupnosti v Republiki Sloveniji. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja.

Kurdija, S. (1996): Socialna postmodernizacija: pogoji oblikovanja novih družbenih identitet. Teorija in praksa, 33, 5. Ljubljana, 803.

Praprotnik, T. (1999): Ideološki mehanizmi produkcije identitet; od identitete k identifikaciji. Documenta. Ljubljana.

Rizman, R. (1997): Izzivi odprte družbe: sociološki komentarji (1989–1996). Ljubljana, Liberalna akademija.

Rebula, Alojz (1956): Vinograd rimske cesarice. Mari-bor, Obzorja.

Rizman, R. (1990): Nacionalna država kot sociološki problem. Družbene razprave, 7, 9. Ljubljana, 82–91.

Rovan, J. (1996): Evropa domovin ali evropski narod?. Nova revija, 15, 167. Ljubljana, 104–111.

Sedmak, M. (2003): Kri in kultura. Etnično mešane zakonske zveze v slovenski Istri. Knjižnica Annales majora. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno raziskovalno središče Republike Slovenije.

Susič, E., Sedmak, D. (1983): Tiha asimilacija. Psihološki vidiki nacionalnega odtujevanja. Trst, Založništvo Tržaškega tiska.

Štrukelj, I. (ed.) (2000): Kultura, identiteta in jezik v procesih evropske integracije. Ljubljana, Društvo za uporabno jezikoslovje.

Van Der Berghe, P. (1991): Biologija nepotizma. V: Rizman, R. (ed.): Študije o etnonacionalizmu. Ljubljana, Knjižnica revolucionarne teorije, 79–107.

Zavratnik Zimic, S. (1998): Pogovori s koroškimi Slovenci: o etnični identiteti, slovenščini, dvojezični vzgoji in samopodobi. Celovec – Ljubljana – Dunaj, Mohorjeva družba.

Zavratnik Zimic, S. (2002): Slovensko-hrvaški obmejni prostor: sociološki vidiki institucionalizacije državne meje. Doktorska disertacija. Ljubljana, 2002.

Žagar, M. (1992): Strategija in taktika zunanje politike "novih" (novonastalih) držav. V: Fink-Hafner, D., Strmčnik, B.: Nastajanje slovenske državnosti: zbornik referatov. Ljubljana, Slovensko politološko društvo, 8–9.

INFORMANTI

Dolhar, T. (2003): Tatjana Dolhar, r. 1974, študentka medicine. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Jakomin, D. (2003): Dušan Jakomin, r. 1925, duhovnik. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Kalc, A. (2003): Aleksej Kalc, r. 1957, zgodovinar. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Maver, M. (2003): Marij Maver, r. 1937, urednik revije Mladika. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Padovan, M. (2003): Milena Padovan, r. 1948, profesorica. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Pahor, S. (2003): Sergij Pahor, r. 1934, novinar, predsednik Sveta slovenskih organizacij. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Pangerc, B. (2003): Boris Pangerc, r. 1952, župan Občine Dolina. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Palčič, K. (2003): Klavdij Palčič, r. 1940, slikar. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Pavšič, R. (2003): Rudi Pavšič, r. 1952, predsednik Slovenske kulturno gospodarske zveze. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Piciga, D. (2003): Devana Piciga, r. 1935, učiteljica. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Pirjevec, J. (2003): Jože Pirjevec, r. 1940, zgodovinar. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Pirjevec, M. (2003): Marija Pirjevec, r. 1948, univerzitetna docentka. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Rebula, A. (2003): Alojz Rebula, r. 1924, pisatelj. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Repinc, M. (2003): Martina Repinc, r. 1961, raziskovalka. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Šturm, J. (2003): Jadranka Šturm, r. 1952, konzulka Republike Slovenije v Trstu. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Švara, D. (2003): Deziderij Švara, r. 1934, slikar. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Tavčar, Z. (2003): Zora Tavčar, r. 1928, pisateljica. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Toscano, D. (2003): Daniele Toscano, r. 1974, študent arhitekture. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

Vodopivec, M. (2003): Marko Vodopivec, r. 1974, železar. Ustno izporočilo. Magnetofonski zapis na Znanstveno-raziskovalnem središču Koper.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-04-12

UDK 811.163'366

K VPRAŠANJU ZAHODNE MEJE BALKANSKE JEZIKOVNE ZVEZE

Vlado NARTNIK

Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Inštitut za slovenski jezik Frana Ramovša,
SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: vlado@zrc-sazu.si

IZVLEČEK

Južnoslovanski jeziki se delijo na vzhodno in zahodno vejo po prvotni sorodnosti in drugotni podobnosti. Vzhodna veja namreč z neslovansko sosesčino sestavlja tudi jedro balkanske jezikovne zveze, nekaj balkanskih jezikovnih posebnosti pa prav tako sega v zahodno vejo.

Ključne besede: južnoslovanski jeziki, balkanska jezikovna zveza, oblikoskladje, svojilnost in določnost

INTEGRAZIONI ALLA QUESTIONE DEL CONFINE OCCIDENTALE DEL GRUPPO LINGUISTICO DEI BALCANI

SINTESI

Le lingue slave meridionali sono suddivise in orientali e occidentali, data la loro comune origine e la diversità di sviluppo. Il ramo orientale costituisce, assieme ai vicini non slavi, il centro del sistema linguistico dei Balcani, e alcune similitudini linguistiche balcaniche si estendono anche nel ramo occidentale.

Parole chiave: lingue slave meridionali, sistema linguistico balcanico, morfosintassi, categoria di possesso e determinatezza

Ko se jeziki med sabo razlikujejo, se hkrati družijo bodisi po prvotni sorodnosti bodisi po drugotni podobnosti. Po prvotni sorodnosti se južnoslovanski jeziki delijo na vzhodno in zahodno vejo. Oblikoslovno se ta delitev kaže najprej pri imenih ženskega spola v vzhodni posplošitvi nekdanjega trdodebelnega štetja tipa *dobra žena – dobri ženi* in v zahodni posplošitvi nekdanjega mehkodebelnega štetja tipa *dobra žena – dobre žene* (Ivič, 1994, 31), medtem ko se pri glagolih v sedanjiku kaže v vzhodnem razhajanju med nekdanjo vezivno in nevezivno spregatvijo tipa *az govorja (nie govorim) – az slušam (nie slušame)* ter v zahodni prevladi nekdanje nevezivne spregatve tipa *ja govorim (mi govorimo) – ja slušam (mi slušamo)*.

Vzhodni veji pripadata bolgarščina in makedonščina, zahodni pa do pred kratkim enotna srbohrvaščina in slovenščina. Srbohrvaščina je pri tem pomenila Srbom in Hrvatom skupni knjižni jezik, sloneč na večinsko govorjeni štokavščini ter prekrivajoč manjšinsko govorjeno čakavščino in kajkavščino. Ravno slednji dve sta spet zanimivi z vidika druženja večine južnoslovanskih in dela sosednih jezikov po drugotni podobnosti. Po drugotni podobnosti zlasti v oblikoskladju namreč slovanska bolgarščina z bolj severno neslovansko romunščino in slovanska makedonščina z bolj zahodno neslovansko albanščino sestavljata jedro balkanske jezikovne zveze, tako imenovane po samosvojih balkanizmih (Cyhun, 1981, 6), kakor so posestno-namerno-bivalno izražanje prihodnosti in razvezovanje nedoločnikov v odvisnike, privesno izražanje svojilnosti in določnosti ter predponsko stopnjevanje.

Iz podanega jedra, ki se v primeru južnoslovanskih jezikov krije kar z vzhodno vejo, segajo posamezni balkanizmi še v neslovansko gagauščino in novo grščino pa tudi v zahodno vejo južnoslovanskih jezikov (Neroznak, 1998, 62). Za posebno razprostranjen balkanizem veljata zlasti posestno-namerno-bivalno izražanje prihodnosti in razvezovanje nedoločnikov v odvisnike. Tako je recimo v bolgarščini trdilni prihodnjik sestavljen iz namernega člena *šte*, razvitega iz praslovanskega glagola *hъtѣti*, in sedanjika pregibnega glagola, medtem ko je nikalni prihodnjik sestavljen iz posestnega pomožnika *njama*, razvitega iz praslovanskega glagola *ne imѣti* tako, da mu sledi odvisnik s pregibnim glagolom (Dalewska-Greń, 1997, 377):

šte govorja	njama da govorja
šte slušam	njama da slušam

Podana protistava pravzaprav šele sledi predprihodnjiku, sestavljenemu iz zveze namernega člena *šte* in sedanjika ali prihodnjika bivalnega pomožnika *sm* oziroma *bъda* ter opisnega deležnika pregibnega glagola dovršnega vida (Maslov, 1981, 259):

šte sm progovoril -a -o njama da sm progovoril -a -o
šte bъda progovoril -a -o njama da bъda progovoril -a -o

V zahodni veji južnoslovanskih jezikov so razmerja bolj zapletena. Štokavščini in čakavščini pa tudi terščini in rezijanščini na slovenskem zahodu je na eni strani lastno namerno-bivalno izražanje prihodnosti (Steenwijk, 1992, 183), s tem da čakavščina s terščino in z rezijanščino nedoločnika v namernem prihodnjiku ne razvezuje v odvisnik kakor bolj ali manj štokavščina:

govorit ću	neću govoriti
hoću da govorim	neću da govorim

slušat ću	neću slušati
hoću da slušam	neću da slušam

Nasproti vzhodnemu predprihodnjiku pa gre tu že za soprihodnjik z bivalnim pomožnikom *budem* in opisnim deležnikom pregibnega glagola nedovršnega vida (Nartnik, 2004, 62):

budem govorio -la -lo	ne budem govorio -la -lo
budem slušao -la -lo	ne budem slušao -la -lo

V kajkavščini in slovenščini je na drugi strani prevladalo izražanje prihodnosti z bivalno klitiko *bom* (Lenček, 1996, 205), zato toliko bolj izstopa namerna množina *čmo zapet*, ki jo je pesnik France Prešeren vnesel v drugo kitico Zdravljice:

Komu narpred veselo
Zdravljico, bratje, čmo zapet?
Bog našo nam deželo,
Bog živi ves slovenski svet,
Brate vse,
Kar nas je
Sinov sloveče matere!

Podobno izrazita je namerno-bivalno-namerna razpostava prihodnjikov v uvodu in nadaljevanju ljudske pesmi Rošlin in Verjanko:

Kak hoče bit, kaj hočva strit?
Ti si premlad se oženit,
Jaz sem prestara se možit?

Se jutri bolno bom storila
In k sinu rekla, govorila,
Da boljši meni pred ne bo,
Da pila merzlo bom vodo,
Ki v črni gori se dobo.
Sin me je vbogal vselej rad,
K studencu hočem ga poslat.

Za nameček je kajkavščini in slovenščini lastno še razlikovanje med namernim in navadnim nedoločnikom (Lončarič, 1996, 108), kakor recimo med glagoli *spat* in *stat* po začetku ter glagolom *piti* na koncu navedene ljudske pesmi:

Zvečer z njim grede v kamro spat,
Verjanko gre pod okno stat.

Verjanko gre pod bukviso,
V Rošina sproži puščico,
Odpre mu žile z sabljico
In v svojo belo kanglico
Natoči vroče si kervi,
Z njo k materi domov hiti,
Besede take govori:
Želeli piti sinovo,
Zdaj nate kri Rošlinovo!

Hkrati s pojemanjem posestno-namerno-bivalnega izražanja prihodnosti pojema proti zahodu tudi klitično izražanje svojilnosti s privesnim dajalnikom v veznoglagolskih stavkih (Cyhun, 1981, 101):

Bašta mi e tehnik, a majka mi e lekarka.

Slovenski odmev takega izražanja bi bila vsaj polovična možnost svojilnega obrata *so ... sestrice, mu ... je brat* v Prešernovi pesmi V spomin Valentina Vodnika:

So zvezde sestrice,
Mu mesec je brat;
Ni dano mu ptice
Si ljubico zbrat.

Le da je svojilni obrat tu še naprej vključen v klitični niz veznoglagolskega stavka, medtem ko se privesni dajalnik s klitičnim nizom ne istoveti več. To je razvidno

iz prekrivanja naslednjih treh sevnoglagolskih stavkov (Maslov, 1981, 304):

Stojan go običa Marija.
Dadoh mu taja kniga na momčeto vi.
Kniga leži na masata.

V prvem stavku je klitični tožilnik *go* nadomestno izrazilo tožilnosti samostalnika *Stojan*, podobno kakor je v drugem stavku klitični dajalnik *mu* nadomestno izrazilo dajalnosti predložne zveze *na momčeto* s privesnim dajalnikom *vi*. Ko pa v tretjem stavku sledi še neposredna krajevnost predložne zveze *na masata*, se naravno izpostavi smiselna bližina med privesnim spolnikom *-to* in privesnim dajalnikom *vi* v drugem stavku ter privesnim spolnikom *-ta* v tretjem stavku (Cyhun, 1981, 95). Tako se zdi, da je smiselna bližina tudi izzvala iskanje nadomestnega izražanja tožilnosti in dajalnosti glagolsko sevanih samostalnikov s privesnim spolnikom. Slovenski predvesni člen je nasproti vzhodnemu privesnemu spolniku sploh izgubil pregibanje (Mološnja, 1998, 425, 426):

potok	→ ta tesni potok	potokът	→ tesnijat potok
reka	→ ta srednja reka	rekata	→ srednata reka
morje	→ ta široko morje	moreto	→ širokoto more

Iz vzhodne veje je v štokavščino naposled seglo tudi predponsko stopnjevanje v obliki posamičnih imensko-glagolskih sestavljenk tipa *naj-junak – naj-voleti* (Cyhun, 1981, 194, 195), medtem ko se bolgarskemu in makedonskemu predponskemu stopnjevanju še drugače protistavlja kajkavsko in slovensko opisno stopnjevanje (Magner, 1966, 30, 33):

mehko	meko
bolj mehko	po-meko
najbolj mehko	naj-meko

ON THE ISSUE OF THE WESTERN BORDER OF THE BALKAN LINGUISTIC CONNECTION

Vlado NARTNIK

Scientific Research Centre of the Slovenian Academy of Sciences and Arts, Fran Ramovš Institute of the Slovenian Language,
SI-1000 Ljubljana, Novi trg 4
e-mail: vlado@zrc-sazu.si

SUMMARY

Languages, while differing from one another, are at the same time linked by either primary relation or secondary affinity. By primary relation, the Southern Slavic languages are divided into the eastern and western branches, the former comprising the Bulgarian and Macedonian languages, and the latter consisting of Slovenian and the till-recently unified Serbo-Croatian. The Serbo-Croatian language used to represent for the Serbs and Croats a common written language, based on the majority-spoken Shtokavian, prevailing against the minority-spoken Chakavian and Kajkavian.

Precisely these two dialects, though, are interesting from the point of view of their links to the majority of southern Slavic and some of the neighbouring languages through secondary affinities. Especially in grammar, the Slavic Bulgarian with the non-Slavic Rumanian further north and the Slavic Macedonian with the non-Slavic Albanian to the west make up the core of the Balkan linguistic connection, named after its unconventional Balkanisms, such as the expression of the future by means of auxiliary verbs *imeti*, *hoteti* and *biti*, modifying infinitives into subordinate clauses, enclitical expression of possession and definiteness, and comparison by prefixation.

Individual Balkanisms from the mentioned core also extend into the western branch of the southern Slavic languages: thus, the Shtokavian and Chakavian, as well as the dialects spoken in the Torre and Resia Valleys in the Slovenian west, typically express the future by means of the auxiliary verbs *hoteti* and *biti*; in the Kajkavian and Slovenian eventually the auxiliary *biti* prevails. Concurrently, the use of enclitical structures to express possession and even more definiteness decreases towards the west. The Slovenian cases of the proclitic article are thus counterposed to the eastern use of the enclitic article.

Key words: South Slavic languages, Balkan Sprachbund, morphosyntax, possessivity and definiteness

VIRI IN LITERATURA

Cyhun, G. A. (1981): Tipologiĉeskie problemy balkanoslavjanskogo jazykovogo areala. Minsk, Nauka i tehnika.

Dalewska-Greń, H. (1997): Języki słowiańskie. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN.

Ivić, P. (1994): Celokupna dela III. Srpskohrvatski dijalekti 1. Sremski Karlovci – Novi Sad, Izdavaĉka knjiĉarnica Zorana Stojanovića.

Lenĉek, R. L. (1996): Izbrane razprave in eseji. Ljubljana, Slovenska matica.

Lonĉarić, M. (1996): Kajkavsko narjeĉje. Zagreb, Školska knjiga.

Magner, Th. F. (1966): A Zagreb Kajkavian Dialect. State College, The Pennsylvania State University.

Maslov, J. S. (1981): Grammatika bolgarskogo jazyka. Moskva, Vysšaja škola.

Mološnaja, T. N. (1998): Kontakty slavjanskih jazykov s neslavjanskimi: slavjansko-balkanske i skandinavskie fakty (sistema artiklej). V: Slavjanskoe jazykoznanie. XII Meĉdunarodnyj sjezd slavistov. Doklady rossijskoj delegacii. Moskva, Nauka, 413–425.

Nartnik, V. (2004): Hostnikovi polemiki s Stanislavom Škrabcem na rob. V: Gantar Godina, I., Breznikar, M.: Davorin Hostnik med Slovenijo in Rusijo. Zbornik. Šmartno pri Litiji, Ustvarjalno središĉe Breznikar, 60–64.

Neroznak, V. P. (1998): Balkanistika. V: Bol'shoj enciklopedičeskij slovar'. Moskva, Bol'shaja rossijskaja enciklopedija, 62–63.

Steenwijk, H. (1992): The Slovene Dialect of Resia: San Giorgio. Amsterdam – Atlanta, Rodopi.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-03-27

UDK 811.124'04'42:1

PRAGMATIKA IN SEMIOTIKA V HISTORIČNI PERSPEKTIVI: KOMUNIKACIJSKI MODELI IN TRANSCENDENTNO V KULTURI POZNE ANTIKE

Matejka GRGIČ

Univerza v Novi Gorici, Fakulteta za slovenske študije Stanislava Škrabca, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska c. 13
e-mail: matejka.grgic@p-ng.si

IZVLEČEK

Namen dela je prikazati nekatere specifične komunikacijske modele poznoantične kulture, kot jih lahko rekonstruiramo na podlagi izbranega izbora besedil (virov), in izpostaviti problematiko vključevanja elementov, ki jih tako razberemo, v kontekst sodobne semiotike in pragmatike. Vire analize predstavljajo besedila, ki so nastala v okolju tako imenovanih misterijskih kultov pozne antike, zaradi česar se postavljajo izhodiščna metodološka in epistemološka vprašanja. Gre namreč za besedila, ki zaobjemajo tekstualne prvine mita in alegorije ter temeljijo na pojmovanju jezika kot simbola. Analiza teh virov je privedla do izdelave shem nekaterih komunikacijskih modelov in specifičnih diskurzov misterijskih kultov, ki so prikazani v tem prispevku.

Ključne besede: pozna antika, semiotika, pragmatika, komunikacija, teorija diskurzov, filozofija jezika, zgodovina jezikoslovnih ved

PRAGMATICA E SEMIOTICA IN UNA PROSPETTIVA STORICA: MODELLI COMUNICATIVI E IL CONCETTO DI TRASCENDENZA NELLA CULTURA TARDO ANTICA

SINTESI

L'articolo si propone di presentare alcuni modelli comunicativi specifici della cultura tardo antica desunti partendo da alcune fonti scelte nonche' la problematica del loro inserimento nel contesto della semiotica e della pragmatica contemporanea. Le fonti principali dell'analisi sono i testi dei cosiddetti culti misterici della tarda antichità, sui quali si fondano le questioni di approccio metodologico ed epistemologico. Si tratta infatti di testi che includono i principi testuali del mito e dell'allegoria e si basano sulla concezione della lingua come simbolo. L'analisi di queste fonti ha portato all'elaborazione di schemi per alcuni modelli comunicativi e per alcuni discorsi specifici dei culti misterici scelti per il presente articolo.

Parole chiave: tarda antichità, semiotica, pragmatica, comunicazione, teoria dei discorsi, filosofia del linguaggio, storia delle scienze del linguaggio

UVOD

Komunikacijski modeli in njihovi specifični diskurzi so kulturni fenomen – če sprejmemo to predpostavko, lahko nadalje sklepamo: 1) da se komunikacijski modeli v različnih kulturnih okoljih spreminjajo oziroma pojavljajo v različnih oblikah in 2) da je za preučevanje komunikacijskih modelov potrebno umeščanje le-teh v posamezne in določene kulturne kontekste.

V tem prispevku so obravnavani nekateri komunikacijski modeli pozne antike. Smisel članka ni v izčrpnosti – torej v obravnavi (potencialno) vseh komunikacijskih modelov danega kulturnega konteksta – ampak v osredotočanju na nekatere sheme in modele, ki zahtevajo posebne epistemološke reze.

Ko gre za historično perspektivo v preučevanju manifestacij jezika (in med slednje prištevam tudi komunikacijo), smo postavljeni v glavnem pred dve izbiri. Po eni strani lahko uporabljamo sodobne metode dela (kategorizacije, katalogizacije, analize, interpretacije...), ki jih apliciramo na časovno in/ali geografsko oddaljene fenomene; po drugi strani pa si lahko tudi priznamo, da je za zadovoljivo obravnavo takih podatkov potreben epistemološki zasuk – sprememba gledišča. Prvi model uporabljamo v splošnem takrat, ko gre za obravnavo podatkov, ki jih je mogoče vključiti v kontekst sodobnih epistemologij;¹ drugi model je nujen takrat, ko se soočamo z manifestacijami, ki jih sodobne vede (v tem primeru: pragmatika, semiotika, analiza diskurzov...) puščajo ob robu svojega zanimanja.

V nadaljevanju prispevka obravnavamo nekatere primere iz slednje skupine.

MATERIALI IN METODE

Periodizacija in viri

S terminom pozna antika označujemo obdobje (v grobem) od leta 0 do leta 529.² V filozofiji je to obdobje tako imenovanih cesarskih šol; tem je po eni strani skupno pisanje komentarjev, pregledov in učbenikov klasične antične filozofije, po drugi pa razvijanje in aplikacija velikih metafizičnih sistemov preteklosti. Tem sistemom so se v pozni antiki primešali elementi drugih kultur in filozofij Sredozemlja ter Bližnjega vzhoda,

predvsem glede smislu religioznih in teoloških instanc (Reale, 1993). Pozna antika je bila čas skrajnega razvoja helenističnega kozmopolitizma in "pragmatizma", obenem pa tudi krčevitega iskateljstva, hrepenenja in slutenj propada, zaradi česar so se misleci tedanje dobe zatekali k svojim idejnim učiteljem (Pitagori, Platonu, Aristotelu...) in pri njih iskali poti razvoja poganškega duha.

Oznaka in periodizacija pozne antike, ki jo uporabljam v tem prispevku, je v veljavi predvsem v zgodovini antične filozofije, medtem ko se v drugih vedah (na primer v literarni zgodovini) postavljajo drugačne razmejitve obdobja. Glavni razlog, da je bila v tem prispevku sprejeta filozofskozgodovinska periodizacija, so viri. Ker za omenjeno obdobje ne razpolagamo z nobenim dokumentom, katerega osnovni namen naj bi bil prikaz kakega komunikacijskega modela, moramo poseči po raznoliki množici besedil, iz nje izluščiti tisto gradivo, ki sem nam zdi eksemplarno, in ga primerno obdelati.

V primerjavi s "sinhrono" pragmatiko ali analizo diskurzov se namreč historične vede s tega in drugih področij soočajo s specifičnim vprašanjem virov.³ Pragmatika in analiza diskurzov izhajata nujno iz nekega vira – diskurza, namreč – ki je v glavnem dostopen v pisni obliki (tudi kot zapis prvotnega ustnega vira), v zvočni podobi (tonski posnetek) ali v vizualno-zvočni podobi (video posnetek). V primeru historične pragmatike razpolagamo samo s pisnimi viri, ki pa pogosto ne ustrezajo niti statusu pisnega vira, kot ga pojmuje danes, niti sodobnim standardom transkripcije ustnega vira. Gre predvsem za indirektna pričevanja, pogosto količinsko omejena na fragmente, ki se nahajajo znotraj obsežnejših in vsebinsko zelo raznolikih besedil.

Diskurzom, ki so obravnavani v tem prispevku, so skupne nekatere temeljne poteze – ena od teh (prav gotovo vsaj na prvi pogled najočitnejša) je nagovarjanje božanstva. To pomeni, da se kot enega od polov komunikacijskega procesa postavlja boga oziroma božanstvom, pri čemer se slednje nahaja v območju transcendence, kar predstavlja za sleherno pragmatiko svojevrsten izziv, kot bomo videli v nadaljevanju prispevka. Sodobna (sinhrona) pragmatika se s takimi manifestacijami običajno ne ukvarja;⁴ zato pa se zdijo še posebej zanimive v historični perspektivi.

1 Med najbolj znanimi komunikacijskimi modeli antike je Sokratova majevtika. Kot vemo, nam Sokrat ni pustil pisnih virov; njegovo majevtiko lahko rekonstruiramo (čeprav ne brez potrebnih zadržkov) le na podlagi Platonovih pričevanj. Druge obravnave antičnih besedil z vidika analize diskurzov zadevajo predvsem retorična besedila (govore), dialoge in apologije – v vseh teh primerih analiza diskurza meji in sega na področje literarnih ved.

2 To je zadnje obdobje razvoja poganskih šol, hkrati pa tudi postopnega uveljavljanja krščanske filozofije in kulture. Za mejnik jemljemo torej leto 0 (ki v krščanski tradiciji velja za leto Kristusovega rojstva) in leto 529, ko so bile s cesarskim (Justinijanovim) ediktom ukinjene vse poganske šole.

3 Epistemologija historiografij in historičnih analiz posameznih jezikoslovnih ved je redko obravnavana kot samostojen predmet raziskave. Natančnejšo predstavo o njenih metodoloških izhodiščih nam nudi redno pregledovanje nekaterih sodobnih znanstvenih virov, na primer revij, kot so *Journal of Historical Pragmatics*, *Historiographia Linguistica*, *Beiträge zur Geschichte der Sprachwissenschaft*.

4 Za izjemo v tem smislu velja lahko P. Ricoeur, ki je svojo semiotiko osnoval prav na podlagi analize jezika religije (Ricoeur, 1959).

Za obdobje pozne antike najdemo diskurze nago-varjanja božjega v filozofsko-religioznih besedilih. Produkcija le-teh je bila v takratni dobi izredno razširjena, če naj sklepamo po pričevanjih in sklicevanjih oziroma citatih (Dodds, 1951). A bodisi zaradi specifičnih zahtev obredja in ezoteričnih šol bodisi zaradi neenakomerne vrednosti besedil se je mnogo gradiva izgubilo. V prispevku se sklicujem predvsem na te vire:

- a) Corpus hermeticum (CH),⁵
- b) Haldaika logia (Kaldejski oraklji, HL),⁶
- c) De Mysteriis (De Myst.),⁷
- d) De E apud Delphos (E v Delfih, E ap. Delph.), De Pythiae oraculis (Oraklji Pithije, Pyth. or), De defectu oraculorum (Zaton orakljev, Def. orac.),⁸
- e) De iside et Osiride (Is. et Os.).⁹

Vsa izbrana besedila so bila napisana v okolju tako imenovanih ezoteričnih oziroma misterijskih¹⁰ kultov in praks oziroma na njihovem obrobju.¹¹ Iz tega izhajajo nekatere značilnosti (skupne ali vsaj pogoste), ki jih moramo upoštevati pri nadaljnjem delu:

- sklicevanje na razodeto resnico, kar je v antičnem (poganskem) kulturnem kontekstu izreden primer (Schiavone, 2001),
- sklicevanje na prvotna, v nekaterih primerih arhe-tipska besedila, ki pa jih v večini primerov ne poznamo in jih ne moremo rekonstruirati,
- sklicevanje na religiozna okolja, drugačna od grškega,
- sklicevanje na načeli afazije in apofatike (zadržanosti, neizrekljivosti) glede določenih tem, ki so sestavni del besedila.

Zaradi teh značilnosti nam izbrana besedila postavljajo s pragmatičnega in semiotičnega stališča kar nekaj problemov in vprašanj, ki se pojavljajo že takoj v začetni fazi.

Problemi in vprašanja

Prvo od takih vprašanj je vprašanje transcendence. Semiotika in pragmatika, kakršni ju poznamo danes, sta nastali znotraj imanentističnih filozofij 19. in 20. stoletja. Vprašanje, ki si ga moramo postaviti ob prevzemanju historične perspektive, je: se lahko pragmatika in semiotika razvijeta (ali celo: sta se že razvili) v smeri neke aplikacije za preučevanje pojavov transcendence? Ob preučevanju zgoraj omenjenih besedil se namreč nenehno srečujemo s tem pojmom, ki se vsiljuje v strukturo diskurza. Tu pojmujeemo transcendenco v smislu, ki ga je postavil Filon Aleksandrijski (Grgič, 2005c): gre torej za gnozeološko (spoznavno) in semantično (pomensko, točneje "pomenskostno") transcendenco¹² – in predvsem slednjo moramo natančneje definirati, če naj z njo operiramo znotraj semiotike in pragmatike.

Osnovna pojma sodobne semiotike in pragmatike (pojem znaka in pojem govornega dejanja) sta s semantičnega vidika "imanentistična". Pojem znaka vključuje v sebi označevalca in označenca; referenca in interpretacija pa sta z znakom implicitno dani.¹³ Tudi pragmatika je s svojim pojmom izjave zaobjela lokucijo, ilokucijo in perlokucijo ter s tem govorno dejanje razgrnila čez celotno območje delovanja. Tako pri semiotiki kot pri pragmatiki se torej pojavlja vprašanje: kaj ostaja izven osnovnih pojmov znaka in (govornega) dejanja? Vse je znak in vse je dejanje – ugotovitev se zdi banalna, a znotraj semiotike in pragmatike neizogibna.

Teorije, ki so v (pozni) antiki obravnavale sorodne pojme, so znak in govorna dejanja definirale drugače. Kakršna koli semantika je morala nujno temeljiti na priznavanju transcendence pomena in tudi pomenjanja, to pa zato, ker naj bi referenca ne bila nujno (ali pa

5 Besedilo enega ali več neznanih avtorjev je bilo prevedeno v slovenščino (Škamperle, 2001), žal brez ponatisa izvirnika. Datacija: 2. ali 3. stoletje po n. š.

6 Besedilo dela, katerega avtor naj bi bil Julijan Teurg, še ni bilo prevedeno v slovenščino. Za kanoničnega velja francoski prevod (Des Places, 1971). Datacija izvirnika: 2. stoletje po n. š.

7 Besedilo tega Jamblihovega spisa še ni bilo prevedeno v slovenščino. Naslov ni Jamblihov – v 15. stoletju ga je postavil Marsilio Ficino, odtlej pa se je splošno uveljavil. Izdaja: Jamblique (1966). Datacija: konec 3. in prva polovica 4. stoletja.

8 Tako imenovani Plutarhovi delfijski spisi. V slovenščino še niso bili prevedeni; besedilo navajam po izdaji Plutarch, 1927–; datacija izvirnika: začetek 2. stoletja.

9 Plutarhovo delo; besedilo še ni bilo prevedeno v slovenščino.

10 Zaradi negativne konotacije, ki jo ima termin *ezoteričen* v sodobnem jeziku, uporabljamo raje izraz *misterijski*. V perspektivi antične kulture gre za dva ločena pojma: ezoterika je vezana na zaprtost, "ne-javnost", "ne-objavljivost" nauk (tako govorimo npr. tudi o Platonovih ali Aristotelovih ezoteričnih spisih); misterij vključuje še pojem iniciacije, vpeljanosti in skrivnosti nauka, pogosto vezanega na religiozno okolje ali tradicijo.

11 Glede pojma obrednega diskurza: "There is a natural tension between individuality, responsibility and the potentially totalitarian implications of ritual discourse. Ritual is claimed to be relatively harmless with respect to the symbolic territories of designated "sacred spaces", while it is considered dangerous under conditions of "overflow", when the elements of ritual are brought into public space." (Koster, 2003).

12 To pojmovanje transcendence, ki ga Filon postavi v obravnavi judovskega boga, se v novoplatonizmu pojavi v odnosu do hipostaz grške metafizike.

13 To je predvsem značilnost anglosaške semiotike. Za njenega začetnika imamo Ch. S. Peircea. Anglosaška semiotika je v kontekst svoje teorije na splošno vedno vključevala poleg znaka tudi misel ali razum (kot tisto, iz česar se znak poraja) in objekt (tisto, na kar znak referira). Prim. Clarke, 2003, 33.

sploh ne) izrekljiva ali izrazljiva (*lekton*), so trdili predvsem novoplatonisti.¹⁴

Medtem ko se sodobna semiotika ukvarja s pojmom znaka, ki je zanjo središčen, so se avtorji pozne antike in zgodnjega srednjega veka raje osredotočili na pojem simbola. Pa ne zato, ker znaka ne bi poznali: za seboj so vendarle imeli stoiško šolo in tradicijo, ki bi jo lahko nadaljevali in razvijali. A predvsem zaradi potreb diskurzov, ki so se jim zdeli relevantni, so opustili stoiški pojem znaka in na njegovo mesto postavili simbol.

Simbol je znak, ki predpostavlja motus intencionalnosti, je zapisal Paul Ricoeur (Prim. Ricoeur, 1959). Umberto Eco, ki je bil bolj zvest semiotični tradiciji, je na tej točki osvojil Goethejevo stališče in izpostavil dejstvo, da je simbol znak, ki v partikularnem (znakovnem) zaobjame univerzalno. Ta dva pojma (intencionalnost v nasprotju z arbitrarnostjo in univerzalnost kot kozmičnost¹⁵) sta bistvena za razumevanje simbola v poznoantični kulturi. Zaradi teh svojih specifik je tako pojmovan simbol predvsem novoplatonistom omogočal, da so z njim "označili" tudi tisto, kar je zaradi svoje dvojne (torej gnozeološke in semantične, saj se v tem kontekstu z ontologijo ne ukvarjamo) transcendence neizrekljivo – Enega, boga.

Ob takem pojmovanju znaka se seveda pojavi še vprašanje jezika in njegovih manifestacij (ravnin), od glasov (fonemov) do besedil, tako v govoru kot v zapisu.¹⁶ Jezik je v antični kulturi *logos*, razum-jezik kot nedeljiva celota. Je oblika razodevanja resnice, ne le sredstvo komunikacije – s tem se jasno postavlja prej na raven religije in obredja kot na raven trgovanja in izmenjave. Jezik kot *logos* je, skratka, čudež (Otto, 1998). Posamezni jezikovni pojavi, kategorije in delitev nanje sodijo le na omejeno območje gramatike (*tehne grammatike*); v tem smislu je jezik obravnavan kot *glotta*, *dialektos*, torej "zgolj-jezik". Vprašanje jezika kot celote (*logosa*, razuma-jezika) pa je filozofsko, ob prehodu antike v srednji vek tudi teološko vprašanje (Maddalena, 1970).

Poseben segment "problema jezika" predstavlja tudi razmerje med govorom in pisavo, ki je bilo v antiki, predvsem znotraj posameznih kulturnih segmentov,

pojmovano drugače kot danes (Havelock, 1986). Vsaj za misterijsko obredje lahko trdimo, da so na odnose med govorom in pisavo v tem kontekstu močno vplivale sredozemske tradicije, različne od grške (Grgič, 2006). Tu imamo v mislih predvsem egipčansko in mezopotamsko tradicijo, znotraj katerih pisava ni bila obravnavana kot drugotni, pač pa kot vzporedni kod, vsaj spočetka tesno povezan z religioznim okoljem in diskurzi, ki se v njem porajajo. Delno je na tako pojmovanje vplivala sama struktura/oblika pisave: piktografske pisave imajo drugačen status kot alfabetske – te so načeloma "bolj demokratične", v tem smislu, da možnosti učenja večšin, kakršni sta pisanje in branje, ne izključujejo a priori. Opismenjevalna metoda v primeru piktografskih pisav pa predvideva tudi neke vrste iniciacijo, saj je branje in pisanje povezano z obredjem, v domeni duhovniške kaste ali vsaj zelo ozke skupine posvečencev (Manetti, 1987).

Med specifičnimi diskurzi, ki jih najdemo v religioznem okolju in v antični kulturi izraziteje kot v sodobni, je diskurz mita.¹⁷ V kakšni obliki in v kolikšni meri je danes sploh še smiselno govoriti o mitu, je vprašanje, ki ga tu ne bomo načenjali. Tako kot za vse oblike metaforizacije velja tudi za mit, da ga lahko "odkrivamo" v vsakem besedilu – ali smemo zato že tudi o vsakem besedilu reči, da je mit(ografski)? Če naj si s pojmom mita še kaj pomagamo, ga moramo nujno omejiti, definirati.

Znotraj konteksta poznoantične kulture nam mit predstavlja tisto besedilo, ki se pojavlja kot prvotna pripoved znotraj različnih besedil. Pri tem ne gre le za citat: mit ohranja zmožnost porajanja, ki jo imajo simboli (Ricoeur, 1959). Je sam zase konstitutiven, ne prevaja nobenega drugega besedila, se ne opira na nič izven sebe, govori o tistem, kar bi bilo sicer neizrekljivo – v takih vlogah in s takimi značilnostmi se konstituira mit.¹⁸ Pozna antika je čas zapisanega mita: mit postane ali filološko obdelan (zapisan) kot samostojno besedilo ali pa se vključi kot sestavni, središčni del v drugotna besedila, največkrat filozofska. To se na primer v raznih oblikah in na različnih stopnjah dogaja v vseh zgoraj omenjenih virih.

14 Pojem *lokton* je značilen za stoiško semiotiko. Za današnjega raziskovalca tega področja predstavlja še vedno nerešljivo uganko – hipotezo o tem, kaj naj bi dejansko predstavljal, je bilo postavljenih že več (Grgič, 2005a).

15 Drugih značilnosti, ki so specifične za pojem simbola, na tem mestu ne gre omenjati. Za izčrpnjšo razlago prim. Vital, 2002.

16 Posebno zanimivo je s tega vidika antično in sploh platonistično pojmovanje glasu (*fone*); le-to ni omejeno le na eno ravnino (fonemsko/fonološko), ampak zadeva vso strukturo/sistem jezika (Mansfeld, 2005).

17 Glede na nepregledno količino gradiva, ki je izšlo na temo mita, je morda za splošno informacijo primerno seči po antološko, a kljub temu tehtno zbranih spisih (Lotito, 2003; Vernant, 1974).

18 Vprašanje, ki ga moramo tu vsaj na kratko nakazati, je: ali mit "res" izraža vse to? To vprašanje, ki se občasno pojavlja v semiotiki in v teorijah diskurzov, je zavajajoče. Ni namreč problem na primer v tem, ali mit "res" izraža tisto, česar diskurz *logosa* ne more izraziti; dejstvo je, da se mit takole konstituira – kot tisti diskurz, ki izraža neizrazljivo. Ali to "res" počne ali ne, je vprašanje, ki zadeva bolj moralno filozofijo kot pa vede o besedilih. Lep primer tako konstituiranega mita je Platonov mit jame v razmerju do (prav tako Platonove) alegorije premice – oba primera sta iz dela *Država*.

V arhaični kulturi je bil mit pojmovan kot edini jezik, izvorni jezik – o tem se lahko prepričamo ob etimologiji besede. *Mythos* je še za Homerja beseda,¹⁹ diskurz po antonomaziji. V tem se ločuje od drugih besedil, ki so izraz metaforizacije. Mit je njen začetek, izvor – s tem se tudi ločuje od ostalih besedil, saj predstavlja njihov arhetip. Alegorija, ki je po strukturi v marsičem sicer podobna mitu, pa je, na primer, produkt metaforizacije, njena razlaga.

Alegorija je dobesedno "drug" jezik, to pa implicira prisotnost oziroma soprisotnost še nekega prvotnega jezika. Od mita se ločuje vsaj v enem semiotično relevantnem smislu: predpostavlja raven napisa ali narisa (o alegorijah govorimo skoraj vedno v zvezi z besedno ali likovno umetnostjo). To je eden od vzrokov za statičnost alegorije, ki v nasprotju s stalno porajajočim se mitom začenja v določeni fazi zahtevati kodeks, normo – pojava se ikonografija. Simbol postane alegorem, kodificirani element alegorije, s tem pa se prostor, ki ga pri znaku zavzema *tyghānon* in ki naj bi bil pri simbolu prazen oziroma odprt, napolni in zapre (Grgič, 2005a).

Vse elemente, ki so tu zgolj naštet, saj bi njihova obravnava presegala meje tega prispevka, moramo upoštevati ob obravnavi komunikacijskih modelov in diskurzov pozne antike.

REZULTATI

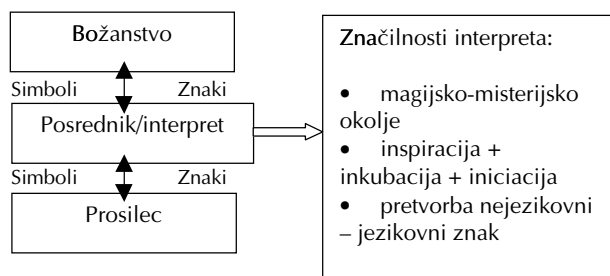
Rezultati raziskave,²⁰ ki je bila izvedena na zgoraj navedenih virih, so pokazali, da obstajajo specifični komunikacijski modeli, ki se pojavljajo znotraj tako imenovanih misterijskih kultov in praks. Medtem ko ostaja ločitev in določitev teh praks še vedno težavna, celo sporna, je mogoče izrisati vsaj neke specifične diskurze, ki so značilni za posamezne kontekste.

Mantika

Oglejmo si najprej nekatere značilnosti diskurzov, vezanih na mantiko.²¹ Mantiko delimo v grobem na dve osnovni obliki: na "preroško" in na "orakeljsko" mantiko. Prva se opira na (božjo) inspiracijo preroka, redkeje zahteva iniciacijo in ostaja tesneje vezana na religiozno okolje. Orakeljska mantika se sklicuje na razbiranje ali interpretacijo znakov – orakljev, naravnih pojavov, živalskega obnašanja, položaja zvezd²² –, se navezuje na magijo in pogosto predpostavlja vpeljanost v misterije.

Vprašanje, ki si ga moramo postaviti, je: se taka deitev odraža tudi na ravni diskurza? In še: kakšen komunikacijski model je značilen za mantiko?

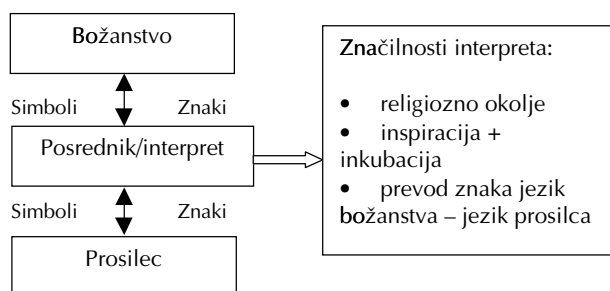
Model 1: Orakeljska mantika

Sl. 1: Model orakeljske mantike.

Fig. 1: Model of oracular ritual.

Model 2: Preroška mantika

Sl. 2: Model preroške mantike.

Fig. 2: Model of prophetic ritual.

Gornji shemi kažeta, da je osnovni komunikacijski model pri obeh mantikah enak: gre za komunikacijo prosilec – božanstvo – prosilec, ki je vedno posredna; središčno vlogo ima pri njej interpret. Oba modela se diferencirata ravno na tej točki; značilnosti orakeljskega interpreta se razlikujejo od značilnosti preroka, to pa zaradi specifičnega koda vsakega od obeh modelov.

Orakeljski ali znakovni mantiki priznavamo danes pomembno vlogo pri nastanku in razvoju določenih jezikovnih kodov ter razmišljanja o njih. V velikih civilizacijah, ki so že zelo zgodaj usvojile kako obliko pi-

19 V podobnem smislu se o mitu (sicer posredno) izraža kapadoški krščanski mislec Gregorij Nacianški, ko pravi, da je častilec (božje) Besede *mytholatos*.

20 Rezultati so bili delno predstavljeni na konferenci *Poti do medkulturne sporazumevalne sposobnosti v Evropi in drugod*, ki jo je priredila Univerza na Primorskem leta 2005.

21 Iz grškega termina *mantike tehne* v pomenu *zmožnost napovedovanja prihodnosti*. Zanimive informacije o mantiki v antični dobi nam nudi tudi Ciceronovo delo *De divinatione*.

22 Zadnja, astromantika, se je z imenom astrologija ohranila do danes. V antiki je bilo zelo razširjeno prerokovanje iz ptičjega leta, tako imenovana *auspicia* (Aune, 1996).

save oziroma grafičnih znakov, je očitna tesna vez med nastankom pisave in mantičnim obredjem. Tako kot nam mantika predstavlja eno od predracionalnih oblik znanosti, nam tudi nastanek, razvoj in raba pisnih znakov v mantičnem obredju razkrivajo neko šele implicitno, a že kompleksno dojetje pojma znaka (Calabi, 1977–1978). Za semiotiko je najbolj zanimiv pojem pretvorbe (prevoda, interpretacije, hermenevtike) znaka iz nejezikovnega v jezikovni kontekst: svečenik opazuje nejezikovne znake, ki jih nato izrazi v jezikovnem kodu, kar predstavlja osnovno obliko pomenjanja; indikator tega je na primer glagol *semainein*, ki je splošno uporabljen v mantičnem obredju že vse od predklasične dobe dalje (Pellizer, 1997).

Omenili smo interpreta. Sodobna semiotika se je ob potrebi interpretacije znakov precej pomudila. A pojem interpretacije v smislu hermenevtike je posebej aktualen takrat, ko znotraj znakovnih pojavov natančneje definiramo simbol. Znake, ki se pojavljajo v mantiki, lahko na podlagi določenih značilnosti definiramo kot simbole – na primer zaradi njihove nearbitrarnosti. Ker pa na ravni simbola ni arbitrarnosti, je vloga hermenevta ključnega pomena. Če si semiotika znaka lahko privoščiti, da pusti vnemar obravnavo interpreta in ga kvečjemu postavi na raven znaka (Peirce, 1931–1958), si semiotika simbola mora postaviti kot eno svojih izhodiščnih vprašanj, kdo je hermenevt. Vprašanje subjekta pomenjanja, ki se mu je želela semiotika znaka vsekakor izogniti, se s pojmom simbola vrača in celo postavlja v ospredje. Kajti če je res, da je simbol odprt transcendenci, da izraža neizrekljivo, da združuje nasprotja, da zaobjema univerzalno v partikularnem ... – če je vse to res, potem si s simboli v diskurzu ne moremo pomagati, saj se nam diskurz konstituira onkraj komunikacije, onkraj besedila. Zato da lahko govorimo o simbolih v besedilu, diskurzu in komunikaciji, potrebujemo hermenevta – tistega, ki nas opozori na simbol in ki nam simbol razloži, interpretira.

Lahko se tudi vsemu temu izognemo, preprosto tako, da zanikamo simbolno raven mantičnih znakov. Kaj naj bi torej bili znaki, s katerimi operira mantika, če niso simboli? Vsaj v nekaterih primerih kaže, da si lahko pomagamo s pojmom fetiša (Sebeok, 1986a). Primer takega fetiša bi lahko bil na primer znak *E* v Delfih, kot ga obravnava Plutarh (prim. *E ap. Delph.*). A prav gotovo velja, da nimajo vsi znaki v mantiškem diskurzu takega statusa – razlago v smislu fetiša lahko uporabimo le v nekaterih posebnih primerih, ne moremo pa je aplicirati na celotno strukturo pomenjanja.

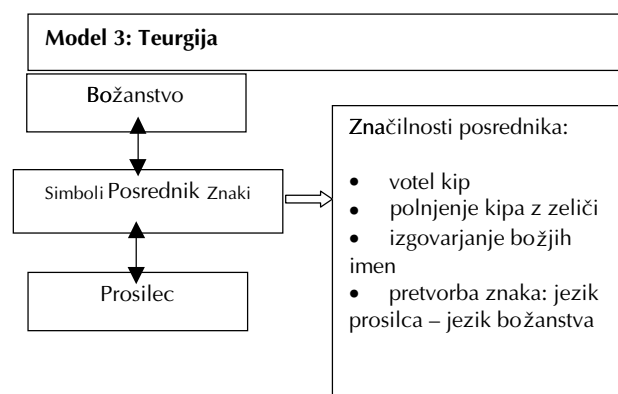
Mantika ustvari in uveljavi svoj lastni, posebni, ezoterični kod, ki se razlikuje od običajnega, splošnega, vsakodnevnega, takega, kakršen je dostopen množici govorcev (Manetti, 1987). Zaradi tega spodbuja tudi razmišljanje o kodu – jeziku; znotraj mantike nahajamo

elemente teorije jezika, ki so zanimivi predvsem za tako imenovano ljudsko lingvistiko (Brekle, 1989) in teolinguistiko.

Tako se na primer lahko zaustavimo ob pojmihi *stoma* in *stomion*, ki se oba uporabljata v okolju oraklja, posebej tistega v Delfih (Delcourt, 1981, 150). *Stoma* pomeni hkrati orakelj, božjo besedo, a tudi usta, zemeljsko odprtino, skozi katero prihaja sporočilo svečenici Pithiji. Podoben pojem je *omphalos* (popok, središče, središčna točka, latinski *umbellus mundi*) v navezi s sorodnim *omphé* (božja beseda, orakelj). Oba primera nam kažeta na simbolično pojmovanje in razlaganje jezika: jezik (v smislu božje besede, oraklja) je v kontekstu mantike povezan z zemljo, luknjo ali odprtino v njej. To nas privede do ravni mita in mitskega diskurza. Za grško mitologijo na splošno velja, da ni poznala mitov o jeziku, vsaj ne o izvoru jezika. Zato so za obravnavo grškega (predvsem arhaičnega) razumevanja jezika pomembni tudi taki podatki, ki nam jih lahko nudi analiza metaforizacij pojma *jezik*. Za jezik kot *logos* na splošno velja, da se navezuje na moški princip; to nam potrjujejo tudi nekatere mitološke reprezentacije jezika, na primer Hermesova figura (Otto, 1998) ali krščanski *logos*. A vsaj toliko, kolikor je povezav z moškim principom, je tudi tistih z ženskim, kot je razvidno ravno na podlagi raziskav o pojmovanju jezika znotraj mantičnega okolja.

Če se od jezika povrnemo k zgoraj omenjenemu pojmu znaka, moramo na tem mestu izpostaviti dejstvo, da se mantična praksa omejuje na operiranje z znaki – na njihovo analizo, interpretacijo, razumevanje. Mantika ne posega v znake, ne spreminja jih. Kjer se pojavi želja oziroma potreba po manipulaciji znaka, se diskurz mantike spremeni v diskurz teurgije.

Teurgija

Sl. 3: Model teurgije.
Fig. 3: Theurgic model.

Teurgija²³ je tako kot mantika ena od misterijskih praks, ki se je posebno razširila v pozni antiki. Vplivala je na filozofijo tedanje dobe, za katero sta bili možnost in oblika stika med človekom in bogom eno od bistvenih teoretskih vprašanj.²⁴ Največ podatkov o teurgiškem diskurzu nahajamo v *HL* in Jamblihovem opusu (posebej v *De Myst.*). Zanj sta se nato posebej navduševala cesar Julijan Odpadnik in zadnji veliki mislec antike, Proklos (Crome, 1970).

Vsem virom je skupno, da se sklicujejo – bolj ali manj pogosto ter bolj ali manj dosledno – na "razodeto resnico", kar je v grški antiki bolj izjema kot pravilo. To značilnost opažamo že pri *CH*. Gre, zelo verjetno, za vpliv sosednjih kulturnih in religioznih okolij na grški svet (Reale, 1993). Iz tega podatka lahko sklepamo, da je tudi teurgični obred, kakršnega lahko rekonstruiramo na podlagi grških besedil iz pozne antike, v resnici obredna praksa, ki so jo poznale tudi druge kulture Sredozemlja.²⁵

Na filozofijo jezika je teurgija vplivala predvsem s predpostavko, da se med človekom in božanstvom vzpostavlja neke vrste dialog, ki ima najpogostejše značilnosti molitve, hvalnice, invokacije, prošnje – torej "govornih dejanj" v širšem pomenu tega izraza. Z razliko od mantike ali od teologije si teurgija prizadeva priklicati bogove in nanje vplivati. Obred je dvodelen: v prvi fazi, ki jo lahko imenujemo tudi *telestiké*, gre za posvetitev predmeta (najpogostejše votlega kipca), v drugi fazi pa za vzpostavljjanje stika z božanstvom s posredovanjem tega kipca.

Prva faza predstavlja prehod iz ravni znaka na raven simbola. Kipec, ki je prej le označeval božanstvo, postane porok za transcendenco pomenjanja, ki je v misterijskih praksah nujno prisotna. Posvečeni kipec je tako po posvečenju posrednik med bogom in človekom oziroma med človekom in bogom. Kontroverzna, nerazložljiva in polisemična narava simbola se v primeru teurgičnega kipca kaže v tem, da kipec je že in hkrati še ni božanstvo.

Namen teurgije je vplivati na božanstvo – vpliv pa omogoča prav simbolični posrednik, torej ta semiotičski

element z značilnostmi znaka in simbola. Poseganje v ta znak (njegovo "posvečanje" in pretvarjanje v simbol) je osnovna značilnost teurgije. Ves diskurz teurgije je vsaj v prvi fazi usmerjen v manipulacijo znaka, v njegovo spreminjanje.²⁶ Do tega spreminjanja prihaja na podlagi govornih dejanj – *telestiké* je dejanje posvetitve, ki je opravljena z besedo, ki se z besedo (ali besedami) vzpostavi.

Prav tako "besedna" je tudi druga faza teurgiškega obreda, katere namen je priklicati božanstvo in nanj vplivati. Termin *beseda* uporabljamo tu namesto termina *izjava*, ki je v sodobni pragmatiki bolj pogost in uveljavljen, zaradi specifik tega poznoantičnega obredja. Medtem ko si sodobna pragmatika postavlja za svoje izhodišče izjavo, si mora historična pragmatika v tem primeru izbrati drugačno perspektivo, kot smo opozorili že v uvodu prispevka.

Govorno dejanje *telestiké* ni na ravni izjave, ampak na ravni besede, točneje imena. Tu gre seveda predvsem za božje ime, a praksa temelji na teoretski predpostavki, da imajo vsa imena moč (energijo), ki izhaja iz njihove semantične nearbitrarnosti. Ime je resnica imenovanega – tako je izhodišče poznoantične teorije imena (Gambiarara, 1984). Od lastnega imena, kjer semantična energija najbolj razpoznavna, se ta princip aplicira še na druge besede – ne smemo namreč prezreti dejstva, da je bila antična definicija imena širša od današnje, saj je vključevala ne samo lastna imena, niti samo samostalnice, ampak na sploh vse ti. predmetnopomenske besedne vrste (Grgič, 2005c).

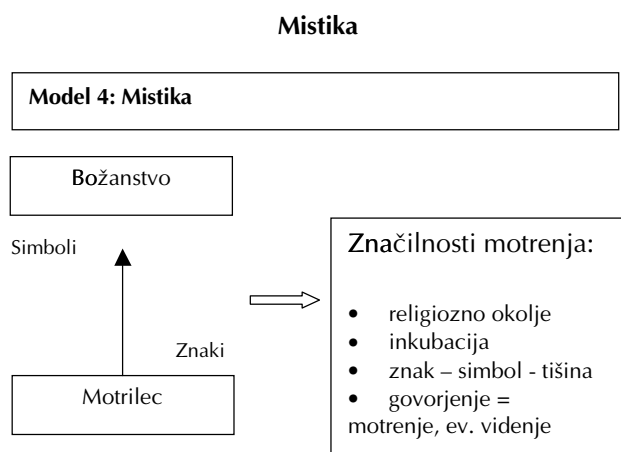
V kontekstu teurgije je božje ime spoznavno in izrekljivo: njegova spoznavnost in izrekljivost sta pravzaprav temelj vsakega teurgičnega diskurza. V nasprotju s takim stališčem se je že v antiki začelo porajati prepričanje o nespoznavnosti in neizrekljivosti božjega imena, ki ga, zanimivo, nahajamo ravno v teurgiških virih kot poslednjo stopnjo spoznavne poti (Grgič, 2005b). Namesto hvalnice, invokacije, molitve ali katerega drugega diskurza se v poslednji fazi na tem mestu pojavi tišina.

23 Iz gršč. *theourgia* ("izdelovanje bogov"). Iz osnovnega principa, da je mogoče priklicati božanstvo, ki se utelesi v kakem predmetu (običajno v kipu, ki ga predstavlja), so novoplatonisti izdelali kompleksno teorijo božjih imen (Lewy, 1987).

24 Teurgija se je razvila predvsem na Vzhodu – zahodna filozofija je s Plotinom in Porfirijem krenila na pot recionalizma, ki je teurgijo sicer poznal, a jo obravnaval le na ravni "pripravljalne stopnje" do pravega, filozofskega spoznanja.

25 To velja sicer tudi za mantiko, čeprav so mnogi raziskovalci mnenja, da je bila slednja vendarle avtohtona grška praksa, medtem ko naj bi bila teurgija, ravno zaradi nenehnih sklicevanj virov na druge tradicije (predvsem na egipčansko in kaldejsko), po vsej verjetnosti prevzeta iz drugih kulturnih okolij.

26 Posvečevanje predmeta in spreminjanje semiotičkega statusa znaka je značilno tudi za katoliško obredje. Lep primer tega je evharistija.

Sl. 4: Model mistike.**Fig. 4: Model of mysticism.**

Iskanje stika z bogom, ki je bistveni element teurgije, je pravzaprav značilen tudi za vso mistiko,²⁷ pogansko in krščansko. A če po eni strani teurgija verjame, da je mogoče boga priklicati, je mistika zagovornica nemega motrenja (Louth, 1993). Božje ime je neizrekljivo, božja narava nedoumljiva: to so teme, ki jih je poznala tudi grška, poganska misel in jih je utemljila v najpomembnejših filozofskih delih pozne antike.

Mistik se sklicuje na načeli afazije in apofatike (zadržanosti, neizrekljivosti določenih vsebin). Ta neizrekljivost postane sestavni del diskurza. V virih, ki so tu obravnavani, se elementi mističnega diskurza pojavljajo v obliki imen in atributov *per negationem*, kar je značilno za tako imenovano negativno ali apofatično teologijo (Grgič, 2006).

Med tem in "onim" svetom je v diskurzu mistike semiotična pregrada – na onem svetu se semioza (pomenjanje) neha (Pellizer, 1997), zato nastopi tišina. Tišina pa vendarle ni samo pomanjkanje nečesa (hrupa, besede, jezika, komunikacije...), ampak tudi začetek; s tišino se začne spoznavanje, ki pa ni več omejeno le na božje ime, temveč zazrto v boga samega. Tako spoznanje, do katerega pride mistik v svoji tišini, se v tišini tudi "izraža": božje ime je neizrekljivo, tako kot je božja narava v svoji popolnosti nedojemljiva. Vsako ime, ki ga uporablja mistik, je zato le odsev tistega imena, ki naj bi razodevalo resnico o bogu.

Diskurz mistike predstavlja skrajno mejo semiotične in pragmatične analize. Sredstva, ki sta jih doslej osvojili

ti vedi, niso primerna za analiza diskurza, ki dejansko temelji na tišini. Za jezik (kot sistem znakov ali kot struktura simbolov, kot dejanje ali delovanje) se zdi, da ne vključuje tudi tišine, da je tišina pravzaprav njegovo nasprotje. Vprašanje, ki si ga torej moramo zastaviti, je: obstajajo tudi drugačne definicije jezika od tistih, ki jih pozna sodobna zahodna filozofija, znotraj katere sta se razvili taka semiotika in taka pragmatika, kot ju poznamo danes? Bi mogoče tišino lahko vključili v tako pojmovanje jezika, kakršno nam ponuja grški simbolični pojem *logosa*?

PRISPEVEK K DISKUSIJI: PROBLEM AKTUALNOSTI IN AKTUALIZACIJE

Odgovora na gornji vprašanji še ni mogoče postaviti z zadovoljivo natančnostjo. Za *logos* veljajo zelo verjetno ugotovitve, ki jih sodobna filozofija postavlja glede mita. Po procesu demitizacije, ki ga je opravila moderna filozofija, se je naš odnos do mita spremenil; zgodovina filozofije ga je pogojevala – ko govorimo o mitu v današnji kulturi, moramo to upoštevati (Vattimo, 1989, 58). Isto velja tudi za *logos*: izluščiti njegove antične, celo arhaične pomene je filološki proces, ki je z vidika sodobne semiotike ali pragmatike le delno smiselno oziroma produktiven. Bolj smiselno in produktivno je vključiti njegove antične in arhaične pomene v kontekst sodobne semiotike, pragmatike in filozofije jezika ob upoštevanju historične perspektive, ki pogojuje današnji pomen *logosa*.

Analiza diskurzov, ki so nastali v geografsko in časovno oddaljenem kulturnem kontekstu na podlagi takratnega in tamkajšnjega pojmovanja *logosa*, nam je pri tem lahko v pomoč. Prav zaradi različnega kulturnega konteksta, ki je temelj različnih diskurzov in komunikacijskih modelov, nas taka analiza sili k temu, da razpremo epistemološke okvire sodobne semiotike in pragmatike ter da vanje vključimo tudi elemente, ki jih redkeje uporabljamo. Sem sodijo tudi pojmi simbola, (božjega) imena, mita in drugi, ki so omenjeni v gornjem prispevku.

Sekularna kultura ni kultura, ki bi bila pustila za sabo mit, ampak kultura, ki mit še vedno doživlja, ampak v obliki sledi, modela (Vattimo, 1989, 57). Do kolikšne mere je potrebno to sled oziroma model rekonstruirati, da si pridobimo nova sredstva za razumevanje sodobnih manifestacij jezika?

27 Mistika, ki je etimološko in pojmovno vezana na svet misterijev, nam danes pomeni predvsem hrepenenje človeka po povratku k bogu. Čeprav o njej govorimo v sklopu velikih monoteističnih religij (judovstva, krščanstva, islama), moremo njen izvor iskati tudi v grškem svetu, predvsem v helenističnem in cesarskem obdobju (Louth, 1993). V hermetičnih besedilih, orakljih, pa tudi v spisih nekaterih filozofov (Jamblih in Proklos sta prav gotovo med temi) je zaslediti določene elemente, ki se razvijajo vsaj vzporedno s krščansko mistiko.

SKLEP

V gornjem prispevku so prikazani trije modeli poznoantičnih diskurzov oziroma komunikacijskih modelov. Izbrani so na podlagi nekaterih skupnih značilnosti, zaradi katerih se oddaljujejo od diskurzov in modelov, s katerimi najpogosteje operirata sodobna semiotika, pragmatika in teorija diskurzov.

Analiza takih besedil postavlja vrsto izhodiščnih, tudi

metodoloških vprašanj in dilem. Nekatera vprašanja in dileme pa se porajajo ravno z analizo. Izkaže se, da gre za kulturno zelo oddaljene modele, ki temeljijo med drugim na pojmovanju jezika, različnem od sodobnega. Zato se v končni fazi postavljata vprašanji, ali sploh razpolagamo s sredstvi za analizo takih diskurzov in modelov, oziroma ali so "novi" pojmi, ki jih pridobimo s tako analizo, smiselni in uporabni znotraj konteksta sodobne semiotike, pragmatike in filozofije jezika.

PRAGMATICS AND SEMIOTICS IN A HISTORICAL PERSPECTIVE: COMMUNICATION MODELS AND THE TRANSCENDENT IN THE CULTURE OF LATE ANTIQUITY

Matejka GRGIČ

University of Nova Gorica, School of Slovenian Studies Stanislav Škrabec, SI-5000 Nova Gorica, Vipavska c. 13

e-mail: matejka.grgic@p-ng.si

SUMMARY

The present analysis of discourses emerging in the geographically and temporally distant cultural context of late antiquity on the basis of the concept of logos (in the sense of reason-language) in that region and era, can be helpful in the attempts to include ancient and archaic meanings of this concept into the context of modern semiotics, pragmatics and philosophy of language, necessarily, of course, taking into account the historical perspective, which conditions the contemporary meaning of logos.

Such analysis compels us to open the epistemological frames of modern semiotics and pragmatics to include the currently less frequently treated notions, such as symbol, (god's) name, myth, etc.

The discourses treated in the paper present some basic common traits. The selected texts were all created within an environment of the so-called esoteric or mystery cults and practices or on their outside boundaries. This resulted in some (common or at least frequently shared) characteristics, one of them being the way of addressing the deity. This specificity gives rise to some fundamental starting points and questions: of transcendence, of the concept of language and the definition of myth.

The paper presents the characteristics of three models, the mantic (oracular and prophetic), Theurgic and mystic. Typical of all three models is a symbolic comprehension of language. The mantic environment allegedly produced the first theories of sign or symbol. Theurgy, too, operates with symbols, in the particular sense of the symbolism of names, while a typical feature of the mystic model is the introduction of the concept of silence as an element of discourse, which poses a border problem for semiotics and pragmatics; at the same time, mysticism represents one of the links between ancient pagan philosophy and mediaeval Christian philosophy.

Key words: late antiquity, semiotics, pragmatics, communication, theory of discourse, philosophy of language, history of linguistic sciences

LITERATURA

Aune, D. (1996): La profezia nel primo cristianesimo e il mondo mediterraneo antico. Brescia, Paideia.

Belletti, B. (1990): Il logos come immagine di Dio in Filone d'Alessandria. Sapienza, XLIII, 3.

Brekle, H. E. (1989): La linguistique populaire. V: Auroux, S. (ed.): Histoire des idées linguistiques. Liege, Mardaga.

Calabi, F. (1977–1978): Il signore, il cui oracolo è a Delfi, non dice né nasconde, ma indica. Bollettino dell'Istituto di Filologia Greca, IV. Padova, 14–34.

Clarke, D. S. (2003): Sign Levels. Language and its Evolutionary Antecedents. Dordrecht – Boston – London, Kluwer Academic Publishers.

Crome, P. (1970): Symbol und Unzulänglichkeit der Sprache. Jamblichos, Plotin, Prophyrios, Proklos. München, Humanistische Bibliothek.

- Delcourt, M. (1981):** *L'oracle de delphes*. Paris, Payot.
- Des Places, E. (ed.) (1971):** *Oracles Chaldaïques*. Paris, Les Belles Lettres.
- Dodds, E. (1951):** *The Greeks and The Irrational*. Berkeley – Los Angeles, University of California Press.
- Eco, U. (1984):** *Semiotica e filosofia del linguaggio*. Torino, Einaudi.
- Farney, R. (1934):** *La religion de l'empereur Julien et le mysticisme de son temps*. Paris.
- Festugière, A. J. (1967):** *Hérmetisme and mystique païenne*. Paris, Aubier-Montaigne.
- Gambarara, D. (1984):** *Alle fonti della filosofia del linguaggio. Lingua e nomi nella cultura greca arcaica*. Roma, Bulzoni.
- Giamblico, A., Moreschini, C. (eds.) (2003):** *I misteri degli Egiziani*. Milano, Biblioteca universale Rizzoli.
- Grgič, M. (2005a):** Vprašanje semiotike v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku. Doktorska disertacija. Ljubljana, Filozofska fakulteta.
- Grgič, M. (2005b):** Vloga jezika in tišine na poti spoznavanja: primer hermetičnega korpusa. *Šolsko polje*, 16, 1/2. Ljubljana, 125–138.
- Grgič, M. (2005c):** Filon Aleksandrijski : jezik alegorije in alegorije jezika v grško-judovski filozofski sintezi. *Annales, Series historia et sociologia*, 15, 2005, 2. Koper, 385–394.
- Grgič, M. (2006):** Jamblihov *De Mysteriis*: teorija simbola v poganski filozofiji in kulturi pozne antike. Poligrafi (v tisku).
- Havelock, E. A. (1986):** *The Muse Learns to Write. Reflections on Orality and Literacy from Antiquity to the Present*. London, Yale University Press.
- Hirschle, M. (1979):** *Sprachphilosophie und Namenmagie im Neuplatonismus*. Meisenheim, Hain.
- Jamblique (1966):** *Les mystères d'Egypte*. Paris, Les Belles Lettres.
- Jung, K. G. (1991):** *The Collected Works of C. G. Jung*. Princeton, Princeton University Press.
- Koenen, M. (2004):** *Loca Loquuntur. Lucretius' Explanation of the Echo and Other Acoustic Phenomena in DRN 4. 563–614*. *Mnemosyne*, 57, 6. Leiden, 698–724.
- Koster, J. (2003):** Ritual performance and the politics of identity: On the functions and uses of ritual. *Journal of Historical Pragmatics* 4, 2. Amsterdam, 211–248.
- Kraus, M. (1987):** *Name und Sache. Ein Problem im frühgriechischen Denken*. Amsterdam, Grüner.
- Lewy, H. (1987):** *Chaldaean Oracles and Theurgy. Mysticism, Magic and Platonism in the later Roman empire*. Paris, Etude augustiniennes.
- Lotito, L. (2003):** *Il mito e la filosofia. La mitologia come racconto dell'essere*. Milano, Mondadori.
- Louth, A. (1993):** *Izvori krščanskega mističnega izročila. Hieron*. Ljubljana, Nova revija.
- Maddalena, A. (1970):** *Filone Alessandrino*. Milano, Mursia.
- Manetti, G., (ed.) (1996):** *Knowledge through Signs. Ancient Semiotic Theories and Practices*. San Marino, Brepols.
- Mansfeld, J. (2005):** 'Illuminating What is Thought'. A Middle Platonist Placitum On 'voice' in Context. *Mnemosyne*, 58, 3. Amsterdam, 358–407.
- Nock, D., Festugière, A. J. (eds.) (1946):** *Corpus hermeticum*. Paris, Les Belles Lettres.
- Otto, W. F. (1998):** *Bogovi Grčije. Podoba božanskega v zrcalu grškega duha. Hieron*. Ljubljana, Nova revija.
- Peirce, Ch. S. (1931–1958):** *Collected papers*. Cambridge, Harvard University Press.
- Pellizer, E. (1997):** *Sign-conceptions in pre-classical Greece*. V: Posner, R. et al.: *Semiotik/Semiotics*. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Pépin, J. (1976):** *Mythe et allégorie: les origines grecques et les constatations judéo-chrétiennes*. Paris, Etudes Augustiniennes.
- Plutarch, av., Babbitt, F. C. et. al. (1927-):** *Plutarch's Moralia in Seventeen Volumes With an English Translation*. London – Cambridge, Massachusetts, Loeb Classical Library.
- Proklos (1997):** *Prvine bogoslovja*. Ljubljana, Nova revija.
- Reale, G. (1993):** *Storia della filosofia antica, IV. Le scuole dell'età imperiale*. Milano, Vita e pensiero.
- Ricoeur, P. (1959):** *Le symbole donne à penser*. Paris, Esprit, 7–8.
- Schiavone, V. (ed.) (2001):** *Corpus hermeticum*. Milano, Biblioteca Universale Rizzoli.
- Sebeok, Th. A. (1986):** *I think I am a Verb: more Contributions to the Doctrine of Signs*. New York, Plenum.
- Sebeok, Th. A. (ed.) (1986):** *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*. Berlin, Mouton de Gruyter.
- Škamperle, I. (ed.) (2001):** *Corpus hermeticum. Hieron*. Ljubljana, Nova revija.
- Vattimo, G. (1989):** *La società trasparente*. Milano, Garzanti.
- Vernant, J-P. (ed.) (1974):** *Divination et Rationalité*. Paris, Seuil.
- Verniere, Y. (1977):** *Symboles et mythes dans la pensée de Plutarque. Essai d'interprétation philosophique et religieuse des Moralia*. Paris.
- Vital, J. (2002):** *Alla scoperta del simbolo. V: L'uomo e i simboli*. Milano, Jaca book.
- Zore, F. (1996):** *Resničnost imen in govora pri Platonu in Aristotelu. Phainomena*. Ljubljana, 15–16.

review article
received: 2006-06-28

UDC 811.163.42/.6'282.8(497.4/.5 Istra)

OSVRT NA ISTRAŽIVANJE HRVATSKO-SLOVENSKIH JEZIČNIH DODIRA U ISTRI

Stipe KEKEZ

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, HR-10000 Zagreb, Ulica Republike Austrije 16
e-mail: skekez@ihjj.hr

Mijo LONČARIĆ

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, HR-10000 Zagreb, Ulica Republike Austrije 16
e-mail: mloncar@ihjj.hr

IZVLEČEK

V pregledu je, na primeru šavrinskih in buzetskih govorov, prikazano raziskovanje podobnosti in razlik med istrskimi hrvaškimi in slovenskimi idiomi. Buzetski govori so avtohtoni, gre namreč za čakavsko narečje s precej slovenskimi značilnostmi. V slovenskem delu Istre pa imajo šavrinski govori nekatere hrvaške značilnosti. Takšno stanje je posledica organskega razvoja sorodnih jezikov in medsebojnih vplivov.

Ključne besede: Istra, narečja, jezikovni stiki, hrvaščina, slovenščina, čakavščina, kajkavščina, Buzet, obrazilo-/l, nezvenečnost soglasnikov, naglasne lastnosti, Šavrini, polglasnik, vokal ɛ, oblikotvorni /

CENNI SUI CONTATTI LINGUISTICI TRA SLOVENO E CROATO IN ISTRIA

SINTESI

Nella rassegna vengono illustrate le somiglianze e le differenze tra gli idiomi istriani croati e sloveni sull'esempio delle parlate della Saurinia e del Pinguentino. Le parlate pinguentine sono autoctone; si tratta di dialetto ciacavo con diverse caratteristiche tipiche dello sloveno. Nella parte slovena dell'Istria, invece, le parlate della Saurinia hanno alcune caratteristiche tipicamente croate. Questa situazione è il risultato dello sviluppo organico delle due lingue affini e delle loro influenze reciproche.

Parole chiave: Istria, dialetti, contatti linguistici, croato, sloveno, ciacavo, caicavo, Pinguento, -l finale, assordamento, caratteristiche degli accenti, Saurinia, vocale ridotta, vocale ɛ, / sillabica

Istra je zbog svoje jezične šarolikosti privlačila jezikoslovce, ponajprije dijalektologe, a neka pitanja vezana uz obilježja istarskih govora još se razjašnjavaju. Ondje se susreću hrvatski i slovenski jezik, više njihovih dijalektalnih tipova. Mieczysław Małecki, jedan od prvih proučavatelja istarskog dijalektalnog reljefa, kaže: "... dosta često govori koji se znatno međusobno razlikuju, geografski su isprepleteni i sačinjavaju šaroliku jezičnu šahovnicu. To se prije svega odnosi na područje Krasa ..." (Małecki, 2002, 9).

Velik dio hrvatske Istre ima tzv. miješane govore, koji su nastali miješanjem autohtonih čakavskih i doseljeničkih štokavskih govora. Autohtoni su buzetski govori, dosad u literaturi različito nazivani. Riječ je o dijalektalnom tipu s čakavskim, dakle hrvatskim značajkama i s dosta slovenskih značajki, koje mu, s gledišta hrvatske dijalektologije daju kajkavsko obilježje. U slovenskom dijelu Istre pandan je područje Šavrina, slovenski dijalekt s nekim obilježjima karakterističnim za hrvatski jezični razvoj.

Osim tih dvaju slučajeva slovensko-hrvatskih jezičnih dodira postoji još nekoliko u Istri. Posebno mjesto zauzimaju beneški slovenski govori u Italiji, koji imaju čakavskih elemenata; isprepleću se jezične značajke južnonotranjskih govora u Sloveniji i sjevernočakavskih govora na granici s Istrom u riječkom zaleđu, no njima se ovdje ne ćemo baviti zbog opsega rada. Ograničavamo se na dva slučaja gdje je riječ o organskom prijelazu dvaju srodnih jezika jedan u drugi.

O obilježjima govora kojima se ovdje bavimo pisali su Josip Ribarić (2002), Mieczysław Małecki (2002), Fran Ramovš (1935), Tine Logar (1961–1962), Mate Hraste (1963), Petar Šimunović (1967; 1970; 1992), Mijo Lončarić (1997), a Josip Lisac dao je sintezu saznanja o fonologiji toga dijalekta (Lisac, 2001) i drugi. O hrvatsko-slovenskim jezičnim granicama pisao je Branimir Crljenko (2004).

1. BUZETSKA ČAKAVŠTINA

Buzetska čakavština obuhvaća govore u okolici Buzeta. Małecki je zove *čakavsko-slovenskom skupinom*, dijeli je na dva "međusobno poprilično slična" dijalektalna tipa: buzetski, u smislu koji smo ovdje naveli, i čičko-buzetski, koji obuhvaća južni dio Čičarije. Ribarić te govore naziva *kajkavsko-čakavskim dijalektom*, a Ramovš i Šimunović smatraju ih čakavskima.

Brozović u svojoj podjeli čakavskog narječja uzima buzetski dijalekt kao jedan od šest dijalekata, uzevši za kriterij refleksa jata, starohrvatske konsonantne skupine *št*, *žd* i uvjetno naglasak.

Buzetski dijalekt jedan je od autohtonih dijalekata u Istri prije migracija izazvanih prodorom Turaka.

1.1. Najvažnija je posebnost govora buzetskoga kraja jednačenje stražnjega nazalnog vokala (*ɔ*) sa *a*, s čime se sigurno ranije izjednačio poluglas, tako da vrijedi jednadžba $a = ə = ɔ$.

Prema mišljenju M. Hraste ta pojava ($ɔ > a$, op. a.) potječe iz vremena kada je stražnji nazalni vokal imao otvoren izgovor, što potvrđuju toponimi Sativanac, Satlovreč, koji su potvrde iz XV. stoljeća, a pripadaju području žminjsko-pazinske čakavštine, kaže Šimunović (1970, 42).

Lisac navodi četiri refleksa stražnjega nazala, često je to *a*, ali i *o*, npr. *tòča* (Draguč), *pòknat* 'puknuti', *nòtre* (Nugla); pa *u*, npr. *mûš*, *kûs* (Draguč), z *duvicu* 's udovicom', *ĵiju* 'jedu', *gûska* (Nugla); i *ü*, npr. *pàvük*, koje se negdje izjednačilo sa starim *u* u pomaknutoj visokoprednjoj vrijednosti (v. 1.5.).

Refleks *a* stražnjega nazala u nekim se govorima buzetskoga kraja diftongizirao (*ʰa*, *ua*), npr. *ruâka*, *zuâp*, *puât*, *ruâp*, kao što se u mnogim tim govorima diftongiziralo svako primarno *a*, npr. *glʰâva*, *vrʰâta*, *mʰâli* (Draguč), *vroâta*, *vroât* (Črnica), *voâs*, *gloâva* (Pračana), *junoâk*, *dvoâ* (Račko Polje).

Drukčije od većine govora, došlo je do jednačenja sa *o* u selima Svetom Martinu i Brestu, npr. *zòp*, *želòt*, *gòlop*, *gòba*.

Małecki smatra da je razvoj $ɔ$ u *o*, negdje i $ɔ$, izuzimajući zaselak Brest, obilježje slovenskih govora i idu ovdje u prilog slovenskim odlikama. U Brestu je zabilježeno i *o* i *u* kao refleks $ɔ$. Małecki smatra kako je govor toga sela davno imao $ɔ > u$, ali se pod utjecajem susjednih govora, u kojima je bilo poznato samo $ɔ > o$, počela i u Brestu širiti ta crta, kojom su obuhvaćene samo određene riječi, a nasuprot tome $ɔ > u$ u gramatičkim se kategorijama zadržalo bez promjene.

Hraste navodi da se u Črnici stražnji nazal izjednačio sa *o*, ali rjeđe i sa *u*, npr. *γusênica*, *sût*; u Slumu je dao redovito vrlo zatvoreno *o*, npr. *golôp*, *goba*, *goseneca*, *moš*, *popok*, *sošet*, *posoda*; u govorima između rijeke Mirne i njenih pritoka $ɔ$ je "dao refleks *a* u gotovo svim slučajevima u osnovi riječi: *ôbrač*, *kasênica*, ali: *mokà* (brašno), *sosêt*, *vôzej* ili: *vъzej*, *rôka*, *môš*, *γòska*, *γôba* (guba, gljiva) *γòlop*, *posôda*, *pogînut*, *maknît* (Krbavčići)". (Hraste, 1963, 131) On smatra da je to mjesto¹ pod jačim utjecajem slovenskoga jezika, kao i govor mjesta Štrped, gdje je $ɔ$ također dalo *o* (ali *rukàh*, *sût*, *gasênica*).

U Svetom Martinu stražnji nazal dao je uglavnom *o*, ali rjeđe i *a*, npr. *ôbrač*, *γasênica*.

U većini govora stražnji nazal dao je *a* i u glagolskom morfemu² glagola II. vrste, npr. *pogînat*, *pòknat*,

1 Hraste uzima u obzir da je Črnica od 1945. do 1949. bila pod Slovenijom i da je te četiri godine nastavni jezik u školi bio slovenski.

2 Glagolski sufiks *na* zabilježen je i u Prigorju, npr. *dîgnati*, *viknàti*, *trenàti*. (Rožić, 1894)

taknât, maknât, zdînat, kleknât, uvênat, pusahnât, purînat, stîsnat, a u govorima u kojima je stražnji nazal dao o u tom obliku uglavnom je danas *i*.³ U padežnim nastavcima refleksi je obično *o* ili *u*, npr. *s krâvu* (Ročko Polje), *jâs yrjên ne spâš sestrô* (Ročko Polje), *dâj me knjîgo* (Sv. Martin), ali *jâs glêdan tojâ nôga* (Brgad-Nugla), *svojûa sestrûa, ženûa* (Draguč i okolica).

Specifičan je razvoj *o* i u nekim kajkavskim govorima, isto u dodiru sa slovenskim jezikom, u krajnjim zapadnim zagorskim (Hum na Sutli) i međimurskima (Martin). (Lončarić, 1985) Pri istraživanju Huma na Sutli Lončarić je utvrdio da se *o* također jednači sa *a* ili čak čuva posebnu vrijednost.⁴

Dakle nije riječ o akanju (tj. prijelazu *o* u nenaglašenom položaju u *a*) jer je *o* > *a* ne samo ispred ili iza naglaske nego i u naglašenom slogu, npr. *gâba, vâdica, voâzaj, pâpok, pâvek, z'âp, maknât* i dr. (Hraste, 1963)

Obično jednako glasi N i A jd. za neživo ženskoga roda, a jednako je i u pridjevima uz imenice, npr. *dobrâ kosâ, lôhka mêtla*. (Ribarić, 2002) Tu nije došlo do morfološkoga izjednačivanja N i A jd., nego je to rezultat refleksa stražnjega nazala u A jd. Hraste kaže: "Toga nema na Krasu, nego akuz. glasi: *ženo* ili *ženu, kućo* ili *kuću, žlico* ili *žlicu*. To je on (Ribarić, 2002) opazio samo u buzetskom zavalju, a to je upravo kraj gdje je refleks *â* davao i danas daje uglavnom refleks *a* ako govor kojega od tih mjesta nije pod jakim utjecajem slovenskoga jezika ili hrvatskoga jezika preko škole, novina ili saobraćajnog jezika." (Hraste, 1963, 133)

1.2. Poluglas je u čakavskim istarskim govorima u pravilu izjednačen sa starim *a*, kojima se kasnije pridružio i refleks stražnjega nazalnoga vokala. No u nekim mjestima, npr. u Slumu, imamo trojaku kontinuantu poluglasa: jednačenje sa starim *a*, npr. *bâčva, dâska, qvâc* G mn., *kâsno, sâh*; jednačenje sa starim *e* u vrjednosti *ê*, npr. *mêgla, lêš* 'laž', *vên, stêza, krâtek*; *o*, npr. *počêtok, slêpoc, ôcot*. (Ribarić, 2002) Do jednačenja sa *o* došlo je u tom mjestu u nekorijenskim slogovima i na mjestu sekundarnoga poluglasa.

Na mjestu poluglasa dolazi i otvoreno *o*, i u korijenskim slogovima, npr. *dôn, tôs* 'tast', ili diftong *ua*. U posljednjem se slučaju poluglas, zapravo, negdje izjednačio s refleksom stražnjega nazala i primarnoga *a*, npr. *duan* 'dan', *vuaš* 'selo'. Lisac uopćava reflektiranje poluglasa ovako: "U načelu su dugi poluglasovi dali *a*, a kratki su, osim *a*, mogli dati *o* ili otvoreno *e*." (Lisac, 2001, 15)

Maćecki kaže kako u "čakavsko-slovenskoj skupini"

jor i *jer* daju *a* u slogovima osnove *a* u sufikslnim slogovima *o*, npr. *torôk, kofôc, stâroc; sán, dán, daskâ* (Podgaće); *vénoc, konôc, ogón; stazâ, magfâ, stakfô* (Račja Vas),⁵ a u Brestu je zabilježeno "sekundarno *e* s *a* pod novim", *skédoñ, stéza, mégla, stéklo* (Maćecki, 2002).

U Svetom Martinu poluglas se izjednačio s *a*, a u različitim formantima izjednačen je sa starim kratkim naglašenim *e* u otvorenom *ê*, npr. *čabêr, ocêr, popêr, gôrêk, krôtek*, (Ribarić, 2002); *ogênj, kosêc, lonêc, ocêr, popêr, lôhet*. (Šimunović, 1970) Ribarić smatra kako je ta pojava u prošlosti činila prijelaz između poluglasa i današnjega *a* na čakavskom, ali i slovenskom području.

1.3. U buzetskim govorima došlo je gdjekad do jednačenja kratkoga *a* s etimološkim *e* u otvorenom *e* (*ê*). Šimunović bilježi, na primjer, otvoreno *e* u Nugli katkad na mjestu *a*, npr. *ne vèjuò, jèrebica, jènjac*; Maćecki ga bilježi u kratkom naglašenom i nenaglašenom slogu u selima Brestu i Slumu, npr. *stêr, brêt, bogèt, užgèt, pògórêx, pò nívex* (Brest); i na mjestu poluglasa (v. 1.2.). U ostalim slučajevima u tim dijalektnim tipovima, prema Maćeckome, *â* u "neovisnom položaju" ostaje bez promjene. Ribarić u Slumu i Svetome Martinu bilježi *â* > *ê* (slog se kasnije produljio, kao i u kosim padežima), npr. *brêt*, ali G *brâta*, jednako je i kod *čêš*, G *čâsa*, zatim *dêr* 'dati', *stêr, pês, nêš* 'naš'.

Vjerojatno zbog prijelaza *â* > *e* u nekim slovenskim govorima, Ramovš smatra kako je taj prijelaz u buzetskim govorima slovenska pojava.

U Slumu se *a* redovito uz nazale *m, n* te u po jednom slučaju iza *ml* i *mr* realizira akustično niže, zatvoreno prema *o* (*â*), npr. *jâma, kâmen, râna; mrâzet, mlâk*. (Ribarić, 2002)

1.4. Dugo *o* u susjednim slovenskim istarskim govorima zatvara se prema *u*. U Nugli i Račicama *ô* > *u* u dugim naglašenim slogovima: *nûs* (ali *nôsi*), *mûs* (ali *môsti*), *vûs* (ali *vôzi*), *kûs* (ali *kôsti*) (Nugla); *nûs, nûc, vûs, stû* (Račice). Vokal *u* dolazi u tim dvama selima i na mjestu kratkoga nenaglašenoga *o*, npr. *kupuâc, ucât, ukupât, kunjên* (ali *kônj*) (Nugla); *stujîš, utròk, pumâlu* (Račice). Djelomično se na mjestu *o* pojavljuje *u* i u Brestu, npr. *nužîc, kûc* 'kolac', *nûs*. (Šimunović, 1970)

Maćecki piše: "... u nekim je selima ta promjena provedena posve dosljedno, a u drugima susrećemo cijeli niz odstupanja; općenito se može reći da što smo bliže slovenskoj granici, to se promjena *ô* > *u* pojavljuje dosljednije." (Maćecki, 2002, 75) Ribarić je također bilježi.

3 Lončarić, 1999. o tome navodi mišljenje Schuster-Šewca da je riječ o različitoj alternanti toga sufiksa već u praslavenskom *-nq-|| -ny-*, a prije se mislilo da je to analogija prema drugim vrstama.

4 Anita Celinić u Humu na Sutli i Đuro Blažeka u krajnjim zapadnim međimurskim govorima nalaze da u nekim položajima refleks *o* čuva posebnu fonološku vrijednost.

5 Oba sela, Podgaće i Račja Vas, zapravo pripadaju čičarijskom području, no Maćecki donosi primjere za cijelu skupinu samo iz tih dvaju sela za *o, ô* > *a*; *o*.

1.5. U slovenskim istarskim govorima na mjestu staroga *u* pojavljuje se visoko prednje *ü*, koje je vrlo staro jer nije zahvatilo *u* od slogotvornoga *l* i *o*, a u hrvatskim govorima staro *u* obično ne mijenja vrijednost. No neka istarska mjesta u Hrvatskoj obilježava razvoj sličan slovenskom. U Nugli, na primjer, na mjestu staroga *u* u svim je položajima *ü*, *my:rva*, *syša*, *py:ša*, *vy:j* 'ulj', *žy:r*, *ly:bje*, *fy:čkate*, *žy:j*, *zybaj* 'plamen', *jyžina*, *kregyj*, *izyla*, *kyhinja*, *kryh*, *kypevāt*, *kypieva*, *ly:na*. (Šimunović, 1970) Ramovš kaže kako se *u* u dugim slogovima razvija u *y*, npr. *krȳxa*, *jȳtro*, a u kratkim naglašenima u *ö*, npr. *kröx*, *nök* < *vruk*, *lödj* < *ljūdi*. (Ramovš, 1935) Maček navodi kako su pojave *u* > *ü* ili *ö*, *ü* > *ö* prisutne na cijelom području, osim u najbližjoj okolici Oprtlja i u nekoliko čićkih sela (Brest, Klenovščak, Podgaće), npr. *kūpjt*, *pūštīt*, *drūgi*, *lūnā*, *čebūū* 'luk' (Strana); *wnök*, *kröx*, *lōj* 'srpanj', ali *krūxa*, *vūra*, *čūda* 'mnogo', *dūša* (Prapoće), *jōdi*, *vōra* (Mlum Mali). *ö* za *u* bilježi i Šimunović u Svetom Martinu.

U razvoju bogatoga vokalizma u "buzetskom mikrokozmosu" Lisac vidi da je na njegovu sjeveru pod slovenskim utjecajem došlo do prenošenja kratkoga akcenta sa zadnjega sloga. Nakon toga, "novonaglašeni vokali dobili su nov kvalitet (æ, ə), kao u slovenskom jeziku". (Lisac, 2001, 18)

1.6. Za buzetsku čakavštinu i slovenske govore karakteristično je potpuno "obezvučenje" zvučnih suglasnika na kraju riječi, tj. na kraju riječi ne mogu doći zvučni suglasnici, npr. *mṛās*, *zōp*, *mōš*. To zahvaća i *γ* < *g*, npr. *kroax*, prema G *kroaya* 'krug, kruga'. (Šimunović, 1983) Maček kaže: "Na cijelom području (čakavsko-slovenske skupine, op. a.) dolazi do obezvučenja zvučnih suglasnika u zadnjem slogu. U čakavskoj i štokavskoj skupini po izgovoru zvučni se ponašaju kao 'poluzvučni', tj. zadnji glas kao da se raspada na dva dijela, od kojih početni dio zadržava zvučnost, a krajnji dio postaje bezvučan; to bi se moglo označiti npr. ovako: čakav. i štokav. *-b* > *b^p*, *-d* > *d^f*, *-v* > *v^f*, *z* > *z^s*, *ž* > *ž^s*, dok slovensko i buzetsko *-b* > *p*, *-d* > *t*, *z* > *s*, *ž* > *š*, npr. *vūs*, *mṛās*, *zōp*, *dāš*, *mōš*, *rūt* (Strana), *gospūt*, *mṛās*, *mōš*, *vūs* (Račja Vas)." (Maček, 2002, 77)

1.7. Na kraju sloga *l* je dalo v odnosno bilabijalno *w*, npr. *šav* 'išao', *Brūv* 'Brul', *znav*, *vov*, rjeđe *f*, npr. *tupōf* 'topola', no zabilježeni su primjeri i s dočelnim *-l* kao i bez njega, odnosno gdje je ono otpalo, npr. *teḷ* 'htio', *dēḷal* 'radio' (Nugla); *utrūdī*. (Lisac, 2001)

U Brestu *-l* na kraju sloga obično ostaje, npr. *vōl*, *tēlci*. (Šimunović, 1970) Ribarić navodi da se *l* na kraju riječi i sloga nije razvilo u svim slučajevima jednako, tako da se javlja bilabijalno *u*, *daw*, *plēw*, *prejatēw* – kraj riječi, a i *l*, *dolca*, *kolca*, *tobolca*, *palca* – nije kraj riječi. Umjesto dočelnog *l* pojavljuje se i otvoreno *o*, npr. *hvalō* 'hvalio', *peqō* 'pakao'. (Ribarić, 2002)

U susjednim slovenskim istarskim govorima završno

-l prešlo je u bilabijalno *u* (*w*), pa Ramovš smatra taj prijelaz slovenskim obilježjem u buzetskim govorima.

1.8. Treba nešto više reći o spirantizaciji *g*, što je već spomenuto kod "obezvučenja" šumnika na kraju riječi. To je pojava koju treba gledati u širem srednjoeuropskom arealnom kontekstu. Od slavenskih jezika poznata je u češkom i u slovačkom jeziku, a imaju je i susjedni njemački govori. U slovenskom i hrvatskom jeziku zahvaća rubne zapadne govore, od hrvatskih čakavske govore na jug do otoka Silbe. Maček navodi prijelaz *g* > *x* na cijelom području "čakavsko-slovenske skupine", npr. *dūx*, *snēx* (Mali Mlun); *brēx*, *nāx*, *rōx* (Podgaće).

I drugi autori donose potvrde, npr. *rūh*, *rōya* G jd. 'rog, roga', *nāy* 'nag' (Ribarić, 2002); *prāx*, *stōmig^x* 'nje-dra', *vrag^x* (Šimunović, 1970), *γnōj*, *γóre*; *Nūyla*, *enēya*, *čfēya*; *krōah*, *plūh*. (Šimunović, 1983)

1.9. Govor buzeštine ima dvoakcenatski sustav. Redovito se i dugi i kratki naglasak ostvaruju silazno. Kratki naglasak može se ostvariti dulje, osim u dočelnim slogovima, gdje je silina jača i trajanje kraće, npr. *ubrās*, *otrōk*, *žeja*, *kosā* Dugi je naglasak "blago lomljen" i može se realizirati kraće. Zbog toga dolazi do neutralizacije dvaju akcenata, ukidanje opreke po kvantiteti. (Šimunović, 1970)

Lisac utvrđuje: "U načelu je akcenatsko mjesto nepromijenjeno i odgovara čakavskoj akcentuaciji." (Lisac, 2001, 16)

U govorima Sv. Martina, Nugle i Račica akcent obično čuva svoj stari položaj na ultimi, npr. *daskā*, *dobrā*, *hlubōk*, *suzā*, *zajīk*, *rebrō*, *uknō*, *ugānj*, uz prenesen naglasak, npr. *nōga*, *vōda*, *sōza*, *vōli*, *truōva*, *ruōka*. U Brestu je naglasak na ultimi rijedak, a novonaglašeni, stari prednaglasni, slog ostvaruje se kratko – *sūza*, *stūčen*, *sīdit*, i dugo – *vretēno*, *jāpno*, *ōkno*, *ōganj*, uz *zajīk*, *labōk* 'dubok', *komīn*, *sapōn*. Kratki naglašeni slog izvan ultime u Brestu se dulji, npr. *besēda*, *lāčna*, *tēča*. Duljenje je rijetko u tim položajima u ostalim trima naseljima. (Šimunović, 1970)

No u govorima na sjeveru buzetskoga dijalekta, dakle u susjedstvu sa slovenskim jezikom, zabilježena je progresivna metataksa silaznoga akcenta, kao u slovenskom jeziku, npr. *gōspod* > *γospūt*. (Lisac, 2001)

Kratki akcent pred sonantom ne dulji se u zadnjem, odnosno jedinom slogu: *sīr*, *ovčarōn*; *dīm*; *pijān*, *ugānj*, *kōnj*; *dīan*. (Šimunović, 1970)

Govori Sv. Martina i Bresta pokazuju, više nego ostala naselja, tendenciju ukidanja opreke po kvantiteti. (Šimunović, 1970)

Ramovš i Maček ukidanje opreke po kretanju tona uzimaju kao slovensku značajku, iako to nije rijetko u čakavskim govorima.

Za razliku od slovenskih istarskih govora, izuzimajući fakultativno duljenje, koji ne razlikuju kratke i duge samoglasnike u nenaglašenom položaju, buzetski govor

sačuvao je, danas fakultativnu, prednaglasnu dužinu, npr. *mlikò*; *mlòdà*, *ròbèc*, *brònà* (Šimunović, 1970); *svìtìla*, *rikà*, *sřìdà*; *japnò*, *licè*, *mlikò* (Upitnik za HJA) Zanaglasne su dužine pokraćene.

Neka obilježja svojstvena svim sjeverozapadnim čakavskim govorima pojavljuju se i u buzetskom dijalektu, cirkumfleks u tzv. e-prezentima, npr. u Draguču *rîžen*, i cirkumfleks u primjerima kao *stuàri*. (Lisac, 2001)

1.10. Od morfoloških i leksičkih značajki u istarskim hrvatskim govorima kao slovenske osobitosti navodi se nekoliko crta. Tako tvorba superlativa pridjeva i priloga prefiksom *nar-* (što će po postanku biti fonološka pojava), u cijelom buzetskom tipu (Maćecki, 2002), npr. *nařmlàji*, *nařslabèji*, *nařcenèje*. U 3. l. mn. prezenta prevladava generalizirani nastavak *-jo/-ju*, npr. *pečèjo*, *rečèjo*, *přšèjo*. (Maćecki, 2002) Taj se nastavak proteže i do središnje Istre, a prisutan je i u drugim hrvatskim govorima.

U upotrebi su upitno-odnosna zamjenica *kaj* i prilog *zakaj*, što je ondje area sa slovenske strane. Mogu se čuti i leksemi karakteristični za slovenski, npr. *kàteri*, *miza*, *štiri*, *vas 'selo'*, *xiža*, koji nisu rijetki ni drugdje u Istri, a i u kajkavskom narječju imamo *ves*, *xiža* u istom značenju.

1.11. Šimunović uspoređuje stanje s terena s povijesnim jezičnim potvrdama u 16. stoljeću, točnije sa stanjem u *Glagolskom notarskom protokolu iz Draguča u Istri* (1592–1639), koji je pisao Andrija Matković iz Draguča, a pisan je u Draguču, Humu i Račicama, odnosno u južnom dijelu buzetske regije. U *Protokolu* je zabilježena samo upitno-odnosna zamjenica *ča*, fonološki i morfološki sustav su čakavski kao i mnoge fonetske promjene i leksik. Šimunović kaže: "Jezik Protokola pokazuje kudikamo više čakavskih elemenata nego što ih danas nalazimo u govoru naselja u kojima je taj spomenik nastao. U Protokolu refleksi poluglasa ne daju e/o (Lonec, petok), nema prijelaza *-v > u* (segau), u instr. sing. ž. r. rijedak je nastavak *-o* (ženo), 3. l. pl. prezenta nema *-jo/-ju* (rečèjo/rečèju) itd. U spomeniku nema karakterističnih slovenizama koje danas susrećemo u govoru Bužeštine." (Šimunović, 1970, 47) Jasno je da je tu riječ o književnom jeziku kojim piše profesionalni pisar i koji može biti znatno drukčiji od govora mjesta.

Šimunović kaže kako bužeština i po tipovima naselja i po toponimiji upućuje na čakavsku bazu.

Hraste smatra kako je bužeština u davnoj prošlosti morala biti "čisto čakavska bez primjesa kajkavsko-slovenskih". On misli kako su ti govori u povijesnom razvoju bili pod jačim utjecajem slovenskoga jezika, a razlozi su sljedeći: glavna cesta vodi iz Slovenije u Brest i Slum preko slovenskog mjesta Rakitovec, taj kraj je

dobrim dijelom nekada bio pod akvilejskom patrijaršijom (12.–15. st.) pa su "morali Slovenci jače sudjelovati u crkvenoj i političkoj upravi", a poslije je taj kraj "došao u mletački posjed zajedno s jednim dijelom Slovenaca"; utjecaju je "pomogla i nekadašnja glavna cesta od Hrpelja u Sloveniji do Buzeta, a u posljednjih sto godina željeznička pruga Divača – Pula koja je pod direkcijom željeznica u Ljubljani, pa je duž cijele pruge službeni jezik slovenski". (Hraste, 1963, 130) Hraste je mišljenja kako je i gubitak stanovništva u 15. st. zbog borbi s Turcima i Ugrima bio povodom da su se u te krajeve naselili i neki Slovenci. Međutim u prirodnom organskom razvoju jezika nema oštih granica, osim zbog geografskih uvjeta (more, neprohodne planine), pa u bužeštini, vjerojatno, nemamo sekundarni utjecaj slovenskoga jezika nego prirodan razvoj na periferiji i granici s drugim jezikom.

Može se zaključiti kako je riječ o organskim prijelaznim čakavsko-slovenskim govorima. Ta prijelaznost rubnih slovenskih i čakavskih govora rezultira osobinama koje su inače karakteristika kajkavštine. Jasno je da ti "kajkavski" govori nisu imali teritorijalnu vezu s kajkavskim područjem i pravim kajkavskim govorima. Poslije je mogao biti jači slovenski utjecaj.

2. ŠAVRINSKI DIJALEKT

Šavrinsko se područje u literaturi različito nazivalo. Ramovš i Ribarić nazivaju ga šavrinskim, a Maćecki pomjanski po mjestu Pomjan. Dijalekt toga područja graniči s govorom domaćina simpozija grada Kopra, koji spada u rižanski govor. Područje šavrinskog dijalekta prostire se od Kopra uz rijeku Rižanu do granice s Republikom Hrvatskom.

Šavrinsko područje u slovenskom dijelu Istre ima, kako navodi i Logar u pregledu istraživanja, nekoliko značajki hrvatskih, odnosno čakavskih govora. Dijalekt toga dijela Slovenije prema jugu ima sve više obilježja hrvatskih čakavskih govora, kako piše Karin Marc Bratina (2005). Ona navodi kako miješanost šavrinskih govora dokazuje različit razvitak izoglosa za pojedine jezične pojave, bliskost čakavskim govorima i jednostavni i pretežito monofonoški sustavi dugoga vokalizma. No te značajke nisu tolika opsega kao one slovenske u buzetskoj čakavštini.

2.1. Jednačenje poluglasa sa *a* karakteristično je za istarske čakavske govore. U slovenskim susjednim govorima sekundarno akcentuirano *a* ostalo je u brkinskom dijalektu, a u šavrinskom dalo je također *â*,⁶ npr. *mâgla* i *stâza*. (Ramovš, 1935)

Ribarić kaže kako se *a* može susresti i u nekim šavrinskim selima koja graniče s kraškim, gdje je ono uobi-

6 Prednji vokal *a* (između *ä* (e) i običnoga *a*).

čajeno, ali kako se u većini nekadašnji poluglas izjednačio i u dugim i u kratkim slogovima sa *a*. Ramovš navodi kako šavrinski dijalekt pozna *ə* u modernoj redukciji, npr. *žəvot* < *živòt*, *vəšok*, *jəgroj*.

Jednačenje *ə* sa *a* Tine Logar smatra mladim (1962). Navodi da je "široko" *a* i "vrlo prednje" *a* došlo na mjestima sekundarno naglašenih i kratko naglašenih *e* i *ə*, zanaglasnog *e* (*e* > *a* obratna je pojava od one u bužetskim govorima, v. 1.3.) i na mjestu kratkoga naglašenog i zanaglasnoga *a* u zatvorenom slogu. U Rakitovcu, Sočergi, Trebeši poluglas se vjerojatno izjednačio s običnim *a*, dok je u zanaglasnom zatvorenom slogu ondje dao "široko" *o*, npr. *'lɔ:noc*, *'se:don*, *'pɛ:tok*, *'za:joc*, slično kao u bužetskim govorima. (Logar, 1962)

2.2. Praslavensko nosno *e* (ɛ) izjednačilo se u šavrinskim govorima sa starim *e* u otvorenom *e*, za razliku od rižanskih govora, gdje se dala *je*, pa je po tome u Šavrinima refleks *ɛ* bliži ostvaraju susjednih hrvatskih govora nego slovenskih. Tine Logar smatra da je *e*, od *ɛ* i od kratkoga *e*, nastalo monoftongizacijom diftonga *je* (v. 2.3.), što je malo vjerojatno, jer bi to onda značilo da je tijekom razvoja nekadašnjega *ɛ* išao ovako: *ɛ* > *e* > *je* > *e*.

Mačeki osim za *ɛ* > *ɛ* potvrđuje u "pomjanskom" dijalektu primjere i za *ɛ* > *a* u pojedinačnim riječima, npr. *jəzjik*, *jəčmen*, *təško*, što je pak obilježje čakavskih istarskih govora.

2.3. Slogotvorno *l* (/l/) dalo je u svim govorima *u*, kao i u čakavskim govorima, no Logar smatra kako se ono razvilo iz starijega *ou* asimilacijom (slično kao *ɛ* > *je*), pa da spada u slovenski a ne u hrvatski razvoj. Slično je mislio i Mačeki, koji navodi mogućnost samostalnoga razvoja (*l* > *ou* > *u*). Ribarić navodi da kod Brkina i Kraševaca⁷ slogotvorno *l* prelazi u *ow*, no u selu Trseku, koje se nalazi u šavrinskom području, daje primjere samo sa *u*, npr. *vûk*, *sûnce*, *pûš*, *žût*, *žûč*, *mûze*.

Ramovš bilježi za dugo *o* dugo vrlo zatvoreno ("izredno ozek") *o*, skoro kao *u*, npr. *golôp*, *kôš*, *gôsta*. Logar piše kako se u okolici Mareziga za *o* još čuje diftong *uo*, a u ostalim dijelovima stražnji nazal zastupljen je sa zatvorenim ("ozkim") *o*, pa se u nekim uvjetima izjednačio sa starim *o*.

Nazalno *o*, piše Ribarić, zamijenjeno je vrlo zatvorenim *o*, no, kako kaže, ima i pojedinačnih slučajeva s *u*, npr. *mûdar*, *rûka*, *golup* (Trsek). Mačeki spominje da je *ô* i *õ* > *û*,⁸ no ne navodi primjere, ali zato na drugom mjestu navodeći akcenatsku osobinu "znakovitu za cijelu slovensku skupinu" *ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ ˆ*, tip *zlâto* > *zlatô*, spominje primjer *yalûp*.

2.4. Logar za šavrinski dijalekt navodi kako mu je osnova notranjščina, ali da je uz beneškoslovenski bio i pod jakim utjecajem susjednih govora. Posljedica je toga izostanak diftonškog sustava kao i izravno preuzimanje nekih hrvatskih razvoja (v. 2.2. i 2.3.). To je, na primjer, dugo *u* prema *û*, koje je (*û*), kako smatra Ribarić, u slovenskim istarskim govorima vrlo staro jer nije zahvatilo *u* nastalo od slogotvornog *l* i *o*.

2.5. Obilježje svojstveno čakavskim istarskim govorima – umekšano *t* (*ĥ*), i u skupu *št* – pojavljuje se i u šavrinskim govorima, za razliku od susjednih rižanskih gdje je na tom mjestu *ć* (Batin). No prije stotinjak godina Ribarić je zabilježio meko *t* (*ĥ*) i u Brkinima i na Krasu te tvrdi da ono obuhvaća i desnu obalu rijeke Reke, jugoistočni dio Notranjske, okolicu Trsta, cijeli Tršćanski kras i Gorički srednji kras. Ramovš u *Historičnoj gramatici* navodi kako je skup **tj* u šavrinskim i susjednim brkinskim govorima dao *ć*. U skladu s tim je i zapažanje Mačekoga koji je u cijelom slovenskom dijelu Istre zabilježio samo *ć*, kao slovensko obilježje u odnosu na čakavsko *ĥ*, no na jednom mjestu kaže kako je "precizno razgraničenje između *ĥ* i *ć* na području Istre poprilično teško s obzirom na minimalnu razliku među tim zvukovima koja postaje to manja što je bliže slovenska granica". (Mačeki, 2002, 77) Ovdje se *ć* uvjetno može smatrati slovenskom crtom, jer je inače to hrvatska osobina. U fazi prije jednačenja od *ć* treba polaziti i u drugim istarskim govorima.

Kao konsonantsko obilježje u smjeru hrvatskoga razvoja Logar je uzeo *g* umjesto zvučnog frikativa *ɣ*, što Mačeki i Ramovš navode kao razliku između susjednog brkinskog (dekanskoga) i šavrinskog dijalekta. U sjevernim čakavskim govorima obično je *g* > *ɣ*, npr. Žminj (Kalsbeek).

Kako je *g* > *ɣ* šira arealna izoglosa, sve do Silbe (v. 1.7.), pitanje je da li je ta pojava hrvatsko odnosno slovensko obilježje.

2.6. Od morfoloških osobitosti karakteristična je tvorba futura pomoću infinitiva i *con/ćen* (Marc Bratina, 2005), za razliku od uobičajene slovenske tvorbe pomoću *bon*, *boš* i glagolskog pridjeva radnog. Mačeki navodi kao čakavske oblike *tu*, *teš*; u "čakavsko-slovenskoj" skupini u južnom dijelu Ćićarije navodi oblike *ton*, *teš* ili *fun*, *feš*. Ramovš ne spominje tvorbu futura, ali kao primjer za palatalno *ć* navodi *con*. (Ramovš, 1935)

⁷ Stanovnici Krasa.

⁸ *û* = vrlo slično *u*, ali različito.

U slovenskim i u hrvatskim istarskim govorima dosta je značajki karakterističnih za one susjedne. To je očekivano jer je riječ o organskom razvoju srodnih jezika i o međusobnim utjecajima.

Zbog svoje jezične osobitosti Istra je bila dosta istraživana i sa slovenske i s hrvatske strane i iz drugih dijelova Europe, ali čini se još nedovoljno jer sve pojave još nisu objašnjene.

REVIEW OF THE RESEARCH OF CROATIAN-SLOVENIAN LINGUISTIC CONTACTS IN ISTRIA

Stipe KEKEZ

Institute of Croatian Language and Linguistics, HR-10000 Zagreb, Ulica Republike Austrije 16
e-mail: skekez@ihjj.hr

Mijo LONČARIĆ

Institute of Croatian Language and Linguistics, HR-10000 Zagreb, Ulica Republike Austrije 16
e-mail: mloncar@ihjj.hr

SUMMARY

A review of linguistic contacts between Croatian and Slovenian in Istria is provided. In the linguistic sense, this territory is very heterogeneous; therefore, Istria has always been appealing to dialectologists. Moreover, because of interlacement, certain areas have formed that cannot be explained by means of language characteristics only.

In Croatian Istria, the area around Buzet is known as a territory with a lot of Slovenian characteristics, with, of course, basic čakavian Croatian characteristics. On the other hand, in Slovenian Istria, there is the interesting territory of Šavrini, where the dialect is Slovenian with some pronunciation characteristics of Croatian.

Key words: Istria, dialects, linguistic contacts, Croatian, Slovenian, čakavian, kajkavian, Buzet, final *-l*, devoiced consonants, accentual characteristics, Šavrini, semi-vowel, vowel *ę*, syllabic *l*

LITERATURA

Baudouin de Courtenay, J. I. (1875): Opyt fonetiki rez'janskix govorov. Varšava – Petrograd.

Blažeka, Đ. (2004): Govori Međimurja. Doktorska disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet.

Brozović, D. (1963): O rekonstrukciji predmigracionog mozaika hrvatskosrpskih dijalekata. *Filologija*, 7, 4. Zagreb, 45–55.

Celinić, A. (2005): Fonologija gornjosutlanskoga dijalekta. Doktorska disertacija. Zagreb, Filozofski fakultet.

Crljenko, B. (2004): Hrvatsko-slovenske jezične granice u dijalektološkim radovima M. Mačekkog o Istri. *Čakavska rič*, 32, 1. Split, 21–47.

Drpić, I., Lončarić, M. (2002): Odnos južnonotranjskih govora i govora Kastavskoga krasi. U: Jesenšek, M. et al. (eds.): *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika. Ob življenjskem in strokovnem jubileju prof. dr. Martine Orožen*. Knjižnica Zora 18. Maribor, Slavistično društvo Maribor, 198–206.

Filipi, G. (1993): Jezikovna slika Istre. *Primorska srečanja*, 149, 18. Nova Gorica, 638–640.

Filipi, G. (1996): *Dialettologia istriana*. SN. Scuola nostra, 26. Rijeka, 113–121.

Hraste, M. (1963): Refleks nazala *ǵ* u buzetskom kraju. U: Hraste, M. et al. (eds.): *Zbornik u čast Stjepana Ivšića*. Zagreb, Hrvatsko filološko društvo, 129–135.

Kalsbeek, J. (1984–1985): Neke fonološke i morfološke osobine govora Nogle u sjevernoj Istri. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, 1984–1985, 27/28. Novi Sad, 313–320.

Kalsbeek, J. (1998): The Čakavian Dialect of Orbanici near Žminj in Istria. Amsterdam – Atlanta, Rodopi.

Lisac, J. (2001): Fonološke značajke buzetskoga dijalekta. *Čakavska rič*, 29, 2. Split, 13–22.

Logar, T. (1961–1962): Slovenski govori v Istri in njihova geneza. *Slavistična revija*, 1961–1962, 13. Ljubljana, 88–97.

Lončarić, M. (1985): Govor pregradskoga kraja. *Kaj*, 18, 2–3. Zagreb, 43–53.

- Lončarić, M. (1996):** Kajkavsko narječje. Zagreb, Školska knjiga.
- Lončarić, M. (1997):** Hrvatsko-slovenski jezični odnosi s dijalektoloških gledišta. U: Domini, M. (ed.): Hrvati u Sloveniji. Zbornik radova. Zagreb, Institut za migracije i narodnosti, 347–357.
- Lončarić, M. (1999):** Prilog istraživanju lužičkosrpsko-hrvatskih jezičnih veza. Lětopis, 46, 2. Budyšin, 101–110.
- Maček, M. (2002):** Slaveni govori u Istri. Književno-jezična knjižnica 38. Rijeka, Hrvatsko filološko društvo.
- Marc Bratina, K. (2005):** Slovenskoistarsko narječje. U: Bertoša, M. et al. (eds.): Istarska enciklopedija. Niz hrvatske regije i gradovi. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 732.
- Moguš, M. (1977):** Čakavsko narječje. Fonologija. Zagreb, Školska knjiga.
- Olesch, R., Šimunović, P. (eds.) (1983):** Čakavisches deutsches lexikon III. Köln, Böhlau.
- Pliško, L. (2005):** Čakavsko narječje u Istri. U: Bertoša, M. et al. (eds.): Istarska enciklopedija. Niz hrvatske regije i gradovi. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 153–154.
- Ramovš, F. (1935):** Historična gramatika slovenskega jezika 7, Dialekti. Ljubljana, Učiteljska tiskarna.
- Ribarić, J. (2002):** O istarskim dijalektima. Razmještaj južnoslavenskih dijalekata na poluotoku Istri s opisom vodičkog govora. Pazin, Josip Turčinović.
- Rigler, J. (2001):** Zbrani spisi 1. Ljubljana, Založba Znanstveno-raziskovalnega centra.
- Rožić, V. (1894):** Kajkavački dijalekat u Prigorju. Rad JAZU. Zagreb, 1894.
- Steenwijk, H. (1992):** The Slovene dialect of Resia: San Giorgio. Studies in Slavic and General Linguistics 18. Amsterdam – Atlanta, Rodopi.
- Šimunović, P. (1967):** Takozvana buzetska kajkavština. Istra, 6–7. Pula, 41–44.
- Šimunović, P. (1970):** Dijalekatske značajke buzetske regije. Istarski mozaik, 8, 5. Pula, 35–49.
- Šimunović, P. (1992):** Ogledi govora na Buzeštini. Buzetski zbornik, 1992, 17. Pazin – Buzet, 33–42.
- Šimunović, P. (1992):** Buzetska toponimija, Buzetski zbornik, 1992, 17. Pazin–Buzet, 43–64.
- Upitnik za HJA (1982):** Upitnik za hrvatski jezički atlas. Nugla, Sveti Martin, Brest.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2006-03-20

UDK 332.1(497.4-14)

RAZVOJ PRIMORSKE REGIJE V KONTEKSTU NOVE EKONOMIJE. SOCIOLOŠKA ANALIZA TRAJNOSTNIH EKONOMSKO-PROSTORSKIH RAZVOJNIH PERSPEKTIV

Blaž LENARČIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede, Center za teoretsko sociologijo,
SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: blaz.lenarcic@fdv.uni-lj.si

IZVLEČEK

V članku preučujemo morebitni nadaljnji razvoj Primorske regije z vidika nove ekonomije. V ta namen najprej opredelimo pojma nova ekonomija in delavci s posebnimi znanji (knowledge workers), nato pa ju povežemo s konceptom lokalnih ugodnosti (amenities). V drugem delu prispevka analiziramo Primorsko regijo z vidika predstavljenih lokalnih ugodnosti, pri čemer se osredotočimo na Koper z okolico.

Ključne besede: lokalne ugodnosti, nova ekonomija, delavci s posebnimi znanji, trajnostni razvoj, Primorska regija

DEVELOPMENT OF THE PRIMORSKA REGION IN THE CONTEXT OF A NEW ECONOMY: A SOCIOLOGICAL ANALYSIS OF SUSTAINABLE ECONOMIC-SPATIAL DEVELOPMENT PERSPECTIVES

SUMMARY

The article presents an analysis of the Primorska region's further possible development from the point of view of a new economy. To this purpose the article first defines the terms 'new economy' and 'knowledge workers,' proceeding to connect them with the concept of local amenities. The second part of the article analyzes the Primorska region from the viewpoint of the amenities presented, focussing on Koper and its surroundings.

Key words: amenities, new economy, knowledge workers, sustainable development, Primorska region

UVOD

Podobno kot v fiziki prostor ne more biti definiran zunaj dinamike materije, v družbeni teoriji prostor ne more biti definiran zunaj družbenih praks. To pomeni, da je prostor neizogibno ozadje družbenih odnosov in procesov, kajti če bi ga popolnoma izločili iz tovrstnih dogajanj, bi kot tak postal *prazna danost* (Mlinar, 1990). Zato smo skozi vso človeško zgodovino priča procesom oblikovanja prostora in vplivanja nanj zato, da bi kar najbolje služil željam in potrebam ljudi. "Urejevalni in načrtovalski posegi v prostor zadevajo najvišje državne interese, obenem pa neposredno določajo tudi individualne, najbolj osebne usode" (Kos, 2002, 16).

Pri prostorskem načrtovanju je nujno treba upoštevati, da so življenjski slogi posameznikov močno povezani z bivalnim okoljem in ekonomsko bazo, iz katere izvirajo. To prihaja še toliko bolj do izraza v današnjem obdobju nove ekonomije¹ (za razliko od stare – fordistične ekonomije), ko je kakovost okolja postala pomembna ne samo kot cilj *per se*, ampak kot prvi pogoj za privabljanje delavcev s posebnimi znanji (*knowledge workers*). Ti posamezniki so gonilna sila nove ekonomije, obenem pa so prefinjeni potrošniki krajev.

V opisanem kontekstu smo v današnji družbi priča premiku ekonomske tekmovalne prednosti od lokacije v bližini virov surovega materiala in trga (stara ekonomija) k sposobnostim ustvariti, privlačiti in zadržati delavce s posebnimi znanji (nova ekonomija). "Povečana tekmovalnost med kraji, da bi pritegnili kapital in tudi "pravo vrsto" ljudi (npr. bogate in vplivne), *povečuje pestrost posameznih prostorskih območij v okviru sicer vse večje homogenosti* mednarodne izmenjave" (Mlinar, 1994, 103). To je vzrok, da so mesta, ki želijo (p)ostati ekonomsko uspešna, pričela gledati na lastno okolje kot na vir ekonomske tekmovalnosti in s tem namenom sprejemajo ukrepe, ki med drugim spodbujajo trajnostni razvoj.

Kos (2002) poudarja, da je kakovosten prostor bistveni dejavnik kakovosti življenja posameznikov. Nedvomno pa je zelo težko določiti splošno sprejemljiva operativna merila za presojo kakovosti prostora – še posebej v obdobju postfordizma. V današnjem obdobju je namreč otežena konsenzualna presoja kakovosti (v

našem primeru) prostora. Kot je bilo že uvodoma omejeno, so v zadnjem času prišle v ospredje prostorske kakovosti, ki niso neposredno ekonomsko instrumentalne (Florida, 2002), ampak kljub temu močno vplivajo na dojemanje, kot tudi na vrednotenje prostora. Če uporabimo sociološki pojasnjevalni aparat, lahko rečemo, da prihajajo v ospredje dejavniki, ki neosebni prostor spreminjajo v kraj, oz. kot to poimenuje Hočevar (2000), *prizorišče*. Iz raziskave, ki sta jo izvedla Kotkin in DeVol (2001), je razvidno, da ima na področju lokalnih ugodnosti (*amenities*), ki (kot bomo pokazali v nadaljevanju) v današnjem obdobju vplivajo na lokacijsko odločitev podjetij, najpomembnejše mesto kakovost življenja, sledi pa ji prisotnost delavcev s posebnimi znanji. "Kakovost življenja postaja središčna kategorija in merilo družbenega razvoja" (Kos, 2002, 33).

Primorska regija v nadaljnjem ekonomskem razvoju med drugim načrtuje razvoj tudi na področju nove ekonomije. V ta namenom so bile že vzpostavljene ustanove, s pomočjo katerih se bodo vzpostavili mehanizmi za hitrejšo nastajanje novih regijskih podjetij, kot tudi za podporo razvoja že obstoječih, ki svoje poslovne priložnosti iščejo na področju razvoja in trženja novih tehnologij ter tehnološko naprednejših izdelkov in storitev. Te ustanove s svojim delovanjem prispevajo k pospeševanju podjetništva, regionalnega razvoja in zaposlovanja vrhunskih kadrov v regiji. Vendar pa, kot bo razvidno v nadaljevanju, sama vzpostavitev tovrstnih ustanov zaradi specifičnih lastnosti delovne sile nove ekonomije (še) ni dovolj. Na takšnih temeljih bomo v prispevku poizkusili opredeliti smer morebitnega nadaljnjega ekonomsko-prostorskega razvoja Primorske regije v kontekstu nove ekonomije. Obravnavana tematika med drugim posega na področje družbenih in človeških virov, ki omogočajo mobilizacijo lokalnih oz. regionalnih ekonomsko-razvojnih potencialov Obale, zaradi česar je aktualna tudi z vidika Lizbonske strategije.

Prispevek je v grobem razdeljen na dva dela. V prvem teoretskem delu opredeljujemo novo ekonomijo, delavce s posebnimi znanji (*knowledge workers*) in koncept lokalnih ugodnosti (*amenities*). S tem je vzpostavljen okvir za drugi, bolj praktični del prispevka, v katerem je pozornost usmerjena na primorsko regijo in lokalne ugodnosti, ki jih ponuja.

1 Po mnenju Castellsa (2001) značilnosti digitalne ekonomije počasi preoblikujejo staro (fordistično) ekonomijo v novo (postfordistično), kar pomeni, da je nova ekonomija sestavljena iz elementov stare in digitalne ekonomije. V splošnem je digitalna ekonomija opredeljena kot poslovanje prek medmrežja oziroma katere izmed storitev, ki jih medmrežje omogoča. Vendar je takšna definicija preozka. Brynjolfsson in Kahin (2000) opozarjata, da se termin digitalna ekonomija nanaša na širšo (zaenkrat še) neprepoznavno preobrazbo vseh sektorjev ekonomije, ki jo omogočajo digitalizacija informacij in različne storitve medmrežja. Pojem digitalna ekonomija je zelo kompleksen in širok in prav zaradi takšne nezmožnosti natančnega definiranja in opredeljevanja digitalne ekonomije ostaja rast digitalnega poslovanja v uradnih statistikah v veliki meri nedefinirana in s tem tudi neprepoznavna. Trenutno lahko termin digitalna ekonomija opredelimo kot del širšega spektra sprememb v strukturi poslovanja gospodarskih subjektov, ki se je širil na področju informacijskih tehnologij skozi več desetletij (od prvih računalnikov med leti 1940–45 naprej).

PROSTOR IN NAČIN PROIZVODNJE

Prostor in tehnološki razvoj sta med seboj zelo tesno povezana, kar med drugim nedvomno potrjuje tudi zgodovina razvoja človeške družbe. V vsakem stadiju družbenega razvoja se kot odraz stopnje tehnološkega razvoja pojavljajo različna infrastruktura, bivalno okolje, kraji, zgradbe ipd., ki oblikujejo značilno podobo prostora. Takšen način razmišljanja nas nujno privede do ugotovitev, ki jih je poudarjal že Lefebvre (2000), in sicer da je prostor vedno močno povezan s prevladujočim načinom proizvodnje v družbi. To pa pomeni, da moramo, če želimo razumeti določen družbeni prostor, najprej razumeti način proizvodnje, ki prevladuje v tej družbi. "Tehnološki produkti in procesi sicer vplivajo na okolje neodvisno od posebnosti družbenih odnosov, toda ne smemo pozabiti, da je vsaka tehnologija tudi družbeni konstrukt, družbeno posredovana, da so jo ustvarili ljudje v določenem času in prostoru, da tehnologije nastajajo in se uporabljajo v okviru določene produkcije in potrošnje" (Kim, 2004, 9). Torej vsaka družba oz. vsak način proizvodnje ustvarja svoj lastni prostor. Zato prehod od enega načina proizvodnje k drugemu pomeni tudi prehod iz ene vrste prostora v drugo, pri čemer prejšnji prostor služi za izhodišče novemu. V tem smislu je družba v obdobju industrijske revolucije ustvarila prostor, ki je bil sestavljen iz elementov prejšnjega prostora (ceste, zgradbe ipd.) in novih pridobitev (tovarne, nova prevozna sredstva ipd.). Prostor, ustvarjen v obdobju industrijske revolucije, je bil nadgrajen v obdobju stare ekonomije oz. fordizma. Nov način množične standardizirane proizvodnje in množične potrošnje je ustvaril specifični prostor, ki je s svojimi elementi pripeljal fordizem do razcveta. Prava "prostorska revolucija" pa se dogaja v obdobju nove ekonomije oz. postfordizma, ko informacija postaja najpomembnejši "gradbeni element", iz katerega so več ali manj sestavljeni vsi družbeni procesi in organizacije. Na takšni podlagi kapitalizem in neokapitalizem v kombinaciji z novimi informacijsko-telekomunikacijskimi tehnologijami (IKT) ustvarjajo prostor, ki je v prvi vrsti namenjen hitremu prenosu informacij in ga Castells (2001; 1996) imenuje prostor tokov (*space of flows*). S prostorom tokov Castells (1996) razume materialne razvrstitve, ki omogočajo simultanost družbenih praks brez teritorialne omejenosti. Zanj to ni samo elektronski prostor, prav tako pa ga ne enači s kibernetičnim prostorom.² Po Castellsu (1996) je kibernetični prostor le komponenta prostora tokov, kajti prostor tokov v prvi vrsti sestavljajo tehnološka infrastruktura, informacijski sistemi, telekomunikacije itd. Zaradi družbenih sprememb, ki smo jim priča v zadnjih desetletjih, smo po

Castellsu (1996) vstopili v nov tip družbe, ki jo opredeli kot družbo tokov (*the flow society*). V tej družbi so materialne osnove vseh procesov sestavljene iz tokov, moč in blaginja sta organizirana v globalnem omrežju, prek katerega potekajo asimetrični tokovi informacij.

Omenjene spremembe pomembno zaznamujejo tudi svetovno ekonomijo. Prvo spremembo predstavlja zmanjšanje pomena proizvodnje surovih materialov in kmetijskih proizvodov. Druga sprememba zajema spremembe v zaposlovanju manufakturnih delavcev, ki postajajo močno nepovezani s proizvodnimi trendi v tej panogi. Tretjo spremembo pa predstavlja tok kapitala, ki je postal gonilna sila svetovne ekonomije. Kot ugotavljata Graham in Marvin (2001), današnja urbana ekonomija teži k temu, da bi primarno temeljila na storitvah potrošnje, kot so: prosti čas, trgovina, distribucija, procesiranje informacij in "simbolnih dobrin". Zaradi tega se v jedro nove ekonomije uvršča znanje in inovacijske kapacitete človeškega kapitala, ki so tudi ključni vir prednosti pri tekmovanju med posameznimi mesti, industrijami, podjetji ipd. "Podjetja so spoznala, da je gonilo nove ekonomije človeški kapital /.../" (Florida, 2000, 3).

Izredna dinamičnost nove ekonomije daje velik pomen (kreativnim) idejam, kajti ekonomski uspeh zagotavljajo raziskave, nova odkritja in inovacije. To pomeni, da tovrstna ekonomija vse bolj temelji na intelektualnih prednostih (raziskovanje, intelektualna lastnina in odnosi s strankami) in vse manj na fizičnih prednostih (zgradbe, transport in stroji), ki so bile pomembne v prejšnjih ekonomskih obdobjih.

Takšni premiki v današnji družbi so povzročili, da so kraji pomembni bolj kot kdajkoli prej v zgodovini. Podjetja morajo namreč locirati "možgane" svoje proizvodnje na kompleksne oz. kreativne lokacije, ki vsebujejo kritično maso tekmecev, raznovrstnih storitev, strank, delavcev s posebnimi znanji, izobraževalne in raziskovalne ustanove ter ne nazadnje tudi želeno kakovost življenja. Poznavanje strategij o tem, kako ustvariti takšne tekmovalne prednosti, je postalo strateško pomembno tako za podjetja, kot tudi za mesta, ki želijo (p)ostati uspešna v novi ekonomiji.

DELAVCI S POSEBNIMI ZNANJI IN KONCEPT LOKALNIH UGODNOSTI

Pojav novega delovnega razreda (znanega tudi kot zlati ovrtniki) je posledica novih načinov dela, omrežij, novih IKT in sodobnih družbeno-ekonomskih trendov. Svet, ki je povezan z novimi IKT, spreminja vlogo delavcev v vseh ekonomskih sektorjih. Poleg tega se zaradi uporabe novih proizvodnih tehnologij od delavcev brez-

2 Kibernetični prostor lahko zelo poenostavljeno opišemo kot prostor, v katerem delujemo vsakič, ko brskamo po svetovnem spletu, wapu, beremo elektronsko pošto, igramo igrice na računalniku, GSM-telefonu ipd.

pogojno pričakuje, da opravljajo kompleksne in zahtevne naloge, ki zahtevajo razmišljanje, razumevanje, nenehno usvajanje novega znanja in hitro reševanje problemov. Nova ekonomija nikakor ne more delovati brez delavcev, ki so sposobni upravljati in delati z novimi IKT in informacijami. Tovrstna delovna sila mora biti visoko izobražena, poleg tega pa tudi sposobna dajati (nadaljnje) pobude, kajti ponovno poudarjamo, da so kreativne ideje v obdobju nove ekonomije najpomembnejša sestavina ekonomskega uspeha podjetja, mesta ali regije. Posledica tega je, da se v današnji družbi pojavlja nov družbeni razred,³ ki ga v večini definira kreativno delo.

Delavci s posebnimi znanji uporabljajo svoje znanje in inteligenco za pretvarjanje idej v proizvode, storitve ali procese. Njihova bistvena značilnost je, da lahko nešteto krat prodajo svoje znanje. Skratka, če se izrazimo v preprostem jeziku, delavci s posebnimi znanji proizvajajo ekonomsko vrednost s pomočjo glave in ne s pomočjo rok.

Stereotipe, ki označujejo delavce s posebnimi znanji kot z delom obsedene in pohlepne ljudi, vedno bolj izpodrivajo spoznanja, da je zanje zelo pomemben življenjski slog, ki ga živijo. Zaradi tega se tovrstni delavci ne naseljujejo več, tako kot je to veljalo v obdobju stare ekonomije, tam, kjer so locirana njim ekonomsko zanimiva podjetja. V obdobju nove ekonomije podjetja sledijo delavcem s posebnimi znanji, ti pa sledijo lokalnim ugodnostim s področja svojega življenjskega sloga. Takšne spremembe potrjujejo tuje empirične raziskave (Florida, Gates, 2001; Florida, 2000a), katerih rezultati kažejo, da je možnost izbire za zadovoljevanje potreb raznovrstnih življenjskih slogov postavila mesta, kot so San Francisco, Seattle, Boston, Austin itd., na vrh lestvice ponudbe raznovrstnih lokalnih ugodnosti in posledično tudi v svetovno uspešna mesta na področju nove ekonomije.

Ker so delavci s posebnimi znanji gonilo nove ekonomije, jih morajo urbani kraji, ki želijo pridobiti oz. obdržati ekonomsko prednost, privabiti oz. obdržati v svojem okolju. Pri tem je treba upoštevati, da tovrstni delavci v procesu izbire kraja za bivanje in delo iščejo ravnotežje med ekonomskimi priložnostmi, ki jih določen kraj nudi, in med potrebami, ki jih zahteva njihov življenjski slog. Torej v nasprotju z delovno silo stare ekonomije delavci s posebnimi znanji izbirajo svoje bivalno in delovno okolje predvsem na podlagi življenjskega sloga. Zato so pri njihovem privabljanju v določena mesta in regije v večini primerov od ekonomskih dejavnikov pomembnejši dejavniki življenjskega sloga. Do takšnih ugotovitev je v svojih empiričnih raziskavah

prišel Florida (2000a), ki poudarja, da se izbire življenjskega stila delavcev s posebnimi znanji bistveno razlikujejo od tovrstnih izbir delovne sile iz obdobja stare ekonomije. Ena izmed pomembnejših razlik je, da so delavci s posebnimi znanji aktivni in se ukvarjajo z aktivnostmi na prostem, medtem ko je za delovno silo v obdobju stare ekonomije značilno le pasivno opazovanje npr. športnih prireditev na prostem. To potrjujejo tudi rezultati raziskav (Florida, 2000a), ki kažejo, da ni jasne povezave med delavci s posebnimi znanji ter z velikimi kulturnimi dogodki in s profesionalnim športom, kot jih je poudarjala stara ekonomija (simfonija, opera, muzeji, galerije, športna tekmovanja v dvoranah in na stadionih ipd.). Zaradi stresnega dela in naporega urnika delavcev s posebnimi znanji so lokalne ugodnosti, ki jim ustrezajo, povezane z aktivnim (povečini adrenalinskim) preživljanjem prostega časa. V tem smislu delavci s posebnimi znanji iščejo predvsem kraje, v katerih je bogata ponudba (adrenalinskih) aktivnosti na prostem. V povpraševanju te delovne sile po tovrstnih lokalnih ugodnostih se nahajajo tudi možnosti za razvoj manjših urbanih krajev in regij, ki do sedaj niso vsebovale lokalnih ugodnosti, zanimivih za ekonomske akterje.

Mesta, ki v današnjem obdobju želijo (p)ostati ekonomsko uspešna, v prvi vrsti razmišljajo, kako bi zagotovila lokalne ugodnosti, s pomočjo katerih bi (p)ostala privlačnejša za delavce s posebnimi znanji in s tem posledično tudi za visokotehnoška podjetja. Glavne lokalne ugodnosti, ki jih takšna mesta ponujajo delavcem s posebnimi znanji, so naslednje:

- poceni življenje,
- kakovostna ponudba zdravstvenih storitev,
- široka izbira rekreacijskih možnosti na prostem,
- ugodne prometne povezave,
- širokopasovna omrežja za uporabo novih IKT
- bližina dobrih univerz in izobraževalnih ustanov,
- bližina narave (gore, gozdovi, reke, nacionalni parki, plaže, morje, jezera itd.),
- živahno nočno življenje,
- občutek za skupnost,
- prijaznost meščanov,
- čistoča,
- novograjeni predeli mesta.

Te zahteve uvrščamo med lokalne ugodnosti, ki jih opredeljujemo kot lastnosti določenega kraja, po katerih se ta kraj razlikuje od ostalih, obenem pa mu dajejo posebno, bodisi instrumentalno bodisi refleksivno vrednost v očeh določene populacije ljudi. Lokalne ugodnosti so lahko proizvod narave (na primer podnebje) ali družbe oz. kulture (na primer ugodne prometne pove-

3 Machlup in Reich imenujeta pripadnike tega razreda simbolni analitiki (*symbolic analysts*), Drucker pa delavci s posebnimi znanji (*knowledge workers*). V zadnjem času pa se v medijih pojavlja tudi izraz *nematerialni delavci*. V tem prispevku uporabljamo enak, vendar poslovenjen, izraz kot Drucker.

zave). Skratka, lokalne ugodnosti spreminjajo neosebni prostor v kraj. Kot je bilo že omenjeno, kraje, ki vsebujejo lokalne ugodnosti, enačimo s Hočevarjevim (2000) konceptom refleksivnih urbanih krajev oziroma prizorišč, s katerimi pojmuje celoto funkcijskih, simbolno-pomenskih, formalno-oblikovnih razsežnosti performativnega delovanja in določen način družbene (re)produkcije prostorov v mestu. Hočevar (2000) namreč v najširšem smislu definira prizorišče kot vsak odprti ali zaprti javni mestni prostor (trg, ulica, dvorišče, lokal, restavracija ipd.) in zasebni prostor, s pretežno javnim dostopom oziroma pristopom, ter kot vsakršno obliko prostorske situacijske postavitve na kateremkoli območju v mestu, ki ima v različnih kontekstih minimalne občasne ali trajnejše lastnosti krajevnosti.

V literaturi nismo zasledili, da bi kateri izmed avtorjev na kakršenkoli način razvrščal lokalne ugodnosti. Ker so lahko lokalne ugodnosti rezultat dogajanja v naravi in družbi oziroma kulturi, jih v splošnem delimo na naravne in družbeno-kulturne lokalne ugodnosti. Vendar v današnjem obdobju družbeno delovanje močno vpliva na vsa področja urbanega in naravnega okolja (podnebje, čistoča voda, zraka itd.) kar pomeni, da ne moremo postaviti stroge meje med naravnimi in družbeno-kulturnimi lokalnimi ugodnostmi. Zato vse lokalne ugodnosti, ki jih obravnavamo na tem mestu, uvrščamo med družbeno-kulturne lokalne ugodnosti, te pa dalje razvrščamo na naslednja pomembnejša področja:

- lokalne ugodnosti s področja kakovosti naravnega okolja,
- rekreacija na prostem,
- družbeno-kulturna raznovrstnost,
- nočno življenje in kulturno dogajanje,
- bližina izobraževalnih ustanov,
- ugodne prometne povezave in infrastruktura novih IKT.

Iz do sedaj napisanega je razvidno, da smo v obdobju nove ekonomije pričali velikim spremembam vzorcev ekonomske lokacije, ki močno vplivajo na prostorsko strukturo, procese in dinamiko urbanih krajev. Temelj delovanja nove ekonomije so namreč tokovi informacij in znanja, kar pomeni, da so lahko ekonomske aktivnosti locirane kjerkoli. V tem smislu tudi Borja in Castells (1997) navajata ugotovitve študij o industrijskih prostorih, ki so pokazale, da je geografska posebnost proizvodnega procesa določena s specifičnimi posebnostmi delovne sile ter z družbenimi in okoljskimi značilnostmi, ki so rezultat življenjskih pogojev vseh segmentov te delovne sile.

Predstavljene ugotovitve so v nasprotju s trditvami, da je lokacija zaradi časovno-prostorskega krčenja oziroma vse šibkejšega upora prostora (Mlinar, 1994) vse

manj pomembna.⁴ Ravno nasprotno, "bolj ko prostorske ovire oziroma nezadostna *dostopnost* izginjajo, bolj postajamo občutljivi za to, kaj dejansko *vsebujejo* posamezni prostori" (Hočevar, 2000, 37). Ta prostorska občutljivost se najbolj kaže prav pri delavcih s posebnimi znanji, ki pri izbiri kraja bivanja in dela tehtajo med lastnimi ekonomskimi interesi in merili kakovosti bivanja, pri čemer jim ravno zavedanje, da imajo veliko priložnosti za delo daje tudi veliko možnost izbire med različnimi mesti.

LOKALNE UGODNOSTI NA PRIMERU PRIMORSKE REGIJE

Na podlagi predstavljenih svetovnih trendov v nadaljevanju prispevka analiziramo trenutno stopnjo "ponudbe" lokalnih ugodnosti primorske regije. Pri tem nas zanima predvsem, v kolikšni meri so izkoriščene trenutne lokalne ugodnosti in kakšen je njihov morda še neizkoriščen potencial. Na tem mestu moramo izpostaviti, da gre za prvi poizkus tovrstne analize v slovenskem prostoru, zaradi česar je v prispevku nekoliko bolj poudarjen teoretski in ne empirični okvir. Vseeno pa bodo predstavljena dejstva in ideje lahko služili kot izhodišče nadaljnjemu (empiričnemu) raziskovanju v tej smeri.

Za metodološko veljavnost in zanesljivost raziskovanja lokalnih ugodnosti bi te morali primerjati s količino delavcev s posebnimi znanji v regiji, kot je to izvedel Richard Florida (2000a). Takšen način raziskovanja bi bil na tem mestu nedvomno zaželen in legitimen, vendar zaradi kompleksnosti, ki jih tovrstne meritve zahtevajo, tega nismo storili. Kot metodološki okvir naše analize bo služila kombinacija kvantitativne in kvalitativne raziskovalne metode. Pri tem bomo uporabili empirične podatke javnomnenjske raziskave *Od nos prebivalcev Obale do naravnega okolja* (Pinter et al., 2006), medtem ko bo večji del analize obsegal kvalitativno raziskovanje. Ker bi takšna analiza celotne obalne regije močno preseгла okvire tega prispevka, bomo dali poudarek Kopru, največjemu mestu Slovenskega primorja. Poleg tega, da ima Koper zaradi svoje velikosti in ekonomskega položaja največji vpliv na vsestranski razvoj primorske regije, je vzrok, da smo ga izbrali, tudi v tem, da se v teoretskem delu predstavljene lokalne ugodnosti skladajo z elementi Strategije prostorskega razvoja Mestne občine Koper. "*Namen strategije prostorskega razvoja Mestne občine Koper je tako zagotoviti doseganje vzdržnega prostorskega razvoja, ustrezno okolje za razvoj endogenih razvojnih gospodarskih, družbenih, okoljskih in kulturnih potencialov, usklajenost in oblikovanje prostorskih sinergij gospodarskih,*

4 Nekateri avtorji (A. Toffler, M. Dertouzos in F. Cairncross) lokacijsko fleksibilnost razumejo kot konec razdalj (*death of distance*).

družbenih in okoljskih razvojnih vidikov v prostoru, ustvarjanje pogojev za sobivanje različnih akterjev v prostoru ter pripravo izhodišč za koordinacijo različnih razvojnih interesov, usklajevanje razvojnih potreb z varstvenimi zahtevami na zakonsko predpisan način, ohranitev naravnih potencialov in potencialov kulturne dediščine, grajenje lokalne in regionalne identitete, povezane z naravnimi in ustvarjenimi vsebinami prostora /.../" (MO Koper, 2006a).

LOKALNE UGODNOSTI S PODROČJA KAKOVOSTI OKOLJA

Lokalne ugodnosti tega področja se nanašajo predvsem na kakovost zraka, vode in pokrajine, ugodno podnebje, bližino neokrnjene narave ipd. V kontekstu kakovosti okolja je pomemben (ne pa tudi objektivni⁵) podatek (Pinter et al., 2006), da se večina Primorcev v svojem bivalnem okolju ne čuti ogroženih s strani onesnaženosti zraka, pitne vode, morja in rek, hrupa ter industrijskih odpadkov. Neproblematičnost kakovosti zraka na Obali so potrdile meritve strokovnjakov (Žlebir, 2005), česar pa za ekološko neoporečnost morja ne bi mogli trditi. Po ugotovitvah Poročila o stanju okolja v Mestni občini Koper (MO Koper, 2006b) je obmorski prostor z zaledjem povodij ekološko obremenjen, prav tako je zelo obremenjeno slovensko morje, kar pomeni, da je naše morje že na kritični meji samočistilne sposobnosti.

V primorski regiji je ogrožena tudi ohranjenost narave, in sicer zaradi hitrega ekonomskega razvoja, in močne koncentracije prebivalstva na majhnem, ekološko izredno občutljivem prostoru. Kljub temu pa zaledje mesta ponuja širša naravno ohranjena območja, ki jih v večini obsegajo naravni parki, rezervati, spomeniki ipd. (npr. Sečoveljske soline, Rt Madona, Strunjan, Rastišče Pozejdonke, Debeli rtič), poleg tega so to najbolj vsestranski varstveni sistemi in temeljijo na strokovnem upravljanju. Z našega vidika je pomembno, da ta območja nudijo številne praktične in ekonomsko utemeljene podlage sonaravnega razvoja, česar se pa v obalnih občinah ne zavedajo v dovolj veliki meri, saj "zavarovana območja niso dovolj vključena v programe turističnih organizacij – zdi se, da te v zavarovanih območjih ne vidijo priložnosti za popestritev bivanja gostov oziroma tržnih priložnosti" (Špendl, 2001, 4).

Empirični podatki (tabela 1) kažejo, da sta nemadeževano okolje in ohranjena kulturna dediščina dve izmed pomembnejših vrednot Primorcev, kar se sklada z lokalnimi ugodnostmi s področja kakovosti okolja. Torej je tako z vidika prebivalcev občine, kot z

vidika nadaljnjega ekonomskega razvoja regije razvijanje tovrstnih lokalnih ugodnosti smotrno in zaželeno početje.

Tabela 1: Ocena pomembnosti varovanja naravnega okolja (Pinter et al., 2006).

Table 1: Estimation of the importance of the preservation of the natural environment (Pinter et al., 2006).

	$f_{(i)}$	%
Sploh ni pomembno	1	0,1
Ni pomembno	6	0,8
Ni niti pomembno, niti nepomembno	27	3,6
Je pomembno	52	6,8
Je zelo pomembno	673	88,6
Brez odgovora, ne vem	1	0,1
Skupaj	760	100,0

LOKALNE UGODNOSTI S PODROČJA REKREACIJE NA PROSTEM

Med tovrstne lokalne ugodnosti uvrščamo možnosti aktivnega športnega udejstvovanja na prostem z urejeno potrebno infrastrukturo (kopališča, tekaške proge, kolesarski poligoni, urejene plezalne stene ipd.). Kot smo predhodno poudarili, v obdobju nove ekonomije posamezniki ne želijo biti le pasivni opazovalci, kot so bili delavci v obdobju stare ekonomije, ampak želijo aktivno sodelovati pri različnih dogodkih in aktivnostih. Ta želja pride do izraza zlasti pri športnih in rekreativnih aktivnostih. Pomembnost rekreacije med prebivalci primorske regije potrjujejo tudi podatki (tabela 2), ki kažejo, da se 31,8% vprašanim zdi, da je nadaljnje razvijanje športa in rekreacije pomembno oz. zelo pomembno (50,3%).

Nesporno dejstvo je, da naravno okolje v okolici Kopra obsega vrsto potencialnih lokalnih ugodnosti s področja rekreacije na prostem, vendar (žal) večina še ni (dovolj) izkoriščena. Na primer: "Želja občanov Kopra je, da bi bilo območje Škocjanskega zatoka odprto za obiskovalce in da bi imelo funkcijo rekreacijskih površin" (Špendl, 2001, 4), vendar se do sedaj ni v zvezi s tem še nič zgodilo. Lokalne oblasti bi lahko v določeni meri kot kraj za rekreacijo izkoristile tudi območje, ki je predvideno za krajinski park Dragonja. To območje postaja vedno privlačnejše za turizem in rekreacijo tako za prebivalce slovenske Istre kot za prebivalce ostale Slovenije ter sosednjih dežel (Italija in Hrvaška). Po ugotovitvah Hrabarjeve in sodelavcev (2003) bi bila v

5 "Prebivalci slovenske Istre so srednje dobro seznanjeni s problemi varstva okolja. /.../ Nobeden od medijev se načrtno ne ukvarja (npr. z redno rubriko) z okoljem" (MO Koper, 2006c).

Tabela 2: Menite, da bi bilo treba v prihodnosti, recimo v prihodnjih 5 letih, na Primorskem intenzivno razvijati šport in rekreacijo? (Pinter et al., 2006).

Table 2: In your opinion, should the Primorska region in the future, say in the next 5 years, be working on intensive development in the area of sports and recreation? (Pinter et al., 2006).

	$f_{(i)}$	%
Sploh se mi ne zdi pomembno	12	1,6
Se mi ne zdi pomembno	21	2,8
Se mi ne zdi pomembno, niti nepomembno	94	12,4
Zdi se mi pomembno	242	31,8
Zelo se mi zdi pomembno	382	50,3
Brez odgovora, ne vem	9	1,2
Skupaj	760	100,0

predvidenem krajinskem parku Dragonja primerna turistična usmeritev predvsem v aktivnosti, kot sta na primer kolesarjenje in konjenišstvo. Tovrstne oblike rekreacije pomenijo tudi priložnost za razvoj lokalnega območja, vendar pri tem opozarja, da morajo biti aktivnosti nujno uravnotežene z naravnimi vrednotami in kulturno dediščino.

Zaradi bližine morja ponuja primorska regija tudi vrsto vodnih aktivnosti (jadrnanje, plavanje, potapljanje in ostali vodni športi). Izvajanje teh aktivnosti nujno potrebuje urejen prostor na morju, kar zaradi majhnosti slovenskega morja in vrste ostalih aktivnosti, ki potekajo na njem (ribolov, ladjedelnica, luka, potniški promet itd.), predstavlja oviro. Ta problem bi v določeni meri lahko rešili z umetnim otokom. V zadnjem času so namreč vse glasnejše pobude za izgradnjo otoka pred Izolo, na katerem so si načrtovalci nekoliko ambiciozno zamislili postavitve učinkovite čistilne naprave, ureditev turistične, rekreacijske in sprostitvene površine, upravno stavbo, Upravo RS za pomorstvo, botanični vrt, krajevno pristanišče ipd. Rešitev omenjene težave v nekoliko realnejših okvirih pa je souporaba bližnje hrvaške in italijanske obale oz. morja.

LOKALNE UGODNOSTI S PODROČJA BLIŽINE IZOBRAŽEVALNIH USTANOV

Središča nove ekonomije so v večini primerov v bližini ali pa v samih večjih univerzitetnih naseljih. Univerzitetna območja ne zagotavljajo le veliko primerne kadra (delavci s posebnimi znanji), ampak so to tudi območja izrazite družbeno-kulturne raznovrstnosti in tolerantnosti (glej naslednje podpoglavje). S pomočjo omenjenih lastnosti univerzitetna središča ustvarjajo okolje, ki spodbuja tehnološke inovacije in podjetništvo. Najpogosteje omenjena primera svetovno znanih mest

na področju nove ekonomije, ki sta v največji meri uspela prav zaradi bližnjih univerz, sta Silicijska dolina in Austin.

Poleg različnih izobraževalnih ustanov ima v Kopru sedež tudi Univerza na Primorskem, ki se zaenkrat nekoliko bolj nagiba v humanistično oz. družboslovno smer, v prihodnosti pa načrtuje širitev tudi na naravoslovna področja. Slednja trenutno pokrivata dve izobraževalni središči, ki se nahajata v bližini Kopra, in sicer Trst in Nova Gorica.

Kljub relativno pestri obstoječi ponudbi izobraževalne in študijske dejavnosti rezultati raziskave kažejo (tabela 3), da večina prebivalcev Slovenskega primorja meni, da je v regiji zelo pomembno nadaljnje intenzivno razvijanje tovrstnih dejavnosti.

Tabela 3: Menite, da bi bilo treba v prihodnosti, recimo v prihodnjih 5 letih, na Primorskem intenzivno razvijati izobraževalno in študijsko dejavnost? (Pinter et al., 2006).

Table 3: In your opinion, should the Primorska region in the future, say in the next 5 years, be working on intensive development in the area of education and study activities? (Pinter et al., 2006).

	$f_{(i)}$	%
Sploh se mi ne zdi pomembno	9	1,2
Se mi ne zdi pomembno	14	1,8
Se mi ne zdi pomembno, niti nepomembno	72	9,5
Zdi se mi pomembno	210	27,6
Zelo se mi zdi pomembno	446	58,7
Brez odgovora, ne vem	9	1,2
Skupaj	760	100,0

Na tem mestu je treba omeniti tudi Univerzitetni inkubator, ki sta ga na podlagi vzorov iz tujine skupaj ustanovili Univerza na Primorskem in Visoka šola za podjetništvo. To je eden izmed projektov, s katerimi želi Univerza spodbuditi prenos akademskega znanja v prakso in omogočiti študentom in lokalnemu prebivalstvu, da se sami preizkusijo pri realizaciji svojih zamisli z ustanovitvijo lastnih podjetij. Skratka, glavni namen projekta je spodbujanje izmeničnega transfera znanja med akademsko in gospodarsko sfero.

LOKALNE UGODNOSTI S PODROČJA DRUŽBENO-KULTURNE RAZNOVRSTNOSTI

Družbeno-kulturna raznovrstnost je z vidika inovacij v novi ekonomiji po mnenju večine analitikov (Jacobs, 1992; Waits, 2001; Florida, 2002; 2000; 2000a; Florida, Gates, 2001; Florida, Youl Lee, 2001; Arora, Florida et al., 2000) ključnega pomena. To dejstvo utemeljujejo s

tem, da je kreativna inovacija v novi ekonomiji skupni proizvod človeškega kapitala in družbeno-kulturne raznovrstnosti. S tem ko odprtost k družbeno-kulturni raznovrstnosti odpravlja ovire pri vstopu človeškega kapitala v določeno mesto, deluje z namenom povečanja lokalnih prednosti v smislu privlačnosti visokokakovostnega človeškega kapitala, hkrati pa tudi povečuje bazen novih potencialnih idej ter pospešuje hitrost izmenjave informacij in znanja.

Glavna naloga mest oz. regij je gotovo v tem, da poiščejo način, s katerim bi učinkovito povezala skupaj tisto, kar Florida (2002) imenuje 3-T (tehnologija, talent, toleranca), in s tem pridobila prednosti pred ostalimi kraji. Brez dvoma je veliko urbanih krajev sposobnih na podlagi lokalnih ugodnosti privabiti delavce s posebnimi znanji, večjo težavo pa predstavlja učinkovito medsebojno povezovanje prej omenjenih komponent, ki bi napravile mesta za uspešna središča nove ekonomije oziroma kraje z močnim intelektualnim kapitalom, v katerih se ideje svobodno izmenjujejo med ljudmi.

Po teoriji Floride in Gatesa (2001) privlačijo ljudi, ki se ukvarjajo z novo ekonomijo oz. z visokotehnološko industrijo, kraji, znani po družbeno-kulturni raznovrstnosti in odprtosti. Povedano drugače, gre za kraje, ki posedujejo nizko stopnjo ovir za vstop človeškega kapitala. Po rezultatih analiz, ki sta jih opravila, so se izkazali kot idealni za razvoj kreativnosti in inovacij kraji, v katerih se nahaja večji delež:

- istospolno usmerjenih moških in priseljencev (stopnja tovrstne populacije v določenem kraju kaže približne stopnje odprtosti oziroma tolerance do prišlekov oziroma nekonformistov, kar naznanja večjo odprtost in znižuje družbene ovire za vstop delavcev s posebnimi znanji iz različnih okolij v določeno okolje),

- umetniki in svobodno razmišljajoči boemi (ta družbena skupina živi zunaj načel protestantske etike in duha kapitalizma, obenem pa ima raje svobodnejši način življenja, ki ni povezan s trdim delom in kopičenjem denarja, kar ustvarja kreativno okolje in pospešuje pretok idej).

Za merjenje družbeno-kulturne raznovrstnosti sta avtorja razvila indeks sestavljene raznovrstnosti,⁶ ki sta ga primerjala z indeksoma "tech-pole" in "tech-growth", ki ju je razvil DeVol⁷ (1999). Rezultati primerjave so pokazali, da se večina mest oz. regij z vrha lestvic indeksov "tech-pole" in "tech-growth" uvršča tudi na vrh lestvice indeksa sestavljene raznovrstnosti (več o tem glej v Florida, Gates, 2001).

Z vidika dejavnikov, ki delujejo v prid oz. omogočajo družbeno-kulturno raznovrstnost, ima primorska regija pred ostalimi slovenskimi regijami veliko prednosti, med katerimi izstopajo predvsem: strateška lega med Italijo in Hrvaško, pomembno mednarodno pristanišče, velik pomen turistične dejavnosti in univerzitetno središče.

Takšna "odprtost primorske regije v svet" se kaže tudi v strukturi prebivalstva. Po podatkih popisa iz leta 2002 je bilo v Mestni občini Koper 6 840 posameznikov, ki se niso opredelili kot Slovenci, leta 2004 pa se je v to občino priselilo 372 tujcev (SURS, 2006). Po podatkih, ki jih navaja Mlinar (2000), je v Mestni občini Koper 54% priseljencev. Glede na to bi lahko sklepali, da so prebivalci Slovenskega primorja tudi tolerantni do tujcev oz. prišlekov. Te domneve v določeni meri podpirajo ugotovitve raziskave *Identiteta slovenske Istre – mladi* (Sedmak, 2003), v kateri so med drugim preučevali odnos mladih do multikulturalnosti, etnične heterogenosti, kulturnega in jezikovnega pluralizma, vprašanj, povezanih s priseljeniško problematiko itd. Rezultati raziskave (Sedmak, 2003) so pokazali, da so mladi iz slovenske Istre relativno naklonjeni večjezičnosti in večkulturnosti svojega okolja, saj pozitivno vrednotijo in sprejemajo medetnično fuzijo v obliki narodno mešanih zakonov/partnerstev, obenem pa izražajo tudi relativno visoko sprejemanje drugih jezikov in kultur. Do podobnih sklepov (le da na reprezentativnem vzorcu prebivalstva slovenske Istre) je prišla tudi Furlanova (2003). Zato v tem kontekstu nekoliko preseneča sledeča ugotovitev: "Četudi v splošnem vsi odgovori izpričujejo naklonjenost narodnemu in jezikovnemu pluralizmu in medkulturnemu sožitju, se omenjena pozitivna stališča znižajo, ko gre za priseljence" (Sedmak, 2003, 422).

LOKALNE UGODNOSTI S PODROČJA NOČNEGA ŽIVLJENJA IN KULTURNEGA DOGAJANJA

Lokalne ugodnosti tega področja se nanašajo predvsem na možnosti zabave, glasbenih prireditev na ulicah in v različnih klubih, v katerih udeleženci lahko aktivno sodelujejo. Povedano drugače, gre za to, da mesta uporabljajo kulturne dogodke kot vabo za poslovni kapital.

Za merjenje lokalnih ugodnosti s področja nočnega življenja in kulturnega dogajanja je revija P. O. V. razvila indeks *coolness*. Ta indeks sestavljajo: povprečna starost populacije, demografska raznovrstnost, indikatorji nočnega življenja (število barov, nočnih klubov ipd.

6 Indeks sestavljene raznovrstnosti je seštevek treh indeksov: indeksa istospolno usmerjenih moških, boemskega indeksa in indeksa tujcev.

7 V indeksu "tech-pole" je DeVol (1999) kombiniral lokacijski količnik z deležem nacionalnega visokotehnološkega outputa, z indeksom "tech-growth" pa je meril rast outputa visokotehnoloških industrij znotraj metropolitanskih regij v odnosu do nacionalne stopnje rasti outputa visokotehnoloških industrij.

per capita) in kulturni indikatorji (število muzejev, umetniških galerij ipd. *per capita*). Po meritvah tega indeksa, ki jih je opravil Florida (2000a), so bila vodilna mesta na lestvici *coolness* in obenem tudi na lestvici delavcev s posebnimi znanji – mesta, ki so tudi visokotehnoška središča (San Francisco, Boston, Austin in Seattle).

Glede na to, da je turizem ena izmed glavnih ekonomskih dejavnosti na Obali (njegov pomen v občinskem gospodarstvu je najmanjši v občini Koper, nekoliko večji v občini Izola, prevladujoč pa v občini Piran), predpostavljamo, da je regija bogata z lokalnimi ugodnostmi obravnavanega področja. Med turistično ponudbo nedvomno sodi tudi ponudba aktivnega nočnega življenja in kulturni dogodki. Posebnost turistične dejavnosti primorske regije je, da temelji predvsem na klasični kombinaciji ponudbe morja (kopaliških zmogljivosti), sonca in kulinarike, zato je izrazito sezonsko usmerjena. V zadnjem času so se turistične dejavnosti pričele širiti tudi na področje igralniškega, predvsem pa konferenčnega turizma, ki pomembno dopolnjujeta osnovno ponudbo tudi v zimskem obdobju. Primanjkljaj turističnih dejavnosti, ki izvira iz izrazito sezone usmerjenosti in dejstva, da potenciali zaledja za zdaj še zdaleč niso izkoriščeni (Program varstva okolja za slovensko Istro, 2001), se delno odražajo v tabeli 3, iz katere je razvidno, da večina prebivalcev Primorske meni, da bi bilo treba v prihodnosti intenzivno razvijati turistično dejavnost v regiji.

Tabela 4: Menite, da bi bilo treba v prihodnosti, recimo v prihodnjih 5 letih, na Primorskem intenzivno razvijati turizem? (Pinter et al., 2006).

Table 4: In your opinion, should the Primorska region in the future, say in the next 5 years, be working on intensive development in the area of tourism? (Pinter et al., 2006).

	$f_{(i)}$	%
Sploh se mi ne zdi pomembno	32	4,2
Se mi ne zdi pomembno	27	3,6
Se mi ne zdi pomembno, niti nepomembno	118	15,5
Zdi se mi pomembno	173	22,8
Zelo se mi zdi pomembno	402	52,9
Brez odgovora, ne vem	8	1,1
Skupaj	760	100,0

Predvsem v času turistične sezone postane Primorska regija priljubljeno središče zbiranja različnih umetnikov,

ki prodajajo svoje storitve in umetnine. Tudi drugače je ta regija zelo dovzetna za kulturne delavce, saj organizira različne delavnice in srečanja (npr. Mednarodna likovna delavnica v Abitanti, Primorski ulični festival ipd.).

LOKALNE UGODNOSTI S PODROČJA UGODNIH PROMETNIH POVEZAV IN PODROČJA INFRASTRUKTURE NOVIH IKT

Lokalne ugodnosti tega področja zajemajo predvsem bližino cest, letališč in možnosti uporabe širokopasovne medmrežne povezave. Enak pomen, kot so ga imele v prejšnjih ekonomskih obdobjih lokalne ugodnosti s področja ugodnih prometnih povezav, imajo v obdobju nove ekonomije lokalne ugodnosti s področja infrastrukture novih IKT. Za nemoteno opravljanje dejavnosti v obdobju nove ekonomije je nujno potreben širokopasovni dostop do storitev medmrežja, s pomočjo katerih se tekoče prenašajo večje količine podatkov. Zaradi tega se delavci s posebnimi znanji, katerih delo je močno odvisno od uporabe storitev medmrežja, med drugim odločajo za lokacije, ki ponujajo tudi širokopasovni dostop do tovrstnih storitev.

V starem mestnem jedru Kopra so pred kratkim izvedli edinstven projekt v Sloveniji, s katerim so ponudili enega od modelov reševanja problema izgradnje mestnih podatkovnih omrežij. Sam projekt pomeni vključitev petnajstih ustanov v enotno omrežje na skupaj dvaindvajsetih lokacijah starega mestnega jedra, hkrati pa to omrežje omogoča hiter in cenejši dostop do storitev medmrežja. V začetku letošnjega leta so ravno tako v Kopru pričeli s postavitvijo najsodobnejšega telekomunikacijskega omrežja. Prva stopnja obsega postavitve omrežja v območju starega mestnega jedra Kopra, sledijo pa Žusterna, Markovec, Olmo, Šalara in del Bertokov. V drugi stopnji se bo omrežje širilo še v zaledje Kopra (Ankaran, Hrvatini, Sv. Anton, Dekani itd.). Z uporabniškega vidika to pomeni, da bo prek tega omrežja potekal najhitrejši mogoč prenos neomejene količine podatkov prek medmrežja, kar bo omogočalo izvajanje različnih storitev, kot so: pošiljanje večjih datotek, spremljanje televizijskih programov, video- in govorna telefonija ipd.

Primorska regija je relativno dobro opremljena tudi s (tradicionalnimi) lokalnimi ugodnostmi s področja prometnih povezav. Med temi lokalnimi ugodnostmi v regiji so najbolj izkoriščeni pristanišče v Kopru,⁷ (avto)cestno omrežje in železnica. Čeprav je železniški potniški promet najcenejši javni promet proti notranjosti Slovenije, ga ljudje (zaradi slabih povezav in prepočasne proge) zelo malo uporabljajo. Večji izkoristek bi lahko imela

⁷ Lansko leto je bilo v Luki Koper pretovorjenih rekordnih 13 milijonov ton ladijskega tovora. V povezavi s tem je bilo prav tako lani v Luki Koper naloženih ali raztovorjenih rekordnih 163.769 železniških vagonov.

tudi letalski promet (Aerodrom Portorož) in pomorski potniški promet. Slednji ima trenutno vzpostavljeno linijo, ki pa ni resna alternativa avtobusnemu prevozu, saj obstaja le poleti in je namenjena predvsem turistom.

SKLEPI

Sodobna mesta bi morala v skrbi za ekonomski razvoj posvečati manj pozornosti kratkoročnim (ekološko oporečnim) strategijam pridobivanja ekonomskih prednosti in se namesto tega veliko bolj osredotočati na strategije privabljanja in zadržanja delavcev s posebnimi znanji. Pri tem se je treba zavedati, da za doseg tega cilja lokalne ugodnosti same po sebi niso dovolj, ampak jih je treba tudi izkoristiti. Na primer ni dovolj, če ima kraj čisto reko ali jezero, temveč mora biti na tej reki tudi omogočeno izvajanje različnih aktivnosti (veslanje, plavanje ipd.).

Strategija vpeljevanja lokalnih ugodnosti ima pred ostalimi ekonomsko-prostorskimi razvojnimi strategijami veliko prednosti, med katerimi je treba izpostaviti naslednje: enostavnost, relativna stroškovna ugodnost, ne dopušča grobih posegov v okolje ter je v kontekstu trajnostnega razvoja in usmeritev Agende 21.

Lokalne oblasti so še vedno ujete v kletko paradigme stare ekonomije, saj večinoma gradijo ekonomsko strategijo na lokalnih ugodnostih stare ekonomije, čeprav je

že kar nekaj časa očitno, da je prihodnost v majhnih kreativnih podjetjih, ki se ukvarjajo z novimi tehnologijami.

Analiza je pokazala, da ima primorska regija izredno pestro paleto lokalnih ugodnosti, ki pa niso v celoti izkoriščene. Veliko bi se dalo narediti še na vseh obravnavanih področjih lokalnih ugodnosti. Vendar pa tukaj trčimo na problem koordiniranega in sinergičnega sodelovanja med lokalnimi oblastmi, meščani, urbanisti, naravovarstveniki, regionalnimi univerzitetno-raziskovalnimi centri in ekonomskimi akterji.

Podatki javnomnenjske raziskave *Odnos prebivalcev Obale do naravnega okolja* (Pinter et al., 2006) kažejo na večinsko strinjanje anketirancev glede nadaljnjega razvoja obravnavanih lokalnih ugodnosti primorske regije. Po eni strani to pomeni, da bi bil nadaljnji razvoj lokalnih ugodnosti legitimen s strani večine prebivalcev primorske regije, po drugi strani pa bi s tem zadovoljili želje prebivalcev regije ter prispevali k okolju po meri akterjev nove ekonomije, nenazadnje pa bi se povečala tudi kakovost življenja prebivalcev. Na takšen način bi tudi Koper postal ".../ prebivalcem prijazno sredozemsko mesto, živo, propulzivno, razvijajoče se, ki bo aktivno pozitivno vplivalo na širši prostor, spoštljivo do narave in kulture. Mesto novih možnosti" (Plazar Mlakar, 2003, 176).

SVILUPPO DELLA REGIONE DEL LITORALE NEL CONTESTO DELLA NUOVA ECONOMIA: ANALISI SOCIOLOGICA DELLE PROSPETTIVE SOSTENIBILI DI SVILUPPO ECONOMICO-TERRITORIALE

Blaž LENARČIČ

Università di Lubiana, Facoltà di Scienze Sociali, Istituto di Scienze Sociali, Centro per la sociologia teoretica,
SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5
e-mail: blaz.lenarcic@fdv.uni-lj.si

SINTESI

L'articolo si concentra sull'attuale e il potenziale apporto della costruzione naturale e artificiale della Regione del Litorale per il suo sviluppo futuro nel contesto della nuova economia. Si parte dal presupposto che nella pianificazione territoriale sia necessario tenere in considerazione il forte legame degli stili del singolo individuo con l'ambiente circostante, come anche con la base economica nella quale questo individuo cresce.

Il contributo è diviso in due parti principali. La prima parte teorica descrive gli attuali trend economici mondiali (la nuova economia, gli operatori con conoscenze particolari) e il concetto di beni locali. La prima parte fa da cornice alla seconda parte dell'articolo, quella più pratica, in cui l'attenzione si sposta sull'analisi del livello attuale di "offerta" dei beni locali nella città più grande del Litorale, Capodistria, come anche sul loro potenziale (ancora) non sfruttato. La base dell'articolo è rappresentata dagli studi empirici del questionario Rapporto degli abitanti del Litorale con l'ambiente circostante, la maggior parte dell'analisi invece si concentra su una ricerca qualitativa. I risultati dell'analisi hanno dimostrato, fra l'altro, che Capodistria dispone di una vasta gamma di beni locali che non vengono sfruttati appieno. Inoltre, i dati utilizzati per la ricerca dimostrano che anche gli abitanti del Litorale sono

d'accordo con un ulteriore sviluppo della maggior parte dei beni presi in esame. Da un lato ciò significa che lo sviluppo dei beni locali sarebbe legittimato dalla maggior parte degli abitanti della regione del Litorale, e dall'altra parte questo andrebbe incontro alle esigenze degli stessi cittadini che darebbero il loro contributo in qualità di attori della nuova economia. E infine, tutto ciò porterebbe a un miglioramento dello standard di vita dei cittadini stessi.

Parole chiave: beni locali, nuova economia, operatori con conoscenze particolari, sviluppo sostenibile, regione del Litorale

LITERATURA

- Arora, A., Florida, R. et al. (2000):** Human Capital, Quality Of Place And Location. <http://www.heinz.cmu.edu/~florida/> (2003-06).
- Borja, J., Castells, M. (1997):** Local And Global. The Management Of Cities In The Information Age. London, Earthscan Publications Ltd.
- Brynjolfsson, E., Kahin, B. (eds.) (2000):** Understanding The Digital Economy. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press.
- Castells, M. (2001):** The Internet Galaxy. Reflections On The Internet, Business And Society. Oxford, University Press Oxford.
- Castells, M. (1996):** The Information Age: Economy, Society And Culture I. The Rise Of The Network Society. Oxford, Blackwell.
- DeVol, R. (1999):** America's High-Tech Economy. Growth, Development And Risks For Metropolitan Areas. Milken Institute. http://www.milkeninstitute.org/pdf/ross_report.pdf (2003-06).
- Florida, R. (2002):** The Rise Of The Creative Class. And How It's Transforming Work, Leisure, Community & Everyday Life. New York, Basic Books.
- Florida, R. (2000):** The Economic Geography Of Talent. Carnegie Mellon University. <http://www.heinz.cmu.edu/~florida/pages/> (2003-06).
- Florida, R. (2000a):** Competing In The Age Of Talent: Environment, Amenities And The New Economy. <http://www.1000fom.org/Tool%20Box/florida.pdf> (2003-06).
- Florida, R., Gates, G. (2001):** Technology And Tolerance: The Importance Of Diversity To High-technology Growth. Center On Urban & Metropolitan Policy. The Brookings Institution, Survey Series. Washington D. C. <http://www.heinz.cmu.edu/~florida/pages/> (2003-06).
- Florida, R., Yout, S. (2001):** Innovation, Human Capital And Diversity. Carnegie Mellon University. <http://www.heinz.cmu.edu/~florida/pages/> (2003-06).
- Furlan, M. (2003):** Slovenska Istra stičišče jezikov in kultur: na kakšnih stališčih slonita jezikovna in kulturna bodočnost tega prostora. Annales, Series historia et sociologia, 13, 2003, 2. Koper, 389–404.
- Graham, S., Marvin, S. (2001):** Telecommunications And The City. Electronic Spaces, Urban Places. London, Routledge.
- Hočevár, M. (2000):** Novi urbani trendi, prizorišča v mestih – omrežja med mesti. Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Hrabar, M. et al. (2003):** Razvojni program za turizem in rekreacijo na območju predvidenega Krajinskega parka Dragonja (prostorska zasnova turistične infrastrukture). Končno poročilo (Usklajena verzija). Oikos, Svetovanje za razvoj, d.o.o., Domžale. <http://www.koper.si/povezava.aspx?pid=1112> (2006-03).
- Jacobs, J. (1992):** The Death And Life Of Great American Cities. Vintage Books, New York.
- Kirn, A. (2004):** Narava – družba – ekološka zavest. Ljubljana, Znanstvena knjižnica FDV.
- Kos, D. (2002):** Praktična sociologija za načrtovalce in urejevalce prostora. Knjižna zbirka Teorija in praksa. Ljubljana, FDV.
- Kotkin, J., DeVol, R. (2001):** Knowledge-Value Cities In The Digital Age. Milken Institute, February 13. <http://www.milkeninstitute.org/pdf/kvdc.pdf> (2003-06).
- Lefebvre, H. (2000):** The Production Of Space. Oxford, Blackwell.
- Mlinar, Z. (ed.) (2000):** Local Development And Socio-Spatial Organization. Trends, Problems And Policies: The Case Of Koper, Slovenia. Local Government And Public Service Reform Initiative. Budapest, Open Society Institute.
- Mlinar, Z. (1994):** Individuacija in globalizacija v prostoru. Ljubljana, SAZU.
- Mlinar, Z. (1990):** Prostor in sociologija. Družboslovne razprave, 7, 1990, 10. Ljubljana, 3–12.
- MO Koper (2006a):** Strategija prostorskega razvoja. <http://www.koper.si/povezava.aspx?pid=5120> (2006-03).
- MO Koper (2006b):** Poročilo o stanju okolja v Mestni Občini Koper. <http://www.koper.si/podrocje.aspx?id=391> (2006-03).
- MO Koper (2006c):** Program varstva okolja za slovensko Istro. Stanje okolja – delovno gradivo 31.3. <http://www.koper.si/dokument.aspx?id=2764> (2006-03).
- Pinter, A. et al. (2006):** Odnos prebivalcev Obale do naravnega okolja. Gradivo za raziskavo "Trajnostni

razvoj regije in pristanišča". Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Center za javnomnenjske raziskave, Koper.

Plazar Mlakar, M. (2003): Določitev sinergetskih učinkov razvojnih potencialov mesta – primer mesta Koper. *Annales, Series historia et sociologia*, 13, 2003, 1. Koper, 163–180.

Sedmak, M. (2003): Stališča mladih slovenske Istre do (med)kulturnih fenomenov okolja bivanja. *Annales, Series historia et sociologia*, 13, 2003, 2. Koper, 405–424.

SURS, 2006: Statistični urad Republike Slovenije, Ministrstvo za notranje zadeve – Centralni register prebivalstva. [Http://www.stat.si/](http://www.stat.si/) (2006-03).

Špendl, R. (2001): Program varstva okolja za Slovensko Istro. Povzetek stanja okolja (23.4.2001). [Http://www.koper.si/povezava.aspx?pid=1108](http://www.koper.si/povezava.aspx?pid=1108) (2006-03).

Waits, M. (2001): The Downtowns Of The Future. Venues for creativity and interaction in the new economy. Working draft for Alliance for Regional Stewardship.

[Http://www.regionalstewardship.org/Documents/Downtowns_of_the_Future.pdf](http://www.regionalstewardship.org/Documents/Downtowns_of_the_Future.pdf) (2003-06).

Žlebir, N. (2005): Meritve onesnaženosti zraka v Kopru od 18. januarja do 26. junija 2005. Ljubljana, Ministrstvo za okolje in prostor, Agencija Republike Slovenije za okolje in prostor.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-08-23

UDK 504.3:316.653(497.4 Koper)

SKRB ZA NARAVNO OKOLJE, INFORMIRANOST IN PRIPRAVLJENOST JAVNOSTI ZA DELOVANJE: PRIMER MO KOPER

Andrej PINTER

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1

IZVLEČEK

Pričujoče besedilo predstavlja empirično študijo o prebivalcih Mestne občine Koper in njihovih mnenjih o sodobnih okoljskih temah. Besedilo se opira na rezultate anketne raziskave, ki jo je spomladi 2005 izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja pri UP ZRS. Besedilo proučuje najprej splošna mnenja anketiranih prebivalcev MO Koper o "okoljskih temah" (Beck) in o nekaterih specifičnih vprašanjih, kot so denimo ogroženost naravnega okolja v Sloveniji, viri informacij, razmerje med ekološkimi in ekonomskimi preferencami. V nadaljevanju je cilj besedila pojasniti s pomočjo teoretsko relevantnih pojmov vplive na pripravljenost posameznikov, da bi družbeno delovali skozi bolj ali manj organizirane okoljske aktivnosti. Analiza posebej izpostavlja socialni kapital (Bourdieu), ocenjevanje družbene klime in kritičnosti ter postmaterialistično vrednotno usmerjenost (Inglehart).

Ključne besede: varovanje naravnega okolja, pripravljenost za delovanje, socialni kapital, postmaterializem, družbeno zaznavanje, MO Koper

IMPEGNO PER LA TUTELA DELL'AMBIENTE, PER L'INFORMAZIONE E PER IL LAVORO A FAVORE DEL PUBBLICO: ESEMPIO DEL COMUNE CITTÀ DI CAPODISTRIA

SINTESI

Il testo presenta lo studio empirico sugli abitanti del Comune Città di Capodistria e sulle loro opinioni riguardo a tematiche ambientali contemporanee. Il testo si basa sui risultati di un questionario svolto nel 2005 dal Centro per i sondaggi sull'opinione pubblica presso l'Università del Litorale – Centro scientifico e di ricerca. L'articolo si concentra innanzitutto sulle opinioni generali degli intervistati nel Comune Città di Capodistria, che hanno risposto a domande su "tematiche ambientali" (Beck), per passare poi su altre questioni più specifiche come ad esempio le minacce a cui è esposta la natura in Slovenia, le fonti di informazione, il rapporto tra preferenze ecologiche ed economiche. In seguito lo scopo dell'articolo è quello di chiarire, con l'ausilio di concetti teoricamente rilevanti, quanto i singoli cittadini siano disposti a operare all'interno di attività ambientali più o meno organizzate. L'analisi evidenzia in particolar modo il capitale sociale (Bourdieu), la stima del clima sociale e i punti critici, assieme all'orientamento postmaterialista dei valori (Inglehart).

Parole chiave: tutela dell'ambiente, collaborazione, capitale sociale, postmaterialismo, percezione sociale, Comune Città di Capodistria

UVOD

Okoljske teme so danes relativno kompleksna vprašanja v zvezi z ogroženostjo naravnega okolja, onesnaževanjem in ekološkimi gibanji ter v zvezi z naravnimi katastrofami, tveganji pri konkretnih posegih v naravo in naravno okolje, v zadnjem času pa zajemajo tudi številne razprave glede okolju prijaznih tehnologij in praks, biotske raznovrstnosti in podobno. Obseg spornih vprašanj se je od časa, ko se je šele začelo sistematično raziskovanje mnenj o okoljskih temah, občutno povečal. Riley Dunlap in njegovi sodelavci (2000), znameniti avtorji lestvice za raziskovanje mnenj v zvezi z naravnim okoljem, priznavajo, da je treba zaradi te razširitve skrbno in temeljito predelati ne le operacionalna orodja, temveč tudi vsebinske pristope k proučevanju družbenih vidikov odnosa do naravnega okolja. "V zadnjih desetletjih so se v precejšni meri razvili okoljski problemi. Čeprav lokalizirano onesnaževanje okolja, zlasti nevarni odpadki, ostajajo pomembne teme, so se okoljski problemi nasploh geografsko razpršili, postali so manj zaznavni, njihov izvor pa postaja vse manj jasen" (Dunlap et al., 2000, 426). Mogoče rešitve so torej postale za to problematiko bistveno kompleksnejše in jih pogosto ni več mogoče nadzorovati s preprostimi posegi v okolje. Skrb prebivalcev in tudi drugih akterjev za naravno okolje na Slovenskem ni oddaljena, nepomembna zadeva. V bistvu je to ena ključnih javnih tem, če se nekoliko ozremo v preteklost, ki je zelo blizu sprožilcev političnega in/ali družbenega delovanja. Odprta vprašanja v zvezi z naravnim okoljem praviloma sprožajo mero soglasnosti, ki je ni mogoče zaznati pri drugih spornih temah ali odprtih družbenih vprašanjih, in posledično usmerjajo moč organiziranega družbenega delovanja v kompleksne, zahtevne in pomembne družbene cilje. Okoljske teme so, kot dokazujejo nekateri primeri iz polpretekle zgodovine, celo neke vrste priložnost izgrajevanja nacionalnega konsenza. Vprašanje pa je, kako te teme delujejo na lokalni ravni. Kako delujejo na povezanost lokalne skupnosti in kakšen akcijski potencial sprožajo?

Pričujoče besedilo predstavlja empirično študijo o mnenjih prebivalcev Mestne občine Koper in njihovem odnosu do aktualnih okoljskih tem oziroma vprašanj. Besedilo se opira na rezultate anketne raziskave, ki jo je spomladi 2005 izvedel Center za raziskovanje javnega mnenja pri UP ZRS. Podatki te raziskave so reprezentativni za prebivalce MO Koper, glede na fragmentarne primerjave z drugimi podobnimi raziskavami UP ZRS CRJM pa je mogoče tudi zagotoviti, da so meritve vsebinsko veljavne in zanesljive. Čeprav so podatki omejeni na ožji lokalni prostor, spoznanja v mnogih pogledih presegajo okvir lokalne skupnosti. Odnos do naravnega okolja in mnenja o okoljskih temah so aktualna problematika tudi v širšem smislu, saj se sodobni človek, brez ozira na posebnosti njegove lokalne

identitete, veliko ukvarja s tveganji, trajnostnim razvojem in pretnjami. Kot poudarja znani sodobni mislec, John Keane, je sodobni čas zaznamovan z vznikom nove predstave o našem lastnem mestu v svetu, to novo predstavo pa je sprožila prenova družbenih in političnih aktivnosti v globalnem prostoru in prav okoljske teme so nesporno velik del sprememb. Gre torej za uveljavitev "novega zavedanja o nas samih in naši vpetosti v krhek in potencialno samodestruktiven svetovni sistem, ki so ga sprožila mirovniška in ekološka gibanja" (Keane, 2003, 1). V tem pogledu so spoznanja o lokalni skupnosti relevantna tudi za širši premislek o družbenih procesih. Nekatera empirična spoznanja raziskave so zato skozi besedilo postavljena tudi v primerjalni okvir.

Osrednja ideja besedila je dvodelna. Prvi cilj je prikazati grobi oris (s pomočjo univariatne statistične analize) mnenj anketiranih prebivalcev o okoljskih temah in obenem tudi o nekaterih posebnih vprašanjih, kot so na primer splošna ogroženost naravnega okolja v Sloveniji, informiranost in tako dalje. V drugem delu je cilj besedila pojasniti dejavnike, ki vplivajo na pripravljenost posameznikov, da bi delovali v bolj ali manj organiziranih aktivnostih, v katerih se uresničujejo okoljski cilji. Med dejavniki te vrste so v analizi izpostavljeni družbeni kapital, ocenjevanje družbenega duhovnega ozračja in kritičnosti ter postmaterialistične vrednote. Gre za pojme, ki jih je razvilo sodobno družboslovje kot odziv na aktualna vprašanja družbenega življenja. Pojem družbeni kapital je angažiran odgovor sociologije na usihanje zaupanja v lokalnih skupnostih (Putnam, 2000; Bourdieu, 2003). Razprava o postmaterializmu se je začela hkrati z vzponom novih ekoloških gibanj v sedemdesetih letih, aktualna pa je še danes (Inglehart, 1977; 1997). Ideja, da je družbeno zaznavanje pomemben del mnenjskih procesov, je prav tako znana in preizkušena v mnenjskem raziskovanju (Schumann, Presser, 1981). Pomaga razumeti, kako je lokalno okolje prepleteno v procesih neformalnega komuniciranja in soodvisno v prenosu informacij, ocen, sodb in vrednot. Meritve izbranih dejavnikov so opre na aktualne teoretske in metodološke premisleke, ponekod pa jim je bila vgrajena tudi primerjalna razsežnost.

GENEZA SKRBI ZA NARAVNO OKOLJE V SLOVENIJI

Uveljavitev okoljskih tem in razmah javne pozornosti do odprtih vprašanj v zvezi z naravnim okoljem sta povezana s širšimi družbenimi spremembami, zlasti s spremembami vrednot in preferenc (Beck, 1997). Ob številnih dilemah v zvezi s posegi v naravno okolje in saniranjem negativnih posledic so osnovno dinamiko tega procesa najbolj očitno narekovala organizirana družbena gibanja, ki so se povezala s širšim aktivizmom civilne družbe. Po mnenju nekaterih analitikov je ta aktivizem pogosto odkrito senzacionalističen; Fordova govori celo o "radikalnem ekološkem populizmu", ki ga

danes v globalnem svetu uporabljajo okoljske organizacije (2003). Vsekakor tudi velja, da je v sedanjih razmerah že mogoče strniti rezultate prizadevanj družbenih gibanj, ki se ukvarjajo z okoljsko problematiko, v pomemben prelom od predstave "ne na mojem dvorišču" (NIMBY), k zahtevi "ne na kateremkoli dvorišču" (NIABY), torej k opuščanju povsem egocentričnega pogleda (Ford, 2003, 127). Ta prelom je značilen, ker govori o prvotni vpetosti skrbi za naravno okolje v lokalne prostore, medtem ko je sodobno razumevanje te skrbi spontani del globalnega prizadevanja. Napetost med lokalnim in globalnim je tako ključna za razumevanje okoljskih tem, še pomembneje pa je razumeti ta odnos v kontekstu širših družbenih procesov. Da bi lahko bolje razumeli razmere v zvezi z naslovnimi vprašanji, je treba pogledati v preteklost in razgrniti genealogijo odnosa do naravnega okolja.

V svetovnem merilu se je skrb za varovanje okolja pojavila v šestdesetih letih, prva širša in organizirana ekološka gibanja pa v sedemdesetih (Elliot et al., 1995, 41). Skrb za varovanje naravnega okolja se je kmalu zatem močno razširila od ozaveščenih posameznikov in se dotaknila tudi industrijskih koncernov, ki so se začeli mnogo počasneje, a vendarle, zavedati škodljivih posledic obremenjevanja okolja in nevarnosti nenadzorovanih posegov v naravno ravnovesje. Na globalni ravni se je skrb za naravno okolje v zadnjih desetletjih širila postopoma in ne vedno enakomerno. Primeri različnih držav pa so vselej specifični in vpeti v lokalno politično kulturo. Raziskovalci ameriških razmer na primer ugotavljajo, da se je poglobljen preskok k splošni naklonjenosti do varovanja naravnega okolja zgodil v osemdesetih, čeprav je bila obsežna zakonodaja v zvezi s tem sprejeta že v sedemdesetih letih (Elliot et al., 1995); šele nekako v osemdesetih letih so se naravnemu okolju naklonjena stališča nenadoma razširila med prebivalci (Uyeki, Holland, 2000). Še kasneje, ob začetku devetdesetih, pa naj bi se ta naklonjenost uveljavila tudi na ravni vsakdanjega ravnanja, kar denimo kažejo podatki, da se je praksa recikliranja gospodinjskih odpadkov razširila med 45 in 70 odstotki prebivalcev (Ling-yee, 1997, 42).

V Evropi je potekal proces nekoliko počasneje, intenzivirale so ga šele večje okoljske katastrofe, na primer Černobil sredi osemdesetih, prepleten pa je bil tudi z revolucionarnimi prelomi v nekdanjem zahodnem bloku, ki so sprožili agilne odzive civilne družbe (Harper, 1999). Znamenite Gallupove mnenjske raziskave so na primer še v začetku devetdesetih let beležile precejšnja nihanja glede okolju prijaznih praks v Evropi (Ling-yee, 1997, 42). V zadnjem času pa avtorji ugotavljajo, da se postopno vzpostavlja tudi enoten evropski prostor civilno-družbenega delovanja in nevladnih pobud v zvezi z okoljskimi temami; Rootes govori celo o evropeizaciji okoljskih organizacij (2002).

Že s tem grobim pregledom postane očitno, da so

okoljske teme vse od svojega pojava dalje omogočale uresničevanje specifičnega akcijskega potenciala, ki se je izražal s konkretnim delovanjem bolj ali manj organiziranih skupin ali posameznikov. To delovanje je z leti preraslo svoje začetne okvire, zato se zdi v današnjem času izjemno pomembno vprašanje ekološke politike in kulture javnega delovanja v zvezi z okoljskimi temami vpeti v nekoliko širši premislek. Zavedanje o dolgoročno in kratkoročno škodljivih učinkih industrijskega poseganja v naravno okolje se je na Slovenskem, podobno kot tudi v večini drugih evropskih držav, zlasti v zahodnih demokracijah, pojavilo v sedemdesetih letih, vendar sprva v zelo omejenem obsegu. Kasnejša desetletja so skrb za naravno okolje in naklonjenost njegovemu varovanju vztrajno krepila. Stopnjevanje tega odnosa zaradi znanih razlogov ni bilo povsem enako kot v razviti demokracijah zahodne Evrope, vendar pa sodobnih pogledov na naravno okolje in njegovo obvarovanje ni mogoče ločiti od smernic, ki so privedle do sedanjega stanja. Ta okoliščina pomeni, da je treba konkretno družbeno delovanje, ki ga motivirajo okoljski cilji, razumeti v kontekstu širših družbenih procesov in zlasti v okviru nazorskih in identitetnih sprememb ter preobrazbe vrednot.

Za slovenski prostor je za razvoj odnosa do okoljskih tem ključno predvsem obdobje demokratizacije oziroma tranzicije v postsocialistično družbo, saj sodi dokončen razmah zanimanja za okoljske teme v svetovnem merilu ravno v čas zloma socializma v Vzhodni in Srednji Evropi. Zagotovo tudi drži z zgodovinskimi okoliščinami podprta ocena, da so različne oblike družbenega delovanja, ki jih je motivirala skrb za varovanje naravnega okolja, ključno prispevale k odpiranju prostora javne razprave in k demokratizaciji totalitarnih režimov v nekdanjih socialističnih državah (n. pr. Harper, 1999; Freizer, 2004). Povezava med ekološkimi skupinami in delovanjem v javnem, političnem prostoru je v državah nekdanjega vzhodnega bloka dobro znana. V mnogih primerih je bila demokratizacija totalitarnih sistemov najtesneje prežeta z interesi ekološkega aktivizma. Krista Harper v tem kontekstu omenja madžarsko izkušnjo, ko so množični protesti uperjeni zoper načrtovano zajezitev Donave v Nagymarosu leta 1988 sprožili val refleksij o preživetosti totalitarne države; za mnoge Madžare naj bi bile prav te demonstracije odločilna spodbuda za mišljenje politike po totalitarnem režimu. Po oceni Harperjeve so te demonstracije "prelomna točka, po kateri se je zdela sprememba režima dosegljiva" (Harper, 1999, 97). Po daljšem času, ko je nekdanja totalitarna oblast na Madžarskem leta 1956 zatrla revolucionarno vrenje, je proces prehoda iz socializma okrepilo javno nasprotovanje uradni okoljski politiki. Z vidika naslovne tematike je treba poudariti, da je organizirano družbeno delovanje posameznikov in skupin pridobilo eminentno transformativni naboj zaradi soglasne skrbi ljudi za naravno okolje.

Podobno kot pri izkušnjah drugih držav Srednje in Vzhodne Evrope lahko tudi za slovensko družbo rečemo, da je delovanje (organizirano ali spontano) za doseganje okoljskih ciljev postopoma pridobivalo zagovornike. V konkretno delovanje usmerjena skrb za naravno okolje v tem času ni bila posledica spremembe totalitarnega režima, kakor mnoge druge prvine delovanja v območju civilne družbe, oziroma nasprotovanja uveljavljenim elementom političnega sistema, temveč se je ta skrb oblikovala kot neke vrste bazična družbena vrednota. V sedemdesetih so bile okoljske dejavnosti prebivalcev bolj ali manj omejene na lokalne okvire zaradi različnih škodljivih posegov v okolje (pesticidi, spreminjanje rečnih tokov, gradnje, smetišča, odpadki, odplake in podobno) in tudi zaradi saniranja potresno nevarnih gradenj. Te aktivnosti prav tako niso bile pretirano konfliktno v odnosu do organov oblasti. Zdi se, da je v tem času odnos prebivalcev do naravnega okolja rasel predvsem iz posesivnega odnosa do naravne dediščine. Tako je Kirn še sredi osemdesetih omenjal "elementarni ekološki instinkt", ko je komentiral omejene, lokalizirane proteste glede učinkov industrijskih posegov na obdelovalna zemljišča (Kirn, 1985, 33).

Od srede osemdesetih dalje pa je elementarni instinkt, ki je narekoval skrb za naravno okolje, preraščal v celovito družbeno kritiko, ki je dodatno krepila akcijski potencial okoljskih tem. Za genezo odnosa do naravnega okolja na Slovenskem je pomembno, da so bile v obdobju socializma ideje o oblikovanju celostnega, preventivnega in trajnostnega odnosa do naravnega okolja, kot tudi različna družbena gibanja, ki so se ukvarjala z okoljskimi temami, sestavni del prizadevanj za pluralizacijo političnega prostora. Plut je na prehodu iz osemdesetih v devetdeseta leta celo ocenjeval, da je razvoj splošne naklonjenosti varovanju naravnega okolja neposredno in vitalno odvisen od demokratizacije političnega prostora. "Proces ekologizacije pa lahko ustavi in uniči predvsem nasilna prekinitev demokratizacije in pričujočega odpiranja prostora političnemu pluralizmu. Le v pluralnih in demokratičnih političnih okvirih – z odpravo realsocializma in možnostjo javnega nadzora – lahko pričakujemo rast ekološke paradigme in uspešne akcije za izboljšanje stanja okolja v Sloveniji in Jugoslaviji" (Plut, 1990, 1036). V tem času je iz različnih organiziranih skupin vznikel niz profiliranih političnih strank, ki so prispevale k odpiranju političnega prostora (t. i. zelene stranke). Okoljske teme so imele zato močan politični naboj in so obenem odprle tudi možnost za neposredno dostopanje do administrativnih vzvodov odločanja; iz konfrontacije z organi oblasti in administrativnimi politikami so lahko zagovorniki ekološko informirane politike prehajali v pozicije, ki so omogočale tvorno sooblikovanje. Politični in akcijski naboj okoljskih tem sta v času tranzicije izvirala iz njihovih ekonomskih, administrativnih, sistemskih in tehničnih vidikov. Politična moč zelenih strank je s konsolidacijo

političnega prostora postopno usahnila; na volitvah 2004 nobeni od teh strank ali gibanj ni uspelo preseči parlamentarnega praga.

Zelo zanimivo je, da so nekatere raziskave že pred črnobilsko katastrofo ugotavljale, da bi zmogle globlje družbene vrednote oziroma stališča, ki so naklonjeni naravnemu okolju in njegovemu varovanju, oblikovati samostojno vrednostno orientacijo ali celo novo družbeno gibanje; raziskovalci so omenjali v tem kontekstu "novo kolektiviteto" (Jambreč, 1988, 63). Jambrečeva raziskava je ponudila identifikacijo štirih tipičnih stališč za tako imenovani "zeleni program", in sicer (1) nasprotovanje jedrski energiji, (2) nasprotovanje onesnaževanju okolja, (3) poudarjanje varčnosti pri izrabi naravnih virov in surovin ter (4) pozitiven odnos do nadzora oziroma omejevanja rojstev. Empirične ugotovitve niso neproblematične, treba pa je vseeno omeniti tezo omenjene raziskave, da je skrb za naravno okolje v letu 1986 pretežno neprofilirana in nejasno povezana s strukturnimi determinantami družbe (Jambreč, 1988, 63). Povedano drugače, prehod političnih vrednot vendarle ni bil povsem usklajen z oblikovanjem odnosa do naravnega okolja, ampak je predvsem zagotavljal okvir, v katerem je bil mogoč nadaljnji razvoj.

Vse do osamosvojitve je odnos prebivalcev Slovenije do naravnega okolja sooblikovala tudi federativna komponenta, ki je bila po eni strani vir administrativnega konflikta, po drugi strani pa vir nacionalne homogenizacije na Slovenskem. Znani so denimo primeri, ko so republiške oblasti še leta 1991 medsebojno merile moči glede administrativno dogovorjenih lokacij za odlaganje nevarnih industrijskih odpadkov (primer zavrnitve obsežnega transporta odpadkov slovenskih podjetij v Bosni in Hercegovini junija 1991). Transnacionalna razsežnost okoljskih tem pa se je ohranila tudi po razpadu skupne države. V tem kontekstu velja omeniti diplomatske spore med samostojnima Slovenijo in Hrvaško glede odlaganja odpadkov JE Krško, izrabljanje vodnih virov za energetske potrebe in poseganje v okolje v obmorskem pasu.

Kako pomembna vrednota je bila v času tranzicije skrb za naravno okolje, kaže tudi podatek iz mnenjskih raziskav. Skrb za naravno okolje je bila v devetdesetih letih najtesneje povezana s predstavami o prihodnjem bivanju v Evropski uniji. Ugotovitve anketne raziskave SJM iz leta 1997 so pokazale nedeljeno prepričanost prebivalcev, da se bodo razmere v zvezi z naravnim okoljem in njegovim varovanjem bistveno izboljšale s članstvom v EU (Kirn, 2004, 230). Če spomnimo, da je za slovenski tranzicijski čas značilno, da je bila integracija z EU nesporen nacionalni politični konsenz, ki mu ni oporekala praktično nobena vplivnejša politična stranka, in da je bila vizija vključenosti v EU naklonjeno sprejeta med državljani, je poanta dovolj jasno izrisana. Podobno kot je za devetdeseta leta Evropska unija predstavljala pozitivno pričakovanje o slovenski prihodnosti, je bila skrb za okolje neproblematičen del širše vizije.

Varovanje okolja je bila prioriteta, ki je ni bilo mogoče razmejiti od idealnih vizij politike in javnosti.

Pomembna je ugotovitev, da se je skrb prebivalcev za naravno okolje s preходом v demokratično družbo na Slovenskem okrepila (Kirn, 2004). Zavedanje o grožnjah naravnemu okolju je s pomočjo empiričnih mnenjskih raziskav Nika Toša in sodelavcev mogoče spremljati tudi določneje. Bistvene poudarke iz teh raziskav sta najbolj izčrpno komentirala Malnarjeva (2002) in Kirn (2004). Osnovno spoznanje teh raziskav za minulo desetletje je, da dovzetnost prebivalcev za strategije, ki so prijazne naravnemu okolju oziroma ga pomagajo varovati, še vedno narašča.

SKRB ZA NARAVNO OKOLJE MED PREBIVALCI MO KOPER

Z zornega kota raziskovanja mnenj je izhodišče pojasnjevanja pripravljenosti za konkretno delovanje izražanje skrbi za naravno okolje. S tem pojmom opisujem operacionalno opredeljeno mnenjsko kategorijo. V tem je treba skrb za naravno okolje ločiti od sestavljene pojmovne kompozicije "ekološke orientacije", ki se prav tako pojavlja v literaturi (Malnar, 2002). Slednji pojem je namreč mogoče na ravni posameznika konceptualizirati večrazsežno, in sicer tako, da ga tvorijo postavljanje prioritet, pripravljenost za delovanje in izkušnje z dejanskimi aktivnostmi (Malnar, 2002, 12). Tako široka konceptualizacija je ugodna za celovito razumevanje mnenjske dispozicije prebivalcev, ni pa primerna za podrobnejše raziskovanje povezave med mnenji o okoljskih temah in akcijskim potencialom, ki ga je oblikovala lokalna skupnost; na ravni posameznika je treba namreč v tem primeru ohraniti mejo med mnenjem in delovanjem ter vmesnimi elementi, ki določajo delovanje. Empirična tradicija raziskovanja mnenj dokazuje, da je smiselno za potrebe empirične analize razmejiti dispozicije od konkretnega delovanja, saj je le tako mogoče proučiti vplivne dejavnike neodvisno od specifičnosti akcijskih kontekstov (Zaller, 1992). Takšen pristop ubirajo tudi denimo raziskovalci marketinške stroke pri analiziranju okoljsko ozaveščenega vedenja pri nakupovanju dobrin (Ling-yee, 1997; Tilley, 1999).

Mnenjska iztočnica, od katere lahko vstopimo v podrobnejše raziskovanje mnenjske dinamike o okoljskih temah, predstavlja skrb za naravno okolje, ki se na ravni posameznikovih mnenj izraža s pozitivno ali negativno oceno potrebe po varovanju. Skrb za naravno okolje (ang. *ecological concern*) je pogosto predmet discipline, ki se imenuje okoljska psihologija. Skrb za naravno okolje s tega zornega kota določajo emocionalni, kognitivni, strateški in izkustveni elementi posameznikovega osebnega ustroja (Ling-yee, 1997, 32). Predvsem je poudarjen pomen afektivnih elementov, saj naj bi po izsledkih raziskav okoljski problemi tipično sprožali čustveno obremenjene odzive posameznikov,

to pa je mogoče le ob dejstvu, da je skrb za varovanje naravnega okolja pomembna osebna vrednota. V strnjem pregledu, ki podaja razvoj te discipline v zadnjih letih, so Sundstrom in njegovi sodelavci prikazali osnovne ugotovitve s tega področja (Sundstrom et al., 1996, 498). Skrb za okolje je po izsledkih raziskav negativno povezana z avtoritarnostjo oseb, podatki pa sistematično kažejo tudi na nekatere razlike med ženskami in moškimi, in sicer naj bi bile ženske bolj zaskrbljene zaradi stanja v okolju, moški pa naj bi bili po drugi strani bolj angažirani v konkretnih akcijah za uresničevanje okoljskih ciljev. Pregled literature je nadalje pokazal, da ni mogoče izpeljevati kakšnih posebnih razlik glede skrbi za naravno okolje med pripadniki različnih etničnih skupin (Sundstrom et al., 1996, 498). Nejasni pa so po drugi strani rezultati glede dejanskega poznavanja znanstvenih izsledkov o naravnem okolju, saj nekatere študije kažejo, da obseg znanja pomembno povečuje skrb za okolje, druge pa takšne povezave ne potrjujejo (Sundstrom et al., 1996, 498; Ling-yee, 1997, 34). Naštete ugotovitve kažejo, da je skrb za okolje univerzalna družbena vrednota, ki morda le v niansah zahteva odklone različnih demografskih kategorij. Skrb za naravno okolje je izrazito svobodomiselná sodobna vrednota, saj izključuje osebne značilnosti človeka iz industrijske družbe (avtoritarnost).

Rezultati raziskave kažejo, da osupljiva večina prebivalcev MO Koper (kar 87,5 odstotkov) sodi, da je varovanje naravnega okolja zelo pomembno; 7,8 odstotka anketirancev je izrazilo mnenje, da je varovanje pomembno; niti en odstotek ni bilo takšnih, ki so menili, da to sploh ni pomembno oziroma da ni pomembno; relativno majhen delež, natanko 3,8 odstotka anketirancev, pa jih je bilo ob tem vprašanju neodločenih (podatki UP ZRS CRJM). Delež anketirancev v MO Koper, ki menijo, da je neokrnjeno naravno okolje "zelo pomembno", je nenavadno visok; v statističnem smislu je rezultat praktično konstanta. Je mogoče, da med anketiranci obstaja tako visoko, plebiscitarno soglasje o izjemnem pomenu naravnega okolja? Ali je morda v tem izsledku skrit preostanek kakšnega drugega, manj očitnega vpliva? V raziskovanju mnenj obstaja dobro znana teorija, ki pravi, da se ob nekaterih temah (okoljske teme so zagotovo takšen primer) izpostavi težnja ljudi, da s ponujenimi trditvami v anketnih vprašalnikih mehansko oziroma avtomatično soglašajo. Ta nagnjenost oziroma dispozicija psihološkega izvora je pogosta motnja v anketnem raziskovanju in sistematično vpliva na porazdelitev rezultatov. Dejstvo, da je mehansko soglašanje s trditvami vzrok za popačenje dejanske slike o razporeditvi mnenj, potrjujejo številne raziskave (n. pr. Schuman, Presser, 1981). So morda ta znani pojav zajeli tudi zgornji podatki?

Po podrobnejši analizi se izkaže, da slika ni popačena. Dejstvo je, da mnenjske raziskave v MO Koper

redno ugotavljajo visoko soglasje o pomenu, ki ga posamezniki pripisujejo varovanju naravnega okolja. Za podkrepitev, anketna raziskava iz leta 2004 je na vzorcu nad 900 naključno izbranih oseb iz MO Koper (N=958) pokazala skoraj identično podobno, da je ob tem vprašanju podpora anketirancev skoraj 90-odstotna (Pinter et al., 2005). Naravno okolje je za prebivalce MO Koper ključna vrednota, pomen njegovega varovanja pa je očitno *sine qua non*. Ponujeno interpretacijo je mogoče dodatno podkrepiti še z nekega drugega vidika. Dejstvo je namreč, da je za prebivalce MO Koper naravno okolje bistveni sestavni del lokalne, prostorske identitete. Več kot tri četrtine vprašanih v MO Koper je izrazilo prepričanje, da je bližina morja osrednje obeležje oziroma osrednja značilnost njihovega kraja. Naravne danosti se nazorno odražajo v prepričanjih lokalnega prebivalstva. Po svoji plebiscitarni privrženosti naravnemu okolju in potencirani skrbi za njegovo varovanje primer MO Koper ni posebnost v slovenskem merilu, kakor je morda izstopajoč z mednarodnoprimerjalnega vidika.

Podobno tesno povezanost splošnih mehanizmov identifikacije in konkretnega odnosa do naravnega okolja anketne raziskave širše kažejo za celotno Slovenijo že od devetdesetih. V osrednji nacionalni anketni raziskavi *Slovensko javno mnenje* za leto 1995 se je "velika večina Slovencev, 95%, opredelila za paradigmo sožitja z naravo, ne pa gospodovanja nad njo" (Kirn, 2004, 232). Kot dalje pravi Kirn, je zagovarjanje sonaravnega življenja razpršeno po celotni populaciji in vključuje tudi tiste, ki ob konkretnih dilemah prioritete postavljajo tako, da varovanje okolja ni nujno na prvem mestu; "za to opcijo so se morali opredeliti tudi tisti, ki so na primer pri drugih vprašanjih dajali prednost ekonomski rasti pred varovanjem okolja ali temu, da je potrebna gospodarska rast, da bi varovali okolje, tisti, ki so v tehničnem napredku videli ključ za reševanje okoljskih problemov in ki so dajali prednost visoki tehnologiji pred tradicijo" (Kirn, 2004, 232).

Empirična ugotovitev, da skoraj devet izmed desetih posameznikov v MO Koper naravnemu okolju in njegovemu varovanju pripisuje zelo velik pomen, ni napačna. Naravno okolje uživa med prebivalci MO Koper izjemno podporo, pripravljenost za varovanje okolja pa je pomembna vrednota. Žal v raziskavi ni bilo mogoče sistematično ocenjevati pomena te vrednote v primerjalnem smislu, kakor na primer pogosto napravijo druge anketne raziskave o okoljskih problematikah, pri čemer je že omenjena dvojica ekologija/ekonomija tipična za poglobljeno analizo. Primerjava pomembnosti, ki jo posamezniki pripisujejo okoljskim in ekonomskim prioritetam, je pogosta raziskovalna praksa, saj naj bi ponudila vpogled v pripravljenost za odrekanje v prid okoljskim ciljem. V nekem smislu bi ponudila primerjalna analiza tudi pravo težo mnenj, ki izražajo skrb za varovanje naravnega okolja. V primeru MO Koper razpolagamo s približnimi, nepopolnimi podatki o pove-

zanosti ekonomskega in okoljskega premisleka. V raziskavi je bilo izpraševancem postavljeno vprašanje, ali bi bilo treba v Sloveniji nasploh plačevati večje dajatve za učinkovito varovanje naravnega okolja. Rezultati dajejo kar precejšno prednost ekonomskim pred okoljskimi prioritetami: približno tretjina odgovorov (29,7%) je bila neodločenih, 19,3% se nikakor ne strinja z idejo, da bi bilo treba plačevati večje dajatve, 20% se jih ne strinja, 16,7% izpraševancev je izrazilo strinjanje, 13,1% pa je popolnoma soglašalo s predlogom, da bi morali plačevati višje davke (podatki UP ZRS CRJM). Razmerje je torej naklonjeno ekonomskemu premisleku (49%: 30%), vendar zaradi velikega deleža neodločenih ni povsem jasno, kako bi se ravnala večina prebivalcev, če bi bilo vprašanje stvarna, praktična dilema. Informacija je v vsakem primeru le delna; problem je namreč, da s pomočjo postavljenega vprašanja ne moremo v celoti sklepati o ozadju, ki motivira skrb za varovanje naravnega okolja in ga oddaljuje ali povezuje z ekološkimi motivi. Anketiranci, ki menijo, da bi bilo treba povečevati dajatve za varovanje naravnega okolja, lahko po drugi strani konsistentno menijo, da so obstoječi mehanizmi varovanja okolja, čeprav potrebni izboljšav in izpopolnjevanja zaradi zahtev prihodnosti, zadostni in dovolj učinkoviti.

OGROŽENOST NARAVNEGA OKOLJA

Skrb za varovanje okolja je tesno povezana s splošno oceno o njegovi ogroženosti. V anketi med prebivalci MO Koper smo ugotavljali, kakšno mnenje imajo o razmerah v Sloveniji. Rezultati kažejo, da so prebivalci MO Koper zmerno zaskrbljeni. Pretežni del anketiranih (približno dve tretjini) meni, da je naravno okolje ogroženo, vendar pa stanje še ni kritično; dobra desetina anketiranih meni, da je stanje zaskrbljujoče, ker naj bi bilo okolje že zelo ogroženo, približno petina pa je prepričana, da ni z naravnim okoljem v Sloveniji ta hip še nič narobe. Delež povsem spravljivih odgovorov, ki izražajo prepričanje, da naravno okolje v Sloveniji ni še prav nič ogroženo, je zanemarljiv (1%).

Tabela 1: Predstava o ogroženosti slovenskega naravnega okolja (UP ZRS, 2005).

Table 1: Opinion regarding the level of endangerment of slovene natural environment (UP ZRS, 2005).

V kolikšni meri je naravno okolje v Sloveniji ogroženo oziroma ni ogroženo?	%
zelo je že ogroženo	11,3
je že ogroženo	64,8
ni še ogroženo	21,9
popolnoma nič še ni ogroženo	1,0
ne vem	1,1
N =	524

Predstava o ogroženosti naravnega okolja je večdimenzionalen pojem, ki ima številne vzrode in vzroke, na splošni ravni pa se v percepciji posameznikov praviloma strne v enotno oceno, ki izpostavi relevantne podrobnosti. Splošna predstava o ogroženosti naravnega okolja v tem smislu osredotoči izmed množice različnih konkretnih razsežnosti najbolj relevantne, ki so praviloma pogojene s konkretnim izkustvom in so zaradi različnih življenjskih stilov in prostorov specifične za vsakega posameznika. Raziskovanje predstav o ogroženosti naravnega okolja se nanaša na nasprotje med splošnim miselnim konstruktom in izkustveno, konkretno oziroma dejansko oceno, ki jo anketiranci oblikujejo na podlagi neposrednega doživljanja okolja, v katerem prebivajo. Spodnja analiza kaže, kateri od konkretnih elementov pomembno vpliva na splošno oceno o ogroženosti naravnega okolja, ki je bila ugotovljena med prebivalci MO Koper. Anketa je vključevala ocene o osebni ogroženosti zaradi onesnaženosti zraka, pitne vode, okoljskih vod, zaradi bližine zbirališč odpadkov, hrupa, industrijskih odpadkov, radioaktivnih snovi, zaradi uporabe pesticidov in gensko spremenjenih snovi. Formulacija v vprašalniku se je glasila: "Kako se vi osebno počutite ogroženi zaradi onesnaženosti zraka v vašem kraju (pitne vode, morja in rek itd.)?".

Za odgovor na vprašanje je bila uporabljena regresijska analiza, v kateri je bila splošna ocena o ogroženosti okolja opredeljena kot odvisna spremenljivka, občutki osebne ogroženosti (zaradi zraka, vode itd. v kraju, kjer prebivajo) pa kot neodvisne spremenljivke. Regresijska analiza v obravnavanem primeru omogoča ugotavljanje linearne odvisnosti med neodvisnimi in odvisnimi spremenljivkami, služi pa nam predvsem za to, da ugotovimo, katera konkretna prvina naravnega okolja najbolj močno vpliva na splošno oceno o ogroženosti. Povedano drugače, spodnja analiza nam omogoča razumeti, kako so povezane posamezne neodvisne spremenljivke z odvisno spremenljivko, ki izraža splošno oceno o ogroženosti naravnega okolja. Analiza daje torej odgovor na vprašanje, kako elementi naravnega okolja, ki jih prebivalci MO Koper zaznavajo, določajo splošno oceno o ogroženosti naravnega okolja v Sloveniji.

Rezultati so pokazali, da med vsemi prvinami, ki jih je merila anketa, onesnaženost zraka pomeni tisti dejavnik, ki najmočneje vpliva na splošno oceno o ogroženosti okolja v Sloveniji, saj je empirična povezava med obema pojmom velika in tudi statistično zelo značilna. Odnos med občutkom osebne ogroženosti zaradi onesnaženosti zraka v kraju bivanja je očitno dominanten del zgornje analize. Povezava je bistveno močnejša od ostalih in v tem smislu pomembno odstopa. Upravičeno je mogoče sklepati, da se splošna ocena glede ogroženosti naravnega okolja povečuje, čim bolj se posamezniki počutijo osebno ogrožene zaradi onesnaženosti zraka v kraju, kjer prebivajo.

Tabela 2: Dejavniki percepcije okoljske ogroženosti (regresijska analiza) (UP ZRS, 2005).

Table 2: Factors of perception of environmental endangerment (regression analysis) (UP ZRS, 2005).

neodvisne spremenljivke	utež BETA v modelu	statistična značilnost
onesnaženost zraka	0,228**	0,000
onesnaženost pitne vode	0,060	0,161
onesnaženost morja in rek	0,099*	0,018
bližina smetišč	-0,027	0,537
hrup	0,025	0,553
industrijski odpadki	0,125*	0,020
radioaktivne snovi/odpadki	-0,110*	0,027
pesticidi	0,038	0,444
genetsko spremenjene kulture	0,039	0,422
<i>Pojasnjena varianca regresijskega modela (odvisna spremenljivka: predstava o ogroženosti slovenskega naravnega okolja)</i>		
	$R^2(a)=0,131$	

Analiza je razkrila še tri druge prvine, ki (z zadostno mero statistične značilnosti) vplivajo na splošno predstavo o ogroženosti naravnega okolja v Sloveniji, in sicer so to onesnaženost morja in rek ter prisotnost industrijskih in radioaktivnih odpadkov v kraju bivanja izpraševancev. Pomen osebne ogroženosti zaradi onesnaženosti rek in morja je za prebivalce MO Koper pričakovano, saj je njihova identifikacija z vodnim sistemom zaradi geografske lege nadpovprečna. V vsebinskem smislu je presenetljivejši vpliv osebne ogroženosti zaradi industrijskih odpadkov in radioaktivnih snovi v okolju. Gre za vsebinsko podobni prvin, če ju opišemo z zornega kota aktualne ekološke problematike, toda v analizi se je izkazalo, da je njun neposredni vpliv na splošno oceno ogroženosti ravno zrcalen. Z regresijsko analizo je bilo ugotovljeno, da je spremenljivka, ki se nanaša na občutek osebne ogroženosti zaradi industrijskih odpadkov, premo sorazmerno povezana s splošno oceno o ogroženosti okolja v Sloveniji, spremenljivka, ki meri osebno ogroženost zaradi radioaktivnih odpadkov, pa je povezana v obratnem sorazmerju. Izračun pomeni, da se splošna predstava o ogroženosti naravnega okolja v Sloveniji med prebivalci MO Koper povečuje, čim večji je njihov občutek osebne ogroženosti zaradi prisotnosti industrijskih odpadkov ($\beta = 0,125$; sig. 0,20). Po drugi strani pa rezultati kažejo, da se splošna predstava o ogroženosti naravnega okolja v Sloveniji med prebivalci MO Koper povečuje, čim manjši je dejansko njihov občutek osebne ogroženosti zaradi radioaktivnih odpadkov ($\beta = -0,110$; sig. 0,27). Statistična značilnost obeh rezultatov je sprejemljiva.

V konceptualnem smislu je zanimiva zlasti ugotovitev glede občutka, ki ga imajo prebivalci MO Koper

zaradi prisotnosti radioaktivnih odpadkov. Drži, da je ta problematika prej senzacionalna kot izkustvena. Po drugi strani vseeno velja, da so še nedavno radioaktivni odpadki predstavljali ključno okoljsko skrb prebivalcev Slovenije. Znani so podatki, da so bili po mnenjih prebivalcev Slovenije v poznih osemdesetih in devetdesetih letih minulega stoletja med različnimi grožnjami naravnemu okolju v prvi vrsti nevarni stranski rezultati izrabljanja jedrske energije (Jambrek, 1988; Plut, 1990). Po podatkih mednarodne raziskave ISSP, ki jih omenja Kim, je Slovenija še leta 1993 zasedla drugo mesto med vsemi evropskimi državami pri oceni, kako močno jedrska energija ogroža naravno okolje (Kim, 2004, 253–4).

Do neke mere velja ugotovitev o visoki stopnji pripisane grožnje tudi za nevarne industrijske odpadke, ki so predstavljali izvirno skrb okoljskih družbenih gibanj na globalni ravni že v sedemdesetih letih. Vsekakor je problematiziranje odpadnih snovi v okolju z zornega kota osebne ogroženosti odmev razvoja sodobne okoljevarstvene zavesti. Ugotovitev, da so industrijski in radioaktivni odpadki ključni deli okoljskih refleksij, je povsem smiselno pojasniti s procesom oblikovanja spornih tem v javnosti. Genealogija tega dejstva je deloma povezana s posledicami medijske odmevne črno-bilske katastrofe v kolektivnem spominu vse sodobne Evrope, saj je bila ta katastrofalna nesreča še vrsto let po tem, ko je nepričakovano pretresla svet, zakoreninjena v javnem govoru, informacijah in kompoziciji ekoloških gibanj. Morda bi veljalo ob tej ugotovitvi razmisliti tudi glede dolgotrajnih učinkov množičnih medijev na postavljanje okoljskih prioritet, saj so prav mediji tako na globalni kot tudi na lokalni ravni uspeli vzpostaviti specifično dovzetnost ljudi za ta dva pojma kot potencialni rizični kategoriji. Teza, da so industrijski in radioaktivni odpadki med ključnimi elementi okoljskih problemov in njihove medijske odmevnosti, je bila večkrat potrjena tudi v tuji literaturi (n. pr. Elliot et al., 1995).¹ "Obstajajo trdni dokazi, da je pozornost medijev kritični motivacijski dejavnik glede skrbi za naravno okolje. Bolj ko se povečuje pozornost medijev, bolj je razširjeno prepričanje, da poraba držav za varovanje okolja ni zadostna. Posamezniki se torej ne odzivajo le na dejanske objektivne ekonomske razmere, ampak tudi na informacije, ki jih oblikujejo in posredujejo novičarski viri" (Elliot et al., 1995, 52).

Zgornji podatki (tabela 2) v tem smislu odražajo pomembno ugotovitev, da je splošna ocena o ogroženosti naravnega okolja odvisna od razmeroma majhnega števila konkretnih dejavnikov. Treba je izpostaviti, da obstaja zelo močna povezava med oceno o splošni ogroženosti naravnega okolja (v Sloveniji) in osebnim občutkom ogroženosti glede kakovosti zraka. Velja tudi

dodati, da zgornja meritev izpostavlja le manjšo skupino najbolj pomembnih dejavnikov pri oblikovanju splošne predstave glede naravnega okolja, ne pojasnjuje pa celotne palete vplivov nanjo. Na splošno predstavo o ogroženosti zagotovo vplivajo še mnogi drugi kulturni, družbeni in socialnopsihološki dejavniki, ki v analitičnem modelu niso bili predvideni oziroma ki niso bili zajeti v anketnem vprašalniku; ti so priložnost za nadaljnje raziskovanje. (Vrednost popravljene statistike R-kvadrat, ki ocenjuje delež pojasnjene variance v regresijskem modelu, je za zgornjo faktorsko analizo znašal 13,1 – pri standardni napaki ocene 0,55 –, kar pomeni, da je z izborom neodvisnih dejavnikov pojasnjeno približno 13% variance modela).

INFORMIRANOST O OKOLJSKIH TEMAH

V dosedanjem besedilu se je večkrat pojavila misel, da je mogoče veliko razširjenost skrbi za naravno okolje razložiti kot posledico recepcije medijskih vsebin. Slovenski mediji so v razpravah o okoljskih temah praviloma obravnavani kot neke vrste sredstva množičnega alarmiranja; ta aplikativna predstava spominja na idejo Jürgena Habermasa, da demokratična javna sfera, zlasti sodobni množični mediji, ki so njen osrednji infrastrukturni element, predstavljajo neke vrste sistem opozarjanja in kanalizirajo interese, poglede, sodbe iz območja neformalnih informacijskih tokov, prek strukturiranega množičnega komuniciranja (mediji) v območje administrativne moči države (Habermas, 1996). S tem je slovenski medijski sistem "reduciran" na dejavnik senzitivizacije, ki povečuje zavedanje prebivalcev o tveganju, ki ga prinaša poseganje v naravno okolje, ali tudi kot dejavnik, ki opozarja in obvešča o nevarnostih različnih okoljskih tehnologij, ki vrednoti na morebitnih prizadevanjih za sanacijo nastalih posledic in tako dalje; opuščene pa so še druge vloge medijev v družbenih procesih (forum za oblikovanje in izmenjavo mnenj, nadzor in kritična presoja administrativnega aparata države ipd.). V tem smislu je treba opozoriti, da je aktualni premislek komunikološke znanosti o informativni vlogi medijev v bistvu premislek o intermediarnih strukturah, ki posredujejo med različnimi viri in državljani oziroma splošno javnostjo (Bucy, D'Angelo, 2004).

Ožja konceptualizacija vloge množičnih medijev kot alarmnega sistema se je v slovenskem prostoru še posebej uveljavila po nesreči v Černobilu in drugih ekoloških katastrofah (Bophal itd.) ob koncu osemdesetih let minulega stoletja (Malnar, 2002, 23–24). V tem času je namreč onesnaženje okolja postalo aktualna medijska tema in obenem tudi trajna, pogosto priklicana medijska senzacija. Podatki vendarle kažejo, da naklonjenosti

1 Michael Salwen, znani strokovnjak za sodobne medije, je v analizi lokalnih medijev v ZDA že sredi osemdesetih let ugotovil naslednji vrstni red okoljskih tem, glede na obseg, ki jim ga je namenjal regionalni tisk: (1) nevarne substance, (2) varovanje divjih živali, (3) odpadki, (4) kvaliteta zraka, (5) kvaliteta vode, (6) kvaliteta prsti in (7) onesnaževanje s hrupom (Salwen, 1985, 54).

okoljskim temam ni mogoče samoumevno izpeljati iz medijskih vsebin. Okoljske teme preprosto niso v prvi vrsti medijskih sporedov. Če bi sklepali le po obsegu pozornosti, ki jo mediji namenjajo okoljskim temam, bi bilo težko pričakovati tako razširjeno naklonjenost varovanju okolja in še manj primerno informiranost glede aktualnih vprašanj.

Tudi drugi raziskovalci ugotavljajo, da pozornost sodobnih množičnih medijev do okoljskih tem ni nenehno v vzponu oziroma se običajno začne manjšati. Celovita študija Shanahana in McComasove (1997) je na primer pokazala, da je začela med letoma 1991 in 1995 pozornost osrednjih televizijskih programov v ZDA do okoljskih tem krepko usihati; njuna interpretacija je bila pri tem, da gre za tipično ciklično javno temo, katere pozornost v splošni zavesti krepko niha. Po nekaj letih vzpona in nenehne rasti v zavesti prebivalcev naj bi se torej skrb osrednjih televizijskih programov (informativnih, razvedrilnih, diskusijskih itd.) za odprta okoljska vprašanja umaknila drugim pomembnejšim vprašanjem in dilemam, vojnem in drugim oboroženim konfliktom, diplomaciji in napetim mednarodnim odnosom, mirovnim pobudam, bolezenskim epidemijam, medicinskim poskusom in tako dalje. Po drugi strani pa se okoljske

teme razvijajo v drugih programskih formatih, ki obstajajo ob osrednjih televizijskih oddajah. "Prikazovanje okoljskih tem je lahko podvrženo cikličnim vzorcem, kakor drugod v novinarstvu. Programi, ki prikazujejo življenje v divjini, so tako vse popularnejši, zlasti v kabelskih mrežah, kjer so si okoljski in naravoslovni programi, kot na primer televizijski kanal *Discovery*, oblikovali tržno zanimivo občinstvo" (Shanahan, McComas, 1997, 157).

Tabela spodaj prikazuje, kolikšno pozornost namenjajo okoljskim temam slovenski mediji. Ključna ugotovitev je, da ta pozornost daleč zaostaja za eminentnimi medijskimi tematikami. Pogostost pojavljanja različnih prispevkov o varovanju okolja, ekologiji in onesnaževanju okolja v slovenskih medijih teh vprašanj ne uvršča niti v deseterico najbolj izpostavljenih tem. V treh naključno izbranih tednih ob koncu leta 2004 so bile okoljske teme vselej zastopane v manj kot 2,5 odstotkih medijskih prispevkov.

Tabela nazorno dokazuje, da je mogoče odprta vprašanja v slovenski medijski prostor posredovati predvsem s pomočjo sklicevanja na vladno (koalicijsko) politiko – bodisi s kritiko bodisi z umestitvijo takšne problematike v okvir dela slovenske vlade in njenih ministrstev.³

Tabela 3: Okoljske teme v slovenskih medijih (november in december 2004) (UVI RS, 2005).²

Tabel 3: Environmental topics in slovene media (november and december, 2004) (UVI RS, 2005).

JAVNE TEME	PRISPEVKI V MEDIJIH (46. teden, 15.–21. november 2004)			PRISPEVKI V MEDIJIH (47. teden, 22.–28. november 2004)			PRISPEVKI V MEDIJIH (48. teden, 29. nov.– 5. dec 2004)		
	(%)	(N)	RANG	(%)	(N)	RANG	(%)	(N)	RANG
Varstvo okolja, ekologija, odpadki	1,9	19	15.	...	...	...	2,5	24	10.
Vladna koalicija	26,7	262	1.	22,2	255	1.	26,2	255	1.
Splošno o dogajanju v Sloveniji	4,7	46	2.	...	...	...	5,1	50	3.
Državni zbor, Svet RS	4,6	45	3.	...	...	...	...	...	...
Evropska unija in Nato	4,3	42	4.	...	...	...	...	...	...
Notranje zadeve – kriminal, kazniva dejanja	4,3	42	5.	...	...	...	...	...	...
Zunanja politika (OZN, Svet Evrope, OVSE)	...	...	...	7,1	82	2.	...	...	...
Zdravstvo, zdravilišča	...	...	...	4,7	54	3.	4,1	40	5.
Finance, davki, obrestne mere, carine	...	...	...	4,7	54	4.	...	...	...
Politične stranke	...	...	...	4,5	52	5.	...	...	...
Kultura	...	...	...	...	...	...	6,1	59	2.
Promet, komunikacije, železnice, letališča, pomorski promet	...	...	...	...	...	...	4,2	41	4.
Skupno izmerjeno		981	20		1149	21		973	21

2 Podatki v tabeli izvirajo iz rednega in sistematičnega spremljanja slovenskih medijev, ki ga opravlja UVI RS. V analizo so zajeti vsi prispevki iz tiskanih in elektronskih medijev, ki jih UVI hrani v svojem arhivu. Vsak analizirani prispevek je opredeljen z eno samo javno temo, javne teme pa so opredeljene tako, da se prilegajo organizacijski strukturi organov državnih oblasti (ministrstva, svet, uradi).

3 Ob tem je treba omeniti omejitev zgornjih podatkov, saj na podlagi njih ni mogoče izključiti možnosti, da se tudi delo vlade oziroma vladne koalicije, o katerem poročajo mediji, nanaša v posrednem smislu na okoljske teme. Metodologija razvrstitve je namreč bila določena tako, da so bili za potrebe analize vsi medijski prispevki razvrščeni le v eno od mogočih tem, kombinacije kategorij pa niso bile upoštevane.

Aktualni dogodki v zvezi z izvršno oblastjo so daleč pred vsemi drugimi temami na čelu medijskih vsebin in so zato zagotovo najbolj na očeh medijskih občinstev. Nedavni primer te vrste, pri katerem je prišlo do prepleta vladne politike (resornega ministrstva za okolje) in okoljske problematike, ki se je dotaknila tudi prebivalcev MO Koper, so sprožile pobude italijanskih investitorjev, da bi v Tržaškem zalivu izgradili okolju nevarno infrastrukturo za izkoriščanje plinske energije. Žal se je ta primer, ki je zelo zanimiv z vidika pričujoče analize, pojavil, ko so bili zgornji podatki že zbrani.

Da okoljske teme niso med najbolj izpostavljenimi v slovenskih medijih, je mogoče sklepati tudi iz strategij volilnih kampanj v slovenskem prostoru. Stališča prebivalcev do okoljskih tem niso opredeljena kot "uporaben" politični kapital. Deloma je to smiselno povezati tudi s spoznanjem, da je v Sloveniji, na območju MO Koper še posebej, naklonjenost varovanju naravnega okolja dejansko zelo visoka. Odsotnost bistvenih razlik, razpok in razkorakov v javnem mnenju onemogoča kovanje političnega kapitala s pomočjo konfliktnega izkoriščanja okoljskih tem v času kampanj. Uradni viri na primer ne beležijo, da bi bile okoljske teme kakorkoli pomembne za dinamiko predvolilnih kampanj v letu 1996 niti v letu 2000 (Car, Starič, 2005).⁴

Navedeni podatki o zastopanosti okoljskih tem v slovenskih medijih ne potrjujejo teze, da gre za problematiko, ki se ji nameni nadpovprečno veliko pozornosti. Obseg poročanja medijev o okoljskih temah se ne ujema z nadpovprečno naklonjenostjo varovanju naravnega okolja. Če bi sodili le po obsegu medijske pozornosti, empirični podatki za Slovenijo ne omogočajo sklepa, da so mediji vir slovenske naklonjenosti do varovanja okolja; prav tako pa tudi ni mogoče preprosto reči nasprotno, da medijsko poročanje zavira oziroma omejuje razširjenost stališč. Problem je namreč, da je iz obsega medijske pozornosti zelo težko sklepati o stopnji senzibilnosti za obravnavno problematiko med medijskimi občinstvi. Kako torej pojasniti ugotovitve, da so mediji hkrati odločilen vir informacij o okoljskih temah in katalizator delovanja okoljskih javnosti? Je mogoče, da se v različnih ocenah posameznikov glede okoljskih tem kažejo predvsem posledice informacij, ki niso povezane s sistemi množičnega komuniciranja, pač pa na primer z mrežami kolegov, sodelavcev, krajanov? Izhodiščni premislek o zgornjih vprašanjih je mogoče zastaviti s pomočjo samoocenjevanja informiranosti. Podatki iz anketne raziskave med prebivalci MO Koper kažejo, da ni pretirane samozavesti pri kvalificiranju lastnega znanja o okoljskih temah.

Tabela 4: Samoocena informiranosti o okoljskih temah (UP ZRS, 2005).

Table 4: Self-assessment of acquaintance with environmental topics (UP ZRS, 2005).

Koliko informacij imate o problemih v zvezi z naravnim okoljem, ki obstajajo v vašem kraju?	odgovori	odstotek
zelo malo informacij	52	9,9 %
malo informacij	109	20,9 %
niti malo niti veliko informacij	186	35,4 %
veliko informacij	129	24,6 %
zelo veliko informacij	41	7,8 %
ne morem oceniti, ne vem	8	1,5 %
skupaj	524	100 %

Odgovori v zgornji tabeli so porazdeljeni približno enakomerno. Če bi skupaj obravnavali oba skrajna pola, tj. oceno anketirancev, da imajo veliko oziroma malo informacij, in jima dodali še tiste odgovore, ki izražajo negotovost, dobimo skoraj popolno tretjinsko razporeditev. Vsaka skupina odgovorov zajame približno enak delež anketirancev. Iz te ugotovitve je mogoče ugotoviti precejšno mero samokritičnosti. Skupaj z znano oceno glede naklonjenosti varovanju naravnega okolja to dejstvo kaže na razvito dovzetnost za okoljske teme. Odgovori, ki samoreferenčno zmanjšujejo relativno vrednost obstoječega obsega informacij pri anketirancih, so znak zavedanja, da gre za kompleksne vsebine in pogosto tudi za problematiko, ki od posameznikov zahteva dodaten miselni napor pri razvozlanju oziroma razumevanju informacij.

Tabela 5: Viri informacij o okoljskih temah (UP ZRS, 2005).

Table 5: Sources of information on environmental topics (UP ZRS, 2005).

Iz katerega vira vi osebno pridobite največ informacij o okoljskih vprašanjih?	odgovori	odstotek
v množičnih medijih	390	74,3 %
v pogovorih s sosedmi, znanci, vrstniki	58	11,1 %
na svojem delovnem mestu	33	6,3 %
iz sporočil uradnih organov	29	5,5 %
drugo	13	2,5 %
ne vem, brez odgovora	2	0,3 %
skupaj	524	100,0 %

⁴ V tujini je seveda drugače; zlasti značilen primer so volilne kampanje v ZDA, pri katerih sta ostrina in politični naboj okoljskih tem neredko odločilna dejavnika pri nacionalnih volitvah. Kolikšno politično eksplozivnost imajo okoljske teme, kaže aktualni tisk. Eden Bushevih političnih strategov je v reviji *Human Events* v praktično izgubljeni situaciji pojasnjeval, da je mogoče – in tudi kako je mogoče – občutljivo ekološko problematiko obrniti v prid volilnemu izidu (Smith, 2001, 13).

Podobno sliko dobimo tudi iz rezultatov glede zaznavanja širšega družbenega okolja. Dejstvo je, da po osebnem prepričanju anketirancev prebivalci Primorske kot celota največ informacij v zvezi z okoljskimi temami pridobijo iz množičnih medijev. Takšno prepričanje deli 85,6% anketirancev; 6,3% jih meni, da prebivalci Primorske večino informacij pridobijo v pogovorih z vrstniki, s sosedi, z znanci; deleži drugih virov pa niso statistično pomembni, saj niso presegli dveh odstotkov; odgovor "ne vem" je izbralo približno 5% anketirancev (podatki UP ZRS CRJM). Pri tem je zanimivo tudi vprašanje, ali se viri informacij razlikujejo glede na uveljavljene demografske kategorije. Statistični test s tako imenovano spremenljivko t sistematičnih razlik med posameznimi starostnimi kategorijami ni potrdil. Povedano drugače, dominantni viri informacij so približno enaki ne glede na starost anketirancev. Pri tako velikem deležu dominantnega vira informacij (74,3%; glej tabelo 5) takšna ugotovitev ni presenetljiva. V uniformni situaciji bi lahko bile toliko bolj pomenljive očitne izjeme; čeprav te v obravnavanem primeru nimajo velike vsebinske teže, jih vseeno velja omeniti. Od splošne ugotovitve, da so v vseh starostnih kategorijah različni viri informacij zastopani enako, odstopa le bolj ali manj pričakovano dejstvo, da je delovno mesto nadpovprečno relevanten vir informacij o okoljskih vprašanjih za najaktivnejši del anketirancev; med prebivalci MO Koper, ki so stari med 28 do 37 let, dosega delež tistih, ki pretežno del informacij o okoljskih vprašanjih pridobivajo na delovnem mestu, okroglo petino (20 odstotkov) in hkrati tudi velja, da je ta delež očitno večji kot pri ostalih kategorijah (med 2 odstotkoma in 6,5 odstotkov). Deloma se v podatkih za različne starostne kategorije nakazuje še ena posebnost. Opaziti je mogoče blago težnjo, da se s starostjo anketirancev viri informacij homogenizirajo oziroma da se z večanjem starosti zmanjšuje raznovrstnost informacijskih virov, vendar pa je težnja nakazana in ni statistično značilna. Kljub omenjenim odstopanjem izračuni kažejo, da ni mogoče zavrniti zaključka, da so, splošno vzeto, viri informacij enaki za vse starostne kategorije prebivalcev MO Koper.

PRIPRAVLJENOST ZA DRUŽBENO DELOVANJE ZARADI OKOLJSKIH CILJEV

V zadnjem analitičnem delu pričujočega besedila bo pozornost usmerjena na povezanost oziroma medsebojno prepletenost izbranih družbenih dejavnikov, ki lahko pojasnijo vzrode za družbeno delovanje v zvezi z okoljskimi temami. Znano je, da okoljske teme pogosto sprožijo različne aktivnosti v javnosti. V dosedanjem razmisleku so že bila omenjena tri ozadja, ki spodbujajo premislek o aktiviranju palete raznovrstnih družbenih dejavnikov, in sicer organizirane skupine oziroma družbena gibanja, katerih aktivnosti motivira izrecna skrb za varovanje okolja, politične stranke in administrativni

aparatus države, ki prav tako lahko sprožajo različne oblike družbenega delovanja. Za potrebe pričujoče analize so bile oblike družbenega delovanja individualizirane; opredeljene so bile kot dejavnosti, ki se jih lahko udeležuje posameznik, in sicer v obliki, ki je običajna v sodobnih mnenjskih raziskavah (n. pr. Rojas et al., 2005). Problem pri tem zastavku je, da obstaja razkorak med mnenji in delovanjem (Sundstrom et al., 1996). Po mnenju Sundstroma in sodelavcev rezultati dosedanjih raziskav ne dajejo jasnih zaključkov, in sicer je težava v tem, da delovanja (v zvezi z okoljskimi temami) ni mogoče premočrtno napovedovati iz obstoječih stališč glede naravnega okolja (Sundstrom et al., 1996, 498). Pričujoče besedilo predstavlja osnovne empirične ugotovitve glede akcijskega potenciala, ki ga je razkrila anketa med prebivalci MO Koper. V nadaljevanju so predstavljeni pojmi, s katerimi je mogoče družbeno delovanje tudi sistematično pojasniti: družbeni kapital, sodobna postmaterialistična vrednostna usmeritev ter družbeno zaznavanje lokalnega okolja in mnenjskega duhovnega ozračja.

Pripravljenost za delovanje

V anketni raziskavi je bila neposredno izmerjena pripravljenost za delovanje in ne za preteklo delovanje. V bistvu je bil predmet zanimanja akcijski potencial prebivalcev MO Koper in obenem tudi dejavniki, ki ga povečujejo oziroma zmanjšujejo.

Pripravljenost za delovanje je bila v anketi izmerjena s klasičnimi indikatorji, in sicer so bili ti razvrščeni v razponu, ki akterje bolj ali manj javno izpostavlja;jo;

Tabela 6: Pripravljenost za delovanje ob okoljskih temah (UP ZRS, 2005).

Table 6: Willingness to act on environmental issues (UP ZRS, 2005).

V zadnjem času se pojavlja veliko javnih pobud v zvezi z okoljem. Kaj od naštetega ste pripravljeni narediti, ko se v vašem okolju pojavijo takšne pobude	odgovori	odstotek
pozorno spremljati informacije	499	95,1 %
podpisati peticijo	448	85,4 %
se udeležiti javnega shoda, razprave, sestanka	360	68,7 %
darovati finančna sredstva lokalnim organizacijam	305	58,1 %
izraziti mnenje s telefonskim klicem v radijsko ali televizijsko oddajo	281	53,5 %
napisati javno pismo (pismo bralcev, odprto pismo)	247	47,1 %
organizirati konkretne akcije	235	44,8 %
N = 524		

javna izpostavljenost je v tem primeru tudi neke vrste posredno merilo obsega angažiranosti. Zgornja tabela neposredno razvršča rezultate po padajočih deležih, merilo večje ali manjše javne izpostavljenosti pa je iz vrstnega reda tudi razmeroma dobro razvidno. Največ pripravljenosti je bilo, pričakovano, izraženo za aktivnosti, ki zahtevajo najmanj angažiranosti (spremljanje informacij o okoljskih temah). Presenetljiv je delež anketirancev, ki so izrazili veliko pripravljenost, da bi darovali finančna sredstva lokalnim organizacijam, prek katerih se uresničujejo deklarirani okoljski cilji. Skoraj dve tretjini anketirancev (58,1%) bi bili takšne organizacije pripravljeni podpreti s finančnimi sredstvi. Na tej točki je zanimiva primerjava z odgovori glede vzporejanja ekonomskih in ekoloških vrednot (vprašanje o povečevanju davkov), ki je bila omenjena zgoraj. Očitno je, da okoljske teme in aktivnosti sprožajo predvsem tiste oblike sodelovanja prebivalcev, ki zagotavljajo akterjem samostojno presojo in samoiniciativnost. Samostojno podpiranje organizacij se od povečevanja davkov razlikuje predvsem po tem, da lahko akterji natančno vedo, kako in v kakšne namene bodo finančna sredstva dejansko uporabljena.

Družbeni kapital in družbeno zaznavanje

Družbeni kapital je aktualni odgovor družboslovne znanosti na zaskrbljujoče ocene v zvezi z upadanjem izpostavljanja posameznikov v javnem življenju. Poanta te zamisli je, da je mogoče spodbudo za večjo angažiranost v javnosti poiskati v oblikah družbenega oziroma skupnega delovanja; raven družbenega kapitala v tem smislu empirično odraža udejanjen, in zagotovo tudi latenten, neaktualiziran niz virov za uresničevanje ciljev. Zagovorniki te zamisli poudarjajo, da je pozitiven odnos med družbenimi vezmi in delovanjem gibalo in torišče družbenega razvoja, učinki pa se kažejo na več ravneh: Putnam v svoji klasični študiji o družbenem kapitalu pojasnjuje, da je ta hkrati osebna in javna dobrina: "Nekaj koristi, ki izhajajo iz vlaganja v družbeni kapital, se razprši opazovalcem, nekaj pa se jih neposredno povrne tistim, ki investirajo" (Putnam, 2000). Ideja v zvezi z družbenim kapitalom spominja na znano, starejšo teoretsko zamisel, da je mogoče demokratično življenje in politično oziroma družbeno aktivnost državljanov obuditi z obnovo vezi v oblikah povezovanja oziroma delovanja skupnosti. To tezo so, čeprav v nekoliko drugačnem kontekstu, razvijali ameriški misleci v prvi polovici minulega stoletja; na primer John Dewey, kasneje pa Charles W. Mills in Herbert Blumer (Pinter, Splichal, 1999). Povedano drugače, sodobna ideja družbenega kapitala opozarja na vire družbenega delovanja, ki so vsebovani v različnih oblikah združenosti, v primarnih ali sekundarnih družbenih skupinah, v prijateljskih omrežjih, v vezeh med znanci, vrstniki, sodelavci in podobno. V tem smislu je družbeni

kapital mogoče razumeti kot del rešitve za probleme v zvezi z zaupanjem državljanov v politične in družbene ustanove, v zvezi s politično participacijo, in vsekakor tudi za druge oblike družbenega delovanja.

Z vidika naslovnega problema je uporabna opredelitev družbenega kapitala, kakor jo je podal Pierre Bourdieu, saj jo povezuje s svojimi drugimi pojmi, kot so družbeni prostor, habitus in polje (Bourdieu, 2003). Družbeni kapital je zanj "celota dejanskih ali potencialnih virov, ki so odvisni od tega, da ima posameznik trajno mrežo bolj ali manj institucionaliziranih odnosov medsebojnega poznavanja in medsebojnega priznavanja" (Bourdieu, 2003, 99). Teorija družbenega kapitala, ki jo je ponudil Bourdieu, je povezana z zamislijo o simbolnem kapitalu, v katero je vpet avtorjev odnos do racionalistične ideje uma (Bourdieu, 2000). Z vidika teorije simbolnega in družbenega kapitala je treba družbeno komuniciranje vselej razumeti tudi v okviru družbenih odnosov, ki izhajajo iz dominacije in neenakosti (Bourdieu, 2000, 65).

V sodobnem družboslovnem raziskovanju se je uveljavilo zlasti operacionalno izenačevanje pojma družbeni kapital z njegovo subjektivno komponento, to je z zaupanjem. Takšen pristop je v bistvu praktičen, ker so meritve zaupanja standardne v empiričnem ugotavljanju mnenj (tudi v slovenskem prostoru je takšen pristop razmeroma dobro znan; na primer Rus in Toš, 2005, 97–101). V pričujoči raziskavi je bil ubran drugačen pristop, in sicer je bil družbeni kapital opredeljen kot skupek virov, ki se odražajo skozi ocene lokalnega družbenega okolja. Večji družbeni kapital prebivalcev se bo izrazil z bolj pozitivnimi ocenami kritičnosti, splošne zainteresiranosti oziroma pripravljenosti za delovanje in povezanosti ljudi v lokalnem prostoru. Prav gotovo je zlasti slednji pojem ključen za razumevanje vloge družbenega kapitala v kontekstu okoljskih tem.

Rezultati kažejo, da obstaja pozitivno vrednotenje lokalnega okolja, ko gre za okoljske teme. Anketiranci so v pretežni meri prepričani, da je stopnja kritičnosti do okoljskih vprašanj na Primorskem razmeroma visoka, več kot dve tretjini pa je tudi odgovorov, da tu obstaja visoka stopnja pripravljenosti za delovanje v zvezi z okoljskimi temami. Nekoliko bolj nejasne so ugotovitve glede povezanosti skozi aktivnosti zaradi okoljskih ciljev. Petina anketirancev (20,6%) meni, da jih aktualna problematika v zvezi z naravnim okoljem "nikoli" ne poveže z lokalnim družbenim prostorom, na primer s sosedi, z vrstniki, s krajanji. Dodatna polovica anketirancev (50,4%) sodi, da se to zgodi le redko. Drži, da so časovne kategorije iz lestvice nekoliko ohlapne in jih je težko brez pridržka uporabiti kot univerzalno mero z vidika vsakega posameznika. Vseeno pa velja, da anketiranci ne vidijo okolja kot pogostega povezovalnega dejavnika. To ugotovitev je mogoče razumeti na več načinov, čeprav natančnega odgovora iz rezultatov ne moremo razbrati. Po eni strani je mogoče, da anke-

Tabela 7: Ocenjevanje družbenega okolja (UP ZRS, 2005).**Table 7: Appraisal of social environment (UP ZRS, 2005).**

Menite, da so na splošno prebivalci Primorske, ko gre za okoljska vprašanja, kritični ali nekritični do okoljskih tem?	zelo so kritični	so kritični	niso kritični	prav nič niso kritični	ne vem
število	73	260	129	28	34
odstotek	13,9 %	49,6 %	24,5 %	5,4 %	6,6 %
V kolikšni meri so prebivalci Primorske pripravljeni prispevati k razreševanju okoljskih vprašanj?	zelo so pripravljeni	so pripravljeni	niso pripravljeni	sploh niso pripravljeni	ne vem
število	39	296	131	21	37
odstotek	7,4 %	56,5 %	25,0 %	4,0 %	7,1 %
Kako pogosto vas problemi glede naravnega okolja praktično povežejo s sosedi?	nikoli	redko	pogosto	zelo pogosto	ne vem
število	108	264	119	23	10
odstotek	20,6 %	50,4 %	22,7 %	4,4 %	1,8 %

tiranci s svojimi odgovori v bistvu sporočajo, da so v njihovem lokalnem prostoru okoljski problemi sorazmerno redki in da zato ne pride do pogostejšega povezovanja, mogoče pa je tudi, da gre za pristno predstavo o pomanjkanju družbenih vezi, ki se spletejo skozi skrb za naravno okolje. Obstaja še tretja možnost, ki se mi zdi najbolj verjetna, namreč da pogostost povezovanja zaradi okoljskih tem v lokalnem okolju za anketirance ni enaka njihovi intenzivnosti; še več, sklepati bi bilo mogoče, da intenzivnost prekaša pogostost teh vezi. Za podrobnejši razmislek je treba natančneje proučiti rezultate analize regresijskega modela.

Postmaterializem

Raziskovalci družbenih in političnih procesov v Evropi so v času po drugi svetovni vojni začeli ugotavljati občutne spremembe glede vrednot in njihove substance. Sprva postopni in le nakazani, kasneje pa vse celovitejši prelomi so zajeli zlasti tiste objekte vrednot in z njimi povezane preference vrednot, ki so neposredno izhajali iz obstoječih gospodarskih razmer v povojnih družbah. Po nekaterih teoretskih razlagah naj bi bil takšen preskok motiviran s splošnejšim zatonom moderne družbene misli oziroma s prehodom moderne v pozno moderno, na praktični ravni pa naj bi ga spodbudila uspešna izgradnja države blaginje in družbenih korektivov; prelom glede vrednot je v tem smislu povezan s konsolidacijo ekonomskih in z defatalizacijo družbenih odnosov v evropskih demokracijah. Ulrich Beck pa je prepričan, da je vrednotni prelom evropskega modernizma odvisen od okoljskih tem (Beck, 1997). "Erozija industrijske moderne, ki se je razvila v Evropi 19. stoletja in se je kasneje razlila oziroma razširila po vsem svetu, ni posledica leta 1989. V začetku so bile okoljske teme. Te so postavile pod vprašaj temeljne premise evropske misli in aktivnosti – predstavo o neomejeni rasti, gotovost napredka in razmejevanje narave od družbe" (Beck, 1997, 11–12).

Bistvena sprememba v zvezi s preobrazbo vrednot se s tega zornega kota nanaša na opuščanje starejših materialističnih preferenc, kajti postopno so se pojavljale nove prednostne vrednote, ki so občutno širile spekter izkustva sodobnega človeka. Raziskovanje stališč in vrednot posameznikov je iz različnih smernic teh sprememb ponudilo pojem "postmaterializem" (Inglehart, 1977). Teoretska konstrukcija, ki ta aktualen pojem okvirja, je ključna tudi za sistematičen premislek o okoljskih temah, saj se, podobno kot Beckova teorija pozne moderne, v pomembni meri naslanja na razširitev spektra družbenih vrednot zaradi pojava ekoloških gibanj. Ključna ugotovitev omenjenih teorij je torej teza, da je v zadnjih desetletjih zelo pomembno mesto med preferencami vrednot sodobnega človeka zasedel njegov odnos do naravnega okolja. Ekologija se je nekako od sedemdesetih let dalje uveljavila ne le kot področje organiziranih aktivnosti družbenih skupin, ampak tudi kot vir identitetnih in vrednotnih procesov.

Ingelhartova ideja je, da je pojav postmaterialističnih vrednot mogoč v času, ko je zaradi relativno ugodne življenjske ravni in ekonomskih standardov fizično mogoče uresničevati cilje, ki ne izvirajo iz preživetvenih skrbi, ampak tudi iz novih stilnih preferenc in interesov. Če so tradicionalne družbe za svoj poglavitni cilj postavljale predvsem obstanek in prehranske vire, so moderne družbe stremele po maksimiranju gospodarske rasti družbe kot celote in s tem tudi k maksimiranju vse bolj raznovrstnih dobrin. Postmaterialistična orientacija je še dodatno nadgradila ta prelom v smeri poudarjanja osebne blaginje in subjektivnega napredka, ki se v zadnjem času izraža zlasti s stilnimi izbirami in raznovrstnim preživljanjem prostega časa. Postmaterialistične orientacije vrednot so v tem smislu mnogo bolj razširjene v razvitih državah zahodne Evrope, preostale članice EU pa se po primerjalnih podatkih postopoma približujejo (Inglehart, 1997). Zaradi dobro znanih učinkov tranzicijskih procesov in nedemokratskega politič-

nega sistema, iz katerega so se bolj ali manj uspešno izvile vse države nekdanjega vzhodnega bloka, Inglehartove zamisli ni mogoče povsem brez zadržkov preslikati v slovenski prostor, vseeno pa se je v teoretskem in v empiričnem smislu že dodobra uveljavila tudi med slovenskimi analitiki mnenjskih procesov (Rus, Toš, 2005).

V smislu analitične operacionalizacije pojmov se je izkazalo, da se s postmaterializmom povezuje več konkretnih značilnosti posameznikov in njihovih odločitev oziroma izbor. Rus in Toš strnjeno povzemata nekatere pomembnejše ugotovitve Inglehartovih raziskav z naslednjim seznamom karakteristik postmoderne orientacije vrednot: višja kakovost življenja, boljše zdravstveno stanje, visoko zadovoljstvo z delom, manjše poudarjanje delovne storilnosti pri vzgoji otrok, spodbujanje strpnosti in domišljijanskega sveta, sprejemanje netradicionalnih oblik družinskega življenja, celovito sprejemanje izenačevanja možnosti žensk, relativizacija razmejitev med dobrim in slabim, zagovarjanje avtonomije gospodarske dejavnosti brez preiranega vmešavanja države (Rus, Toš, 2005, 128).

Za potrebe pričujoče raziskave je bila razširjenost postmaterialističnih orientacij vrednot med prebivalci MO Koper izmerjena z indikatorji, ki se nanašajo na politično presojo oziroma konkretneje na predstave o politični organiziranosti družbe. Izbrani indikatorji zajemajo štiri različne ocene, ki izražajo jedro materialističnih in postmaterialističnih vrednot. Ti indikatorji so ocene, da naj bi administrativni aparat države predvsem zagotavljal red in omejeval naraščanje cen (izraz materializma) ter da je treba državljanom omogočiti več vpliva na odločanje o državnih zadevah in varovati svobodo govora (izraz postmaterializma). Izbrani nabor indikatorjev je bil večkrat statistično preverjen in se je pri tem izkazal kot zanesljiv in veljaven (n. pr. Inglehart, 1997). Ne nazadnje je bil tudi že uporabljen v slovenskih raziskavah mnenjskih procesov (Malnar, 2002; Rus, Toš, 2005).

Postmaterialistične vrednote med prebivalci MO Koper niso razširjene kot večinske. Približno petina anketirancev, kakor kažejo rezultati raziskave,⁵ sodi še vedno med izrazite materialiste (19,6 odstotka). Vrednote pretežnega dela anketirancev (64 odstotkov) lahko opišemo kot prehodne oziroma kot delno materialistične, delno pa kot postmaterialistične. Zagovorniki materialističnih pogledov na politično ureditev družbe so v manjšini, in sicer je anketa pokazala, da jih deli 16,3% prebivalcev MO Koper. Zavedati se je seveda treba, da je meritev (post)materializma zelo groba. Sistematična in celovitejša raziskava bi zahtevala vključitev

večjega nabora indikatorjev in kompleksnejšo indeksacijo izmerjenih vrednosti. Vseeno pa je izbrani indeks postmaterialistične usmerjenosti vrednot primeren približek, ki zajema bistvene vidike tega aktualnega pojma in omogoča tahtevnejšo statistično analizo.

Dejavniki pripravljenosti za delovanje

Teoretska predpostavka premisleka o pripravljenosti za delovanje, ki bi uresničilo katerega od okoljskih ciljev, je, da jo določajo različni družbeni in socialno-psihološki dejavniki. V raziskavi so bili opredeljeni in izmerjeni štiri konceptualni sklopi, s katerimi lahko poskusimo pojasniti gibanje pripravljenosti prebivalcev MO Koper za delovanje ob okoljskih ciljih. Trije od teh konceptualnih sklopov (družbeni kapital, družbeno zaznavanje, postmaterializem) so bili predstavljeni v tem poglavju, prej pa tudi še ocena splošne ogroženosti naravnega okolja v Sloveniji. Hipoteza je, da izbrani koncepti vplivajo na pripravljenost za delovanje; povezanost naj bi bila premosorazmerna in linearna. Na podlagi tega premisleka je bil oblikovan regresijski model, njegova statistična ocena pa je ponujena v tabeli 8.

Tabela 8: Dejavniki delovanja za okoljske cilje (regresijska analiza) (UP ZRS, 2005).

Tabel 8: Factors for taking an active part in environmental goals (regression analysis) (UP ZRS, 2005).

neodvisne spremenljivke	utež BETA v modelu	statistična značilnost
indeks postmaterializma (po Inglehartu)	0,084	0,66
družbeni kapital	0,192**	0,000
ocena mnenjske klime	0,031	0,506
ocena splošne ogroženosti okolja	−0,094	0,041
Pojasnjena varianca regresijskega modela (odvisna spremenljivka: pripravljenost za delovanje)	$R^2(a)=0,047$	

Izkazalo se je, da le dva med dejavniki dejansko vplivata na pripravljenost za delovanje za doseganje okoljskih ciljev, in sicer družbeni kapital ter ocena splošne ogroženosti. Rezultate je mogoče interpretirati takole. Pogosteje ko so okoljske teme povezovalne v lokalnem prostoru, bolj so posamezniki pripravljeni delovati za doseganje okoljskih ciljev. Odnos med drugima dvema spremenljivkama pa je obraten (to kaže tudi

5 Indeks postmaterializma je bil v raziskavi oblikovan tako, da so bili izbrani indikatorji postavljeni v okvir vprašanj o tem, kakšne so oziroma naj bi bile prioritete slovenske države. V izboru so bile ponujene vse štiri ocene, ki so že bile omenjene zgoraj. Odgovori se seštejejo, tako da višja vrednost indeksa pri posamezniku izraža večjo privrženost postmaterialističnim vrednotam.

negativni predznak v tabeli): posamezniki bodo bolj pripravljeni delovati za okoljske cilje, čim bolj je njihova ocena splošne okoljske ogroženosti v Sloveniji kritična. Kot je za družboslovne raziskave značilno, pojasnjevalna moč tega modela ni največja. Nabor izbranih neodvisnih spremenljivk pojasnjuje le okoli 5 odstotkov variabilnosti modela. To pomeni, da obstajajo še številni drugi dejavniki, ki vplivajo na pripravljenost za družbeno delovanje, in da je potrebno še celovitejše in sistematičnejše raziskovanje obravnavane problematike.

Znano socialno psihološko dejstvo je, da se dispozicije ne prevajajo samoumevno v dejanja. Tudi pripravljenost za konkretno delovanje je v tako celoviti obliki, kot je izmerjena v raziskavi, le eden od elementov akcijskega potenciala, katerega sprožitev je odvisna od številnih okoliščin, konteksta in nepredvidenih dejavnikov. Razkorak med mnenji in konkretnim delovanjem se praviloma pokaže kot neskladje, nekonsistentnost. Tudi v empiričnih dispozicijah, ki jih razkrivajo slovenske raziskave, je mogoče ugotoviti nekatera takšna neskladja, ki pa so lahko po drugi strani primerna motivacija za nadaljnje sistematično raziskovanje. Po Kirnu je mogoče iz empiričnih ugotovitev glede mnenj o okoljskih temah, ki jih imajo slovenski državljani nasploh, izluščiti tri ključna neskladja, in sicer: a) neskladje med visoko načelno pripadnostjo okoljskim in ekološkim vrednotam ter hkrati pristajanje na pragmatične, instrumentalne vrednote; b) neskladje med deklarativnimi ekološko/okoljskimi vrednotami in veliko manjšo motiviranostjo za okoljsko obnašanje in c) neskladje med visoko okoljsko ozaveščenostjo o nevarnosti in sorazmerno skromnejšim dejanskim okoljskim obnašanjem (Kirn, 2004, 273). Globlja skupna točka vseh je, kot rečeno, razkorak med mnenji in delovanjem, morda tudi med pričakovanji in cilji. Kako se praktično prešije ta vrzel v praktičnem delovanju državljanov, lahko podrobneje razkrijejo študije konkretnih primerov. Namen pričujoče študije je bil predvsem razgrniti empirične pravilnosti v mnenjih prebivalcev MO Koper, ki jih lahko zajamemo pod pojmom družbeno delovanje, s posebnim poudarkom na dejavniki, ki to pripravljenost pojasnjujejo.

Kako analitično premostiti razkorak med mnenji in delovanji, je v empiričnem raziskovanju mnenj pogosto nerešljivo vprašanje. Zavedati se je treba, da je problem prisoten in da lahko vpliva na izpeljane sklepe. Tudi sicer je znano, da je v Sloveniji delež dejansko aktivnih na področju družbenih skupin, ki uresničujejo okoljevarstvene cilje, razmeroma nizek; vsekakor je bistveno nižji od ugotovljene pripravljenosti za delovanje. Formalizirana privrženost okoljskim idealom, ki se na primer kaže v članstvu v društvih, organizacijah in strankah, je glede na visoke deleže skrbi za okolje in pripravljenosti za njegovo varovanje zanemarljiva. Vsekakor je treba podatke iz zgornje analize razumeti na način, da družbeni kapital in ocena splošne ogroženosti dvigujeta pripravljenost za delovanje. Da se iz te dis-

pozicije dejansko razvije tudi delovanje, pa morajo biti vključeni še drugi dejavniki, ki jih ta raziskava ni podrobneje proučila.

ZAKLJUČEK

Osrednje vsebinsko težišče raziskave je lokalni prostor, lokalna skupnost. V tem okviru je bila v model empiričnih soodvisnosti postavljena ideja družbenega delovanja, med njenimi predvidenimi vplivi pa so prevladovali deskriptorji značilnosti prebivalcev v lokalnem okolju. V analizi anketnih rezultatov je bila uresničena zamisel, da je treba družbeno delovanje v lokalnem prostoru pojasnjevati zlasti z dejstvi o skupnem življenju v lokalni skupnosti. Sklepni premislek glede akcijskega potenciala, ki ga v zvezi z okoljskimi temami izkazujejo prebivalci MO Koper, mora zato vključevati naslednje ugotovitve. Med vsemi proučevanimi dejavniki se je kot najpomembnejši izkazal družbeni kapital. Ta pojem opredeljuje formalne in neformalne vezi posameznikov z drugimi, z različnimi organiziranimi skupinami in prav tako tudi s predstavniki ustanov ali korporativnih subjektov. Družbeni kapital je celota tistih družbenih virov in vzvodov, s katerimi posameznik razpolaga zaradi svoje vpetosti v družbeno okolje. Ugotovljeno dejstvo torej pomeni, da se bodo prebivalci MO Koper toliko bolj pripravljeni vključevati v različne javne aktivnosti glede okoljskih tematik, kolikor bolj bodo prepričani, da te spontano vznikajo iz družbenega okolja. V raziskavi smo posebej proučevali zlasti pomen sosedskih vezi, saj so okoljske teme, čeprav so povezane z različnimi kategorijami vrednot, izrazito konkretne v smislu lokalnih bivanjskih razmer (onesnaževanje, hrup, preventivno delovanje ipd.). Družbeni kapital je po drugi strani tisto družbeno tkivo, ki omogoča pretok informacij, mnenj in izkušenj ter omogoča uresničevanje primarne človeške potrebe po druženju in družabnosti. Kar najbolj nazorno je treba poudariti, da je mogoče pričakovati intenzivno vključevanje prebivalcev MO Koper v aktivnosti v zvezi z okoljskimi tematikami, če imajo te dejansko podporo v lokalnem prostoru.

Zmotno pa bi bilo misliti, da so prebivalci MO Koper pripravljeni na sodelovanje v javnih aktivnostih v zvezi z okoljskimi temami zato, ker tako menijo preostali prebivalci. Pomen druženja in povezovanja z drugimi prebivalci, ki ga opisuje ideja družbenega kapitala, ne kaže na normativni vpliv sodbe vrednot lokalnega okolja. Ni mogoče reči, da se bodo prebivalci MO Koper vključevali v aktivnosti v zvezi z okoljskimi temami, ker bi v nasprotnem primeru to pomenilo nenaklonjen odziv s strani drugih v lokalnem prostoru. Analize, ki so bile opravljene v pričujoči raziskavi, ne omogočajo sklepa, da bi bilo varovanje okolja vrednota zato, ker tako zapoveduje družba oziroma lokalna skupnost. Pozitiven odnos do okolja je intrinzična vrednota prebivalcev MO Koper. Še več, ocena mnenjskega duhovnega ozračja

sploh ni statistično pomemben dejavnik v pojasnjevanju akcijskega potenciala. Naj posamezniki menijo, da je njihovo lokalno okolje kritično ali ne do okoljskih tem, naj so prepričani, da je to lokalno okolje bolj ali manj pripravljeno za konkretno javno delovanje, to ne vpliva na njihovo lastno pripravljenost. Če povežemo obe spoznanji, je treba po eni strani ugotoviti, da je pripravljenost za javno delovanje v zvezi z okoljskimi temami (akcijski potencial) v pomembni meri povzročeno s pozitivno percepcijo posameznikov o posledicah za povezovanje v lokalnih skupnostih, po drugi strani pa ga ne zapoveduje strah pred kolektivno presojo skupnosti. Rezultati so pokazali, da izbor dejavnikov vendarle ni bil povsem izčrpen in da bi bilo treba še širše zajeti procese v lokalnem prostoru, da bi lahko razumeli družbeno delovanje v prid okoljskim ciljem. Očitno velja, da izbrani teoretski pojmi iz sodobne družboslovne literature ne zajamejo največjega dela konkretnih vplivov na akcijski potencial okoljskih tem. V tem smislu bi veljalo prepletenosti naravnega okolja in družbenih procesov nameniti še več sistematične raziskovalne pozornosti.

Sklepne misli naj se dotaknejo še enega premisleka. Uporaba pojma okolje je v pričujočem besedilu motivirana s teoretskim preseganjem uveljavljene, vendar starejše konceptualne razmejitve med naravo in družbo. Pri tem pa drži, kar opozarja Kirn, ki sam prav tako ne zagovarja razmejitve med družbo in naravo, ampak dosledno uporablja pojem naravno okolje, da ne gre pozabiti na element samoniklosti (Kirn, 2004, 14). Namreč klasična pojmovna razmejitev med naravo in družbo

je bila značilna tudi po tipični predstavi, da se narava oblikuje neodvisno od družbe, da je torej nekaj "prvobitnega" (Kirn, 2004, 14). Kirn v tem smislu opozarja, da s poudarjanjem pojmov, ki so izpeljani iz izraza okolje, zameglimo esencialno komponento naravnega razvoja in s tem širše, spoznavne razsežnosti problematike. "Sociološka različica radikalne istovetnosti narave z družbo bi pomenila, da narava nima več nikakršne samobitnosti, da je v ontološkem smislu človekov rezultat. To narava nikoli ne bo" (Kirn, 2004, 14). Če danes govorimo o naravi, ne o naravnem okolju, se zdi, kakor bi jo želeli namenoma izločiti iz okvira družbenega izkustva in jo torej oddaljiti od družbenega delovanja. Še več, razmišljanje skozi klasični pojmovni par narava in družba spregleduje osnovno poanto številnih skupin, organizacij in gibanj, ki se ukvarjajo z varovanjem oziroma zaščito naravne dediščine: človek je močno soudeležen v oblikovanju obstoječega stanja; nemara je človek s svojimi posegi v naravno okolje celo odločilen dejavnik za degradacijo in uničevanje. Jasno je torej, da osrednji pojmi pričujočega besedila, namreč okolje, okoljske teme, okoljski problemi, okoljski aktivizem, ne pristajajo na klasično, rousseaujevsko upodobitev narave kot neokrnjene zibke človeštva, v katerem je vse skupnostno, vse družbeno postavljeno v oklepaj in kjer bi se lahko izživel le, kar je prvinsko. Skrb za naravno okolje v vsebinskem smislu postavlja most med kulturo in naturo, konkretno družbeno delovanje v prid okoljskim ciljem pa ga tvorno uporablja za pohod nad osrednje grožnje današnjih družb.

CONCERN FOR THE ENVIRONMENT, AWARENESS AND READINESS OF THE PUBLIC TO ACT: A STUDY OF RESIDENTS OF KOPER

Andrej PINTER

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, SI-6000, Koper, Garibaldijska 1

ABSTRACT

It is known that residents of Koper hold the natural environment in which they live in very high esteem and that support for environmental protection is astonishingly widespread. The present article focuses first on general opinions about environmental issues and specific questions such as general endangerment of the natural environment in Slovenia, sources of information on environmental issues, relationships between ecological and economic priorities. The second part of the paper inquires deeper into factors which influence readiness of individuals to act through more or less organized environmental activities. These factors include social capital, social perception and criticism, and postmaterialism. Basic findings of this study are that the estimation of the general endangerment of the natural environment is enhanced by perceptions of personal threat from air pollution. Somewhat lesser is the influence of perceived threat from industrial and radioactive waste. It also turned out that

readiness to achieve environmental goals through social action is affected by two theoretically relevant concepts, social capital and perceived threats to environment. In other words, the more environmental issues connect people in local settings, the more likely they are to be ready to engage in social action for environmental goals.

Key words: environmental concern, readiness for social action, social capital, postmaterialism, social perception, Koper

LITERATURA

- Beck, U. (1997):** The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order. Cambridge, Polity Press.
- Bourdieu, P. (2000):** Pascalian meditations. Oxford, Polity Press.
- Bourdieu, P. (2003):** Sociologija kot politika. Ljubljana, *Cf.
- Bucy, E. P., D'Angelo, P. (2004):** Democratic realism, neoconservatism and normative underpinnings of political communication research. Mass communication and society, 7, 1. Mahwah, 3–28.
- Car, P., Starič, M. (2005):** Predvolilne teme v letih 1996 in 2000. V: Krašovec, T. et al.: Zbornik 2004. Ljubljana, Državna založba Republike Slovenije, 86–91.
- Dunlap, R. E., van Liere, K. D., Mertig, A. G., Jones, R. E. (2000):** Measuring the endorsement of the new ecological paradigm. A revised NEP scale. Journal of social issues, 56, 3. Oxford, 425–442.
- Elliot, E., Regens, J. L., Seldon, B. J. (1995):** Exploring variation in public support for environmental protection. Social Sciences Quarterly, 76, 1. Malden, 41–52.
- Ford, L. (2003):** Challenging global environmental governance: social movement agency and global civil society. Global Environmental Politics, 3, 2. Cambridge, 120–134.
- Freizer, S. (2004):** Central Asian fragmented civil society. Communal and neoliberal forms in Tajikistan and Uzbekistan. V: Glasius, M. et al.: Exploring civil society. Political and cultural contexts. London, Routledge, 130–139.
- Habermas, J. (1996):** Between facts and norms. Cambridge, Polity.
- Harper, K. (1999):** Citizens or consumers? Environmentalism and the public sphere in postsocialist Hungary. Radical History Review, 74. New York, 96–111.
- Inglehart, R. (1977):** The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics. Princeton, Princeton University Press.
- Inglehart, R. (1997):** Modernization and postmodernization. Princeton, Princeton University Press.
- Jambrek, P. (1988):** Odnos Slovencev do štirih razvojnih silnic in vrednot: do partije in države, do svobode in okolja. Družboslovne razprave, 5, 6. Ljubljana, 60–70.
- Keane, J. (2003):** Global civil society. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kirn, A. (1985):** Ekološke meje in protislovja družbenega razvoja. V: Kirn, A.: Pasti razvoja. Ekološke študije. Ljubljana, Komunist, 5–33.
- Kirn, A. (2004):** Narava, družba, ekološka zavest. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.
- Ling-yee, L. (1997):** Effect of collectivist orientation and ecological attitude on actual environmental commitment. Journal of International Consumer Marketing, 9, 4. New York, 31–53.
- Malnar, B. (2002):** Ekološke orientacije – trajne vrednote ali prehodni preplahi? Družboslovne razprave, 28, 39–40. Ljubljana, 11–34.
- Mertig, A. G., Dunlap, E. R. (2001):** Environmentalism, new social movements, and the new class. A cross national investigation. Rural Sociology, 66, 1. Baton Rouge, 113–136.
- Pinter, A. et al. (2005):** Mnenja prebivalcev Kopra in okolice o prostorskem razvoju v MOK: Končno Poročilo. Koper, Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče.
- Pinter, A., Splichal, S. (1999):** John Dewey in pragmatistično razumevanje javnosti. V: Dewey, J.: Javnost in njeni problemi. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 7–35.
- Plut, D. (1990):** Kako naprej – zeleni (entropijsko-humanoekološki) pogled. Teorija in praksa, 27, 8–9. Ljubljana, 1030–1038.
- Plut, D. (1999):** Slovenija in Evropski izzivi trajnostnega sonaravnega razvoja. V: Bohinc, R., Černetič, M.: Civilna družba v Sloveniji in Evropi. Stanje in perspektive. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede, 219–230.
- Putnam, R. (2000):** Bowling alone. New York, Simon and Schuster.
- Rojas, H. et al. (2005):** Media Dialogue: Perceiving and Addressing Community Problems. Mass communication and society, 8, 2. Mahwah, 93–110.
- Rootes, C. (2002):** Global Visions: Global Civil Society and the Lessons of European Environmentalism. Voluntas, 13, 4. Heidelberg, 411–429.
- Rus, V., Toš, N. (2005):** Vrednote Slovencev in Evropejcev. Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

- Salwen, M. (1985):** Setting the agenda for environmental news. The effects of media and public characters. *Communication Research Reports*, 18. Morgantown, 52–57.
- Schuman, H., Presser, S. (1981):** Questions and answers in attitude surveys: experiments in question form, wording and context. New York, Academic Press.
- Shanahan, J., McComas, K. (1997):** Television's portrayal of the environment: 1991–1995. *Journalism and mass communication quarterly*, 74, 1. Columbia, 147–159.
- Smith, F. (2001):** We can Win on the Environment. But here's what George W. Bush has to do. *Human Events*, 14. maj 2001. Washington, 12–13.
- Sundstrom, E., Bell, P. A., Busby, P. L., Asmus, C. (1996):** Environmental psychology 1989–1994. *Annual Review of Psychology*, 47. Stanford, 485–512.
- Tilley, F. (1999):** The gap between the environmental attitudes and the environmental behaviour of small firms. *Business Strategy and the Environment*, 8, 4. Bradford, 238–248.
- UP ZRS (2005):** Rezultati ankete med prebivalci MO Koper. Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Center za javnomnenjske raziskave.
- UVI RS (2005):** Urad vlade za informiranje. Arhiv.
- Uyeki, E. S., Holland, L. J. (2000):** Diffusion of environmental attitudes? *American Behavioral Scientist*, 43, 4. Princeton, 646–662.
- Zaller, J. (1992):** Nature and origins of mass opinion. New York, Cambridge University Press.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-08-29

UDK 903(497.4 Fizine)

RIMSKI PRISTANIŠKI OBJEKT Z RIBOGOJNICO V FIZINAH PRI PORTOROŽU. POROČILO O RAZISKAVAH PODMORSKEGA NAJDIŠČA V LETIH 2004 IN 2005

Andrej GASPARI, Sašo POGLAJEN, Peter ČERČE

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za dediščino Sredozemlja, SI-6000 Koper, Garibaldijska 1
e-mail: andrej.gaspari@siol.net

Snježana KARINJA

Pomorski muzej "Sergej Mašera" Piran, SI-6330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3
e-mail: snjezana.karinja@pommuz-pi.si

Miran ERIC

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Metelkova 4
e-mail: miran.eric@guest.arnes.si

IZVLEČEK

V letih 2004 in 2005 sta bila izvedena dva raziskovalna posega na podmorskem najdišču v Fizinah pri Portorožu. Ostanki pristaniškega objekta iz rimskega obdobja, ki so se zaradi dviga morske gladine znašli pod vodo, obsegajo kamniti nasip, s katerim so podaljšali pristajalno obalo, in na njem postavljene zidove iz dveh front masivnih blokov peščenjaka ter vmesnega nasutja iz manjšega kamnja in odlomkov amfor. Zidovi oz. pomoli obdajajo dva zaprta pravokotna prostora velikosti 37 x 29 m in 26 x 25 m, ki ju ločuje slabše ohranjen predelni zid. Namembnost notranjih prostorov, ki se danes kažeta kot zamuljeni depresiji, še ni pojasnjena, verjetno pa gre za zaprta bazena za gojenje ali shranjevanje rib (piscina vivaria). Datiranje gradnje objekta nam omogočajo amfore tipa Dr. 6B, ki so se izdelovale od avgustejskega časa do prvih desetletij 2. stoletja. Med ostalimi najdbami prevladujejo odlomki amfor in drugega posodja, oljenke ter keramične uteži za ribiške mreže, ki pričajo, da je bil objekt v uporabi vsaj do 5. stoletja našega štetja.

Ključne besede: Fazine, Portorož, Istra, rimsko obdobje, pristanišča, ribogojnice, amfore, trgovina, podvodna arheologija

IL PORTO ROMANO CON L'ALLEVAMENTO DI PESCE A FISINE VICINO A PORTOROSE. RELAZIONE SULLE RICERCHE NEL SITO SOTTOMARINO NEGLI ANNI 2004 E 2005

SINTESI

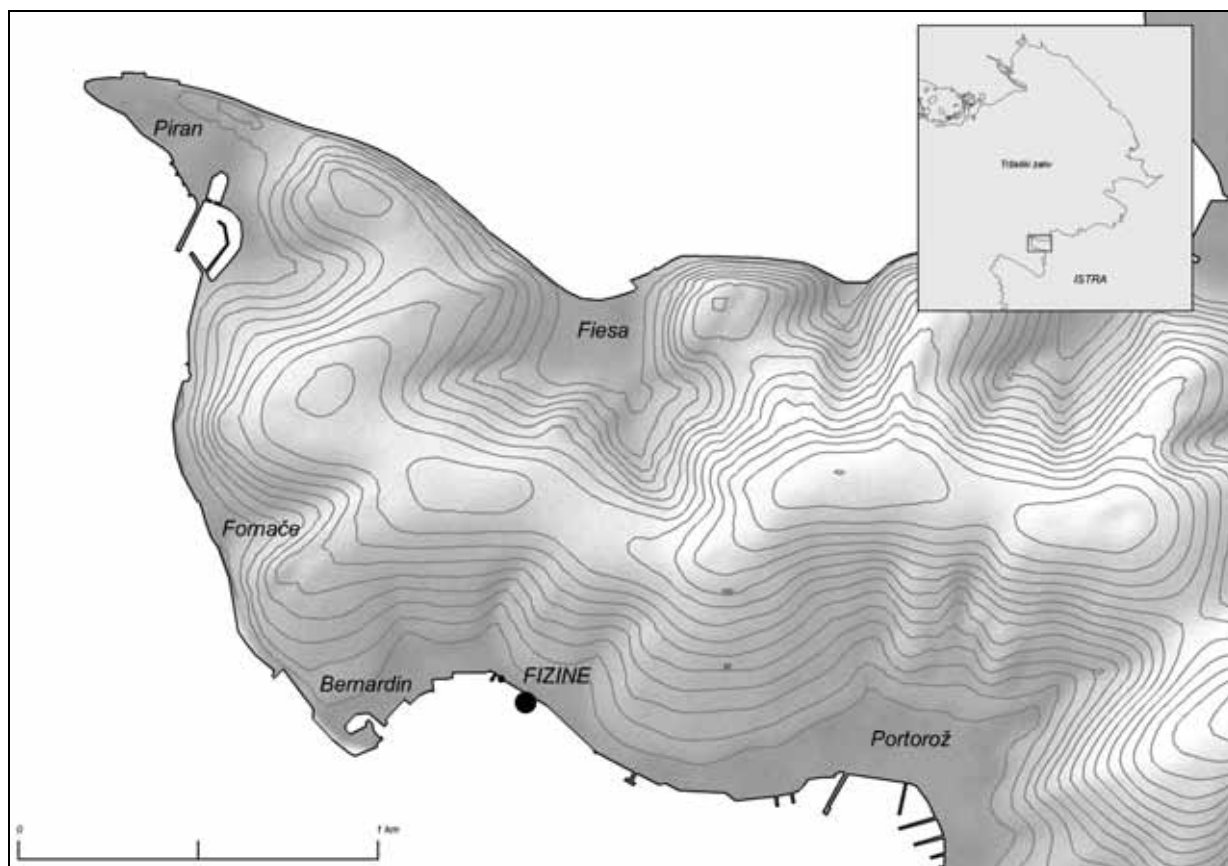
Negli anni 2004 e 2005 furono svolti due interventi di ricerca nel sito archeologico sottomarino di Fisine vicino a Portorose. I resti di un obiettivo portuale risalente al periodo romano, che sono stati sommersi a causa dell'innalzamento del mare, comprendono un terrapieno in pietra che fungeva da prolungamento dell'approdo, su cui si ergevano mura costruite da due fronti di blocchi massicci in arenaria e riempite di frammenti di roccia e pezzi di anfore. Le mura, ovvero le banchine, ospitano due spazi rettangolari chiusi di 37 x 29 m e 26 x 25 m, divisi da un muro mal conservato. La finalità di questi due ambienti, oggi ridotti a due depressioni fangose, non è ancora del tutto chiara, ma molto probabilmente si trattava di due piscine chiuse per l'allevamento e la conservazione del pesce (piscina vivaria). Le anfore di tipo Dr. 6B, che venivano utilizzate nel periodo di Ottaviano, fino ai primi decenni del II secolo, ci permettono di datare la struttura. Tra gli altri resti sono predominanti i frammenti di anfore e altre vettovaglie, lampade a olio e pesi in ceramica per le reti dei pescatori, il che testimonia che la struttura fu utilizzata almeno fino al V secolo d.C.

Parole chiave: Fisine, Portorose, Istria, periodo romano, porti, allevamenti di pesce, anfore, mercato, archeologia sottomarina

UVOD

V okviru dokumentiranja in ocene potenciala arheoloških najdišč v priobalnem delu slovenskega morja, ki potekata v koordinaciji izvedenske Skupine za podvodno arheologijo pri Zavodu za varstvo kulturne dediščine Slovenije, je bila med 27. majem. in 2. junijem 2004 ter med 4. in 19. aprilom 2005 izvedena raziskava rimskega pristaniškega kompleksa v Fizinah pri Portorožu.¹ Poseg v letu 2005 je predstavljal del projekta *From underwater to public attention. Research and new technological concepts for visualisation of underwater archaeological heritage*, ki sta ga sofinancirala program Evropske unije Kultura 2000 in Inštitut za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru; sredstva za prvo fazo je zagotovil Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije. V raziskave je bil vključen tudi Pomorski muzej "Sergej Mašera" iz Pirana, ki je poleg sodelavcev prispeval tudi del opreme.

Najdišče v Fizinah, ki je bilo za razliko od drugih rimskih pristanišč na obali Slovenske Istre prvič strokovno obravnavano šele v šestdesetih letih prejšnjega stoletja (Boltin, 1962–1964; Boltin-Tome, 1975, 125; Boltin-Tome, 1979, 49–51, sl. 5–7; Boltin-Tome, 1989, 6–8, t. 1–3; Karinja, 2002, 268–269), leži zahodno od nekdanjih skladišč soli. Nedaleč stran so bili med zaščitnimi raziskavami ZVNKD Piran leta 1998 na območju bencinske črpalke odkriti ostanki rimske arhitekture (Gaspari, 2006; Gaspari et al., 2006), antične ruševinske plasti in najdbe pa so sporočene tudi s pobočja nad podmorskim najdiščem (Boltin-Tome, 1970; Boltin-Tome, 1979, 51). Ugodno lego sidrišča, ki predstavlja severni del Portoroške drage in za katero velja, da je eno bolj zatišnih na severozahodni istrski obali, potrjuje tudi izbira za vojaško hidroaviacijsko pristajališče med obema svetovnima vojnima. Pristanišče in naselje v zalivu sta zavarovani pred burjo in v glavnem tudi proti zahodnemu vetru.

Sl. 1: Geografska lega Fizin (pripravil: Miran Erič).

Fig. 1: Geographical position of Fizin (Prepared by: Miran Erič).

1 Pri terenskih raziskavah so poleg avtorjev sodelovali Matic Brenk, Iris Bekljanov, Ivan Marija Hrovatin, Jonathan Benjamin, Edi Maršič, Metka Štrajhar, Arne Hodalič, Matej Draksler, Matevž Lavrinc, Jure Krajšek, Rafko Urankar in osebje podjetja Harpha Sea d.o.o. Vsem hvala. Za vsestransko pomoč in podporo se zahvaljujemo tedanjemu direktorju ZVKDS Janezu Kromarju, za posredovane podatke in dopolnila pa Mateju Župančiču, Jožetu Žumru, Iztoku Lipužiču in mag. Armandu Klančiču.

Sl. 3: a) negativ letalskega posnetka Fizin iz časa med 1960–1964 (arhiv Pomorskega muzeja "Sergej Mašera" Piran).

Fig. 3: a) – negative of an air shot of Fizine between 1960 and 1964 (Archives of the "Sergej Mašera" Maritime Museum in Piran).

Osnovne podatke o obsegu in dataciji ostankov na morskem dnu so prispevali topografski ogled leta 1963 in zaščitne raziskave leto pozneje, ki jih je pred urejanjem plaže izvedla potapljaška ekipa Pomorskega muzeja pod vodstvom preparatorja Mihaela Huszarja in kustosinje E. Boltin-Tome (Boltin-Tome, 1970; Boltin-Tome, 1979, 51). Najdišče je ponovno izmerila ekipa Oddelka za arheologijo Filozofske fakultete v letih 1984 in 1985 pod vodstvom Timoteja Knifca, ob isti priložnosti pa je bilo pobranih tudi nekaj površinskih najdb (Knific, 1993, 20, sl. 9).

Sl. 2: Zaliv pri skladiščih soli pred nasipanjem leta 1964 (fotografija: Mihael Huszar).

Fig. 2: The bay near the salt warehouses before levees were built in 1964 (Photo: Mihael Huszar).

Sl. 3: b) Fizine leta 2005 (fotografija: Jonathan Benjamin).

Fig. 3: b) Fizine in 2005 (Photo: Jonathan Benjamin).

METODOLOGIJA

Izmera najdišča leta 2004

Osnovni cilj raziskovalnega posega v letu 2004 je bilo dokumentiranje ostankov arhitekture na morskem dnu. Prvi korak so bile hidrografske meritve globin območja najdišča, velikosti 100 x 95 m, s pomočjo sonarja, ki jih je izvedlo podjetje Harpha Sea iz Kopra. Na ta način je bilo pridobljenih 14.959 točk, ki so po konverziji v državni koordinatni sistem služile za izdelavo digitalnega modela reliefa priobalnega dela morskega dna z najdiščem. V drugem koraku je sledil tridimenzionalni točkovni posnetek strukturnih enot, s katerim smo pridobili podatke o obsegu arhitekture, posameznih zidovih in razprostranjenosti ruševine. Pri merit-

Sl. 4: Meritve s totalno postajo (fotografija: Andrej Gaspari).

Fig. 4: Measurements being carried out with a total station (Photo: Andrej Gaspari).

Sl. 5: Odstranjevanje površinske plasti (fotografija: Andrej Gaspari).

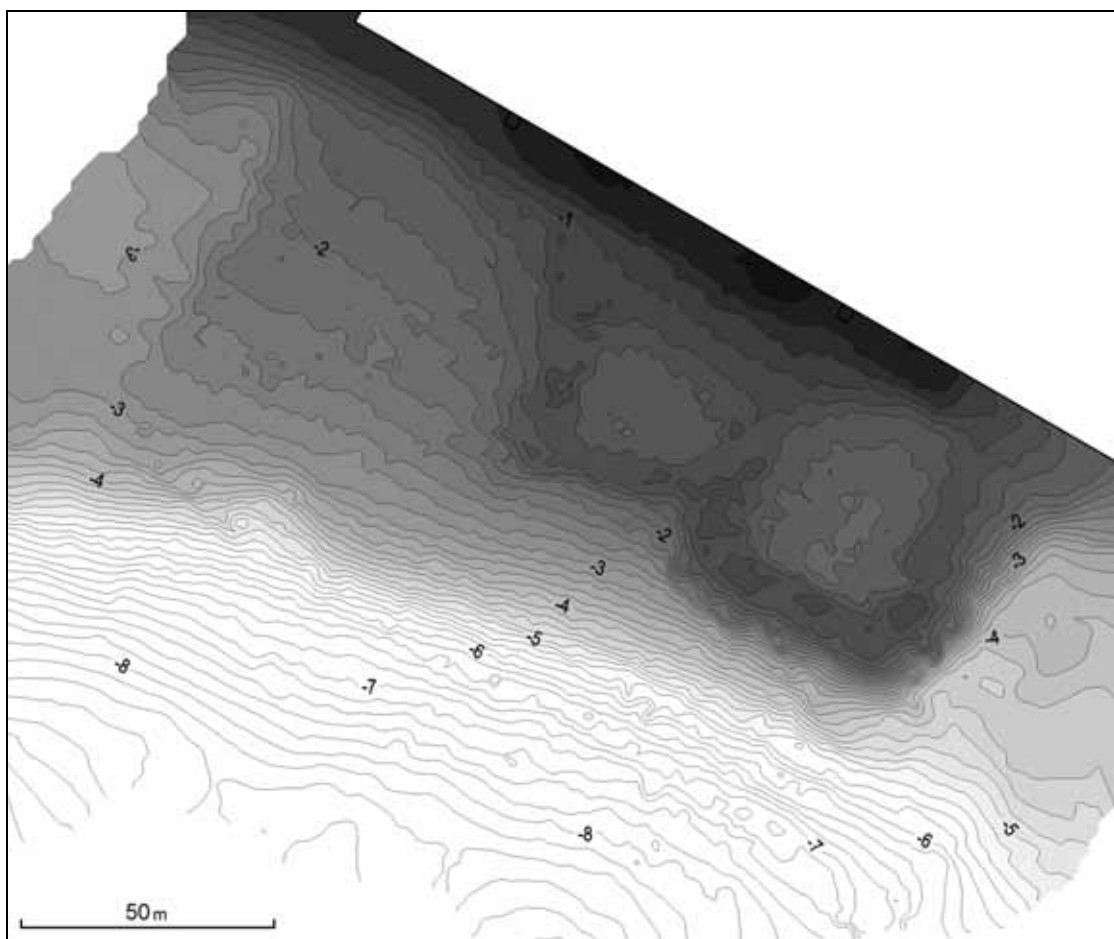
Fig. 5: Removal of the surface layer (Photo: Andrej Gaspari).

vah smo se omejili na vogale vidnih površin bloka in na mesta, na katerih stranice izginjajo v sediment. Skupno je bilo v sedmih delovnih dneh dokumentiranih več kot 1172 blokov, od tega jih je 314 bolj ali manj *in situ*, ostali pa so zunaj prvotnega položaja.

Sondiranje v letu 2005

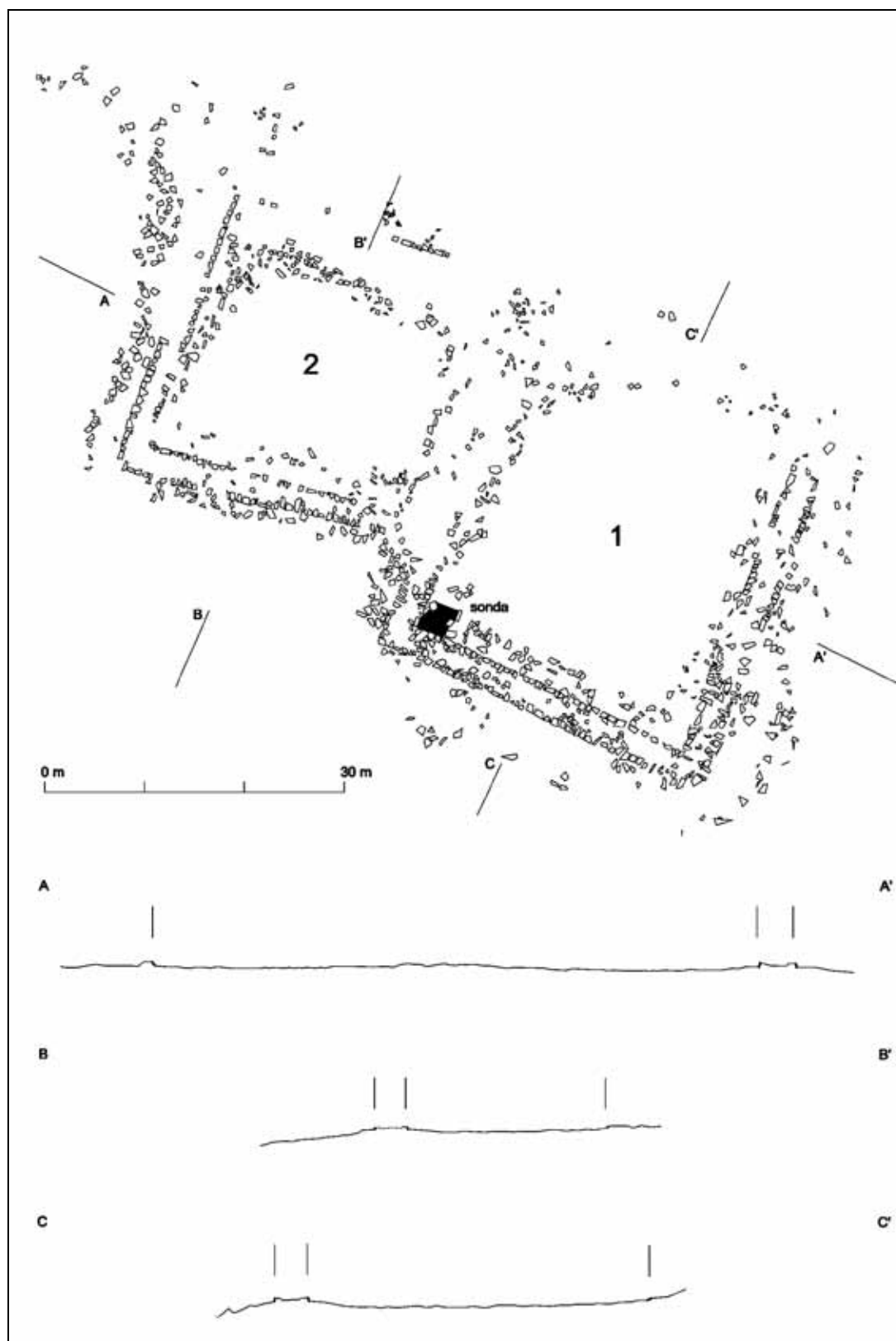
Namen kontrolnega sondiranja leta 2005 je bila ugotovitev delovne površine in načina gradnje zidanih struktur ter kronologije pripadajočih depozitov. Zaradi želje po čim manjšem uničenju arheološkega zapisa smo poskušali s sondo zajeti izkop številka 5 iz leta 1964 v jugozahodnem kotu prostora 1, vendar brez uspeha. V enajstih delovnih dneh je 5–7 članska ekipa opravila 70 potopov v skupnem trajanju 125 ur.

Pri izkopu sonde v izmeri 3 x 3 m, ki je potekalo po stratigrafski metodi, smo uporabljali vodno sesalko. Pred odstranitvijo vsake stratigrafske enote so bili izmerjeni njen obris, točke za digitalni model reliefa in oslonilne

Sl. 6: Batigrafski načrt morskega dna na območju rimske arhitekture (pripravil: Sašo Poglajen).

Fig. 6: Bathymorphic map of the sea floor in the area of Roman architecture (Prepared by: Sašo Poglajen).

Sl. 7: Tloris objekta s preseki (pripravila: Sašo Poglajen in Miran Erič).

Fig. 7: Ground plan of the complex in sections (Prepared by: Sašo Poglajen and Miran Erič).

točke za fotokisce. Na enak način so bili obravnavani tudi večina arheološko zanimivih najdb in mesta zajema vzorcev. Trije manjši bloki zidu iz lomljencev, vezanih z malto, so bili dvignjeni za strukturne preiskave in arhiv maltnih mas. Po risarskem in fotografskem dokumentiranju profilov je bila sonda prevlečena z geotekstilom in nato zasuta z izkopanim materialom. Vse najdbe so bile v skladu z odločbo predane v hrambo Pomorskemu muzeju "Sergej Mašera".

OPIS NAJDIŠČA

Nasip z arhitekturo

Ostanki rimske arhitekture ležijo na vzhodni polovici obsežnega kamnitega nasutja pravokotne oblike, ki meri v dolžino okoli 100 m, v širino pa 60 m, merjeno od roba današnje betonske obale. Površina zahodnega dela nasipa se počasi spušča z 0,4 m ob bankini na globino 3,5–4,5 m, kjer naseda na zamuljeno naravno dno. Obseg in meje nasipa, ki ga sestavljajo grušč, večji in manjši lomljenci ter bloki peščenjaka, so izrazitejši v drugi polovici, kjer je njegov potek prilagojen tlorisu zidov objekta, medtem ko osrednja dela notranjih bazenov verjetno nista bila nasuta. Površina južne in vzhodne stranice nasipa, ki nosita zunanje zidove vzhodnega prostora, leži na globini 1,9–2,0 m. Kljub delovanju morja na površini nasipa skoraj ni mogoče opaziti zaobljenega kamenja. Posamične oblice se pojavljajo le v 10 m širokem pasu ob betonski bankini.

Zidovi, postavljeni na vzhodnem delu nasipa, omejujejo dva pravokotna prostora, ki se danes kažeta kot zamuljeni depresiji. Ti sta okoli 0,5 m globlji od nasutij ob notranjih frontah zidov. Dolžina celotnega objekta znaša okoli 67 m, ugotovljena širina pa 30 do 35 m. Od 2,7 do 3,5 m široke zidove tvorita dve fronti masivnih blokov apnenčastega peščenjaka in vmesno polnilo iz amorfne mase kamenja brez veziva. Dokaj natančno zgrajeni zidovi so ohranjeni večinoma v višini dveh leg kamnov, le ponekod samo v eni. Zgornje površine blokov v prvotnih položajih segajo od 0,86 do 1,6 m pod morsko gladino. Rekonstruirana dolžina vseh lic zidov znaša 356 m, medtem ko se *in situ* nahaja še 314 blokov v skupni dolžini 230 m. Daljša stranica okoli 0,3–0,5 m visokih blokov povprečno meri 0,73 m.

Vzhodno ležeč prostor 1 je pravokotne oblike z izmerjeno notranjo širino 29,2 m in rekonstruirano dolžino okoli 37 m. Tik ob zunanji strani jugozahodnega vogala prostora 1 so med raziskavami leta 1964 odkrili v dveh vrstah zabite kole iz murvinega lesa, ki jih ob poznejših posegih ni bilo mogoče ugotoviti. Zaradi visoke statične obremenitve na kamnito nasutje sta bili vzhodna in južna stranica postavljeni okoli 2–3 m v stran od zunanjega roba nasipa.

Prostor 2 ima manj pravilno obliko, saj je njegova južna stranica pomaknjena za okoli 11 m proti obali.

Poteka poševno proti severnemu zidu prostora 1, od katerega ga ločuje okoli 3,3 m široka prekinitev oz. slabše ohranjen del z ruševino. Širina južne stranice se zmanjšuje od zahoda proti vzhodu. Rekonstruirana notranja širina prostora 2 znaša 25,5 m, dolžina pa 26,3 m. Zgornje površine blokov *in situ* ležijo na 0,97–1,5 m. Ohranjen je tudi del zidu, ki v dolžini 6 m omejuje prostor na severu, sestavljajo pa ga manjši pravokotni lomljenci (–0,93 m). Gre za južno bankino manipulativnega prostora na obali, vidno tudi na pričujočem letalskem posnetku iz časa pred ureditvijo obale (sl. 3a). Vzhodno lice zidu, ki je ločeval oba prostora, ni ohranjeno.

Ruševinski bloki ležijo v neposredni bližini ohranjenih delov zidov in večinoma segajo do 3 m v stran na obe strani, le na strmejših delih zunanjega dela nasipa ob južni stranici prostora 1 so zdrsnili nekoliko globlje. Večja koncentracija blokov se nahaja tudi na priobalnem delu vzhodne polovice nasipa, kjer nismo ugotovili zidov.

Na posnetku iz zraka je jasno razvidno, da so v rimskem obdobju med današnjo bankino in glavno cesto Portorož–Piran stali zidani objekti (sl. 3b). Izmerjena severna stranica prostora 2 je južna stena pravokotnega objekta na fotografiji, ki se je verjetno širil proti vzhodu. Severno od njega je v smeri vzhod–zahod vidna še ena zidana konstrukcija, sicer pa osrednji del nadaljevanja kompleksa proti obali prekriva ruševina. Manj jasne so okoliščine na severnem delu vzhodne stranice nasutja, ki ga je prizadelo nasipanje in zazidava morskega obrežja ob gradnji vzhodnega od skladišč soli leta 1846. Presledki v nasipu jugozahodnega dela objekta bi lahko pogojno intepretirali kot pred vetrovi zavarovan vhod v notranji bazen, verjetneje pa gre za sled izkoriščanja materiala za potrebe gradnje mlajših objektov. Na posnetku je na tem delu obale viden tudi izliv kanala, ki še danes odvaja vode t. i. rimskega studenca, izvirajočega višje v pobočju.

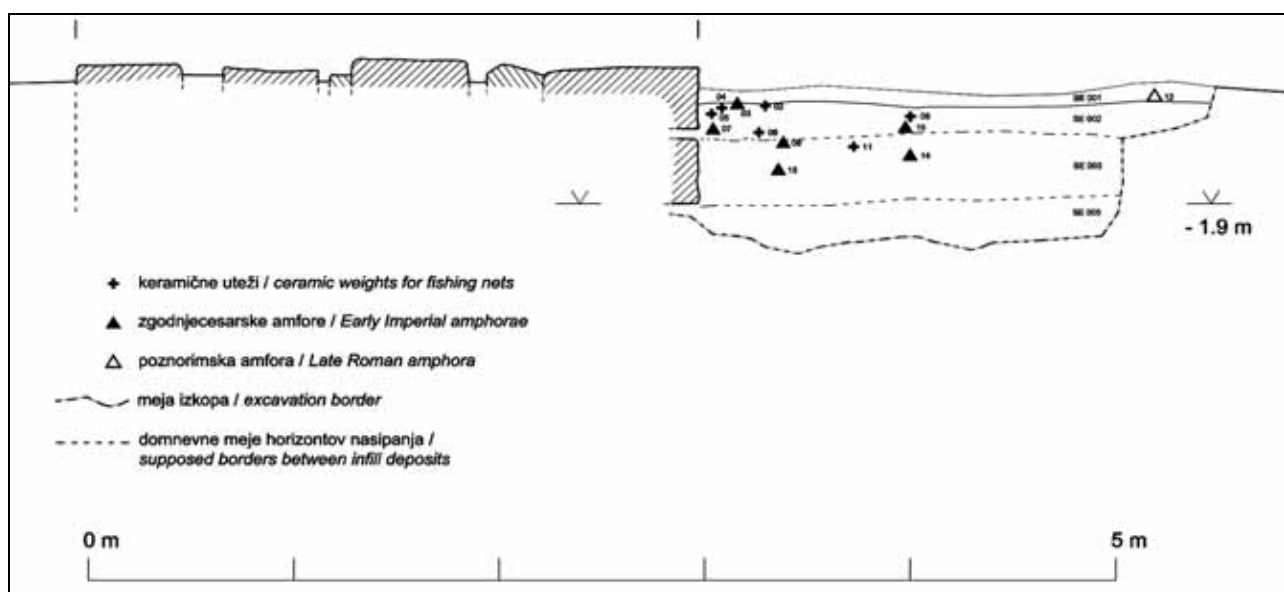
Sonda v jugozahodnem kotu prostora 1

S sondo smo posegli do vrha nasipa oz. nekoliko pod spodnjo od dveh dokumentiranih leg kamnitih blokov obeh zidov (sl. 8). Podlago za zidove objekta sestavljajo grušč in lomljenci peščenjaka ter manjše morske oblice, med katerimi se je nabral drobnozrnat sediment (SE 005). Površina plasti leži na globini –1,71–1,90 m. Grušč je zastopan z okoli 30%, med lomljenci pa prevladujejo srednje velikosti (ca. 20 x 10 x 5 cm do 30 x 20 x 15 cm), ki skupno zavzemajo 50% prostornine plasti. Plast je vsebovala tudi dva pravokotna bloka apnenčastega peščenjaka v izmeri 40 x 30 x 20 in 50 x 30 x 15 cm. Presledke med kamni je zapolnjeval rahlo sprijet temno siv (5Y 4/1) sediment iz melja (10%), peska (5%) in manjših kamnov do 1 cm velikosti (5%). V plasti smo našli dve keramični uteži za ribiško mrežo (PN 016), 11 odlomkov ostenij in del ustja amfore tipa Dressel 6B (PN 015).

Sl. 8: Notranja fronta južnega zidu prostora 1 v sondi (risal: Andrej Gaspari).

Fig. 8: Internal face of the southern wall of area 1 (Drawn by: Andrej Gaspari).

Sl. 9: Profil sonde. Pogled proti zahodu (pripravil: Miran Erič).

Fig. 9: Profile of the probe. Westward view (Prepared by: Miran Erič).

Na opisano podlago so postavili notranje lice južne in zahodne stranice prostora 1. Na mestu sonde sta ohranjeni dve vrsti blokov peščenjaka velikosti od 50 x 50 cm do 120 x 60 cm, ki nastopajo v enotnih debelinah 30–33 in 37–40 cm. Spodnja vrsta kamnov (ca. – 1,53 m) je bila ob gradnji podložena z manjšimi lomljenci, s katerimi so zapolnili tudi stranske presledke, pri izbiri blokov za zgornjo vrsto (ca. – 1,20 m) pa so se

prilagajali spodnji. Lica blokov so zložena dokaj natančno z odstopanjem do 10 cm po navpičnici.

Na podlago za zidove so nasuli plast lomljencev in kosov zidu (SE 003), ki se naslanja na zgornji rob spodnje vrste kamnov (sl. 9). Sestavljajo jo predvsem pravokotno obdelani kamni peščenjaka, med katerimi prevladujejo srednje velikosti (42 x 17 x 10; 30 x 25 x 15; 20 x 14 x 15 cm; skupno 80%). Morski sediment, ki se

je nabral med kamni, tvori trdno sprijet temno siv (5Y 4/1) glinen melj z manjšimi kamni ter lupinami školjk in polžev. V plasti je bilo več kosov zidu, vezanega z blede sivo malto, ki so ji bili primešani majhni temno sivi prodniki, pesek in drobci opeke.

V nasutju smo našli 38 odlomkov amfor, med njimi zatič, več kosov ustij ter ostenij tipa Dressel 6B, keramično utež in kos brezobličnega svinca. Ob zahodnem zidu je na površini 1 x 0,5 m ležalo več kosov (PN 010; –1,51 m), ki domnevno pripadajo isti amfori (sl. 11). Odlomki so bili namreč odkriti v položaju, ki odraža potlačeno obliko posode, kar pomeni, da je bila amfora v času nasipanja še cela. Ostali kosi amfor so ležali v različnih položajih, tako da so bili bodisi odvrženi v času nasipanja ali pa so bili njegov sestavni del že prej. Na odlomkih amfor in kamnov se je nabrala do 0,2 cm debela plast naravne karbonatne konkrecije.

Opisano nasutje (SE 003) prekriva zelo podobna plast kvadratno in pravokotno obdelanih kamnov, nepravilnih lomljenčev in manj številnih morskih oblic do velikosti 10 cm (SE 002; površina na –1,29–1,43 m), ki predstavljajo okoli 70% prostornine. Ostanek tvori temno siv sediment iz melja (75%) in peska (15%) ter manjših kamnov ter lupin školjk in polžev. V plasti so bile najdene tri keramične uteži (PN 002,004–006) in več kosov ostenij amfor. Sedem večjih odlomkov (PN 003) je bilo najdenih tik nad prej omenjeno skupino kosov amfor ob zahodnem zidu (PN 010), zato tudi zanje ni izključena pripadnost isti posodi. Edini pokazatelj za časovni zamik med nastankom SE 003 in nasipanjem SE 002 je bila večja koncentracija sedimenta na površini spodnjega nasutja. Plasti sta bili verjetno nasuti naenkrat oziroma kmalu ena za drugo.

Današnje morsko dno tvori do 10 cm debela plast ostrorobega gruščja, peščenjakovih kamnov ter lupin

školjk in polžev (SE 001), katere površina pada od zidov proti bazenu. Ob južnem zidu je bil pod gruščem najden novec iz časa SFRJ, v jugovzhodnem kotu pa dva odlomka cilindričnih amfor. Kot del te plasti, ki je še v procesu nastajanja, lahko obravnavamo tudi bloke izven originalnega položaja.

Datacija

Datiranje gradnje objekta in časa njegove uporabe omogočajo keramične najdbe. Gradivo je sicer slabo ohranjeno in tipološko težko opredeljivo. Večina od več kot 10 kg težkih odlomkov pripada ostenjem različnih amfor, deloma prekritih z ostanki morskih organizmov in karbonatnih konkrecij. Najdeno je bilo več kot 10 kg odlomkov. Ustja amfor lahko pripišemo tipu Dressel 6B (dalje Dr. 6B) (T. 1: 1–3).

Izdelovanje amfor tipa Dr. 6B se začne že v drugi polovici 1. st. pr. n. št. v delavnicah cisalpinske Galije in traja še v 2. stoletju. Kot pričajo *tituli picti* na dveh amforah iz Agunta in Štalenskega vrha "*Olei histr(ici) / flos / p(ondo) V... Q(uiti) [T]usidi(i) Dex[tri] in "L(ucii) Li ... / Histr(ici) olei flos pondo / V...*", so bile amfore Dr. 6B namenjene za shranjevanje olja (Bezeczky, 1994, 99). Razširjene so bile predvsem v jadranskem prostoru, v Italiji vzdolž vse Padske nižine do Vercellija, Lodija in Aoste, v vzhodnih Alpah in ob jantarni poti v Panoniji. Znale so tudi najdbe v Rimu in Ostiji. V začetku 1. stoletja n. št. začnejo izdelovati amfore Dr. 6B v Istri, kjer sta znani delavnici Lajkanija Basa v Fažani in Kalvije Krispinile v Loronu pri Poreču (Bezeczky, 1994, 101), kot tretja mogoča lokacija pa je omenjen Antenat ob ustju reke Mirne (Starac, 1997, 143).

Odkriti odlomki ustij pripadajo izključno konveksni obliki po klasifikaciji gradiva iz Lorona, kjer je bilo na

Sl. 10: Nasutje z bloki (SE 003) (fotografija: Andrej Gaspari).

Fig. 10: A block levee (SE 003) (Photo: Andrej Gaspari).

Sl. 11: Ustje amfore tipa Dressel 6 B (fotografija: Andrej Gaspari).

Fig. 11: Mouth of a Dressel 6 B type of amphora (Photo: Andrej Gaspari).

podlagi analize žigov ugotovljeno, da produkcija tega podtipa amfor Dr. 6B preneha v času Domicijana (Marion, Starac, 2001, 113–115, sl. 32–33). Ta datacija amfor iz nasipa v Fizinah se ujema tudi z ostalimi zgodnjimi najdbami iz objekta (Karinja, 2002) in z začetki gospodarskih objektov na območju bencinske črpalke (Gaspari et al., 2006).

Najdeno je bilo tudi nekaj keramičnih vretenc – uteži za ribiške mreže (T. 5: 3–10). Zatič amfore (T. 4: 3) in odlomka ostenij (T. 4: 1,2) so verjetno deli poznoantičnih severnoafriških cilindričnih amfor (Keay, 1984; Peacock, Williams, 1984, class 35, 158–165).

Keramične najdbe z območja objekta, odkrite ob starejših posegih, obsegajo odlomke amfor ter kuhinjske in namizne keramike iz časa med 1. stoletjem pr. n. št. in koncem 5. stoletja n. št. (Karinja, 2002, 268), z izrazito prevlado poznorimskega gradiva. V času izkopavanja je bil ekipi posredovan tudi podatek o afriški oljenki, ki naj bi bila pred leti najdena na zunanji strani nasipa.

GRADBENE ZNAČILNOSTI IN FUNKCIJA OBJEKTA

Glede na razmeroma veliko globino morja vzhodno od nasipa in oblikovanost terena na kopnem lahko sklepamo, da je objekt ležal ob severnem robu morskega zaliva oz. drage, ki ga še upodablja katastrski načrt iz 19. stoletja (AST). Ob gradnji zahodnega skladišča soli je bil obrežni del zaliva na območju današnje črpalke zasut.

O zidovih na morskem dnu je E. Boltin-Tome menila, da pripadajo večjemu objektu, ki je stal neposredno ob obali, omenjeni piloti pa so jo navedli tudi k domnevi o robu obale, ob kateri so pristajale ladje (Boltin-Tome, 1989, 7). Domnevo o pristaniški funkciji objekta je sprejel tudi T. Knific, po katerem gre verjetno za pomol (Knific, 1993, 20). D. Vrsalović ni izključil možnosti, da je objekt pripadal antičnim solinam, pri čemer se je oprl na pridelavo soli v poznejših obdobjih (Vrsalović, 1979, 124).

Za interpretacijo namembnosti objekta je ključno poznavanje morske gladine v času uporabe. Posplošene razlage so obalo 1. stoletja n. št. na Jadranu še do pred kratkim postavljale okoli današnje izobate 2 m (Kozličić, 1986), vendar novejša geološke raziskave fosilnih ostankov v potopljenih apnenčastih skladih in analize rimskih pristaniških struktur v Istri kažejo, da se morska gladina v zadnjih 2000 letih ni dvignila za več kot 0,5–1,2 m (Tassaux et al., 2001, 17–18; Kovačić et al., 2004, 242). Dokumentirani južni zid objekta ali ploščadi severno od prostora 2, ki je sodeč po analizi aeroposnetka ležal na kopnem, kaže, da se je v Fizinah srednja morska gladina v času gradnje nahajala nekoliko pod izobato 0,9 m.

To potrjuje tudi primerjava z okoli 2,5 m širokim, 8,45 m dolgim in okoli 1 m visokim ohranjenim pomolom na Tankem Rtiču (Punta Sottile) pri Miljah, datiranim v prvo polovico 1. stoletja n. št. Zidovi iz pra-

vilnih blokov peščenjaka in notranjega polnila iz manjšega kamena, utrjenega z večjimi bloki, so postavljeni neposredno na skalne sklade na globini 2 m (Auriemma, 2004, 8–9). V času uporabe pomola je morala biti gladina vsaj pol metra višje, torej nad izobato 1,5 m. Na globini 2,1–1,3 m se nahajajo tudi ostanki strukture podobne zgradbe, ki ležijo severno od omenjenega pomola (Auriemma, 2004, 9).

Podobne sklepe o dvigu morske gladine omogoča tudi geodetski posnetek Simonovega zaliva pri Izoli z ostanki valobrana, bankine in pomola ter objekta, ki je prvotno stal na obali. Vrhovi dokumentiranih zidov v morju se večinoma nahajajo na globinah med 0,5 in 1,2 m, v času največje oseke pa segajo celo nad morsk gladino (Boltin-Tome, 1991, 54–55, priloga 2).

Kot pristajalni del objekta lahko vidimo predvsem vzhodni in južni pomol prostora 1, kjer se zunanja robova nasipa strmo spuščata v globino. To domnevo potrjuje tudi koncentracija odlomkov amfor na vzhod-

Sl. 12: Zunanja fronta južnega zidu prostora 2 (fotografija: Andrej Gaspari).

Fig. 12: External face of the southern wall of area 2 (Photo: Andrej Gaspari).

nem pobočju, ki je bila dokumentirana leta 1964 (Boltin-Tome, 1979, sl. 5). Ostanke dveh vrst pilotov iz murvinega lesa ob jugozahodnem vogalu prostora 1, ki so bili po E. Boltin-Tome verjetno namenjeni privezu plovil (Boltin-Tome, 1975, 125; Boltin-Tome, 1979, 51, sl. 5), lahko morda pojasnimo tudi kot utrditev tega dela nasipa. Sondiranje je pokazalo, da ne gre za temelj iz gosto zabitih pilotov, ki so v rimskem obdobju služili kot alternativa tehnično zapletenejši gradnji z lesenimi pogrezniki in s hidravličnim betonom, opisani v Vitruvijeve delu *De architectura* (5. 12. 1–7) (Humphrey et al., 1998, 475–476; Felici, 2001, 166–176; Oleson et al., 2004).² Pilotne temelje so navadno v kombinaciji z odsluženimi amforami uporabljali predvsem pri gradnji bankin in nakladalnih ploščadi v zamuljenih lagunah in estuarijih.³ Medtem ko je gradnja brez uporabe malte oz. drugega veziva, ki smo ji priča v Fizinah, za Istro povsem običajna (Boltin-Tome, 1989, sl. 2; Boltin-Tome, 1991, 51,56; Auriemma, 2004; Kovačič et al., 2004, 241), pa podložno nasutje na vzhodni in severni obali Jadrana nima veliko primerjav, saj so bili kamniti elementi antičnih pomolov in drugih pomorskih objektov večinoma postavljeni neposredno na litološko osnovo. Pomoli so bili v času uporabe najverjetneje pokriti z večjimi kamnitimi ploščami.

Več kot 850 blokov zunaj prvotnega položaja omogoča oceno, da je bil objekt v Fizinah v času uporabe vsaj za eno lego kamnov višji od ohranjene situacije, torej vsaj okoli 1,2 metra. Zaradi lahke dostopnosti so verjetno veliko blokov uporabili pri gradnji skladišč soli oz. drugih mlajših objektov v bližini, tako da je verjetno pravilnejša ocena o 4 vrstah blokov. Omenili smo že, da delovna površina nasipa za gradnjo zunanjih stranic objekta leži na globini 1,9–2,0 m. Ob naštetih predpostavkah je pomol v času uporabe segal dobrega pol metra nad srednjo morsko gladino, pri čemer moramo upoštevati tudi plimo in oseko. Ti sta v Jadranu največji prav v Tržaškem zalivu, kjer znaša danes največja povprečna razlika med plimo in oseko 88 cm, navadno pa ne presega 60 cm (*Geografski atlas Slovenije*, 1998, 96).

Neposredno ob pomolih so lahko pristajala le plovila z manjšim ugrezom, kot npr. tip 8–10 m dolgih in 2,5 m širokih šivanih ladij za priobalno plovbo iz luke antične Aenone v Zatonu pri Ninu (Brusić, Domjan, 1985; Gluščević, 2002). Večje tovarne ladje z ugrezom nad 1 m, med katere sodi okoli 15–20 m dolga "Iulia Felix", ki se je na morsko dno pred Gradežem potopila v sredini 2. stoletja n. št. (Dell'Amico, 1999, 83), bi lahko pristale le ob plimi, sicer pa so jih morali zasidrati v globljih vodah pred nasipom.

Iz navedenega sledi, da pristaniška funkcija objekta ni sporna, takšno interpretacijo pa posredno potrjujejo tudi različni tipi bronastih žebeljev iz kopenskih plasti na območju bencinske črpalke, ki so se uporabljali v ladjedelnstvu (Gaspari et al., 2006).

Najnižji deli zamuljene površine notranjih bazenov ustrezajo ravni delovne površine zunanjih stranic, kar pomeni da so bili v času uporabe globoki čez meter. Sodeč po rezultatih izkopavanja je mogoče vsaj za prostor 1 trditi, da je bil pas ob pomolu takoj po gradnji zasut z več plastmi ruševine. To potrjujejo enotna kronološka provenienca najdb, ki obsegajo skoraj izključno odlomke amfor tipa Dr. 6B, tekoči oz. težko prepoznavni prehodi med nasutji in odsotnost vodoravno stratificiranih naravnih sedimentov, ki se običajno odlagajo v zavarovanih legah. Odsotnost veziva v frontah in kamnitih polnilih pomolov kaže, da moramo odgovor na vprašanje o izvoru kosov zidov, ki tvorijo sestavni del nasutij, iskati v sekundarno uporabljeni ruševini objektov s kopnega, ni pa izključena tudi morebitna nadgradnja stranic pomorske naprave.

Zanimivo je, da so med sondiranju Pomorskega muzeja leta 1964 v notranjosti prostorov 1 in 2 odkrili predvsem manjše kose kuhinjske keramike, ne pa amfor, ki sicer sodijo med najpogostejše najdbe na privezih rimskih pristanišč. V zamuljenih depresijah keramike ni mogoče opaziti, odlomki amfor pa so nekoliko pogostejši na območju zidov in ruševine. Več najdb je bilo opaženih le v globlje ležečih delih nasipa pod vzhodno in južno stranico prostora 1.

Vlogi omenjenih depresij znotraj objekta, ki sta jih proti obali omejevali nižji fronti, še nista pojasnjeni, verjetno pa nista služili privezu plovil. Njuna gradnja kaže morda na zaprta bazena za gojenje ali shranjevanje morskih živali (*piscina vivaria*), ki jih omenjajo antični avtorji, kot so Varon (*R. r.* 17,2), Plinij (*Nat. hist.* 9, 170–172) in Kolumela (*R. r.* 7,16,6). Ribe so gojili za hišno porabo ali prodajo na trgu, estetsko zasnovani ribniki pa so bili tudi simbol prestiža. Drago vzdrževanje in veliki zaslužki, ki so jih tovrstni objekti omogočali lastnikom, so pri družbenokritičnih sodobnikih sprožali prezir in posmeh (npr. Cicero, *Att.* 1,18,6)(Ch. Kühn, 2000, 1041–1042). V Rimu so bile ribogojnice razširjene predvsem v času pozne republike in zgodnjega cesarstva, najbolj pa so poznani ostanki s tirenske obale Italskega polotoka, ki jih v sintetičnem delu o ribnikih v rimski Italiji obravnava J. Higginbotham (Higginbotham, 1997).

² O uporabi vulkanske zemlje v gradnji pomorskih objektov na severnem Jadranu pod avstrijsko oblastjo glej Volpi Lisjak, 1997.

³ Npr. bankina na ustju reke Jadro v Saloni (Oreb, Kirigin, 1980), obrežje reke Livenze v Oderzu/*Opitergium* (Cipriano, Sandrini, 2001, 289, sl. 3) in poznorepublikanska konstrukcija iz Altina (Tirelli, 2001).

Več podobnih bazenov je znanih tudi z istrske in dalmatinske obale z otoki, kjer se navadno nahajajo v sklopu vil ali večjih ekonomskih centrov (Vrsalović, 1979, 465–466; Matijašić, 1998, 262–268). Razvito ribogojniško dejavnost na vzhodni obali Jadrana potrjujejo tudi antični literarni viri. Tako Plinij Starejši navaja Dalmacijo med proizvodnimi središči omake *muria* (Nat. hist. 31,8), medtem ko njegov sodobnik Marcial (Marcus Valerius Martialis) hvali brancine iz Timave (Ep. 13,89) (Degrassi, Giovannini, 2001, 23–25). Kasiodor, državnik in pisec iz 6. stoletja, se pri opisovanju naravnih bogastev Istre (Var. 12,22,4) med drugim sklicuje na izobilje rib, številne ribnike (*piscinae Neptuniae*) in obrate za pripravo garuma (*garismatia*) (Križman, 1997, 340–345).

Med arheološki ostanki ribogojnic v Istri prevladujejo enostavni objekti s predelnimi nasipi, ki so najverjetneje služili za shranjevanje živih rib pred predelavo ali pošiljanjem na tržišče. Mednje sodita okoli 140 m dolg in 75 m širok objekt z dvema prekatoma in s pomolom na vzhodnem robu zaliva Sv. Jerneja pri Ankaranu (Logar, 1984, 36; Ravnik Toman, 1986, 267; Župančič, 1989, 18–19, št. 13; Knific, 1993, 14–16, sl. 1: b; Auriemma, 2004, 10) in podoben objekt pri Kupanji (Tassaux et al., 2001, 90, sl. 36, 37; Kovačić et al., 2004, 244–245), nedaleč od rimske vile v Loronu, ki ima 105 m dolg in 93 m širok nasip, razdeljen v tri podolgovate bazene. V isti namen je bil na Brionih pregrajen celoten zaliv Ribnjak na zahodni strani otoka (Begović-Dvoržak, Schrunck, 2004, 67), v sklopu rimske vile na polotoku Katoro pri Umagu pa južni zaliv (Degrassi, 1954, 25, 44; Jurišić, 1997, op. 12). Ni izključeno, da niso katerega od teh objektov uporabljali še v zgodnejšem času, saj so ribogojnice ob zahodni istrski obali izpričane tudi v srednjeveških listinah (Župančič, 1999, 340).

Objekt v Fizinah se po kompleksnejši konstrukciji približuje vivariju, ki je zagotavljal svežo morsko hrano stanovalcem luksuzne *villae maritimae* v zalivu Verige na Brionih (Jurišić, 1997). Vivarij, z dimenzijami 25 x 10 m, ima dva večja in en manjši bazen, na morsko stran pa še manipulativno ploščad s stopnicami. Zidovi iz velikih blokov, ki so bili podobno kot v Fizinah postavljeni na nasutje iz kamnov in odlomkov amfor, segajo 50 cm pod morsko gladino. Objekt, ki se je naslanjal na rob obale, je imel zahodni zid iz 60 cm širokih blokov, ki so omogočali dostop do ploščadi. Na dveh mestih sta bili odprtini z utori za premična vratca, ki sta najverjetneje služili pri menjavi vode in čiščenju. Vzhodno steno objekta je tvoril okoli 50 cm širok kanal iz dveh vrst pokončno postavljenih plošč, ki je omogočal lažji izlov rib. Po mnenju M. Jurišića globina vode v bazenih, ki so imeli dno utrjeno z maltnim vezivom, ni mogla presegati 100 cm. V vzhodnem bazenu je bil na dnu odkrit odprt kanal iz imbreksov, ki ga je avtor povezal z dotokom sladke vode.

Objekt v zalivu Verige se po ureditvi približuje zna-

ni rimski ribogojnici v sklopu pomorske vile Torre Astura na tirenski obali, 54 km južno do Rima (Higginbotham, 1997, 143–151, sl. 55–61). Bazeni se nahajajo na umetnem otoku iz hidravličnega betona, ki ga je s stanovanjskim kompleksom na obali povezoval 130 m dolg most z akvaduktom. Bazen, v izmeri 172 x 125, so s treh strani obdajali 2,4 m široki pomoli, v katerih so bile ugotovljene štiri meter široke odprtine za kroženje vode. Pred bazenom je stala pravokotna struktura (42,6 x 37,5 m) s 2,5 m širokim kanalom, ki je dovajal morsko vodo v bazene in je bil ob prenovi pokrit z obočno konstrukcijo. Notranje bazene je od obodnega zidu ločeval 2,2 m širok kanal. Med zunanjo strukturo in ploščadjo na nasprotnem delu otoka z zapletenim sistemom rombičnih in trikotnih rezervoarjev sta potekali dve dvojni vrsti ločenih manjših vsebnikov, ki so verjetno služili ločevanju rib, različnih vrst ali starosti. S ploščadi, ki je bila neposredno povezana z mostom, sta vodili stopnišči do ravnih bazenov in pristajalnega prostora. Ribogojnici, katere gradnja sodi v drugo polovico 1. stoletja pr. n. št., so v poznejših fazah uporabe dodali dva dolga pristajalna pomola.

Ribogojniški bazen, ki po dimenzijah ustreza tistima iz Fizin, je znan z otoka Velika Svršata v zadarskem arhipelagu. Tam je bil na globini 3–8 m ugotovljen objekt, v izmeri 26 x 24 m, s širokimi zidovi iz velikih klesancev, vezanih z malto. Širina zunanjega zidu v spodnjem delu dosega 7 m, zato bi lahko predstavljal tudi operativno obalo za pristajanje manjših ladij (Vrsalović, 1979, 208–209, t. 61: 1–5).

Na temu mestu izpostavljamo še bazen v sklopu vile "di Via Colombo 9" v Tržiču (Monfalcone), ki je bila raziskana v letih 1992–1996. Prostor, velikosti 20 x 15 m, ki so ga obdajali 1,6 m visoki zidovi iz apnenčastih blokov, je imel na vzhodni strani 50 cm široko odprtino, ki je bila ob odkritju zaprta s suhim zidcem. Ta je po mnenju izkopavalcev v kombinaciji z leseno pregrado služil reguliranju vodne gladine v bazenu, ki je bil za razliko od stanovanjskih objektov postavljen na območju lagune. Sodeč po malakoloških ostankih iz vodoravno odloženih glinenih plasti, ki nakazujejo mirno sedimentacijsko okolje, so v bazenu gojili predvsem polže iz družine *muricidae*, cenjene v proizvodnji barvil za tkanine. Gradnja bazena je potekala hkrati s prenovo kompleksa okoli sredine 1. stoletja n. št. (Degrassi, Giovannini, 2001, 51).

Domnevo, da notranja prostora pristaniškega objekta v Fizinah predstavlja ribogojniška bazena, potrjujejo poleg primerjav tudi druga dejstva. Masivni zidovi so zagotavljali mirno vodo v bazenih tudi ob vzvalovanem morju, njihova prepustnost pa je omogočala izmenjavo morske vode ob plimi in oseki. Zaščito pred soncem je ribam nudila že zadostna globina bazenov, dodatno senco pa so morda ponujali zidovi oz. pokriti prekati, kakršne priporoča Kolumela (R. r. 8,17). V Fizinah je bil na voljo tudi izvir sladke vode, potrebne za hlajenje,

zvišanje ravni kisika in zmanjšanje slanosti vode, še posebej v poletnih mesecih. Za ribogojnice s takšnimi pogoji je bila najbolj primerna bela riba, predvsem ciplji (fam. *Mugilidae*), brancini (*Morone labrax*) in orade (*Sparus auratus*) (Suić, 1952, 174), torej vrste, ki dobro prenašajo spremembe slanosti vode.

Objekti, ki so stali neposredno ob obali, bi morda lahko bili obrati za soljenje rib in pripravo ene od rimskih specialitet iz fermentiranih rib (*garum*, *liquamen*, *allec in muria*) (Auriemma, 1999, 55–60). To nakazujejo velike količine odlomkov transportnega posodja

afriške in vzhodnomediteranske provenience⁴ ter dostopnost soli, ki so jo v plitvinah poznejših piranskih solin najverjetneje pridobivali že v antiki (Zaninović, 1991). Ostanke bazena z ometanimi stenami, ki je morda služil za izdelavo garuma, so bili ugotovljeni v sklopu rimske vile s pristaniščem v Čedasu (Cedas) pri Trstu (Fontana, 1993, 182, op. 627). Kupe lupin morskih polžev v Portorožu in na območju samostana v Bernardinu je s škrlatarnami povezal že ravnatelj tržaškega muzeja Albert Puschi (Benussi, 1927–1928, 258).

ROMAN HARBOUR COMPLEX WITH FARM FISHING INFRASTRUCTURE IN FIZINE NEAR PORTOROŽ. REPORT ON THE RESEARCH OF THE UNDERWATER SITE UNDERTAKEN IN THE YEARS 2004 AND 2005

Andrej GASPARI, Sašo POGLAJEN, Peter ČERČE

University of Primorska, Science and Research Centre of Koper, Institute for Mediterranean Heritage,
SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1
e-mail: andrej.gaspari@siol.net

Snježana KARINJA

Maritime museum "Sergej Mašera" Piran, SI-6330 Piran, Cankarjevo nabrežje 3
e-mail: snjezana.karinja@pommuz-pi.si

Miran ERIČ

Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, SI-1000 Ljubljana, Metelkova 4
e-mail: miran.eric@guest.arnes.si

SUMMARY

During the activities of documentation and estimation of the potential of archaeological sites on the coastline of the Slovene Adriatic, a team of archaeological divers of the Underwater Archaeology Workgroup of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, the Institute for Mediterranean Heritage of the Science and Research Centre of Koper, and the "Sergej Mašera" Maritime Museum from Piran, carried out two excavation campaigns of the Roman harbour complex in Fizine near Portorož in May and June, 2004, and in May, 2005. The research was part of the project entitled "From Underwater to Public Attention," co-financed by the EU programme Culture 2000. The archaeological site in Fizine is situated to the west of the former salt warehouses on the northern coast of Portorož Bay. Not far away, in 1998 remains of Roman architecture were found during salvage research conducted by the Institute for the Preservation of the Natural and Cultural Heritage of Piran, while the discovery of a layer of ancient ruins and finds was also reported on land on the slopes above the underwater site.

4 O mogoči sekundarni uporabi amfor iz drugih krajev Sredozemlja v transportu lokalnih (istrskih?) izdelkov glej Auriemma, 1999, 59.

The main research goals in the years 2004 and 2005 were documentation and measurement of the remains of architecture found on the seabed, and ascertainment of the working area as well as the manner of construction of the structures as well as a chronology of the related deposits. The first step in this direction was hydrographic measurement of the depths of the site by means of sonar, which yielded 14,959 points, enabling the construction of a digital model of the configuration of the area containing the archaeological structures. The second step was drafting a three-dimensional topographical map of the structural units, created *in situ* by means of two total stations.

The remains of the harbour construction from the Roman period are today, due to an elevation of the sea level, under water. They include a stone jetty, built in order to extend the landing shore, and the superjacent walls made of two lines of massive sandstone blocks and an intermediate layer of rubble and amphorae fragments. The walls range in density from 2.7 and 3.5 m thick. Two rows of blocks are preserved in height.

The walls/jetties enclose two rectangular areas measuring 37 x 29m and 26 x 25m, respectively, which are divided by a badly preserved wall. The eastern and southern jetties of area 1 could have served as the landing part of the structure, since the depth of the water in the Roman period there exceeded 2.5m, which more than fulfilled the requirements for the landing of larger cargo ships.

Though the function of the internal areas, which appear today as two silted in depressions, is still unclear, it is probably safe to rule out the possibility that they might have been used as mooring grounds for vessels – more likely they were fishponds or vivaria. In Fazine, the massive walls kept the water within calm even in circumstances of rough sea, while their permeability enabled the circulation of sea water in accord with the tides. A fresh water source, required for cooling, elevating the oxygen level and moderating the salinity of the water within the area, was also provided.

The reference for the determination of the construction date of the complex is the Dressel 6 B type of amphorae, which were produced from the time of Augustus up till the first decades of the 2nd century AD. Among minor finds there are mostly fragments of amphorae and other types of vessels, oil lamps and ceramic weights for fishnets, which testify that the structure remained in use at least until the 5th century AD.

In 1998, during renovation works on a nearby gas station, salvage research was conducted in the immediate vicinity of the harbour complex, unearthing remains of a Roman settlement with several non-residential buildings. The excellently preserved walls and the layers containing small finds lie at the foot of the valley which is today, due to the elevation of the terrain during the construction of the salt warehouses and the building up of the sea shore, considerably transformed. The maritime character of the complex is corroborated by finds comprising fish hooks, fishnet weights and the typical bronze nails that were once used in shipbuilding. The range of fragments of transport and table wares, pieces of glass items, and coins, all dating from the period between the 1st century BC and the middle of the 6th century AD is similar to that of the archaeological finds from around the fish farming ponds.

Key words: Fazine, Portorož, Istria, Roman period, harbours, fish farming infrastructure, amphorae, trade, underwater archaeology

KATALOG NAJDB IN TABELE

Seznam kratic

deb. = debelina; odl. = odlomek; ohr. d. = ohranjena dolžina; pr. = premer; rek. pr. = rekonstruiran premer; š. = širina; v. = višina; PN = posebna najdba; SE = stratigrafska enota.

Barve keramike so določene po Munsell Soil Color Charts (New York 1992).

CATALOGUE OF TABLES AND ARCHAEOLOGICAL FINDS

List of abbreviations

th. = thickness; L. pres. = length preserved; dia. = diameter; rec. dia. = reconstructed diameter; w. = width; h. = height; h. pres. /pres. h. = height preserved; SF = special find; SU = stratigraphic unit.

The colours of ceramic ware are defined as per Munsell Soil Color Charts (New York 1992).

Tabela 1

1. Odl. ustja amfore tipa Dr. 6B. Ohr. viš. 7,8 cm; rek. pr. ustja 15,3 cm; deb. ustja 2,5 cm; barva: rjava, 7.5YR 5/4. PN 007; SE 003.
2. Ustje amfore tipa Dr. 6B. Ohr. v. 8,9 cm; pr. ustja 15,4 cm; deb. ustja 2,2 cm; barva: rjava, 7.5YR 6/4. PN 010; SE 003.
3. Odl. ustja amfore tipa Dr. 6B. Ohr. v. 7,4 cm; rek. pr. ustja 14,9 cm; deb. ustja 2,2 cm; barva: rjava, 7.5YR 6/3. PN 015; SE 005
4. Odl. vratu in ostenja amfore tipa Dr. 6B (?) z ostankom ročaja ovalnega preseka. Ohr. viš. 22 cm; rek. pr. vratu 12 cm; rek. pr. ostenja 26,5 cm; deb. ostenja 1,5 cm; pr. ročaja 3,5 x 2,4 cm; barva rdečkasto rjava, 5YR 4/4; barva preloma: 5YR 6/6. PN 003; SE 003.

Table 1

1. Neck fragment of amphora type Dr. 6B. H. pres. 7.8 cm; rec. dia. of mouth 15.3 cm; mouth th. 2.5 cm; colour: brown, 7.5YR 5/4. SF 007; SU 003.
2. Rim of amphora type Dr. 6B. H. pres. 8.9 cm; dia. of mouth 15.4 cm; mouth th. 2.2 cm; colour: brown, 7.5YR 6/4. SF 010; SU 003.
3. Mouth fragment of amphora type Dr. 6B. H. pres. 7.4 cm; rec. dia. of mouth 14.9 cm; mouth th. 2.2 cm; colour: brown, 7.5YR 6/3. SF 015; SU 005
4. Fragment of neck and body of amphora type Dr. 6B (?) with base of a handle with an oblong cross-section. H. pres. 22 cm; rec. dia. of neck 12 cm; rec. dia. of walls 26.5 cm; wall th. 1.5 cm; dia. of handle 3.5 x 2.4 cm; colour: reddish-brown, 5YR 4/4; colour of fracture: 5YR 6/6. SF 003; SU 003.

Tabela 2

1. Odl. ostenja vratu in ostenja amfore tipa Dr. 6B (?) z ostankom ročaja ovalnega preseka. Ohr. v. 11,5 cm; rek. pr. vratu 11 cm; rek. pr. ostenja 24,5 cm; deb. ostenja 1,5–2,8 cm; pr. ročaja 4,4 x 3,4 cm; barva: 5YR 5/4. PN 007; SE 003.
2. Odl. ostenja vratu in ostankom ustja amfore. Ohr. v. 8,6 cm; rek. pr. vratu 11 cm; deb. ostenja 1,5–2,5 cm; barva: 5YR 5/4. PN 014; SE 003.
3. Odl. ostenja in vratu amfore z ostankom ročaja ovalnega preseka. Ohr. viš. 8,5 cm; rek. pr. vratu 17,4 cm; rek. pr. trebuha 27,1 cm; deb. ostenja 1,0–2,1 cm; pr. ročaja 3,9 x 2,6 cm; barva: 7.5YR 7/4. PN 003; SE 003.

Table 2

1. Fragment of neck and body of amphora type Dr. 6B (?) with base of a handle with an oblong cross-section. H. pres. 11.5 cm; rec. dia. of neck 11 cm; rec. dia. of walls 24.5 cm; wall th. 1.5–2.8 cm; dia. of handle 4.4 x 3.4 cm; colour: 5YR 5/4. SF 007; SU 003.
2. Neck wall fragment and remains of mouth of an amphora; H. pres. 8.6 cm; rec. dia. of neck 11 cm; wall th. 1.5–2.5 cm; colour: 5YR 5/4. SF 014; SU 003.
3. Fragment of neck and body of amphora type Dr. 6B (?) with base of a handle with an oblong cross-section. H. pres. 8.5 cm; rec. dia. of neck 17.4 cm; rec. dia. of belly 27.1 cm; wall th. 1.0–2.1 cm; dia. of handle 3.9 x 2.6 cm; colour: 7.5YR 7/4. SF 003; SU 003.

Tabela 3

1. Odl. ročaja ovalnega preseka in dela ostenja amfore. Ohr. v. 6,5 cm; rek. pr. vratu 15,4 cm; deb. ostenja 1,8 cm; pr. ročaja 4,1 x 2,8 cm; barva: rdečkasto rjava, 5YR 5/4. SE 003.
2. Odl. ročaja ovalnega preseka in dela ostenja amfore. Ohr. d. 8,2 cm; ohr. v. ostenja 6,5 cm; rek. pr. ostenja 23,5 cm; pr. ročaja 4,1 x 2,8 cm; barva: rdečkasto rjava, 5YR 5/4. SE 002.
3. Odl. ročaja amfore z ovalnim presekom; prekrit z ostanki morskih organizmov. Ohr. v. 8,4 cm; šir. 5,0 cm; deb. 2,9 cm; barva: 5YR 5/4. SE 003.
4. Odl. ročaja okroglega preseka neidentificirane posode, vrča ali amfore. Ohr. d. 8,3 cm; pr. 2,9 cm; barva: 7. 5YR 7/6. SE 002.

Table 3

1. Body fragment of amphora with base of a handle with oblong cross-section. H. pres. 6.5 cm; rec. dia. of neck 15.4 cm; wall th. 1.8 cm; dia. of handle 4.1 x 2.8 cm; colour: reddish-brown, 5YR 5/4. SU 003.
2. Body fragment of amphora with base of a handle with oblong cross-section. L. pres. 8.2 cm; Pres. h. of

walls: 6.5 cm; rec. dia. of walls 23.5 cm; dia. of handle 4.1 x 2.8 cm; colour: reddish-brown, 5YR 5/4. SU 002.

3. Fragment of handle of an amphora with an oblong cross-section; covered by remains of sea organisms. H. pres. 8.4 cm; w. 5.0 cm; th. 2.9 cm; colour: 5YR 5/4. SU 003.
4. Fragment of handle with a round cross-section of an unidentified vessel, pitcher or amphora. L. pres. 8.3 cm; dia. 2.9 cm; colour: 7. 5YR 7/6. SU 002.

Tabela 4

1. Body sherd of an amphora. Ohr. v. 15,5; rek. Pr. ostenja 32,0 cm; deb. ostenja 1,2 cm; barva: 7.5YR 4/3. PN 003; SE 003.
2. Odl. ostenja amfore. Ohr. v. 22,0 cm; rek. pr. ostenja 21,0 cm; deb. ostenja 0,8–1,1 cm; barva: na zunanji strani 5 YR 6/4, na notranji strani 5YR 5/8. SE 002.
3. Zatič poznoantične amfore neidentificirane oblike, močno obraščen z morskimi organizmi. Ohr. v. 9,8 cm; pr. 4,5 cm; barva: temno rdečkasto siva: 5 YR 4/2. PN 012; SE 002.

Table 4

1. Oblong wall fragment of an amphora. H. pres. 15.5 cm; rec. dia. of walls 32.0 cm; wall th. 1.2 cm; colour: 7.5YR 4/3. SF 003; SU 003.
2. Body sherd of an amphora. H. pres. 22.0 cm; rec. dia. of walls 21.0 cm; wall th. 0.8–1.1 cm; colour: external side 5 YR 6/4, internal side 5YR 5/8. SU 002.

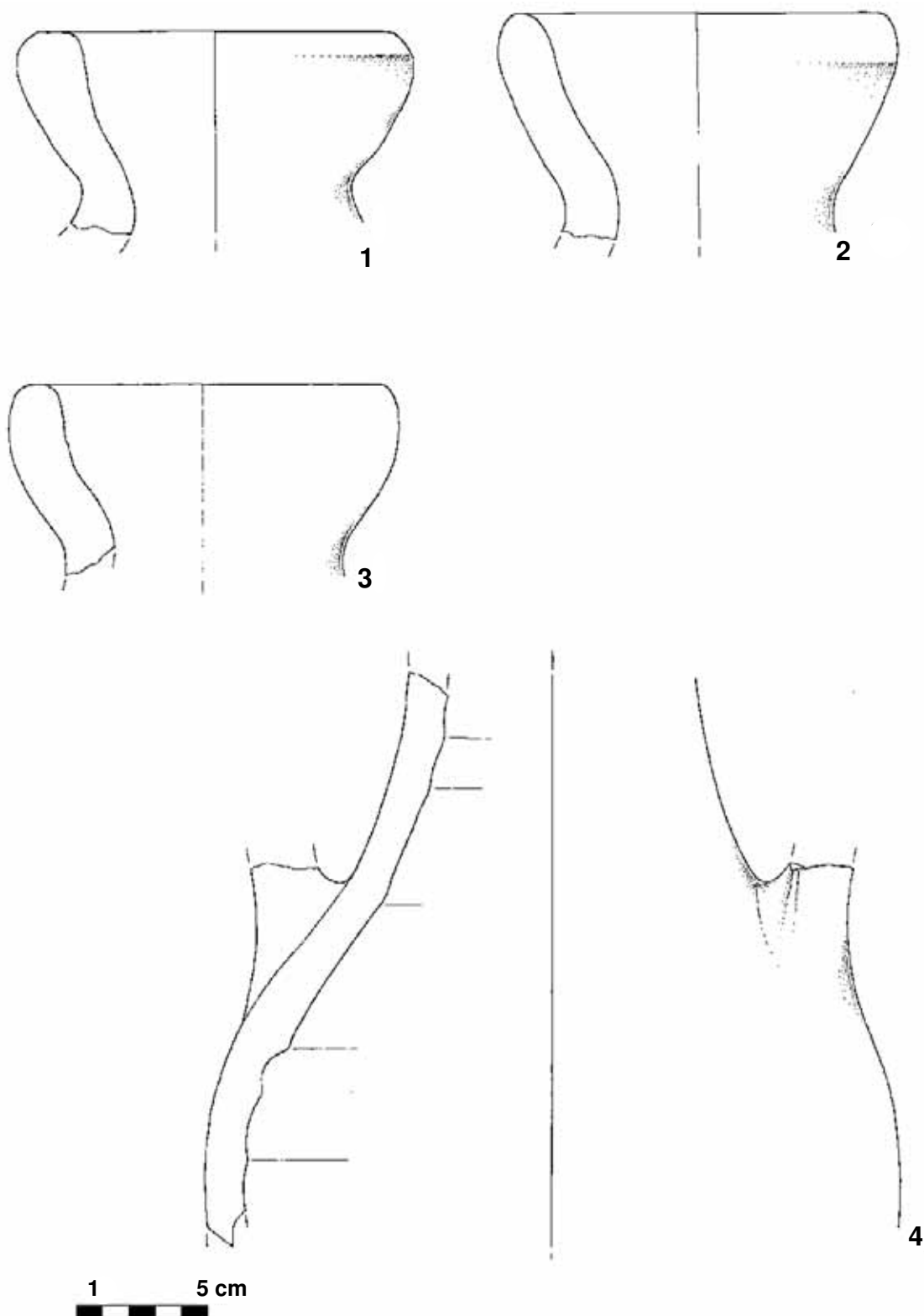
3. Base of a Late-Antiquity amphora of unidentified type, covered extensively with sea organisms. H. pres. 9.8 cm; dia. 4.5 cm; colour: dark reddish-grey: 5 YR 4/2. SF 012; SU 002.

Tabela 5

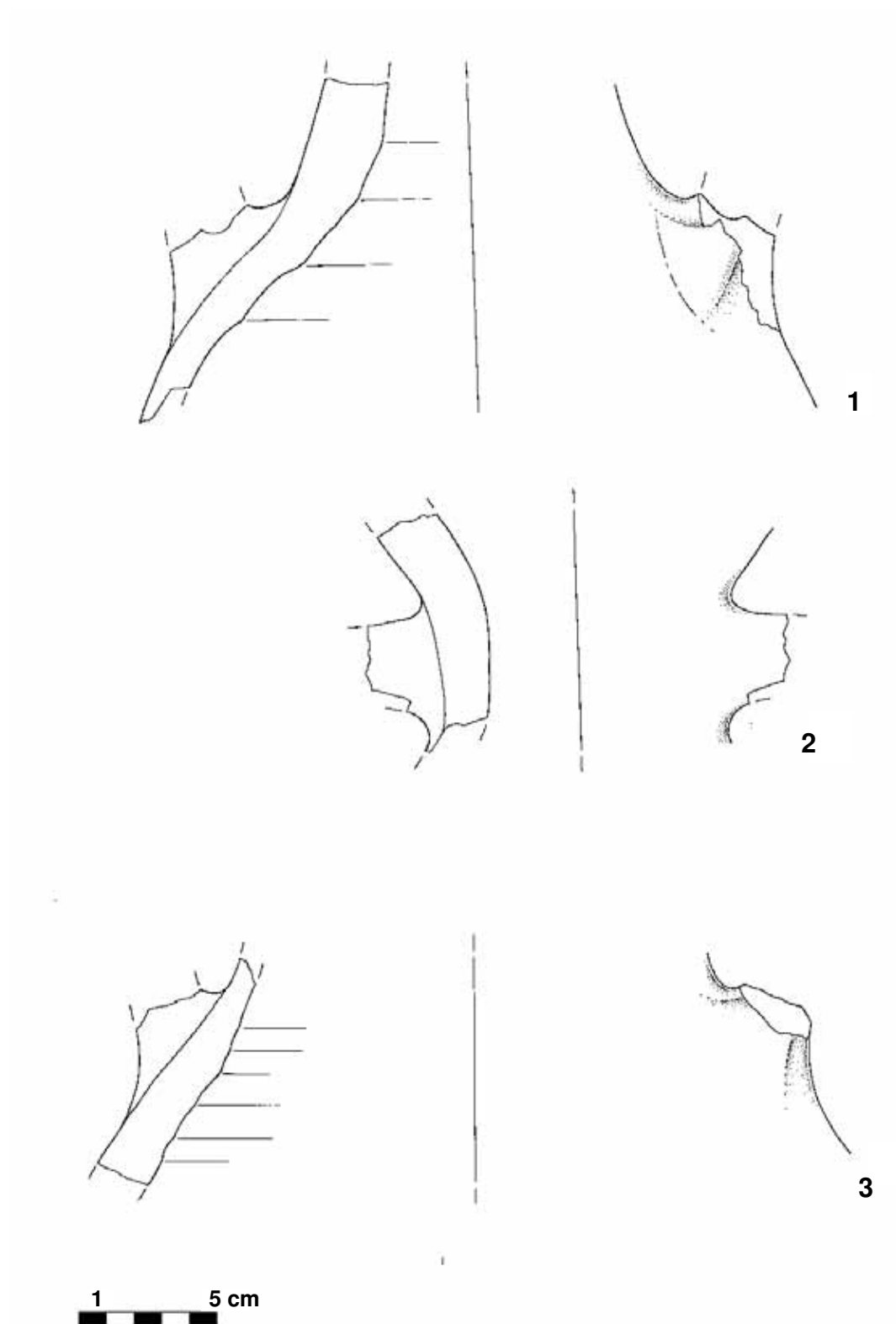
1. Odl. vratu in ostenja z ostankom ročaja amfore neidentificirane oblike. Ohr. v. 16,8 cm; rek. pr. 22–30 cm; deb. ostenja 1,9 cm; barva: 5YR 5/4. SE 003.
2. Zatič in del ostenja amfore, močno obraščen z morskimi organizmi. Ohr. v. 10,1 cm; deb. 4,1 cm; deb. ostenja 0,8 cm; barva: rdečkasto rjava, 5YR 6/4. SE 003.
3. – 10. Keramične ribiške uteži. V. 2,1 cm; pr. 3,5–3,9 cm. SE 002, SE 003.

Table 5

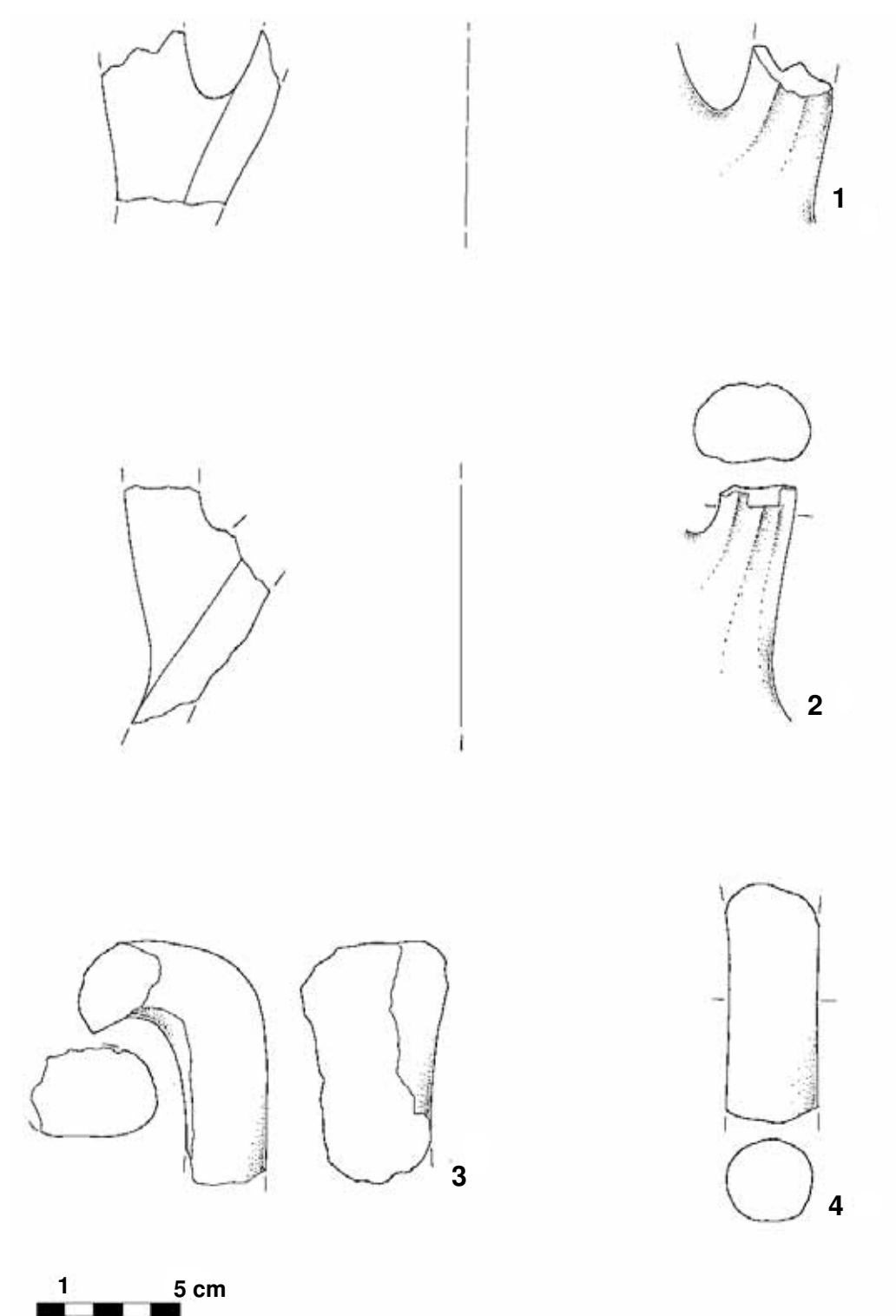
1. Fragment of neck and body of amphora of unidentified type with remains of a base of a handle. H. pres. 16.8 cm; rec. dia. 22–30 cm; wall th. 1.9 cm; colour: 5YR 5/4. SU 003.
2. Body fragment of amphora with a base, covered extensively with sea organisms. H. pres. 10.1 cm; th. 4.1 cm; wall th.: 0.8 cm; colour: reddish-brown, 5YR 6/4. SU 003.
3. – 10. Ceramic fishnet weights. H. 2.1 cm; dia. 3.5–3.9 cm. SU 002, SU 003.

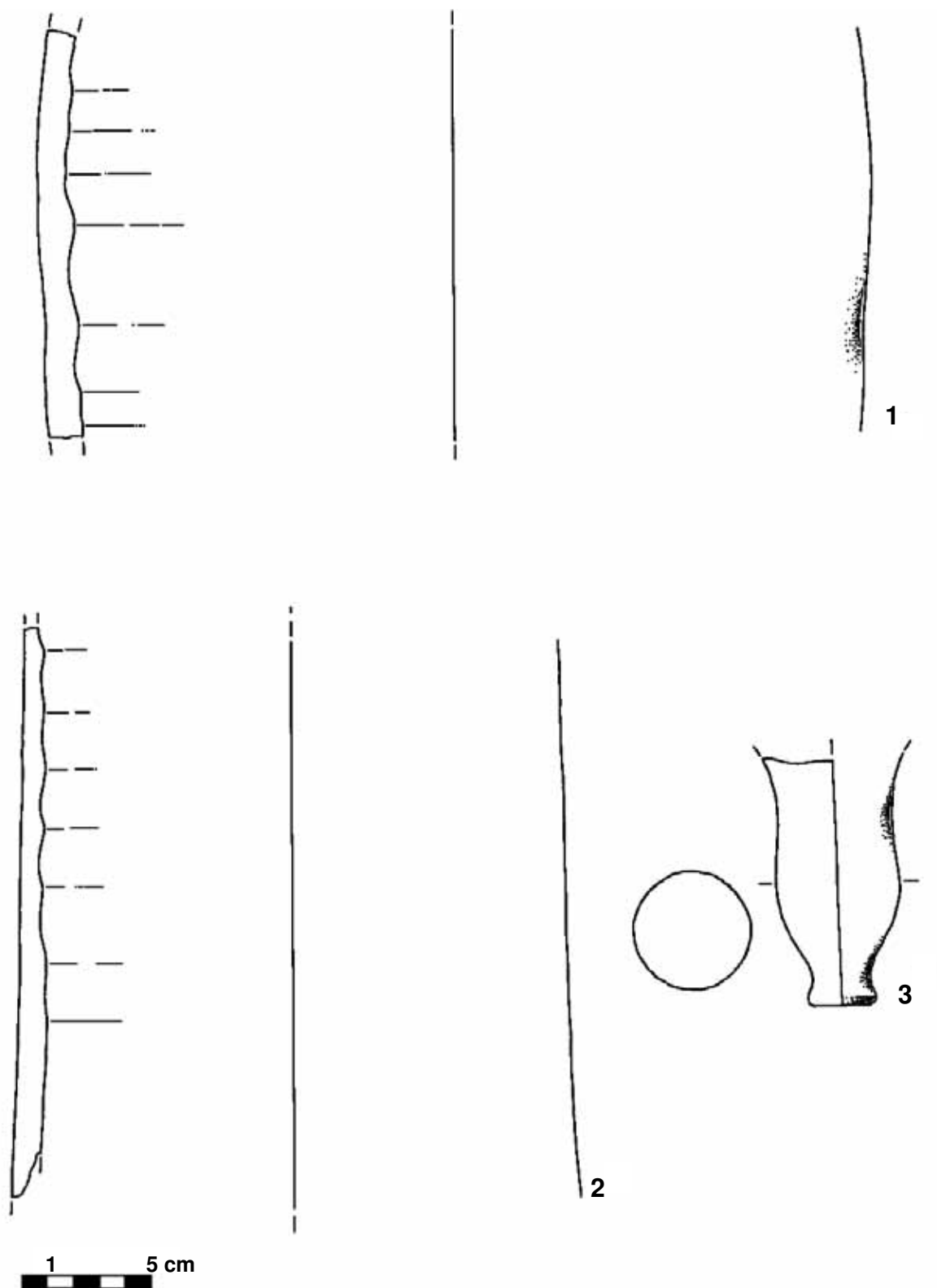
Tabela 1: Podmorsko arheološko najdišče v Fizinah pri Portorožu. Vsa keramika (risba: Ida Murgelj).
Table 1: Underwater archaeological sites in Fizine near Portorož. All the ceramics (picture: Ida Murgelj).

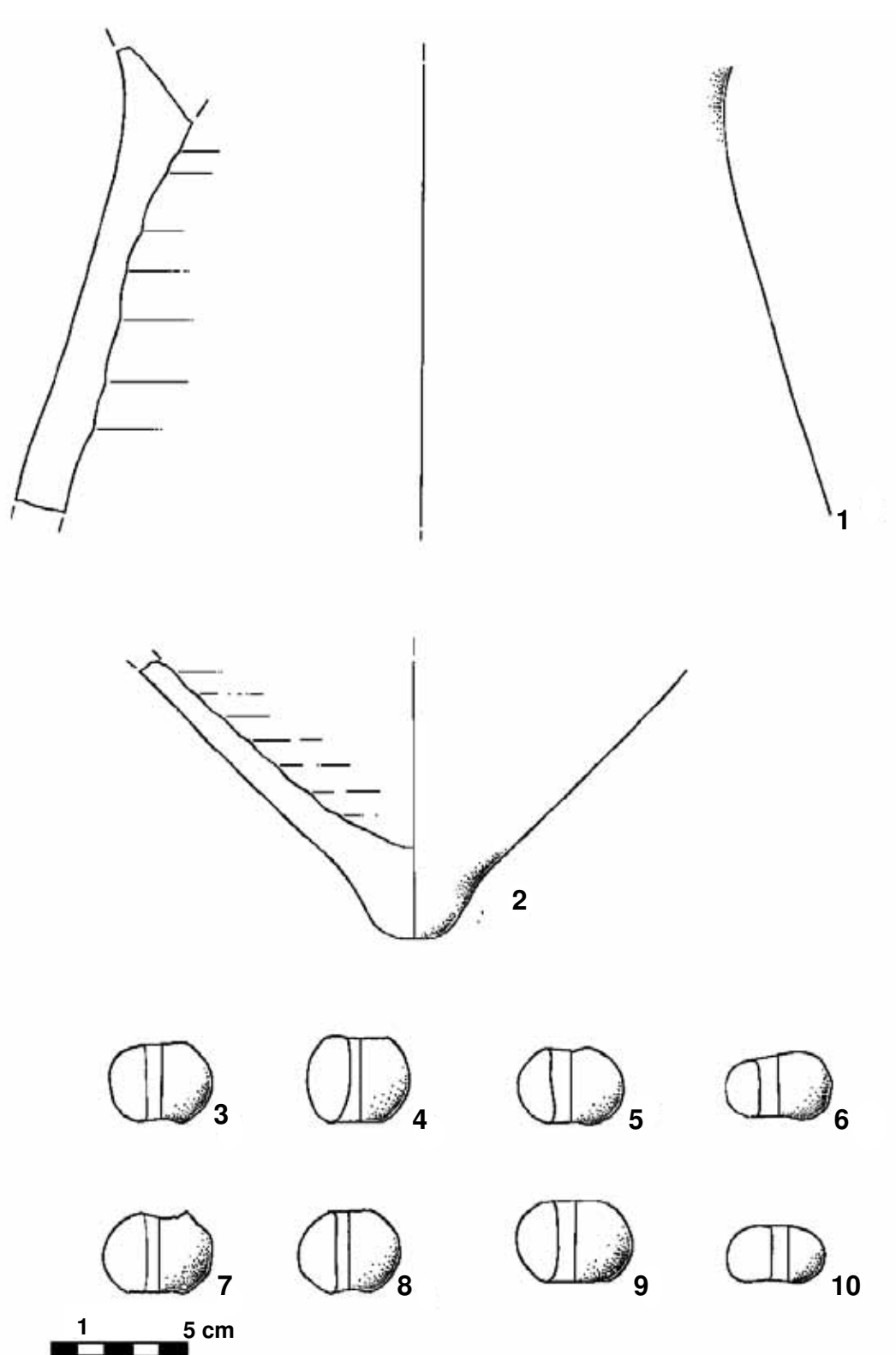
Tabela 2: Podmorsko arheološko najdišče v Fizinah pri Portorožu. Vsa keramika (risba: Ida Murgelj).
Table 2: Underwater archaeological sites in Fizine near Portorož. All the ceramics (picture: Ida Murgelj).

Tabela 3: Podmorsko arheološko najdišče v Fizinah pri Portorožu. Vsa keramika (risba: Ida Murgelj).
Table 3: Underwater archaeological sites in Fizine near Portorož. All the ceramics (picture: Ida Murgelj).

Tabela 4: Podmorsko arheološko najdišče v Fizinah pri Portorožu. Vsa keramika (risba: Ida Murgelj).
Table 4: Underwater archaeological sites in Fizine near Portorož. All the ceramics (picture: Ida Murgelj).

Tabela 5: Podmorsko arheološko najdišče v Fizinah pri Portorožu. Vsa keramika (risba: Ida Murgelj).
Table 5: Underwater archaeological sites in Fizine near Portorož. All the ceramics (picture: Ida Murgelj).

LITERATURA

AST – Archivio di Stato di Trieste (AST), Mappa censuaria della Commune di Pirano nel litorale circolo d'Istria. Distretto di Pirano, 1818; Mappa supletoria della città di Pirano in doppia scala, 1818/1819, 1873. Listi 347a03, 347a05, 347b03, 347b05.

Auriemma, R. (1999): Il carico e la dotazione di bordo. V: Operazione Iulia Felix. Collana di archeologia navale. Roma, Edizioni della Laguna, 47–62.

Auriemma, R. (2004): I porti romani dell'Istria. L'Archeologo subacqueo, 29. Bari, 8–14.

Begović-Dvoržak, V., Schrunck, I. (2004): Brijuni-primjer uspješnog antičkog gospodarstva. V: Girardi Jurkić, V. (ed.): Međunarodno arheološko savjetovanje "Ekonomija i trgovina kroz povijesna razdoblja". Histria antiqua, 12. Pula, Međunarodni istraživački centar, 65–76.

Benussi, B. (1927-1928): Dalle annotazioni di Alberto Pusch per la Carta archeologica dell'Istria. Archeografo Triestino, 3, 1. Trieste, 243–282.

Bezeczky, T. (1994): Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien. Klagenfurt, Verlag des Landesmuseum für Kärnten.

Boltin, E. (1962–1964): Portorož. Varstvo spomenikov, 9. Ljubljana, 195.

Boltin-Tome (1970): Fižine pri Portorožu. Varstvo spomenikov, 13–14. Ljubljana, 161.

Boltin-Tome, E. (1975): Pregled dosedanjih hidroarheoloških raziskav ob slovenski istarski obali. Pitanja istraživanja i zaštite hidroarheoloških spomenika u podmorju istočne obale Jadrana. Split, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, 123–132.

Boltin-Tome, E. (1979): Slovenska Istra v antiki in njen gospodarski vzpon. Slovensko morje in zaledje, 2–3. Koper, 41–61.

Boltin-Tome, E. (1989): Arheološke najdbe na morskem dnu Slovenske obale. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37. Ljubljana, 6–16.

Boltin-Tome, E. (1991): Arheološke najdbe na kopnem in na morskem dnu v Viližanu in Simonovem zalivu v Izoli. Annales-Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia, 1, 1. Koper, 51–58.

Brusić, Z., Domjan, M. (1985): Liburnian boats: their construction and form. V: McGrail, S., Kentley, E. (eds.): Sewn Plank Boats. Archaeological and Ethnographic Papers based on Those Presented to a Conference at Greenwich in November, 1984. BAR International Series 276. Oxford, BAR, 67–86.

Cipriano, S., Sandrini, G.M. (2001): La banchina fluviale di Opitergium. V: Zaccaria, C. (ed.): Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana. Antichità Altoadriatiche 46. Trieste, Centro di Antichità Altoadriatiche, 289–294.

Degrassi, A. (1957): I porti romani dell'Istria. Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria, Nuova Serie, 5. Trieste, 24–81.

Degrassi, V., Giovannini, A. (2001): Tempus edax rerum. "Il tempo divora ogni cosa", Ovidio, Metamorfosi, 15, 234. Roma e il Timavo. Appunti di ricerca. Trieste, Vilaggio del Pescatore.

Dell'Amico (1999): La nave. Operazione Iulia Felix. Collana di archeologia navale, 2. Roma, 63–84.

Felici, E. (2001): Costruire nell'acqua. I porti antichi. V: Giacobelli, M. (ed.): Lezioni Fabio Facenna. Conferenze di archeologia subacquea (I e II ciclo). Bari, Edipuglia, 161–178.

Fontana, F. (1993): La villa romana di Barcola: a proposito delle villae maritimae della regio X. Studi e ricerche sulla Gallia cisalpina, 4. Roma, Quasar.

Gaspari, A. (2005): Portorož - arheološko najdišče Fizine. Varstvo spomenikov, 39–41. Ljubljana, 151–153.

Gaspari A., Vidrih Perko, V., Štrajhar, M., Lazar, I. (2006): Antični pristaniški kompleks v Fizinah pri Portorožu – zaščitne raziskave leta 1998. Arheološki vestnik, 57. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti.

Gluščević, S. (2002): Hidroarheološka istraživanja i nalaz trećeg liburnskog broda u antičkoj luci u Zatonu kod Zadra. Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, 34. Zagreb, 76–86.

Higginbotham, J. (1997): Piscinae. Artificial Fishponds in Roman Italy. Chapel Hill, University of North Carolina Press.

Humphrey et al. (1998): Greek and Roman Technology. A Sourcebook. London – New York, Routledge.

Jurišić, M. (1997): Antički ribnjak u uvali Verige na Brijunima, Prilog poznavanju antičkih ribnjaka i srodnih objekata na jadrano. Arheološka istraživanja u Istri, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, 18. Zagreb, 163–168.

Karinja, S. (2002): Antična pristanišča ob Slovenski obali. V: Hoyer, S. A. (ed.): Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 259–276.

Keay, S. J. (1984): Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A typology and economic study: the Catalan evidence. BAR International Series, 196. Oxford, BAR.

Knific, T. (1993): Arheološki pregled morskoga dna v Sloveniji. V: Hoyer, S. A. (ed.): Kultura na narodnostno mešanem ozemlju Slovenske Istre. Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 13–27.

Kovačić et al. (2004): Loron-Lorun, Parenzo-Poreč, Istria una villa maritima nell'agro parentino: la campagna di ricerca 2003. V: Girardi Jurkić, V. (ed.): Međunarodno arheološko savjetovanje "Ekonomija i trgovina kroz povijesna razdoblja". Histria antiqua, 12. Pula, Međunarodni istraživački centar, 227–248.

Kozličić, M. (1986): Antička obalna linija Istre u svjetlu hidroarheoloških istraživanja. Arheološka istraživanja u

Istri i Hrvatskom primorju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/2. Zagreb, 135–165.

Križman, M. (1997): Antička svjedočanstva o Istri. Povijest Istre 1. Pula, Žakan Juri.

Kühn, Ch., (2000): Piscina. V: Cancik, H., Schneider, H. (eds.): Der neue Pauly, Or-Poi, Bd. 9. Stuttgart – Weimar, J. B. Metzler, 1041–1042.

Logar, N. (1984): Podvodna arheologija v Sloveniji in njena problematika. Podvodna arheologija v Sloveniji. Ljubljana, Narodni muzej, 35–40.

Marion, Y., Starac, A. (2001): Les amphores. V: Tassaux, F., Matijašić, R., Kovačić, V. (eds.): Loron (Croatie), Un grand centre de production d'amphores à hile Istriennes (1er – IV e S: P. C.). Bordeaux, Ausonius, 97–125.

Matijašić, R. (1998): Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. stol. pr. Kr. – III. stol. posl. Kr.). Pula, Žakan Juri.

Oleson, J. P. et al. (2004): The Romacons project. A Contribution to the Historical and Engineering Analysis of Hydraulic Concrete in Roman Maritime Structures. The International Journal of Nautical Archaeology, 33. London, 199–229.

Oreb, F. Kirigin, B. (1980): Lučki objekt u Saloni. V: Suić, M. (ed.): Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom jadranskom prostor. Zagreb, Centar za povijesne znanosti, Odjel za arheologiju, 111–114.

Peacock, D. P. S., Williams, D. F. (1986): Amphorae and the Roman economy, an introductory guide. London – New York.

Ravnik Toman, B. (1986): Jernejeva draga. Varstvo spomenikov, 28. Ljubljana, 267–268.

Starac, A. (1997): Napomene o amforama Dressel 6 B. Arheološka istraživanja u Istri. Izdanja HAD, 18. Zagreb, Hrvatsko arheološko društvo, str.?

Stokin, M., Karinja, S. (2004): Rana romanizacija i trgovina u sjeverozapadnoj Istri s naglaskom na materialnu kulturu. V: Girardi Jurkić, V. (ed.): Međunarodno arheološko savjetovanje "Ekonomija i trgovina kroz povijesna razdoblja", Histria antiqua, 12. Pula, Međunarodni istraživački centar, 45–54.

Suić, M. (1952): Iskapanje rimske vile u Maloj Proversu. Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, 53. Split, 174–187.

Tassaux et al. (ed.) (2001): Loron (Croatie). Und grand centre de production d'amphores à huile istriennes. Ausonius publications. Mémoires 6. Bordeaux, Ausonius.

Tirelli, M. (2001): Il porto di Altinum. V: Zaccaria, C. (ed.): Strutture portuali e rotte marittime nell'Adriatico di età romana. Antichità Altoadriatiche, 46. Trieste, Centro di Antichità Altoadriatiche, 295–316.

Volpi Lisjak, B. (1997): Uporaba vukanske zemlje z otoka Santorina za pomorske gradnje na vzhodnem in severnem Jadranu v času avstrijske oblasti (iz Državnega arhiva v Trstu). Annales–Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia et sociologia, 10. Koper, 163–174.

Vrsalović, D. (1979): Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana. Prilog poznavanju trgovačkih plovni putova i privrednih prilika na Jadranu u antici. Zagreb, Republički zavod za zaštitu spomenika kulture.

Zaninović, M. (1991): Sol u antici naše obale. V: Čović, B. (ed.): Zbornik Alojzu Bencu. Sarajevo, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 255–254.

Župančič, M. (1989): Prispevek k topografiji Miljskega polotoka. Kronika. Časopis za slovensko krajevno zgodovino, 37. Ljubljana, 16–20.

Župančič, M. (1999): James Higginbotham: Piscinae. Artificial fishponds in Roman Italy. Annales–Anali za istrske in mediteranske študije, Series historia naturalis, 17. Koper, 338–340.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2004-11-02

UDK 930.271:001.89(497.4)

RAZLAGA RIMSKEGA NAPISA Z RODIKA V SMISLU NASPROTUJOČIH SI INTERPRETACIJ

Verena PERKO

Gorenjski muzej, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44
e-mail: verena.perko@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Prispevek obravnava rimski napis CIL 5, 698, odkrit leta 1842 v bližini vasi Materija, blizu Kozine. Napis so interpretirali mnogi strokovnjaki. Njihove interpretacije se razlikujejo, razlike pa je mogoče razumeti v luči družbeno-političnih dogajanj okoli zahodne slovenske meje. Prispevek izlušči štiri hipoteze in jih na podlagi teorije znanosti umesti v tedaj aktualne družbeno politične sisteme. Arheologija pogosto vzbuja videz znanstvene nevtralnosti in politične neodvisnosti. Najverjetneje se to dogaja zaradi temeljnega naravoslovnega principa raziskovalne metodologije. Vendar je kot vsaka druga moderna znanost odprt (družbeni) sistem, v katerem se močno odlikavajo politične in gospodarske razmere in v katerem ima najvišji pomen, ali bi ga vsaj morala imeti, etika raziskovalnega dela.

Ključne besede: teorija znanosti, arheologija, epigrafika, Rundikti, etnične in historične meje

INTERPRETAZIONE DELL'ISCRIZIONE ROMANA A RODNIK IN BASE A DUE TEORIE CONTRAPPOSTE

SINTESI

L'articolo presenta un'analisi dell'iscrizione romana CIL 5, 698, scoperta nel 1842 vicino al paese di Materija, nei pressi di Kozina. L'iscrizione è stata interpretata da diversi esperti. Le loro interpretazioni divergono, fatto però facilmente comprensibile alla luce degli eventi politico-sociali lungo il confine sloveno occidentale. L'articolo espone quattro ipotesi e le inserisce nei sistemi politici del tempo, in base alle teorie scientifiche. L'archeologia spesso appare come baluardo della neutralità scientifica e dell'indipendenza politica. Molto probabilmente ciò è dovuto alla causa del principio scientifico della metodologia di ricerca. Ma, come ogni scienza moderna, anche l'archeologia è un sistema (sociale) aperto, in cui si riflettono le condizioni politiche ed economiche e dove l'etica della ricerca assume un significato di primo piano, o perlomeno così dovrebbe essere.

Parole chiave: teoria delle scienze, archeologia, epigrafia, Rundictes, confini etnici e storici

Each generation gets the archaeology it deserves
Jaquetta Hawkes

TEORETIČNI UVOD

Slovenska Univerza je v povojnem času kot integralni člen jugoslovanskega visokošolskega in univerzitetnega izobraževalnega sistema razvijala humanistične študije in družbene vede na materialistični filozofski misli in socialističnem principu družbene ureditve, ki temelji na teoriji o razrednem boju. Izločitev diametralno nasprotnih filozofskih tokov iz šolskih sistemov in sistematično krčenje učenja klasičnih jezikov in matematičnih ved na teh oddelkih, je razen v redkih izjemah vodilo v siromašenje raziskovalne iniciative in kleščenje kritične misli.

V slovenski arheološki vedi, ki je zrasla na temeljih tako imenovane prazgodovinske šole (Gabrovec, 1999), kjer so filozofsko-sociološki in predvsem družbeno-politični vplivi manj očitni, smo se dokaj pozno zavedeli pomena poznavanja teorije znanosti. V rimski arheologiji, kjer je vsak delec razumljiv le v smislu celote, to je vsega imperija in bi zato razprave morale biti v končni fazi preverjene z vidika sistema kot celote, so interpretacije določenih problemov zaradi elementov etničnih opredelitev, še mnogo bolj kočljivejše.¹

V konkretnem primeru želim opozoriti na možnosti interpretacij nekega rimskega napisa in jih teoretično razložiti kot odraz družbene klime, ki je posredno vplivala na izbor raziskovalnih tem in njihove interpretacije (Bitelli, 1999).

Pojasnilo: objave in različnih interpretacij ne dajem kot primera napačne raziskave, temveč kot možnost drugačnega pristopa k znanstveni raziskavi v različnih družbeno političnih sistemih, ki so imeli močne teritorialne interese na občutljivih področjih današnje zahodne slovenske meje (Pirjevec, 2003).

ZGODOVINA RAZISKAV

Vsa zgodba se je začela leta 1842, ko so v bližini vasi Materija, med Kozino in Ilirsko Bistrico, ob popravilu ceste Reka–Trst odkrili kamen z napisom. Najditelj je kamen daroval tržaškemu muzeju, kjer se hrani še danes (Slapšak, 1995, 69).

Napis je preučeval že Th. Mommsen in ga vključil v peti zvezek temeljnega korpusa rimskih napisov, CIL 5, 698.

Napis je vsekane v lokalni laporni kamen in ima dimenzije; 65 x 58 x 3cm. Napis se glasi:

[HANC] VIAM DERECTAM
 PER ATIUM CENTURION(EM) POST
 SENTENTIAM DICTAM AB A PLAUTIO
 LEGATO TI CLAUDI CAESARIS AUG(USTI)
 GERM(ANICI) ET POSTEA TRANSLATAM A
 RUNDICTIBUS IN FINES C LAECANI
 BASSI RESTITUIT IUSSU TI CLAUDI
 CAESARIS AUG(USTI) GERM(ANICI) IMPERATORIS
 L RUFELLIUS SEVERUS PRIMIPILARIS

Napis na ustaljen način omenja neko pot [HANC] VIAM, ki jo je obnovil oficir Lucij Rufelij Sever (PRIMUS PILUS) L RUFELLIUS SEVERUS na podlagi ukaza cesarja Klavdija (41–54). Ta ista cesta, navaja napis na kamnu, je bila prej speljana DERECTA pod vodstvom oficirja Atija z razsodbo izrečeno od legata Plavtija (POST SENTENTIAM DICTAM AB A PLAUTIO), ki je bil namestnik (legat) cesarja Klavdija, kasneje pa je bila cesta predstavljena z ozemlja Rundiktov na ozemlje Lajkanija Basa – POSTEA TRANSLATAM A RUNDICTIBUS IN FINES C LAECANI BASSI.

NEKAJ POMEMBNIH PODATKOV ZA RAZUMEVANJE KONTEKSTA

Pleme Rundiktov je zabeleženo na območju prazgodovinskega gradišča in kasnejše rimskodobne naselbine na gričih za Kozino, tik nad današnjo vasjo Rodik. Ime današnjega naselja je direktno izpeljano iz antičnega imena staroselskega plemena (Slapšak, 1995, 68, s citirano starejšo literaturo).

Rimska okupacija, katere začetek povezujemo z ustanovitvijo Akvileje leta 181, je dosegla vrh v času Oktavijana v letih 35–33. Dokončno podreitev plemen v zaledju Jadrana so prinesla šele Tiberijeva osvajanja in zadušitev dalmatinsko-panoskega upora. Kot poroča cesar Avgust v svoji politični oporoki, je tedaj rimski imperij dosegel Donavo (Pavan, 1991; Rossi, 1996; Šašel Kos, 1997).

¹ Po letu 1945 se kaže kot institucionalno podprto stremenje k iskanju enostransko usmerjenih raziskav, izključevanje konkurence in nazadnje kot nenaklonjenost javni (odprti) diskusiji in v odsotnosti dobre, šolane kritike. Vrednotenje rezultatov raziskav je prevečkrat podrejeno internim pravilom posameznih institucij.

To nekritično stanje duha (v osnovi nenaravna Človekova duhovna drža) prinaša daljnosežne posledice. Proporcionalno gledano, gre v slovenski arheologiji za neproporcionalno velik vložek raziskovalnih sredstev v nekritično zbiranje in kopičenje neobvladljivih količin podatkov, nevzdržno drage analize (od katerih so mnoge zagotovo nepotrebne) in neredko medle interpretacije in redke sinteze (rekonstrukcije dela v smislu razumevanja celotnega sistema).

Opazna je kriza raziskovalnega duha, v okviru katere predpisani metodološki vidiki raziskovanj zapirajo inovativne poti razmišljanja (raziskovanja), ki nudijo možnosti novih odkritij (Feyerabend, 1975/1999, 171).

Slika 1: Istra v zgodnji rimski dobi z mesti Tergeste, Parentium in Pola ter njihovi mestni teritoriji, agri (po Tassaux, Matijašič in Kovačič, 2001).

Fig. 1: Istria in the early Roman period with the towns of Tergeste, Parentium and Pola and their urban territories – the agri (according to Tassaux, Matijašič and Kovačič, 2001).

Po poročanju antičnih virov in kot kažejo najnovejša arheološka odkritja so bila zaradi strateške vloge pomembna predvsem Postojnska vrata. Prehod je se je odpiral proti severovzhodu in bil nenehna grožnja za vdore sovražnih plemen z Balkana v Italijo (Horvat, 1999). Ozemlje današnje zahodne Slovenije je bilo že v 1. stol. pred. Kr. vključeno v Galijo Cisalpino, območje med Apenini, Tirenskim in Jadranskim morjem ter Alpami, od avgustejske dobe dalje pa je sodilo v sklop italške Desete regije (Šašel, 1985; Šašel Kos, 2002).

Že v času Julija Cezarja je bila ustanovljena mestna kolonija Tergeste, bližnja plemena pa so bila vključena v tergestinski mestni teritorij. Njihov pravni status pa se je bistveno razlikoval od vladajočega italškega mestnega prebivalstva (kolonije so izpeljali s preselitvijo polnopravnih državljanov iz samega Rima ali ostalih italških mest). Staroselska ljudstva so bila praviloma vključena kot peregrini, njihove pravice so se omejevale na pravice plačevanja davščin in služenje vojske v pomožnih četah. Mestni teritorij, ager, ki se je običajno širil na

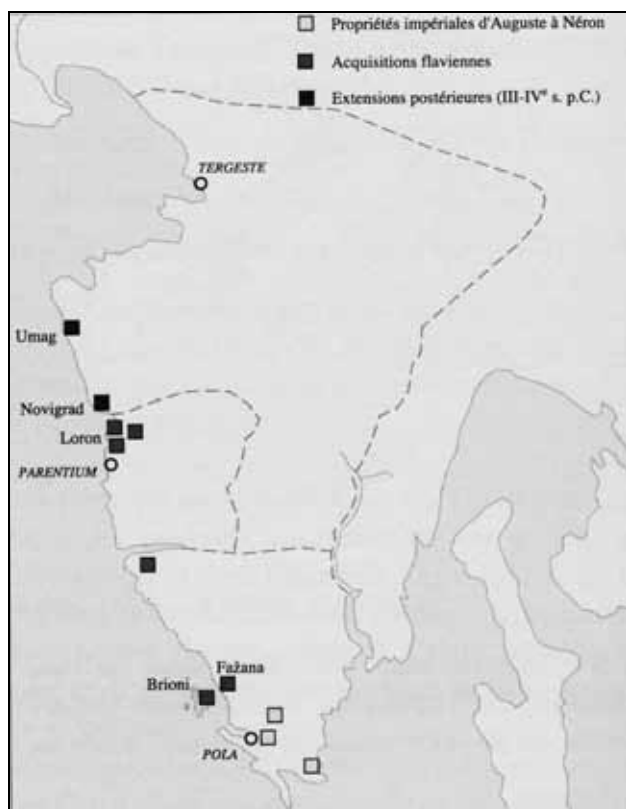
Slika 2: Istra v zgodnji rimski dobi z mesti, rekami in starimi plemenskimi skupnostmi, med njimi Rundikti.

Fig. 2: Istria in the early Roman period with towns, rivers and ancient tribal communities, among which the Rundictes tribe.

plodne ravnice in je bil razdeljen med polnopravne prebivalce mesta, je staroselske prebivalce največkrat potisnil na manj plodna, obrobna območja. V posameznih primerih so bili vključeni v na novo razdeljene agrarne površine (Zaccaria, 1994). Ti podatki so izjemno pomembni za pravilno interpretacijo v napisu omenjenega spora okoli neke vaške poti, zaradi katere je moral na koncu v sporu posredovati sam cesar.

Lajkanij Bass je bil član premožne senatorske družine, ki se je že zgodaj naselila v okolici kolonije Pule (Tassaux, 2001). Družinska posest je obsegala široke oljčne nasade in vinograde ob istrski obali ter obdelovalno zemljo, njive in obsežne pašnike v notranjosti. Za potrebe obsežne proizvodnje olja je delovala lončarska delavnica amfor za olje v Fažani, ki nosijo žige Lajkanijcev. Kot kažejo najnovejše raziskave so k posesti sodile tudi nekatere razkošne vile na obali, med drugim najverjetneje tudi brijonski "cesarski" kompleks Verige (Bezeczky, 1998).² Napis odkrit na Materiji izpričuje, da so Lajkaniju pripadali tudi obsežni pašniki z drobnico v

² K problemu antičnih vil in latifundijev glej A. Carandini, 1999, 775–804.

Slika 3: Cesarske posesti v zgodnjerrimski Istri (po Tassaux, Matijašić in Kovačić, 2001).

Fig. 3: Imperial properties in the Istria of the early Roman period (according to Tassaux, Matijašić and Kovačić, 2001).

notranjosti Istre in na kraškem robu. Poleg izjemnih količin olja in skoraj gotovo tudi žita in vina, so Lajkanijci nedvomno pridelali tudi veliko dobre in v starem Rimu cenjene istrske volne (Matijašić, 1998). Obsežni obrati in delavnice za volnena oblačila so bili v bližnji Akvileji (Fontana, 1997, 115–124).

Lajkanijeva posest je bila velika in taka tudi njegova moč. Sredi 1. stol. po Kr. je dosegel konzularno čast. Po prezgodnji smrti njegovega sina in nazadnje še posinovljenca je v času Flavijcev prešla vsa velikanska bogatija v cesarsko last. Dogodek je bilo mogoče natančno datirati z žigi na fažanskih amforah, na katerih se kratek čas pojavljajo ob imenu Lajkanija Basa še cesarski žigi IMP. AVG. GER., kakršen je bil uradni naziv cesarjev Domicijana in Nerve (Tassaux, Matijašić, Kovačić, 2001, 124; Bezeczeky, 1998, 43).

Jedro problema leži v več možnih rešitvah oziroma interpretacijah napisa, ki so jih prepoznali in predlagali

že starejši avtorji. Tako nekateri avtorji 19. in začetka 20. stol. predlagajo branje *TRANSLATAM A RUNDICTIBUS IN FINES C LAECANI BASSI* kot popravilo neke stare ceste, na meji med Rundictov in Lajkanijev posest; del ceste na ozemlju Rundiktov naj bi sodil pod kompetenco legata (upravnika province), zasebna posest Lajkanija Basa pa pod cesarjevo kompetenco; temu pa sledi zelo pomembno vprašanje, ali ne gre v tem primeru za mejo med provinco Panonijo (dokaz za to naj bi bilo omenjeno ime legata Plavtija) in Italijo. Vendar so nekateri avtorji kasneje opozarjali, da je vloga legata nezanesljiva in nikakor ne more biti dokaz za obstoj provincialne meje na tem območju.³

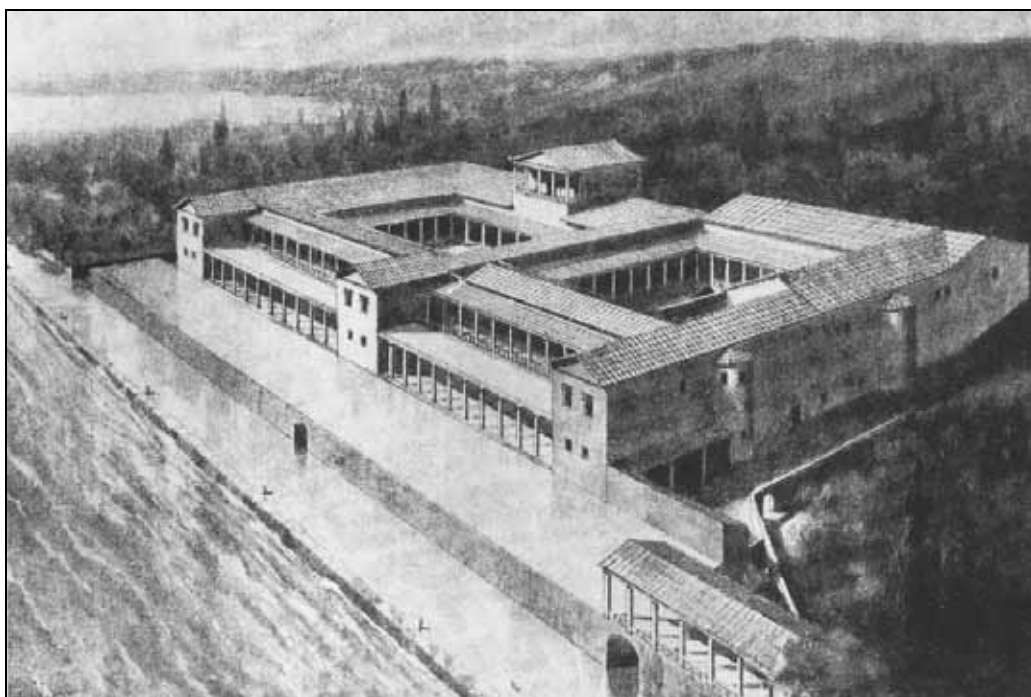
Po drugi svetovni vojni je ugledni italijanski raziskovalec Degrassi (Degrassi, 1954) postavil v središče svoje interpretacije istega napisa spet problem meje; zagovarjal je tezo o fizičnem prenosu ceste (t.j. spremembi trase). Menil je, da bi Lajkanij lahko z osebno intervencijo dosegel pri cesarju, da je bil popravljen tisti skrajšan del ceste, katere prvotni potek je bil zgrajen čez ozemlje Rundiktov, nato pa njena (skrajšana) trasa predstavljena čez njegovo ozemlje. Predvideva, da gre za odsek javne državne ceste *Tergeste–Tharsatica*, ki naj bi jo s tem dejanjem skrajšali pri postaji *Ad malum* (današnja Materija pri Kozini). Degrassi s tem zastopa mnenje, da je to ozemlje že od Avgusta dalje (27 pred – 14 po Kr.) vključeno v Italijo (sic!) in atribuirano koloniji Tergeste. Avtor sklepa, da je prišlo v tem primeru do premika italjske meje (na območju tergestinskega agra) v Klavdijevem času.

Leta 1977 je B. Slapšak zavrnil tezo o krajšanju poteka državne ceste. Besedo *TRANSFERRE* je predlagal v smislu prenosa lastništva (Slapšak, 1977).

Legat A. Plavtij naj bi razsodil, da vojaška inženjerija na ozemlju Rundiktov zgradi vicinalno cesto za njihovo uporabo. Kasneje naj bi prešla (translata) pod razširjeno veleposest Lajkanijcev (na novo dodeljena posest?). Cesta bi s tem postala zasebna last in morda bi morali plačevati staroselci za uporabo odškodnino. Nastali spor med lastniki razreši cesar (*iussu*) v korist vaške skupnosti peregrinov.

Cesarjevo intervencijo razlaga avtor kot dokaz, da gre za ozemlje, ki ne sodi pod Italijo, iz česar sledi, da nikakor ne more biti mišljen premik meje. Ključnega pomena naj bi bilo za razrešitev bilo ime legata Plavtija (*legatus Ti. Claudi Caesaris Aug. Germ.*). Predlagana rešitev napisa se glasi *legatus Augusti pro praetore provinciae Pannoniae* (oz. *Illyrici*). Iz česar sledi, da je ozemlje kraških prehodov (zahodna Slovenija) sredi 1. stol. po Kr. del Ilirika, oz. province Panonije in ne v območju Italije.

3 Npr. Wilkes v temeljnem delu o provinci Dalmaciji ne navede Plavtija kot provincijalnega legata (Wilkes, 1969, App. II).

Slika 4: Risarska rekonstrukcija obsežne vile v zalivu Verige na Brijunih. Vila je bila najverjetneje v lasti Lajkanija Basa (po Bezeczkem, 1998).

Fig. 4: A reconstruction drawing of a large villa in the Verige Bay in the Brioni islands. The villa was most probably owned by Laecanius Bassus (according to Bezeczky, 1998).

Takoj naslednje leto (1978) je na interpretacijo replicirala nemška specialistka Schillingerjeva, ki se je z interpretacijo v grobem strinja, na podlagi analognih razsodb pa tehtno ugovarjala, da nikakor ne gre z gradnjo nove ceste, temveč le določitev cestnega poteka (Schillinger-Häfele, 1978). Razsodbo je izrekel legat, izvedel centurij (stotnik). Cesta naj bi bila meja med plemenom Rundiktov in tergestinskim agrom. Ko je bila cesta premaknjena na Lajkanijevo posest, se je plemo pritožilo cesarju, ki je razsodil staroselcem v prid. Cesto so vzpostavili na stari trasi (*restituit*), kar je izvedel centurion, *primus pilus* (stotnik prve centurije). Da bi šlo za mejo med matičnim ozemljem Italije in provinco Dalmacijo oz. Panonijo, meni, da ni dovolj tehtnih dokazov. Za A. Plavtija ni zanesljivih dokazov, da je bil upravitelj province (Wilkes, 1969, App. II).

Poglabljena poselitvena študija B. Slapšaka, ki je nastala v devetdesetih letih, je bazirala na natančni analizi poselitvenega prostora vaških skupnosti na območju Krasa in s tem tudi Rundiktov (Slapšak, 1995). Ponovni pretres napisa je avtor zaključil z naslednjim branjem: ponovno poudarja, da je bil kamen odkrit na prvotnem mestu, t. j. na meji ozemeljskega teritorija staroselske skupnosti in zasebne posesti Lajkanija Basa (kar ni bilo nikoli sporno!).

Napis pa naj bi se ne nanašal toliko na potek meje, kot načrtanje ceste, ki je z razširjenjem Lajkanijeve

posesti postala pravno prepovedana za nadaljnjo uporabo Rundiktom. Ti naj bi dobili novo pot, ki bi se izognila posesti Lajkanijcev in zato bila daljša, bolj odročna. Staroselsko ljudstvo (trmasto kraško pleme) še naprej ubira stare poti (in dela škodo na senatorjevi posesti). To naj bi razjezilo (starega cesarjevega prijatelja) Lajkanija Basa, da je posredoval na cesarskem dvoru, kjer mu naj ne bilo težko doseči posredovanja (*iussu caesaris*) v prid Lajkanijcev in ponovne vzpostavitve kraka vaške ceste, ki naj bi se v velikem loku izognila njegovi zasebni posesti (s sententijo A. Plavtia določeno stanje). V tej interpretaciji je vprašanje vloge ceste kot meje med Rundikti in agrom popolnoma irelevantno (Slapšak, 1995, 70).

HIPOTEZA I

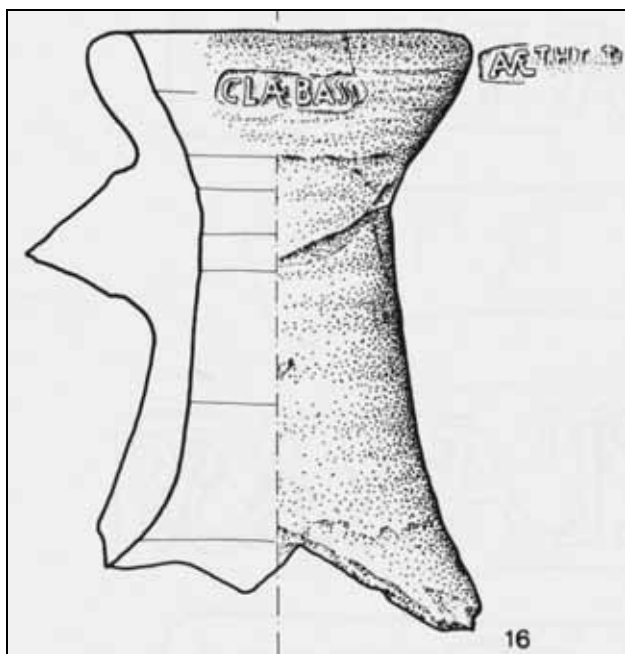
Starejši avtorji rešujejo napis *per analogiam*, v smislu doslednega branja splošno uveljavljenih juridičnih rešitev (dajte cesarju, kar je cesarjevega) oziroma v smislu natančno dorečene nemško-avstrijske jurisdikcije, ki se dosledno drži črke zakona. Pod avstroogrsko jurisdikcijo sodita tržaški Kras in Istra do konca prve svetovne vojne oz. do leta 1916, vse do Londonskega pogodbe, ki zagotavlja kot vojni plen Italiji pravice do ozemelj od Tridentina, Gorice, Trsta, Kvarnerja in dalmatinske obale skoraj z vsemi otoki (Bitelli, 1999, 16).

HIPOTEZA II

Iz Degrassijeve študije jasno izhaja, da je obravnavano ozemlje že od časa Avgusta integralni del Italije, meja pa se je polagoma premikala na vzhod (Degrassi 1954, 89).

Z malce (iredentističnega) političnega poleta je iz izvajanja napisa razvidna in znanstveno podprta prastara pravica staroselskih ljudstev (Istranov) do ozemlja in obenem tudi njihova (dvatisočletna) pripadnost k Italiji.

Nikakor ni nepomembno dejstvo, da je Degrassijeva knjiga *Il confine nordorientale dell'Italia romana* je izšla leta 1954, ko je bilo vprašanje zahodne meje še nerazrešeno in je bilo veliko število izseljenih Istranov v Italiji bilo zelo pereče. Problem zahodne meje je bil urejen z odprtjem prehodov šele leta 1956.

Slika 5: Zgodnjerimska amfora za istrsko olje z žigom Lajkanija Basa (po Bezeczkem, 1998).

Fig. 5: An early Roman amphora for Istrian oil, bearing a seal of Laecanius Bassus (according to Bezeczkzy, 1998).

HIPOTEZA III

Slapšakovo branje in interpretacija poudarjata, da se napis nanaša na vprašanje meje in zaradi navajanja legata Plavtija, je to ozemlje očitno pod njegovo jurisdikcijo in zatorej vključeno v Ilirik, t.j. Dalmacijo oz. Panonijo in nikakor ne Italijo.

Iz njegove interpretacije je jasno razvidno sklicevanje na prastare pravice staroselskih Rundiktov in cesarjevo posredovanje njim v prid (pravica ljudstva je torej z

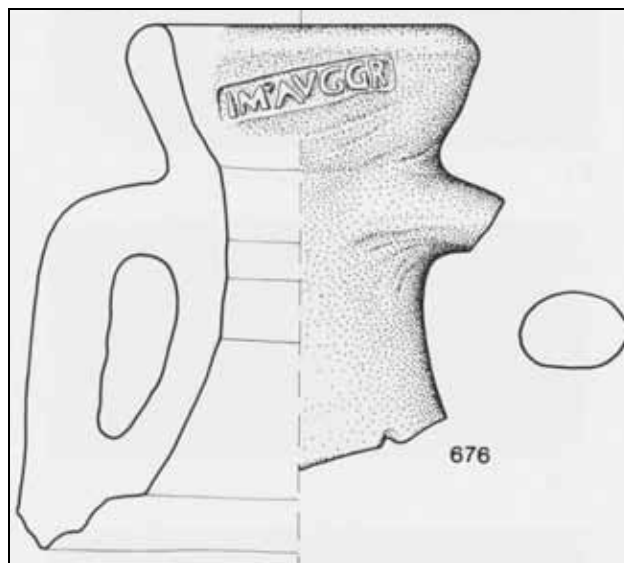
najvišjimi organi oblasti zaščiten pred pravicami, ki izhajajo iz privatne lastnine).

Kratko ugovarjanje Schillingerjeve je zanimivo predvsem z vidika oporekanja, da je vloga legata Plavtija nezanesljiva in torej vprašanje meje še zdaleč ni jasno!

HIPOTEZA IV

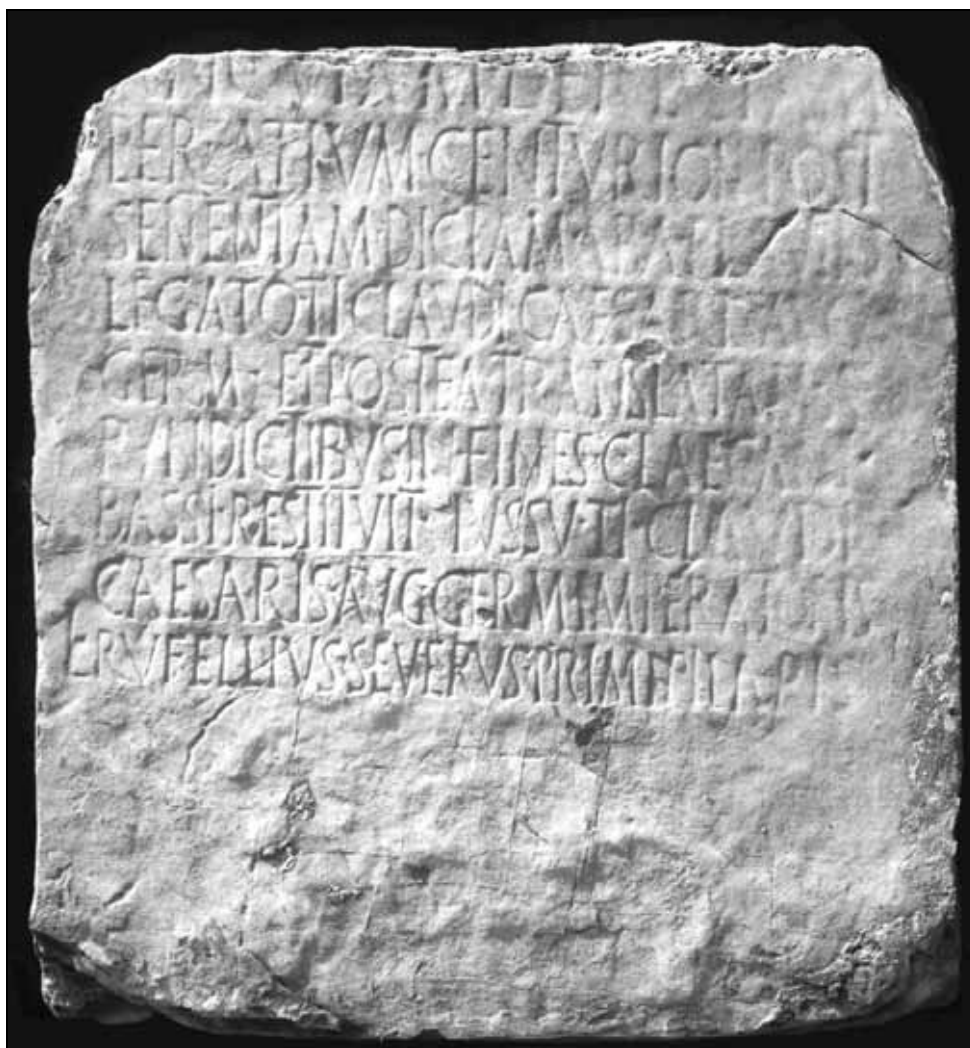
Ponovno Slapšakovo branje v kontekstu poselitvene študije predlaga diametralno nasprotno rešitev. Prepričljivo pripisuje velik pomen privatni lastnini, osebnemu vplivu senatorja na cesarjevem dvoru ter osvetljuje zanemarljive teritorialne pravice staroselcev in irelevantnost (napisa) za potek (starih agerskih – ali celo državnih!) mej.

Ni mogoče spregledati, da je leto 1991 leto slovenske osamosvojitve in začetka približevanja Evropski uniji: s tem meja na zahodni strani izgubi vlogo tampona med komunističnim in kapitalističnim svetom. V novi državni ustavi se spremeni temeljni odnos do privatne lastnine. Strateški pomen tamponskega področja med Vzhodom in Zahodom se (navidezno) izgubi, zastavlja se vprašanje vloge Nata. Interpretacija v smislu vprašanje mej je irelevantno, zaznamuje javno mnenje (in je splošno sprejeto kot edino pravilno) na vseh področjih, kjer se oblikuje evropska (znanstvena) skupnost.

Slika 6: Zgodnjerimska amfora za istrsko olje s cesarskim žigom iz konca 1. stoletja po Kr., ko je obsežna posest Lajkanija Basa prešla v imperialno last (po Bezeczkem, 1998).

Fig. 6: An early Roman amphora for Istrian oil, bearing an imperial seal and dating from the end of the 1st century A.D., when a large property owned by Laecanius Bassus passed into imperial ownership (according to Bezeczkzy, 1998).

Slika 7: Napisni kamen z omembo cesarske razsodbe o spremembi poteka vaške poti, ki je vodila preko posesti Lajkanija Basa in jo je imela pravico uporabljati skupnost Rundiktov. Kamen je bil odkrit v bližini Materije in je danes shranjen v Mestnem muzeju za zgodovino in umetnost v Trstu (po Slapšaku, 1977).

Fig. 7: Inscribed stone with text referring to the imperial decision on the modification of the course of the rural road which led across the properties of Laecanius Bassus and which the Rundictes community was entitled to use. The stone was discovered near Materija and is currently preserved at the Civic Museum of History and Art in Trieste (according to Slapšak, 1977).

Vprašanje interpretacije nekega starega zapisa o poteku meje med staroselskimi Rundikti in veleposestnikom Lajkanijem Basom je pritegnilo mojo pozornost, ker se ukvarja z vprašanjem zahodne meje, ki je bila v času fašistične Italije predmet intenzivnih arheoloških raziskav in mnogih političnih špekulacij s prikazovanjem njenega poteka (Bitelli 1999). Že kratka revizija različnih študij, ki se vedno znova pojavljajo v (slovenski, italijanski in nemški!) arheologiji, je pokazala občutljivost interpretacij rezultatov znanstvenih raziskav na družbenopolitično klimo in znanstveno paradigmo družbenih ved. Pri branju besedila v času avstrogrške monarhije je prepoznavna družbena klima "urejenosti"

in samoumevna je naklonjenost cesarski oblasti. Na drugi strani so neprikrite populistične interpretacije z iredentističnimi težnjami, ki jih v drugi polovici 20. stoletja, na drugi strani "železne zaves" ustrezno dopolnijo marksistično enoumje z zanikanjem privatne lastnine, s poudarjanjem vloge razrednega boja in z nekritično naklonjenostjo delavskemu razredu (tudi v tem primeru staroselskemu plemenu). Znanstveno podprte teritorialne zahteve zlahka postanejo zgodovinsko izpričana dejstva in zato temelj formalno pravno urejenih teritorialnih zahtevah, ki temeljijo npr. tudi na nasledstvu rimske države.

Zadnja ponujena razrešitev problema (hipoteza IV)

zagovarja lastniško pravo in se mu daje najvišjo veljavo. V smislu spoštovanja privatne lastnine je moč izničiti tudi zelo stare dogovore med plemeni in se v končni fazi tudi polastiti starih skupnih zemljišč. Taka interpretacija napisa razglša irelevantnost (državnih, mestnih in lokalnih) meja in je v takem kontekstu dovolj (evropsko) plavzibilna. Razprava se zdi nadvse tehtna in se kaže, enako kot vse dosedanje, kot dokončno sprejeta.

ZAKLJUČEK

Z arheološkega stališča so vse obravnavane interpretacije korektna in slednjo moremo sprejeti kot (do)končno razrešitev. Predstavljene raziskave sodijo brez slehernega dvoma med znanstvena dela, saj je med razpravljavci nekaj najbolj spoštovanih imen in utemeljiteljev rimske epigrafike in rimske provincialne zgodovine, npr. Mommsen, Ritterling, Kahrstedt, Zippel in Degraffi. Ne nazadnje tudi slednja dva, Slapšak in Schillingerjeva, sodita med zelo ugledne raziskovalce. Razprave so bile objavljene v najuglednejših revijah in temeljnih znanstvenih delih (CIL, RE, ANRW, VAHD, Arheološki vestnik) ter so bile splošno sprejete v znanstvenem svetu.

Vpogled v znanstvene raziskave, kot ga uveljavljajo v teoretičnih in filozofskih delih, npr. Popper, Kuhn in Feyerabend, omogoči kritično distanco do interpretacij v smislu družbeno-političnih dogodkov, ki so do določene meje bolj očitneje vplivali na znanost v dvajsetem stoletju. Gre za povsem očitno nagnjenost k družbeno plavzibilnejšemu, javno sprejetemu (in nenazadnje tudi finančno) podprtemu raziskovanju, kot integralnemu delu javnega (politično naravnega) mnenja. Težnja je opazna tako v vzhodno-, kot zahodnoevropski in ameriški družbi. Kot odgovor na fenomen se pojavljajo vedno glasnejše zahteve po znanstveni etiki.

Komur je zadnje desetletje omogočen vpogled v državne razpise znanstvenih projektnih nalog, je opazil, da je vedno potrebna tudi njihova historična utemeljitev in označitev njihovega pomena v merilu nacionalnega interesa. Končni izbor za dodelitev finančnih sredstev je v precejšnji meri odvisen od dobre utemeljitve (politične plavzibilnosti?) projekta.

Sodoben (numerično podprt) način merjenja pomembnosti (t. j. vrednosti) znanstvenih raziskav izhaja tudi ocenjevanja prijavljenih projektov: ključnega pomena je število citiranj nekega dela. Javnemu mnenju ustreznejša interpretacija je brez dvoma večkrat citirana kot tista, ki mu je popolnoma nasprotujoča. Moč javnega ignoriranja znanstvenih del ali celo raziskovalcev, ki opozarjajo na nevarnost določenih družbenih pojavov, pa je lahko rušilna.

Arheologija pogosto vzbuja videz znanstvene nevtralnosti, politične neodvisnosti in družbene intaktnosti. Najverjetneje se to dogaja zaradi časovne distance predmeta njenih raziskav, morda pa tudi zaradi temeljnega naravoslovnega principa raziskovalne metodologije (Renfrew, Bahn, 2000, 49–160).

Zdi se, da je med slovenskimi arheologi premalo kritičnega zavedanja dejstva, da v svetu znanosti ni nevtralnih interpretacij. Znanost ni zgolj fenomen sodobne družbe, osamljen otok sredi političnih viharjev. Moderna znanost je predvsem odprt (družbeni) sistem, v katerem se močno odslikavajo politične in gospodarske razmere in kjer ima najvišji pomen, ali bi ga vsaj morala imeti, etika raziskovalnega dela (Fajkus, 1997).

ZAHVALA

Članek je napisan v spomin spoštovanemu profesorju S. Lelasu. Prisrčno se zahvaljujem kolegom M. Loveinaku in M. Župančiču za kritično branje in pripombe.

EXPLANATION OF THE ROMAN INSCRIPTION IN RODIK FROM THE STANDPOINTS OF TWO OPPOSING THEORIES

Verena PERKO

Gorenjska Museum, SI-4000 Kranj, Tomšičeva 44
e-mail: verena.perko@guest.arnes.si

SUMMARY

The article deals with the Roman inscription no. 5, 698, of the Corpus Inscriptionum Latinarum (CIL), which was discovered in 1842 near the village of Materija, between Kozina and Ilirska Bistrica, and is currently preserved at Museo civico in Trieste (Slapšak 1995, 69). The inscription mentions a road ([HANC] VIAM) restored by officer Lucius Rufellius Severus ((PRIMUS PILUS) L RUFELLIUS SEVERUS) upon the order of Emperor Claudius (41–54). This same road, as the stone inscription relates, had been traced directly (DERECTA) under the leadership of Atius following a decision pronounced by legatus Aulus Plautius (POST SENTENTIAM DICTAM AB A PLAUTIO), deputy (legatus) to Emperor Claudius, but was later transferred from the territory of Rundicum to that of Laecanius Bassus (POSTEA TRANSLATAM A RUNDICTIBUS IN FINES C LAECANI BASSI).

The inscription has been studied and interpreted in various ways by numerous experts. The core of the problem lies in the several possible solutions or interpretations of the inscription. Some 19th and early 20th century authors suggest reading *TRANSLATAM A RUNDICTIBUS IN FINES C LAECANI BASSI* in the sense of a renovation of an old road on the border between the Rundicum and the Laecanius Bassus properties. Since the part of the road lying in the territory of the Rundictes was supposed to be under the competence of a *legatus* (provincial governor), and the private property of Laecanius Bassus, on the other hand, under the competence of the emperor, a very important question arises: are we perhaps dealing with the border between the province of Pannonia (the mention of *legatus Aulus Plautius* supposedly proves this) and Italy? However, some later authors have argued that the role of the *legatus* is nebulous and cannot serve as a proof of the existence of a provincial border in this area.

The question of the interpretation of the inscription relates directly to the border between the aboriginal Rundictes and landed proprietor Laecanius Bassus, but indirectly as well to the contemporary ethnic borders between Slavic and Romanic populations. Any interpretation, therefore, indirectly tackles the issue of the western border, which was in the period of Fascist Italy the object of intensive archaeological research and various political speculations in the presentation of its course. A short revision of various archaeological studies continually appearing (Slovene, Italian and German!) suffices to demonstrate the susceptibility of the interpretation of scientific research results to the socio-political climate and scientific paradigm of social sciences.

In the reading of the inscription dated from the period of the Austro-Hungarian monarchy, the social climate of "orderliness" is easily recognised and the partiality for the imperial power is axiomatic. Interpretations containing irredentist tendencies, dating from the periods preceding and following the Second World War, suitably complete the Marxist single-mindedness on the other side of the Iron Curtain by denying property, emphasising the role of class struggle and with the indiscriminating sympathy for the working class (in this case, the aboriginal tribe). Scientifically supported territorial demands can easily turn into historically proven facts and consequently into foundations of formally and legally regulated territorial demands based, for instance, even on the succession to the Roman Empire.

The most recently offered solution of the problem advocates proprietary law, ascribing it the highest value. By arguing for the respect of private property it is also possible to annul ancient agreements between tribes and in finally even take possession of the ancient common land. Such an interpretation of the inscription promulgates the irrelevance of (state, municipal and local) borders and is in this context plausible enough (in terms of Europe). The discussion appears as most substantial and, like all others before, seems to have been acknowledged.

From an archaeological point of view, all the mentioned interpretations are correct, and this can be taken as a final resolution. The presented research studies should undoubtedly be considered as scientific works; in fact, the list of discussants includes some of the most respected and renowned researchers.

The insight into scientific studies as established by theoretical and philosophical works provides a critical distance from the interpretations in the sense of socio-political events. To some extent, these influenced science more manifestly in the 20th century, as a result of the obvious inclination of the society towards a more socially plausible and publicly accepted (as well as financially supported) research activity that represents an integral element of public (politically oriented) opinion. This tendency is noticeable in the eastern-European, as well as western-European and American societies. As an answer to this phenomenon there rise continually louder demands for scientific ethics.

Key words: theory of science, archaeology, epigraphics, Rundictes, ethnic and historical boundaries

LITERATURA

- Baum, W. (1985):** Ludwig Wittgenstein. Med mistiko in logiko. Celovec, Mohorjeva družba.
Baum, W., González, K. E. (1998): Karl R. Popper in kritični racionalizem. Celovec, Mohorjeva družba.
Bezeczky, T. (1998): The Laecanius Amphora Stamps and the Villas of Brijuni. Denkschr. Österr. Akad. Wiss. Wien, 261.

- Bezeczky, T. (2001):** The Chronology of the End of the Laecanius Workshop. V: F. W. Leitner (ed.): Carinthia Romana und die römische Welt. Festschrift G. Piccottini. Aus Forschung und Kunst 34. Klagenfurt, 421–424.
Bezeczky, T., Pavletić, M. (1996): New objects from the figlina of C. Laecanius Bassus. Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts 65. Wien, 143–163.

- Bitelli, R. (1999):** *Claustra Alpium Iuliarum*, il confine Rapallo e fascismo. Archeologia come esempio di continuità. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije–Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.
- Carandini, A. (1999):** La villa romana e piantagione schiavistica. V: *Storia di Roma* (Giardina, A., Schiavone, A.). Torino, Einaudi, 775–804.
- Degrassi, A. (1954):** Il confine nord-orientale dell'Italia Romana. Bern, Università degli studi di Trieste.
- Dymond, D. P. (1974):** *Archaeology and History. A plea for reconciliation.* London, Thames & Hudson.
- Fajkus, B. (1997):** Science and Time Concepts on the Threshold of the Third Millennium. V: Stránský, Z. (ed.): *Museology for Tomorrow's World.* Brno–Paris, ICOMOSS, 10–20.
- Fayerabend, P. (1975):** Proti metodi. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Fontana, F. (1997):** I culti di Aquileia repubblicana. Aspetti della politica religiosa in Gallia Cisalpina tra il III e il II sec. a. C. Studi e ricerche sulla Gallia Cisalpina 9. Roma, Quasar.
- Gabrovec, S. (1999):** 50 let arheologije starejše železne dobe v Sloveniji. Arheološki vestnik, 50. Ljubljana, 145–188.
- Hodder, J. (1986):** Reading the Past. Current approaches to interpretation in archaeology. New York, Cambridge University Press.
- Matijašič, R. (1998):** Gospodarstvo antičke Istre. Arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa u Istri u antici (I. st. pr. Kr. – III. st. posl. Kr.). Pula, ZN Žakan Juri.
- Pavan, M. (1991):** La X regio Venetia et Histria e la provincia Dalmatia dall'età romana all'età bizantina. V: Rosada, G., Bonamente, M. (ed.): *Dall'Adriatico all Danubio.* Padova, L'Istituto della Enciclopedia Italiana, 559–601.
- Pavan, M. (1991):** Aquileia e il romanesimo dall'Adriatico al Danubio. V: Rosada, G., Bonamente, M. (ed.): *Dall'Adriatico al Danubio.* Padova, 313–329.
- Pirjevec, J. (2003):** Jugoslovanske vojne. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Popper, K. (1997):** U potrazi za boljim svijetom. Zagreb, KruZak.
- Popper, K. (1998):** Logika znanstvenega odkritja. Ljubljana, Studia humanitatis.
- Renfrew, C., Bahn, P. (2000):** *Archaeology: Theories Methods and Practice.* London, Thames & Hudson.
- Rossi, R. F. (1996):** La romanizzazione della Cisalpina. V: Botteri, P., Toneatto L. (ed.): *Scritti di storia romana.* Trieste, Università degli studi di Trieste, 187–197.
- Sayer, A. (1992):** *Method in Social Science. A realist approach.* London, New York, Routledge.
- Schillinger-Häfele, U. (1978):** Noch einmal zu CIL V 698. Arheološki vestnik 29, 1978, Ljubljana, 738–740.
- Slapšak, B. (1977):** Ad CIL 5, 698 (materija): via directa – translata (in fines alicuius) – restituta. Arheološki vestnik 28, 1977, Ljubljana, 122–128.
- Slapšak, B. (1978):** Rodik–Ajdoščina. Arheološki vestnik 29, 1978, Ljubljana, 546.
- Slapšak, B. (1985):** Ajdoščina nad Rodikom. Prazgodovinsko in antično naselje. Arheološki pregled, Ljubljana, 135–136.
- Slapšak, B. (1995):** Možnosti študija poselitve v arheologiji. Arheo 17, 1995, Ljubljana.
- Supek, I. (1995):** Filozofija, znanost i humanizam (2. ponatis). Zagreb, Školska knjiga.
- Šašel Kos, M. (1997):** The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Provinces of Noricum and Pannonia. Akten des IV. Int. Kolloquiums über Probleme des provincialrömischen Kunstschaftens (Celje 8.–12. 05. 1995). Situla 36. Ljubljana, Narodni muzej Ljubljana, 21–42.
- Šašel Kos, M. (2002):** The Boundary Stone between Aquileia and Emona. Arheološki vestnik 53, 2002, Ljubljana, 373–382.
- Šašel, J. (1985):** Zur Frühgeschichte der XV. Legion und zur Nordostgrenze der *cisalpina* zur Zeit der Caesars. Archäologische-epigraphischen Studien 1, 1985, Wien, 547–555.
- Tassaux, F. (2001):** Quatre siècles de l'histoire d'une grande propriété. V: Tassaux, F., Matijašič, R., Kovačić, V.: *Loron (Croatie) Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier–VIe s. p. C.)* Bordeaux, Ausonius, 309–324.
- Tassaux, F., Matijašič, R., Kovačić, V. (2001):** *Loron (Croatie) Un grand centre de production d'amphores à huile istriennes (Ier–VIe s. p. C.).* Bordeaux, Ausonius, 97–125.
- Wilkes, J. J. (1969):** *Dalmatia.* London, Routledge & Kegan Paul.
- Zaccaria, C. (1994):** Il territorio dei municipi e delle colonie dell'Italia nell'età altoimperiale alla luce della piu' recente documentazione epigrafica. V: *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international, Rome 25–28 mars 1992.* Rome, École Française de Rome, Palais Farnèse, 309–327.

KRATICE

CIL *Corpus Inscriptionum Latinarum*

RE Real Enzyklopedie

VAHD Vjestnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2006-06-19

UDK 902/904(497.4 Črnotiče)

GROBIŠČE KALAUŽNIK IN GRADIŠČE MATI BOŽJA PRI ČRNOTIČAH V ISTRSKI SLOVENIJI (PO L. K. MOSERJU)

Matej ŽUPANČIČ

Pokrajinski muzej Koper, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

Komisija za topografijo pri Narodni in študijski knjižnici Trst, IT-34138 Trieste, Ul. Petronio 4

e-mail: matej.zupancic@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Avtor primerja rokopisne dnevnike, ki se hranijo v tržaškem muzeju, in dopise dunajski Osrednji komisiji za varovanje spomenikov ter tiskane objave dr. L. K. Moserja, ki je ob koncu 19. in na začetku 20. st. evidentiral ter opisoval arheološka najdišča in najdbe na Krasu in v Istri. V prispevku se posveča najdiščem pri Črnotičah v istrski Sloveniji. S pomočjo zapiskov in ledinskega imena avtor določi lokacijo poznoantičnega/zgodnjerednjeveškega grobišča Kalaužnik, opozori tudi na napačno Moserjevo lokacijo dveh prazgodovinskih najdišč na kraškem robu (Stena in Brgode). Ugotavlja, da je Moser v terenskih obhodih kljub jezikovni raznolikosti (nemščina, slovenščina, hrvaščina, italijanščina) poskušal evidentirati tudi slovenska ledinska imena, ki so danes v glavnem že pozabljena. Ob opisih arheoloških ostankov je Moser posvečal pozornost tudi naravoslovnim opisom (kraške jame, krajinske značilnosti, rastline in živali).

Ključne besede: Črnotiče, arheologija, istrska Slovenija, Moser, ajdi, grobovi, gradišča, *Agaricus macrosporus*, prazgodovina, pozna antika, zgodnji srednji vek

LA NECROPOLI KALAUŽNIK E IL CASTELLIERE MADONNA DELLA NEVE PRESSO ČRNOTIČE NELL'ISTRIA SLOVENA (DA L. K. MOSER)

SINTESI

L'autore confronta i diari manoscritti conservati nel museo di Trieste, le missive ricevute dalla Commissione centrale viennese per la tutela dei monumenti e le pubblicazioni stampate del dott. L. K. Moser, che alla fine del XIX e all'inizio del XX secolo ha evidenziato e descritto i siti archeologici e i reperti trovati sul Carso e in Istria. L'autore si concentra sui siti di Črnotiče nella Slovenia istriana. Con l'aiuto degli appunti e dei toponimi, l'autore determina la posizione della necropoli tardo antico/dell'alto Medioevo, denominato Kalaužnik e corregge l'errata definizione di Moser riguardo alle coordinate geografiche dei siti protostorici carsici (Stena e Brgode). L'autore spiega che Moser, nelle sue ricerche sul terreno, cercò di valorizzare anche i toponimi sloveni, che fanno parte delle numerose altre varianti linguistiche (tedesco, sloveno, croato, italiano), e che sono oggi quasi del tutto dimenticati. Accanto alle descrizioni dei resti archeologici, Moser dedicò la sua attenzione anche alle descrizioni dei fenomeni naturali (grotte carsiche, caratteristiche paesaggistiche, piante e animali).

Parole chiave: Črnotiče, archeologia, Slovenia istriana, Moser, pagani, tombe, castellieri, *Agaricus macrosporus*, protostoria, tarda antichità, alto Medioevo

O arheoloških najdiščih pri Črnotičah v Istri so znani le skopi zbirni podatki (Petru, 1975, 129;¹ ARKAS), tako da se zdi potrebno in koristno povzeti starejše zapise po L. K. Moserju,² ki do sedaj niso bili zadovoljivo uporabljeni. Temu nezanjmanju³ je botroval tudi ugled njegovega sodobnika C. Marchesettija, ki je s svojim delom (1903) o gradiščih zasenčil Moserjeve prve korake na koncu 19. st. (Bandelli, 2005).*

Moser je rezultate svojih opažanj in posegov objavljajal sproti v nekaterih osrednjih avstrijskih časopisih (MAGW, MZK, Mittheilungen der Section für Höhlenfunde des österreichischen Touristen-Club, Annalen des k. k. naturhistorischen Hofmuseums), pa tudi v lokalnih tržaških časopisih, kot npr. Il Tourista.⁴ Na srečo so ohranjeni tudi njegovi dnevniški⁵ in rokopisna poročila (Mader, 2002; Župančič, 1990a),⁶ ki jih je pošiljal Osrednji spomeniški komisiji. Lahko jih medsebojno primerjamo in tudi ovrednotimo še neizkoriščene podatke, predvsem da popravimo njegove in poznejše zmotne. Zato na tem mestu objavljamo vsebino prvega dnevniskega zapiska, drugega pa v večjem delu prepisujemo. Nejasni oziroma nečitljivi deli so maloštevilni in ne vplivajo na razumevanje celote. Dnevniške zabeleške lahko strnemo z objavami in poskusimo popraviti nekatere poznejše zapise in objave, hkrati pa izluščiti novosti, ki bodo služile popolnejši topografiji področja okoli Črnotič.

POVZETKA DVEH DNEVNIŠKIH ZAPISKOV L. K. MOSERJA

A. Dnevnik Moser: 19. 5. 1889 [nedelja], p. 120–121: Trst–Hrpelje (vlak)–Klanec–Petrinje–Klanec⁷:

Am 19. V. 1889 allein per Bahn nach Hrpelje, von da zu Fuß nach Klanitz -- die Nussbäume blühten erst -- mit Lehrer Uggowitz und 1 Mann 1 Stunden nach Petrinje -- kurz vor dem Orte über üppige Wiesen zur Schäferhütte in die Zaga, wo das alte Terpče⁸ gestanden sein soll, deren Einwohner diesen Ort verlassen hätten, wegen der vielen Vipern, die hier geheult hätten.⁹ -- In Becca sollen noch alte Schanzen existieren.¹⁰ -- Auf den Ackerfeldern in der Žaga fand sich keine Spur, vielleicht deuten die wenigen alten Mauern und Steinhäufen auf die Reste des alten Terpče hin -- die Schäferhütte steht im Schatten von 4 alten Eichen. Am Abhange des Soligrad begegneten wir 2 Knaben, die Riesen Champinions¹¹ trugen, (6 Stück große und 5 kleine junge Exempl.), der größte hatte einen Durchmesser von 34 cm über dem Hut gemessen und über das Hymenium 32 cm -- der Strunk ist 16 cm hoch und der stärkste Umfang maß 22 cm, Hut schmutzigweiß am Rande gelblich oben gefurcht und in Vierecke getheilt -- bei den jungen ist das Hymenium rötlich braun, bei den alten schwärzlich braun. Im Slov. werden diese Schwämme, die von den Wiesen des Cesarski Kras stammen -- prešutnica genannt -- der Geschmack des Fruchtfleisches milchig süß, Fruchtfleisch weiß.

* Sestavek je nastal v letih 2004–2006 v sklopu naloge "Odtujena dediščina" pri Ministrstvu za kulturo Republike Slovenije.

1 V ANSI je po omembi gradišča na vzpetini 448 m [Stena, TTN Kozina 33, vzhodno od vasi Loka] omenjeno večje prazgodovinsko gradišče *Mati božja* s prazgodovinsko in z rimsko lončenino ter dobro vidnim nasipom. V bližini naj bi našli bronast doprsni kip Junone (Benussi, 1928, 261); temu sledi opis: "Pod gradiščem so zadeli kmetje na ledini 'Pri štirni' -- ob cesti v Podgrad -- na skeletne grobove z železnimi noži" (Moser, Il Tourista 2, 1895, 54). Op. avtor: cesta pelje v Podgorje; prazgodovinsko keramiko z gradišča hrani Naravoslovni muzej na Dunaju (inv. 21595–21598).

2 Ludwig Karl Moser (Teschen/→ Český Těšín/, 7. 11. 1845 – Bolzano, 2. 6. 1918), gimnazijski profesor biologije, v Trstu od leta 1876. Šlezijsko mesto Teschen ob reki Olza, danes na Poljskem Cieszyń, na Češkem Český Těšín. Moser piše v sestavku "Aus meinem Leben", da se je rodil v Teschnu "am Steinplatz", ki je danes kot Kamenec del češkega dela mesta.

3 Redki izjemi sta dr. Iva Curk in dr. Peter Petru, ki sem ju vodil na gradišče *Mati božja* 24. 3. 1983.

4 Verjetno je po teh objavah ohranjena tradicija, da so bili pri gradišču *Mati božja* odkriti staroslovanski grobovi. Pripovedoval župnik v Klancu. A. Kocjančič (1977), ta pa jo je slišal od župnikov J. Sokliča, F. S. Finžgarja in M. Miklavčiča.

5 Museo civico di Storia Naturale, Trieste, vendar v varstvu v muzeju Museo civico di Storia ed Arte, Trieste. Obema se zahvaljujem za pomoč pri iskanju gradiva in za dovoljenje za uporabo materiala: Gradivo L. K. Moser v knjižnici muzeja za zgodovino in umetnost, zvezek Ornitologia, Naturalia, Praeistoria in posamezni listi.

6 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsgeschichte, Denkmalpflege, Funde.

7 Način pisanja toponimov se v prispevku po eni strani prilagaja načinu pisanja v knjigi Arheološka najdišča Slovenije, 1975, po drugi strani pa zapisu v rokopisu dr. L. K. Moserja in nekaterim nujnim poenostavitvam, predvsem zaradi drugačnega slovenskega črkopisa, kot ga poskuša uveljaviti Moser in tudi drugi. Dosledno bo nov zapis uveljavljen npr. pri vpisu v ARKAS. Sam Moser uporablja različne zapise, pa tudi TTN ni dosleden in je celo zavajajoč, kot je vidno iz besedila.

8 V tiskanem besedilu se avtor sprašuje o kontinuiteti imena vasi iz Therponus (Moser, 1895, 55), to je naselja, ki ga je zavzel Oktavijan v vojni z Japodi. Danes velja, da je to Gornji Modruš v Liki (Šašel Kos, 1986, 139).

9 Zgodbo o kačah v vasi Trpce/Terpče je zabeležil tudi župnik v Klancu A. Kocjančič (1979).

10 Moserjev namig se nanaša na srednjeveško utrdbo Vinchumberg 1300 m severno od Beke (Colombo, 2000).

11 Moser (1895, 54) po opisu opuščene vasi Terpce nadaljuje: "... dei fanciulli giungenti per la strada battuta ci portarono dei bellissimi esemplari di funghi (Agaricus campestris) da loro allora raccolti nel Cesarski Kras (bosco imperiale) del quale esistono ancora alcuni resti. Di questi funghi giganteschi il maggiore aveva un diametro di 34 ed un stelo di 16 cm di altezza ..." -- Agaricus campestris = travniški kukmak ali ovčar: posebno dobro uspeva na ovčjih pašnikih (Beg, 1923, 21–22). Verjetno je šlo za drugo vrsto kukmakov, za velikotrosni kukmak, kot mi sporoča 20. 6. 2006 Andrej Piltaver. Vendar o tem na drugem mestu.

Beim sog. Thurn (Doline Kreisrund) /s liko in pripisom ob vhodu: künstliche Ausweitung / Nest von *Alauda arvensis*¹² mit 2 Tag alten jungen 4 Stück mit braunen an der Spitze weißen Flaum. -- Am Soligrad¹³ Steinmasse Bohnerz in großer Menge – daneben kleine Oase mit viel Bohnerz -- vermuthlich eine Fundstätte.¹⁴ Schöner Blick auf den mächtigen Steinwall von Mati Božja.

Hie und da stehen einige Gruppen alter Linden, die so viel Schatten bieten, dass ein Schafherde in deren Schatten lagern kann -- sonst ist das ganze Plateau so weit das Auge reicht, kahl. [Moser zaključí ekskurzijo z obiskom cerkve sv. Petra pri Klancu].

B. Dnevnik Moser: 25.- 26. 5. 1889 [sobota–nedelja] p. 121–123: [per štirni in Mati božja]:

Excursion nach Mati Božja am 25. Mai 1889: [Moser je prespal v Klancu in se ob 5. uri z učiteljem Ugovitzerjem odpravil na pot, za Petrinjami je srečal ovčje črede in ...] Der Weg über das Hochplateau nach Prschusle Δ 444 m ist recht steinig, nach 1 Stunde steht man am Steilrand und biegt auf einen Feldweg sanft nach Cernotic ab. Die Eichen am Hange sind ihrer Äste und des Laubes beraubt von den Einwohnern. -- Beim Ort Kirchlein angelangt standen schon Leute und warteten an Caplan von Klanc, der eben zur Messe geritten kam. Im Dorfe wurden die Blätterzigaren von *Rhynchites betuleti* verbrannt.¹⁵ Dieser Käfer tritt heuer überall sehr häufig auf *Vitis* auf und doch Behaupten die Leute daß mit dem häufigen auftreten dieses Käfers ein gutes Weinjahr sich ergebe. Raupenfraß auf Eichen und Obstbäumen zeigte sich sehr häufig. Nachdem wir auf den Wegmeister Andriac wegen der Messe warten mußten starkten wir uns mit Wein und Eiern. Um ½ 8 brachen wir endlich auf -- besichtigten die Localität per stirni (Moser, 1895, 55)¹⁶ (alte röm. Cisterne) oder Kalaužnik, wo nach den Erzählungen der Bauern Haidengräber mit Riesenskeletten vor mehreren (13) Jahren geöffnet wurden. Die Haidengräber (ajdovsky groby)¹⁷ hatten die Form von gewölbten und ge-

mauerten Öfen.¹⁸ Das Skelett war 3 Klafter¹⁹ lang und hatten Messer aus Eisen als Beigabe. Eines dieser Gräber soll sich noch intact im Acker befinden. Ein Bauer hat einen großen eisernen 1 m langen Nagel gefunden. Wegmeister Andriacič fand als Bube mit 16 Jahren einen Steinkrug von der Form der heutigen Literkrüge.²⁰ Auch die oberhalb befindliche Höhle wurde besucht, doch durch das Brechen der Steine am Höhleneingange ist dieselbe mit Blöcken verschüttet.

Im Regen marschierten wir nach Gradišče Mati Božji 465 m. Vom Hochplateau steigt man hinab²¹ zu den Feldern zu einer Strasse die auf das Gradišče hinaufführt. Rechts bleibt der große Steinwall. Auf dem elliptischen Plateau steht das Kirchlein Mutter Gottes im Schnee (*Madonna della Neve*). Beim hinaufgehen erzählte der Strasseneinräumer daß er beim Heuwerfen ein frisches Loch in Walle gesehen habe, das zu einem gewölbten Raume führte, in dem eine Kiste mit Geld war, die von Juden weggetragen wurde. Noch heute ist das Loch angedeutet. Die Kirche zeigt beifolgende Aufschrift beim Allerheiligsten von außen a.D. 1663 und über der Thür 1665 und rest. 1765 im Thürstock. Siehe beiliegende Inschrift, die Familien, welche damals die Kirche erbauten, leben im Namen noch heute in Cernotič, doch in ärmlichen Verhältnissen: SKORIA, GHOBINA und FELICIAN.²²

Das überaus schlechte Regenwetter nöthigte uns in der Kirche Schutz zu suchen, nachdem der Kirchendiener gekommen war. Eine aufmerksame Beobachtung des Walles zeigte gar keine Scherben. Erst auf der Südseite, wo Andriasič vor Jahren Steine geborgen hatte, zeigten sich Scherben verschiedener Gefäße in der schönen schwarzen üppigen Erde. Der Südrhang zeigt einen von Felsrinnen und Furchen durchsetzten Abhang zwischen welchen sich mutmaßlich die Gräber befinden.

Beim ersten Spatenstich durchstach Andriacič einen Topf in dem sich ein zweiter kleinerer befand. Scherben von verschiedenen Töpfen und Henkelstück, breit und flach geriebt wurden gehoben. Darunter sehr flache Schalen, alle aus freier Hand gearbeitet von ver-

12 *Alauda arvensis* = poljski škrljanec.

13 Soligrad, TTN Kozina 23, 472 m. Moser (1895, 54) navaja kar 474 m, kar je nenavadno velika razlika.

14 Bohnerz, das = bobovec, vca: močvirska ali barska železova ruda, v kroglicah oziroma bobih.

15 *Rhynchites betuleti* ali hrošč "šipavica": "Domače istrsko ime za tega hrošča je nadvse primerno, ker le-ti odščipnejo mladike in peresa. Golazen se je dala uničiti tako, da so hrošče ali pa, še bolje, napadeno listje obrali in zažgali" (Malnič, 2000, 122–123).

16 Od grobišča "Stirne" so nadaljevali pot proti vznožju Gradišča kakih 20 minut. ANSI 1975, 129 po Moserju Stirno nejasno locira pod Gradišče. V tem primeru je Moserjev rokopis povednejši!

17 O ajdih nazadnje: Hrobat, 2005; Pleterski, 2005. O velikih skeletih v Istri: Tommasini, 1837, 417 za Brkač in Završje; Naldini, 1700, 360 za Izolo; o velikanih "Zidovih" Franceschi, 1852, 157; 1853, 301 ter Benussi, 1888, 5, 11 za Sv. Štefan v dolini Mirne.

18 Obokane grobnice so znane iz srednjeveških grobišč Dalmacije in Istre, v ruralnem okolju redkeje.

19 1 klafter (6 čevljev) = 1,8965 m ali pa na Češkem 3 komolci, okoli 1,78 m. Ajdom bi res ustrezali 5–6 m visoki velikani.

20 Po vsej verjetnost posoda iz lojevca (Lavez, pietra ollare).

21 Moser se je s kraške stopnje nad Črnotičami, po kateri je prišel od Kalaužnika, spustil do polj pod Gradiščem in se nato vzpel po pobočju Gradišča.

22 Premrl 2004; 2005.

schiedenen Material -- Buckelverzierung und Randkerben. Auch ein zugeschnittener Stirnzapfen und ein sehr harter abgeschliffener Diorit fand sich vor, der an der Schlifffläche roth war. Es ist diesen Funden eine gewisse Originalität nicht abzuspochen und zeigen vielfach Ähnlichkeit mit den Gefäßen von Vermo.²³ – Die Gräber sind im Kalkboden. Eine Ausgrabung kann des hohen Grases wegen erst im Herbst stattfinden. Gegenüber nach Süden blickend über dem Steilwand von Lonche sieht man einen zweiten Steinwall, der noch zur Zeit der Franzosenkriege benützt worden sein soll.

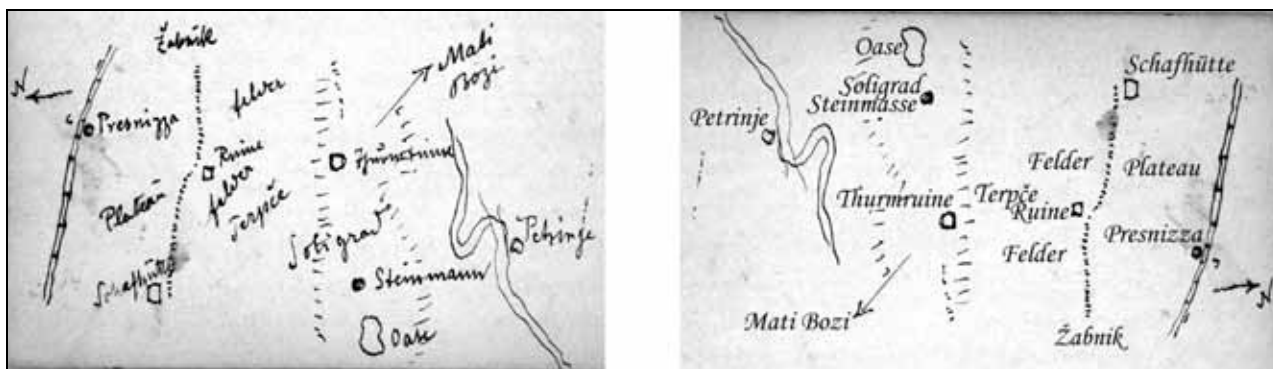
Nachdem wir völlig durchnäßt waren gingen wir zu Andreacic und labten uns am Weine. Unter dem Gradišče sieht man eigenthümliche Steinhäufen, die über der ganzen Mulde zerstreut Ähnlichkeit mit Gomile (Tumulus) haben. Die Gegend verdient einen zweiten Bericht. Am 3^h gingen wir nach Klanc und nachdem wir Mittag gehalten nach Cosina und von da nach Triest, wo ich die Stiefel vor Nässe nicht ausziehen konnte. [Sledi obisk Zabrežca 29. maja 1889.]

Iz zapiskov je razvidno, da je Moser v maju 1889 v razmaku enega tedna dvakrat obiskal Črnotiče. Rezultate prvega obiska je izkoristil šele dokaj pozno v prispevku za tržaški časopis turističnega združenja (Moser, 1895), kjer pa je spretno pridružil še opise drugega ("deževnega", 25.–26. 5.) obiska, predvsem glede najdišča skeletnih grobov na najdišču Kalaužnik ("per Stirni"), in bežno opis najdb z Gradišča Mati božja.²⁴ V prispevku je Moser tudi dovolj podrobno opisal pot čez Petrinjski Kras: opozarjam predvsem na obisk vzpetine Soligrad (472 m), ki jo je imel za umetno kamnito tvorbo, in na opis izginule vasi Terpče, pa tudi na "turistično všečne" bukolične opise ovčjih čred in celo opis go-

barske sreče. Hkrati je objavil veduto ("iz jugovzhoda") s cerkvico Matere božje in nasipom Gradišča; isto podobo je uporabil tudi nekaj let pozneje v knjigi o krasu in jamah (Moser, 1899). Iz turistično navdahnjenega prispevka na hitro in netočno povzema P. Petru v Arheoloških najdiščih podatke o grobovih "Pri štirni" (Petru, 1975, 129; Mati božja /465 m/).

V rokopisnem dnevniku (26. 5.) Moser opiše grobove na Kalaužniku oziroma per stirni. Ledinsko ime Kalaužnik iz rokopisnega dnevnika omogoča podrobnejšo lokacijo, saj je vpisano večkrat v zemljiško knjigo katastrske občine Črnotiče, največkrat v obliki "Dolina nad Kolovusnikom". Po pravilu gre za male travniške ("pascolo, prato") površine na pobočjih, ki oklepajo prav tako male obdelovalne površine ("vigna, arativo") na dnu dolin/vrtač. Vpis za parcelo na pobočju in za parcelo na dnu je običajno hkraten. Vrtače so razsute v nadmorski višini okoli 400 m po kraški planoti vzhodno nad Črnotičami. Poleg teh kraških parcel so kot "Kolovusnik" označene tudi posamezne dolge parcele na položnem pobočju kraškega polja pod skalno stopnjo JV od Črnotič, na nadmorski višini okoli 385 m. Na karti TTN Kozina 33 je pod skalno stopnjo vrisan izvir "Pri štirni". Čez skalno stopnjo je bila v dveh kljukah izpeljana od nekdanj vozna pot iz Črnotič proti Podgorju, pa tudi proti Kranjski. Danes področje vrtač in dolgih parcel preseka usek in nasip proge

Prešnica–Koper. Večji del dolinskih parcel z imenom "Kolovusnik" leži severno od železnice in JZ od vasi, tik pod ovinkom poti proti Podgorju. Ni popolnoma razvidno, kje naj bi bila napol zasuta kraška jama, najverjetneje v skalni stopnji nad temi parcelami ali pa je bila uničena med gradnjo železniškega useka. Na karti

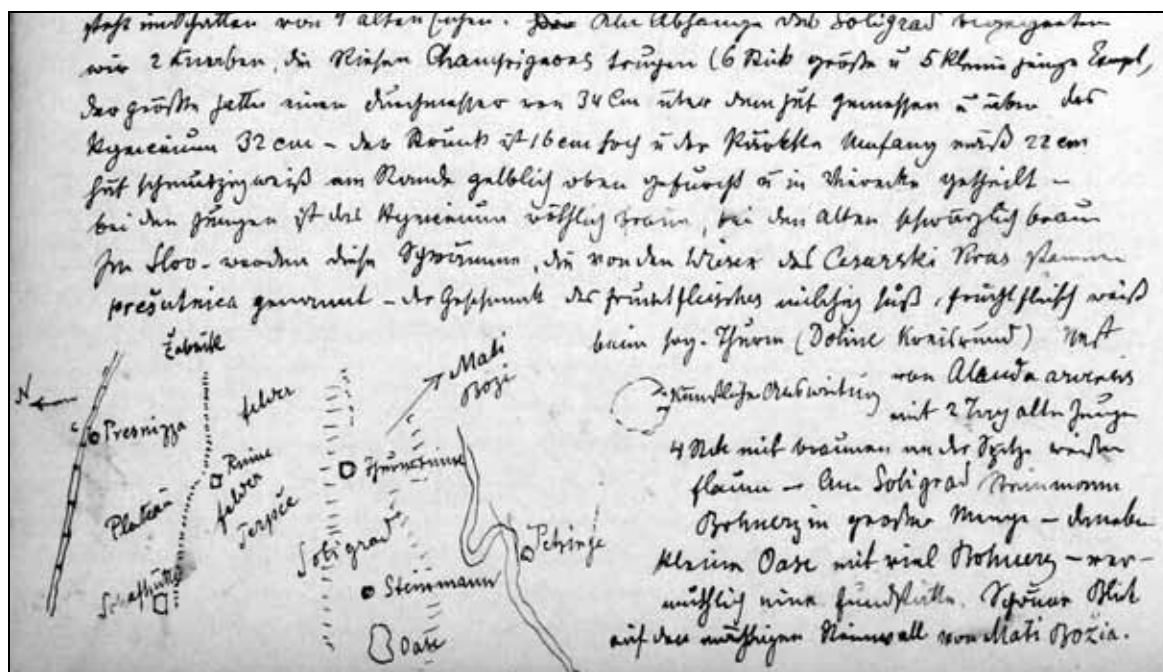

Sl. 1: Skica najdišč na Petrinjskem Krasu 19. 5. 1889: Moser je slabo orientiral skico, puščica proti severu je povsem irelevantna. Levo original, desno dopolnjeno in popravljenno.

Fig. 1: Layout of archaeological sites in Petrinje Kras dated May 19, 1889: Moser poorly oriented the layout, with the arrow pointing to the north being completely irrelevant. Left: original, right: completed and corrected.

23 V Beramu ("Vermo") je Moser kopal prazgodovinsko grobišče I. 1883 (Moser, 1884; Kučar, 1979).

24 V prispevku uporabljam za gradišče ime gradišče Mati božja, po cerkvi, tako kot tudi Arheološka najdišča Slovenije. Moser posebej navaja, da ga Slovani poznajo pod tem imenom, medtem ko ga Italijani imenujejo "Madonna della neve" (Moser, 1889, 110). Na avstrijski vojaški karti iz konca 18. stol. je vpisano "Majka bogia". V zadnjem času se uveljavlja ime "Marija Snežna".

Sl. 2: Odlomek o gobi prešutnici iz dnevnika L. K. Moserja (19. 5. 1889).

Fig. 2: The passage on the "prešutnica" mushroom from the diary by L. K. Moser (May 19, 1889).

TTN Kozina 33 vrisana lokacija "Pri štirni" je komaj 150 m južno od železnice, v zemljiški knjigi pa so bližnje parcele vpisane kot "Per Sterni" in podobno. Na kraški stopnji je na TTN vrisan vrh Klavžnik.²⁵ Domnevam, da je bilo najdišče med "Šterno" in dolinskimi parcelami "Kolousniki", saj bi natančni dr. Moser nedvomno specifikiral, da je grobišče v "dolini" (vrtači).

Grobišče Kalaužnik je mogoče datirati le okvirno; le šibko oporo daje datacija posode, ki jo le težko uvrstimo v obdobje po 5. stoletju. Omemba železnih nožev se sklada s poznoantičnimi in zgodnesrednjeveškimi nekropolami v dolini Mirne v Istri in tudi drugod.²⁶

Prispevek v Annalih dunajskega Dvornega naravoslovnega muzeja (Moser, 1889) je posvečen v glavnem Gradišču Mati božja na osnovi drugega ("deževnega"), vendar verjetno tudi avgustovskega obiska; izšel je še istega leta. Ker je ob drugem obisku močno deževalo, je

treba domnevati, da je vsaj nekaj ugotovitev rezultat že poprejšnjega in tudi poznejšega spoznavanja okolice (npr. oddaljenost bližnjih gradišč v urah hoje). V tem prispevku ne omenja prazgodovinskih grobov, ki jih je bil na kratko opisal v dnevniškem zapisu drugega – deževnega – obiska tik pod vrhom gradišča. Prispevek ne omenja niti zidanih grobov "per Stirni", ki jih sicer opisuje v dnevniškem zapisu druge poti na Gradišče in v tisku omenja šele l. 1895. Ta izostanek poskušamo razložiti tudi z geografsko distanco in ne le s časovno razliko obeh najdišč. Pač pa se v Annalih posveti naštevanju in opisovanju treh bližnjih gradišč na kraškem robu nad Rižansko dolino; sled teh spoznanj je mogoče opaziti tudi v njegovi knjigi o krasu in kraških jamah. Ker je nekatere podatke v objavljenem tekstu zamešal, sledi na tem mestu povzetek opisov:

25 Klavžnik: 500 m JV od Črnotič, TTN Kozina 33, 425,9 m, kar pa napeljuje na skoraj izumrle ptiče "klavžarje" po analogiji kura – kurnik, Klavžnik – klavžar, ki bi jim ta habitat ustrezal (Kralj Fišer, Zagmajster, 2005), vendar je verjetnejša geodetova površnost pri zapisovanju. Za ime glej še Čop 1996: "Sem spadajo tudi manj znana bohinjska (na zemljevidih ne vedno zapisana) imena: kowúža < Kaluža, kowLžnjek < Kalužnik /Gorjuše/, planina Kal na Komni je narečno itd." Iz okolice Črnotič sta omenjena toponima "Kaluža" in "Koloušnik" v razpravah o ledinskih imenih (Titl, 1998, 123; 2000, 31), vendar brez podrobnejše lokacije.

26 Na bližnji kraški planoti je poznoantična poselitev znana v Podmolu pri Kastelcu (Turk et al., 1993) in v Acijevem spodmolu (Turk et al., 1992) ter na Socerbu; pod kraškim robom pa v Predloki (Vidrih-Perko, Župančič, 2005) in 10 km SV od Črnotič na Ajdovščini nad Rodikom (o. c.), da ne omenjamo obalnega gosto naseljenega pasu.

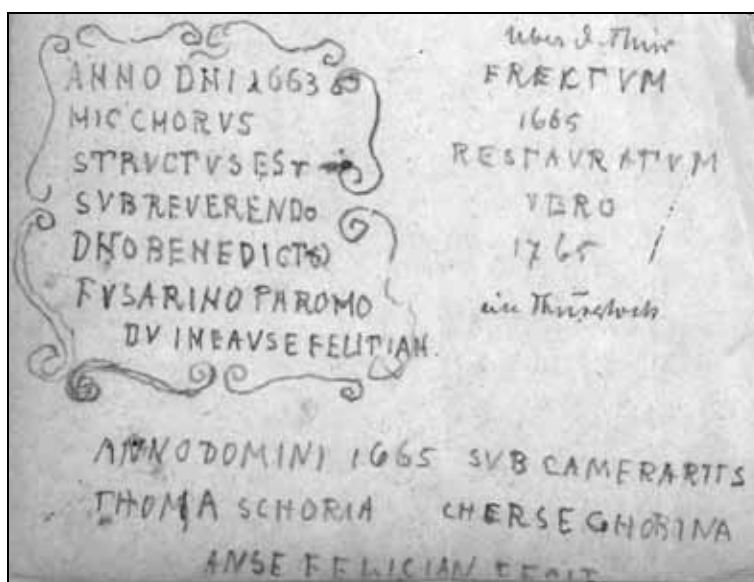

1. Južno od Gradišča Mati božja – kake 1 ure hoje – leži utrdba, dolga okoli 150 in široka 100 m. Dva kamnita zidova, med seboj oddaljena kaka 2 m; zunanji zid je nižji. Teren je sterilen znotraj in zunaj, zemljišče pripada Loki.²⁷ V drugem članku (Moser, 1895, 58) ob omembi tega gradišča povzame domačo tradicijo v Loki, da so se sem zatekali še v času francoskih vojn [Stena = Marchesetti, 1903, 63/64, T. 6.7, "Castelliere sull' monte d'appresso"].
2. Od tod opazimo v smeri proti Podpeči na zadnji veliki terasi podoben, vendar enostavnejši kamnit zid v dolžini 300 m [Brgode = Marchesetti, 64, T. VII.1]. Na vzhodu je mogoče opaziti dobro ohranjen utrjeni stolp nad Podpečjo.
3. Desno nad ruševino črnokalskega Gradu je prastar kamnit zid, imenovan "Hradistje" ali "Gradiske", na koničastem vrhu, ki je členjen z več terasami. Ob tem omeni, da je imel sistem prazgodovinskih utrd

pomembno vlogo do srednjega veka. [Mozar = Marchesetti, 1903, 59, 62, T. VI.5].

Opis dveh izmed treh gradišč kaže na nedoslednosti. Moser je zamešal podatke ter predvsem smeri in oddaljenosti. Tako je najprej navedeno gradišče dejansko Stena, ki je preprostejše in manjše od drugega [Brgode]. Res pa je Stena vključena v k.o. Loka, torej v lasti tamkajšnjih vaščanov, kot piše Moser, in je do konca 18. stoletja pripadala Beneški republiki. Skratka, podroben Moserjev opis dvojnih zidov za prvo najdišče odlično ustreza drugemu naštetemu [Brgode]. Nimamo Moserjevih dnevnških zapiskov za ta tri najdišča.

Predmeti, ki jih je ob posegih omenjal in/ali pobral, so delno res šli v dunajski NHM; P. Petru omenja z Gradišča Mati božja štiri inventarne številke (Petru, 1975), keramika je objavljena (Župančič, 1990b, 25). Nekoliko se moramo zanesti na zapisane opredelitve živalskih kosti, saj je bil Moser po izobrazbi biolog:

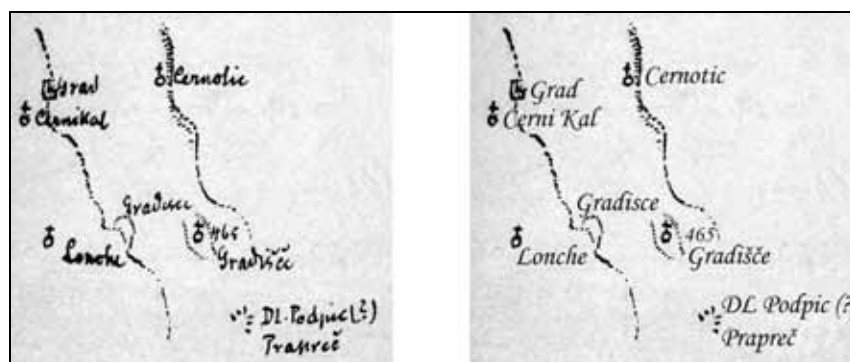

Sl. 3: Skica raznih napisov na cerkvi Mati božja (26. 5. 1889).

Fig. 3: Sketch of several inscriptions on the small church of Mati Božja (May 26, 1889).

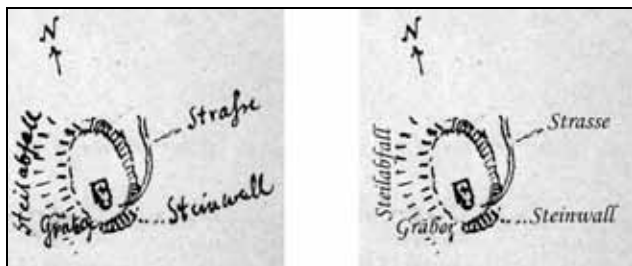
27 Moser, 1895, 111: "Südlich gegenüber dem Gradišče Mati Božja, etwa $\frac{3}{4}$ Wegstunden von demselben entfernt, liegt eine andere Befestigung von ca. 150 Meter Länge und 100 Meter Breite. Gebildet wird dieselbe von zwei in einem Abstand von 2 Metern angelegten Steinwällen, einem niedrigeren äusseren und einem höheren inneren. Das Terrain ist innen wie aussen sterilster Karstboden und gehört zur nahe gelegenen Ortschaft Lonche (slav. Loka). /.../"

28 Dott. Chiara Malaguti mi odgovarja 26. 5. 2006, kljub skoraj nere šljivemu vprašanju, glede posode naslednje: "Con buona probabilità si tratta di un contenitore di forma troncoconica o cilindrica, con fondo abbastanza spesso (le medie si aggirano attorno ad 1 cm o poco più) e pareti più sottili (medie attorno a mezzo cm circa). L'altezza è solitamente superiore alla larghezza, a meno che non si tratti di 'tegami' a parete bassa, spesso con piccole prese aggettanti a metà parete, forma però che non sembra andare oltre il V secolo. Credo dunque più probabile si tratti di una forma appunto pseudocilindrica o troncoconica (vedi Fig. 7), anche la capacità è compatibile, visto che probabilmente tali contenitori erano commercializzati impilandoli l'uno sull'altro, grazie ai diametri di misura concentrica (dovuta all'uso di estrarre da un solo pezzo di pietra fino a sei contenitori) dai più grandi, di ca. 30 cm di diametro ai più piccoli di circa 10. Dunque credo plausibile che il contenitore in questione sia tra le misure intermedie. "

Sl. 4: Skica Gradišča Mati božja in okolice iz dnevnika (26. 5. 1889). "DL Podpič (?)" označuje zaselek oziroma vasico (Dörflein) Praproče; kot "Gradišče" je označeno gradišče Stena vzhodno od Loke. Lonche=Loka, verjetno pa je označena ž.c. v Predloki. Levo original, desno dopolnjeno.

Fig. 4: Sketch of the ancient hill fort of Mati Božja and its surroundings from the diary (May 26, 1889). "DL Podpič (?)" denotes the hamlet (Dörflein) of Praproče; the name "Gradišče" denotes the Stena hill fort east of Loka. Lonche means Loka, though here the name probably denotes the parish church of Predloka. Left: original, right: completed.

Sl. 5: Skica Gradišča Mati božja (26. 5. 1889). Vrisani so dostop, obzidje, strmina in lega cerkvice ter lega grobov. Levo original, desno dopolnjeno.

Fig. 5: Sketch of the Mati božja hill fort (May 26, 1889). It shows the access, the walls and the slope, as well as the locations of the small church and the tombs. Left: original, right: completed.

I. Grobišče Kalaužnik (Per Stirni): 1–2: Moser, 1895, 55; 2–4: dnevnik

1. železni noži kot pridatki ("coltelli di ferro quale opera propiziatoria")
2. kamnita posoda, v velikosti litrskega vrča²⁸
3. železno orožje
4. 1 m dolg železen žebelj
- II. Gradišče Mati božja: 5–8: Moser, 1889, 111; 9–13: Dnevnik
5. živalske kosti (največ domača svinja, pa tudi konj, vol in ovca)
6. črepinje
7. oglje

8. vijček
9. zaboj denarja, ki so ga odnesli judje
10. lonček v loncu
11. prostoročno izdelane posode
12. prisekani paroček
13. izglajena sekirica iz diorita

Moser ne omenja najdbe Junoninega poprsja z Gradišča Mati božja, ki jo poznamo zaenkrat predvsem iz poznejšega povzetka Puschijeve topografije (Benussi, 1928, 261).²⁹

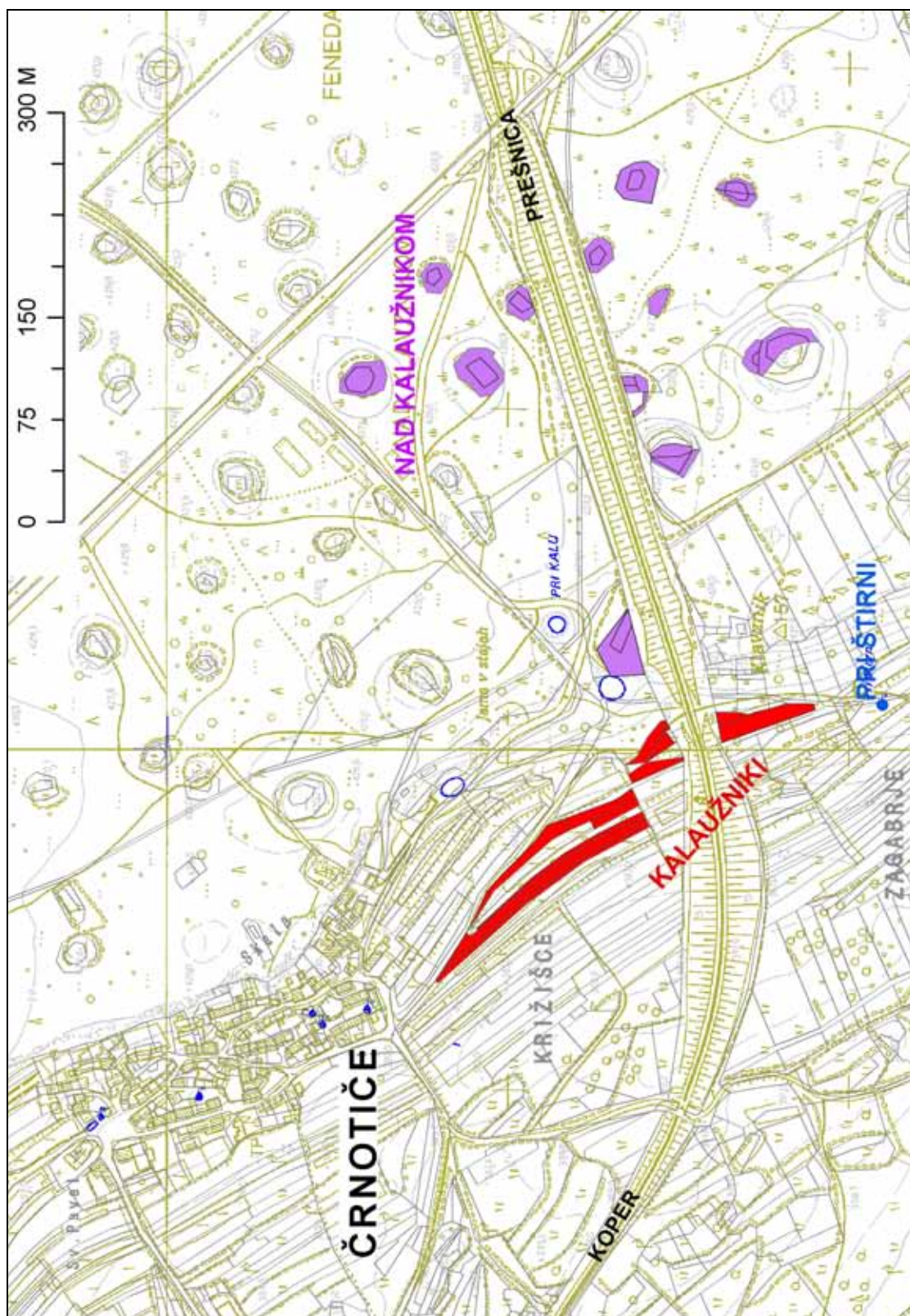
Na koncu lahko strnemo Moserjev prispevek k poznavanju arheoloških najdišč pri Črnotičah:

Ob koncu 19. stoletja so bile še dokaj razpoznavne ruševine vasi Trpci ("Trpče") ob paleostrugi, ki poteka od izvira Žabnik proti Petrinjam. Vzpetino Soligrad je prepoznal za umetno tvorbo; je hkrati tudi mejna točka katastrskih občin in je bila verjetno tudi prej mejnik. V bližini je evidentiral bobovec in ga je imel za sled nekega arheološkega najdišča.

Okoli 250 m JV ob vasi Črnotiče je Moser na področju Kalaužnika (Per Stirni)³⁰ opisal zidane grobove poznoantičnega prebivalstva. Kot pridatke so imeli pokojniki železne nože. Ohranil je tradicijo, da so bili to "ajdovski grobi", v katerih so bili pokopani velikani. Najdba kamnitega litrskega vrča govori o dokaj redki najdbi iz lojevca, ki jo pogojno, z vso potrebno previdnostjo, datiramo po dr. Chiari Malaguti v 5. stoletje. Grobišče lociramo pod kraško stopnjo ob izteku železniskega useka in začetku nasipa pri vasi Črnotiče. Lokacija grobišča "Pri Štirni" v ANSI je napačna.

²⁹ Najdbo hrani danes tržaški Muzej za zgodovino in umetnost. Krajevni leksikon Slovenije I (1968, 129; s. v. Črni Kal) omenja, da je bila Junona najdena v bližini Črnega Kala.

³⁰ Ker je toponim "Pri štirni" pogost, sem se odločil za uporabo drugega toponima, ki ga Moser navaja v dnevniku.

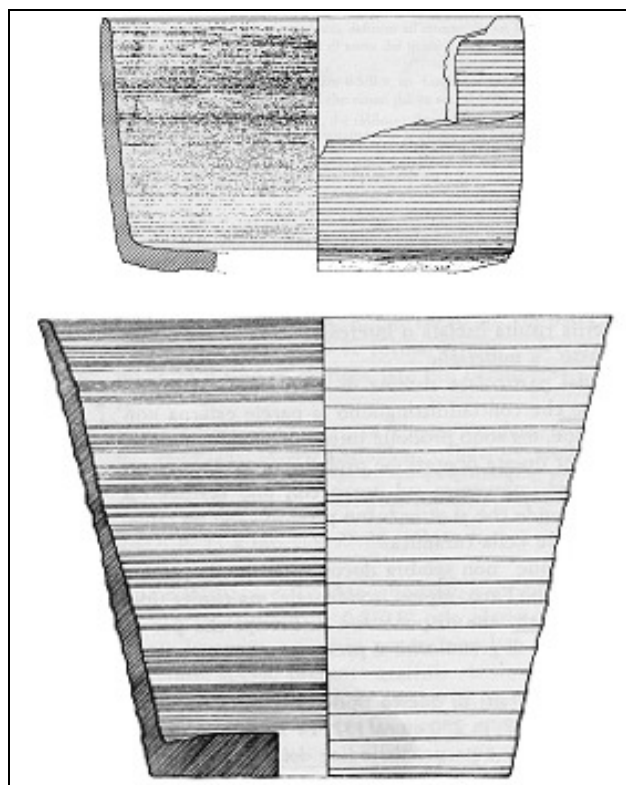
Obdelava: Harpha sea, d.o.o. Koper. Junij 2006

Sl. 6: Kataster Črnotiče: Kalaužniki (rdeče), Nad Kalaužnikom (vijoličasto) (GURS).

Fig. 6: The Črnotiče cadastre: Kalaužniki (in red), Nad Kalaužnikom (in violet) (GURS).

Tabela 1: Tabela parcel z imenom "Kalaužniki" oziroma "Nad Kalaužnikom".**Table 1: The table of plots bearing the name "Kalaužniki" or "Nad Kalaužnikom."**

št.	obdelava	ledinsko ime
536/14	arativo	Dolina Na Kolovusnikam
536/20	prato	Dolina Na Kolovusnikam
751	pascolo	Dolina nad Kolovusnikam
752	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
753	prato	Dolina nad Kolovusnikom
754	arativo	Dolina nad Kolovusnikom
755	prato	Dolina Nad Kolovusnikam
756	arativo	Dolina Nad Kolovusnikam
757	prato	Dolina Na Kolovusnikam
758	arativo travnik	Dolina Na Kolovusnikam
1393/15		Dolina nad Kolovusnikam
1393/16		Dolina nad Kolovusnikam
1467	prato	Dolina na Kolovusnikam
1468	arativo	Dolina na Kolovusnikam
1469	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
1470/1	prato	Dolina nad Kalovusnikam
1470/2	arativo	Dolina nad Kalovusnikam
1470/2	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
1471/2	arativo	Dolina nad Kalovusnikam
1471/2	arativo	Dolina nad Kalovusnikam
1471/3	arativo	Dolina nad Kalovusnikam
1471/3	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
1472	arativo	Dolina na Kolovusnikam
1473	prato	Dolina na Kolovusnikam
1476	arativo	Dolina na Kolovusnika
1478	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
1479	prato	Dolina nad Kolovusnikam
1480		Dolina na Kolousnika
1481		Dolina na Kolousnika
1482		Dolina na Kolousnika
1483		Dolina na Kolousnika
1490/1	prato	(Dolina nad) Kolovusnikam ta gurenja
1490/2	arativo	(Dolina nad) Kolovusnikam ta gurenja
1491/1	prato	(Dolina nad) Kolovusnikam ta gurenja
1491/2	arativo	(Dolina nad) Kolovusnikam ta gurenja
1494/4		Dolina nad Kolovusnikam
1494/5		Dolina nad Kolovusnikam
1669	prato	Dolina nad Kolovusnikam
1670	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
1671	prato	Dolina nad Kolovusnikam
1672	arativo	Dolina nad Kolovusnikam
1673/2		Dolina nad Kolovusnikam
1673/3		Dolina nad Kolovusnikam
1667	prato	Kolovusnik ta dulenja
1668	arativo	Kolovusnik ta dulenja
1679	vigna	Kolousniki
1679/1	vigneto	Kolovusnik
1679/2	prato	Kolousniki
1680	pascolo	Kolousniki
1681	vignetto	Kolovusnik
1681/1	pascolo	Kolousniki
1681/2	pascolo	Kolousniki
1681/3	travnik	Kolousniki
1685/1	pascolo	Kolovusnici
1685/1	arativo vigna	Kolovusnik ta mala
1685/2	vigna	Kolovusnici
1686/2	vigna	Kolovusnik ta mala
1688	vigna	Kolousniki
1689	vigna	Kolovusniki
1690	vigna	Kolovusniki

Sl. 7: Dva primera poznoantičnih posod iz lojevca delno ustrezna izgubljeni posodi s Kalaužnika (Bolla 1991, 11–37; 1987, 145–170).**Fig. 7: Two examples of Late Antiquity potstone receptacles made, which partially correspond to the lost receptacle from Kalaužnik (Bolla 1991, 11–37; 1987, 145–170).**

Moser je na skico Gradišča Matere božje vnesel lego grobov in zapisal, da so na pobočju (domnevni) prazgodovinski grobovi. Gradivo je primerjal s tistim iz Berma (pri Pazinu). Zapisal je tradicijo o judih, ki naj bi odnesli zaboj denarja.

Tradicija iz vasi Loka, da je bilo gradišče Stena uporabljeno še na prelomu 18./19. st., potrjuje sum, ki se nam je pojavil tudi že ob drugih gradiščih severne Istre, npr. na Majbrmi nad Zazidom, in ki ga potrjuje primer iz Dalmacije (Milošević, 1996). Lego gradišč nad Loko oziroma Bezovico je Moser (1889) napačno opredelil.

V njegovih popotniških opazanjih, tiskanih in še bolj rokopisnih, je tudi veliko etnoloških, speleoloških in predvsem toponomastičnih podrobnosti, ljudske tradicije in naravoslovja.

ZAHVALA

Zahvaljujem se gospem in gospodom, ki so mi med delom pomagali. Na prvem mestu upravama obeh tržaških muzejev, ki sta mi 3. 7. 2006 dovolili uporabo gradiva dr. L. K. Moserja, ki se, čeprav last tržaškega Naravoslovnega muzeja – Museo civico di Storia Naturale –, hrani v tržaškem Mestnem muzeju za zgodovino in umetnost – Museo civico di Storia ed Arte, Trieste. Zahvala gre seveda tudi njunima direktorjema Sergiu Dolceju in Adrianu Dugulinu ter vsemu osebju. Zahvala velja tudi dr. Brigitti Mader, ki me je opozorila na gradivo. Prav tako sem dolžan zahvalo Zvezdi Pogelšek, vodji Zemljiške knjige na Okrajnem sodišču v Kopru, ki mi je omogočila izpis ledinskih imen. Kolegici dott. Chiari Malaguti se zahvaljujem za težko in ne-hvaležno opredelitev kamnite posode z grobišča Kalaužnik le po zapisu pripovedi. Marsikatero zagate pri razvozlanju Moserjevega rokopisa mi je rešil F. Baraga, za kar mu gre moja zahvala, pa tudi zelena zavist! Nadvse dobrodošlo je bilo mnenje Andreja Piltaverja o Moserjevem opisu gobe prešutnice na Petrinjskem

Krasu. Ireni French (Muzej Cieszyn, Silesia, Poljska) se zahvaljujem za pomoč pri umestitvi rojstnega kraja L. K. Moserja v danes češki del razdeljenega Teschena. In končno, brez spodbude in priganjanja Stanka Flega iz Trsta in Maruše Regent iz Kopra ne bi bil dokončal dela.

Uporabljeno je gradivo naslednjih ustanov

Museo civico di Storia Naturale, Trieste: Lascito di L. K. Moser: Ornitologia, Naturalia, Preistoria.
 Österreichisches Staatsarchiv, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Denkmalpflege, Funde, Wien.
 Naturhistorisches Museum Wien, inv. 21595–21598.
 Zemljiška knjiga; Okrajno sodišče v Kopru, k. o. Črnotiče.
 Pokrajinski muzej Koper.
 Inštitut za arheologijo, ZRC SAZU, Ljubljana: Arheološki KAtaster Slovenije (ARKAS).
 Mestna občina Koper, e-občina: Digitalni katastrski načrti in hišni naslovi (DKN).

THE KALAUŽNIK BURIAL GROUND AND THE ANCIENT HILL FORT OF MATI BOŽJA NEAR ČRNOTIČE IN ISTRIAN SLOVENIA (AFTER L. K. MOSER)

Matej ŽUPANČIČ

Regional museum, SI-6000 Koper, Kidričeva 19

Commission for topography of the Slovene national library of the studies, IT-34138, Trieste, via Petronio 4

e-mail: matej.zupancic@guest.arnes.si

SUMMARY

Since the village of Črnotiče and its surroundings are scarcely known in the field of archaeology, the author of the paper is publishing diary entries by Dr L. K. Moser from his two visits (on May 19 and May 25–26, 1889) to the Late Antiquity burial grounds of Kalaužnik and the Mati Božja ancient hill fort in the vicinity of the village. The position of the skeletal burial grounds with tombs is so well described by the toponym that it can be located at a distance of 200–400m to the south-east of the village. Also, Moser preserved the designation "ajdovsky groby" and the tradition saying that this was where giants a full three fathoms tall were buried. With the necessary reservations we can also date the stone receptacle finding to the 5th century.

Moser drew in his sketch of the hill fort the position of prehistoric graves. The location of the neighbouring two hill forts, as published later by Moser, is not accurate. He did, however, preserve the tradition of the village of Loka claiming that one of the two hill forts (Stena) was used as a refuge as late as at the turn of the 19th century. The author of the paper also compares the differences between Moser's diary entries and subsequent publications. In addition to some interesting archaeological findings, the entries also contain observations concerning the fields of natural sciences, ethnology and linguistics.

Key words: Črnotiče, archaeology, Istrian Slovenia, Moser, giants, tombs, hill forts, *Agaricus macrosporus*, prehistory, Late Antiquity, early Middle Ages

LITERATURA

- ARKAS:** Arheološki kataster Slovenije: podatkovna zbirka arheoloških najdišč Inštituta za arheologijo Znanstveno raziskovalnega centra Slovenske akademije znanosti in umetnosti. <http://arkas.zrc-sazu.si/>.
- Bandelli, G. (2005):** La questione dei castellieri da Richard Burton a Carlo Marchesetti. V: Bandelli, G., Montagnari Kokelj, E. (eds.): Carlo Marchesetti e i castellieri 1903–2003. Fonti e Studi per la Storia della Venezia Giulia. Trieste, Editreg, 33–54.
- Beg, A. (1923):** Naše gobe: navodilo za spoznavanje užitnih in strupenih gob. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Benussi, B. (1888):** Santo Stefano al Quietone. Trieste, Tipografia Del Lloyd Austro-Ungarico.
- Benussi, B. (1928):** Dalle annotazioni di Alberto Puschi. Archeografo triestino, 14. Trieste, 243–282.
- Bolla, M. (1987):** Recipienti in pietra ollare da Milano. V: La pietra ollare dalla preistoria all'età moderna. Atti del Convegno. Como, New Press, 145–170.
- Bolla, M. (1991):** Recipienti in pietra ollare. V: Caporosso, D. (ed.): Scavi MM3. Ricerche di archeologia urbana a Milano durante la costruzione della linea 3 della Metropolitana 1982–90. 3.2. I Reperti. Milano, ET, 11–37.
- Colombo, F. (2000):** Vinchimberch (1249–1361). La breve vita di un castello vescovile, gestito dai conti di Gorizia, in territorio triestino. Archeografo triestino 50. Trieste, 183–237.
- Cosiansich, M. (1918):** Prähistorische Untersuchungen in der Umgebung von Triest. Beiblatt zu den Mitteilungen der Z.-K. für Denkmalpflege, 16. Beiblatt, 12–29.
- Čop, D. (1996):** Prisank in Kofce. Jezik in slovstvo, 41, 5. Ljubljana, 282–283.
- Franceschi, Carlo de (1852):** Terme di San Stefano. L'Istria, 7, 35. Trieste, 157–159.
- Franceschi, Carlo de (1853):** Lettera a Pietro Kandler 31 ott. 1853. Lettere di Carlo de Franceschi a Pietro Kandler e ad altri. Atti e Memorie della Società Istriana di Storia e Archeologia, 40, 2. Trieste, 257–346.
- GURS:** Geodetska uprava Republike Slovenije
- Hrobat, K. (2005):** Ajdi z Ajdovščine nad Rodikom. Studia mythologica Slavica, 8. Ljubljana, 99–112.
- Kocjančič, A. (1977):** Alojz Kocjančič, r. 1913, župnik v Klancu. Pripoved. Zapisek hrani avtor.
- Kocjančič, A. (1979):** Klanec na Malem Krasu v zgodovini in legendi. Družinska pratika za prestopno leto 1980. Ljubljana.
- Kralj Fišer, S., Zagmajster, M. (2005):** Na obisku pri klavžarjih. Proteus, 67, 9/10. Ljubljana, 401–408.
- Kučar, V. (1979):** Prahistorijska nekropola Beram. Histria archaeologica, 10, 1. Pula, 85–131, Tab. I–XX.
- Mader, B. (2002):** Karl Ludwig Moser e gli scavi a San Servolo alla luce del materiale archivistico della i.r. Commissione centrale per la ricerca e la conservazione dei monumenti di storia ed arte. V: Dugulin, A. (ed.): La necropoli di San Servolo: Veneti, Istri, Celti e Romani nel territorio di Trieste. Trieste, Civici Musei di Storia ed Arte, 17–23.
- Malnič, A. (2000):** "Novice" in "Kmetovalec" o vinski kulturi v Istri. V: Darovec, D. (ed.): Kozarec sonca. Dežela refoška II : vinogradništvo in vinarstvo slovenske Istre. Koper, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije, 113–150.
- Marchesetti, C. (1903):** I castellieri preistorici di Trieste e della regione Giulia. Trieste, Museo Civico di Storia Naturale.
- Mihovilić, K. (2005):** s. v. Moser, Ludwig Karl. Istarska enciklopedija, Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Milošević, A. (1996):** La cartografia veneziana come fonte della topografia archeologica della Dalmazia. Annales, Series Historia et Sociologia, 95/6. Koper, 333–338.
- Moser, C. (1884):** Bericht ueber die Necropole von Vermo naechst Mitterburg-Pisino in Istrien, 7. Bericht der praehistorischen Commission ueber die Arbeiten im Jahre 1883. Wien, (in: Sitz. Ber. d. Akad. d. Wiss., Math.-Nat. Kl. Wien, Abt. 1; Bd. 89, Heft 4–5), 321–392.
- Moser, Ludwig Carl (1889):** Das Gradišče "Mati Božja" bei Črnotič im Küstenlande. Annalen des k.k. Naturhistorischen Hofmuseums, IV. Notizen, 110–111.
- Moser, Ludwig Carlo (1895):** Il Castelliere di Sta. Maria della Neve presso Črnotič. Il Tourista. Organo von Club Touristi Triestini, 2, 6. Trieste, 54–58.
- Moser, Ludwig Karel (1899):** Der Karst und seine Höhlen: naturwissenschaftlich geschildert: mit einem Anhang über Vorgeschichte, Archäologie und Geschichte, und einer chromotypie, zwei Tafeln mit Reproductionen prähistorischer Funde, einer Orientierungskarte und 24 Abbildungen im Texte. Triest.
- Naldini, P. (1700):** Corografia ecclesiastica o sia descrizione della città e della diocesi di Giustinopoli. Venezia.
- Petru, P. (1975):** Arheološka najdišča Slovenije, s. v. Mati božja (465 m), Sežana, Črni Kal. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
- Pleterski, A. (2005):** De Sclavis autem unde dicitis: Slovani in Vlahi na "nikogaršnjem" ozemlju istrskega zaledja. Acta Histriae, 13, 1. Koper, 113–150.
- Premrl, B. (2004):** Kamnoseki Felicijani v luči arhivskih in epigrafskih virov. Zbornik za umetnostno zgodovino. Nova vrsta, 40. Ljubljana, 282–311.
- Premrl, B. (2005):** Po poteh mojstrov Felicijanov iz Rodika. Sežana, Kulturno društvo Vilenica.
- Šašel Kos, M. (1986):** Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodijanu/A historical outline of the region between Aquileia, the Adriatic, and Sirmium in Cassius Dio and

Herodian. Ljubljana, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

Titl, J. (1998): Geografska imena v severozahodni Istri. Knjižnica Annales 18. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.

Titl, J. (2000): Toponimi Koprškega primorja in njegovega zaledja. Knjižnica Annales 23. Koper, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstveno-raziskovalno središče Republike Slovenije.

Tommasinus, J. Ph. (1641): De Commentari storici geografici della Provincia dell'Istria, libri otto. Tommasini, G. F.: De' Commentarij storici-geografici della provincia dell'Istria, libri otto, con appendice. Archeografo Triestino, 4. I–XII, 1–563.

TTN Kozina 33 (1976): Temeljni topografski načrt. Ljubljana, Geodetska uprava.

Turk, I. et al. (1993): Podmol pri Kastelcu – novo večplastno arheološko najdišče na Krasu, Slovenija. Arheološki vestnik, 44. Ljubljana, 45–96.

Turk, I. et al. (1992): Acijev spodmol pri Petrinjah, Slovenija. Poročilo o raziskovanju paleolitika, neolitika in eneolitika v Sloveniji, 20. Ljubljana, 27–48.

Vidrih-Perko, V., Župančič, M. (2005): Amphorae in western Slovenia and in northern Istra. Late roman coarse wares, cooking wares and amphorae in the Mediterranean : archaeology and archaeometry, 1. Oxford, 521–536.

Župančič M., Flego, S. (2005): "La Strada dei Castellieri" sul Carso Triestino. V: Bandelli G., Montagnari Kokelj, E. (eds.): Carlo Marchesetti e i castellieri, 1903–2003. Trieste, Editreg, 455–470.

Župančič, M. (1990a): Kamnita okrogla hiška pri Bezovici v Istri (poročilo dr. L. K. Moserja iz 1. 1898). Traditiones, 19. Ljubljana, 269–273.

Župančič, M. (1990b): Arheološka podoba Brega s kraškim robom. V: Žitko, S. (ed.): Kraški rob in Bržanija: zbornik v počastitev 500-letnice fresk v Hrastovljah. Koper, Obratovalnica IMO – Turistično posredovanje – Skupščina občine, 19–26.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-06-23

UDK 726.54(497.4 Gradišče pri Divači)

CERKEV SV. HELENE NA GRADIŠČU PRI DIVAČI IN NJENA STAVBNA ZGODOVINA

Božidar PREMRL

Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, Restavratorski center, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 40
e-mail: bozidar.premrl@rescen.si

IZVLEČEK

Namen tega prispevka je razbrati in pojasniti stavbno zgodovino podružnične cerkve sv. Helene na Gradišču pri Divači. S podrobnimi opisi, z razčlenbo in s stilnimi primerjavami njenega gradiva, predvsem klesancev in kamnitih arhitekturnih členov, z ugotavljanjem prvotnih in drugotnih lokacij ter vlog posameznih klesanih sestavin v stavbnem tkivu in obravnavanjem načinov zidave poskuša natančneje in popolneje, kot je doslej storila umetnostna zgodovina, ugotoviti in datirati starejše etape, o katerih ni na voljo pisnih virov. Pri obravnavanju nadaljnje stavbne zgodovine in njenih ustvarjalcev v času od vstetega 17. stoletja dalje, iz katerega se je ohranilo tudi pisno gradivo v župnijskih arhivih, uporablja poleg take opisne, analitične in primerjalne metode tudi razpoložljive neposredne ali posredne podatke iz cerkvenih urbarjev in matičnih knjig, pičle epigrafske vire in za novejši čas tudi nekaj ustnih pričevanj. S pisnimi viri so bili identificirani tudi akterji prezidave in povečanja cerkve v 17. stoletju in naročnik oltarja iz srede 18. stoletja.

Ključne besede: Gradišče pri Divači, cerkev sv. Helene, stavbna zgodovina, klesanci, kamniti tlak, skrilnata streha, zidarski mojster Gašper Perhavec, kamnoseka Andrej in Ivan Cerkenik

LA CHIESA DI S. ELENA A GRADIŠČE PRESSO DIVAČA E LA SUA STORIA EDILE

SINTESI

Lo scopo del presente contributo è raccogliere e chiarificare la storia edile della chiesa di S. Elena a Gradišče vicino a Divača. Si ricorre a descrizioni dettagliate, con l'analisi e il confronto stilistico del materiale, soprattutto dei conci di pietra e degli elementi architettonici in pietra, con la definizione delle disposizioni primarie e secondarie dei vari componenti in pietra nel complesso architettonico e nello studio della tecnica di muratura per definire e analizzare in modo più accurato di come è stato fatto ad oggi dalla storia dell'arte le fasi più antiche, per cui non disponiamo di fonti scritte. Nello studio della storia edile e dei suoi creatori dal XVII secolo in poi, per cui si è conservato materiale scritto negli archivi parrocchiali, l'autore utilizza il metodo descrittivo, analitico e comparativo, a cui accosta l'utilizzo di informazioni dirette o indirette dei registri della chiesa e dei registri anagrafici, fonti epigrafiche, e per i tempi più recenti anche alcune testimonianze orali. Con le fonti scritte sono stati identificati anche gli attori della nuova muratura e dell'ampiamiento della chiesa nel XVII secolo, nonché il committente dell'altare della metà del XVIII secolo.

Parole chiave: Gradišče presso Divača, chiesa di S. Elena, storia edile, conci, pavimentazione in pietra, tetto in lastre di pietra, maestro Gašper Perhavec, scalpellini Andrej e Ivan Cerkenik

UVOD

Namen tega prispevka je razbrati in pojasniti stavbno zgodovino podružnične cerkve sv. Helene na Gradišču pri Divači. S podrobnimi opisi, z razčlenbo in s primerjavami njenega gradiva, predvsem klesancev in kamnitih stavbnih členov, z ugotavljanjem prvotnih in drugotnih lokacij ter vlog posameznih klesanih sestavin v stavbnem tkivu in obravnavo načina zidave poskušamo natančneje in popolneje, kot je doslej storila umetnostna zgodovina, ki se je posvečala predvsem freskam v cerkveni ladji, ugotoviti in datirati starejše etape, o katerih ni na voljo pisnih virov. Pri obravnavanju nadaljnje stavbne zgodovine te raščene arhitekture in njenih ustvarjalcev v času od vstetega 17. stoletja dalje, iz katerega se je ohranilo tudi pisno gradivo v župnijskih arhivih, bomo poleg opisne, analitične in primerjalne metode uporabili tudi razpoložljive neposredne ali posredne podatke iz njih, za novejši čas pa tudi nekaj ustnih pričevanj.

OKOLIŠČINE IN ZUNANJOST CERKVE

Vas Gradišče pri Divači šteje devet hiš, v katerih živi kakšnih petnajst prebivalcev.¹ Cerkev sv. Helene je po

ustnem izročilu naslednica kapele nekdanjega gradu na Gradišču (Cerkvenik, 2005, 23), cerkvenoupravno pa spada v župnijo Vreme, nekoč pod tržaško škofijo. Zdaj jo upravlja župnik iz Lokve.

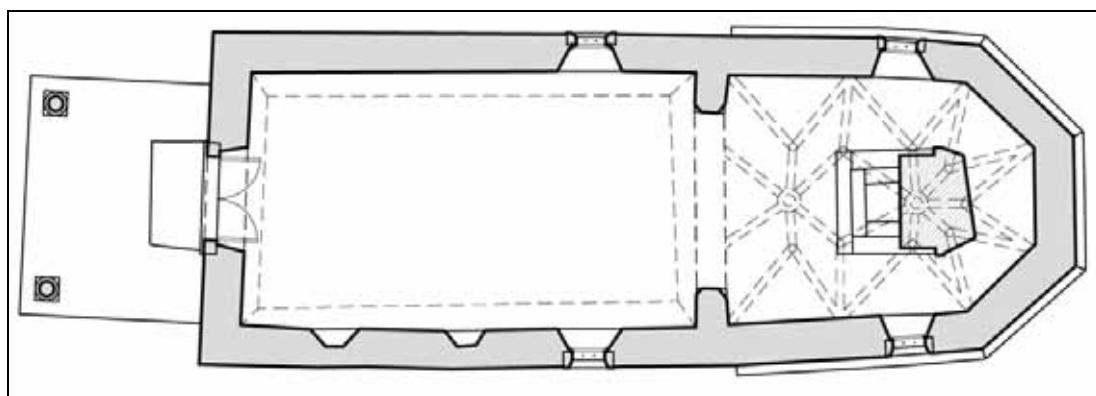
Cerkev stoji na položnem prisojnim pobočju hriba Škale tik nad vasjo. Obdaja jo razpadajoča snizka zidana kamnita ograda. Nekdaj so jo na zahodni strani zapirala železna vrata ali *porton*. Cerkvena ladja oblikuje s prezbitერიem, ki je triosminsko oz. tristransko zaključen, enovito kamnito stavbno lupino s strmo skrilnato streho. Oba prostora imata v južni in severni steni po eno pravokotno okno s poševno posnetimi ostenji. Zahodno pročelje s strmim zatrepom se vzpenja v zvončnico z dvema ločnima linama, zidano iz klesancev in pokrito z dvokapno strešico iz klesanih plošč. Cerkveni vhod v pročelju varuje trikapna korčasta streha lope ali *klonice*, ki jo podpirata dva stebra. S takšnim pročeljem, zvončnico in lopo se uvršča cerkev sv. Helene v ožjo družino cerkva, ki jo sestavljajo še cerkev Sv. Trojice v Dolnjih Ležečah ter cerkvi sv. Tomaža v Famljah in sv. Križa v Škofljah.² Izmed njih je edina ohranila skrilnato streho na ladji in prezbitერიu, medtem ko so bile druge prekrite s korci – razen lope cerkve v Dolnjih Ležečah, ki je tudi še krita s skrilami.

Sl. 1: Pogled na cerkev sv. Helene z jugozahoda (foto: Jaka Jeraša).
Fig. 1: A south-western view of St Helen's Church (Photo: Jaka Jeraša).

1 Na koncu 18. in v začetku 19. stoletja je bilo po podatkih iz družinskih knjig župnije Vreme v vasi trinajst, od konca 19. stoletja do danes pa samo osem do deset domačij (Cerkvenik, 2005, 14, 40).

2 Vse našteje cerkve razen cerkve Sv. Trojice spadajo v župnijo Vreme.

Sl. 2: Tloris cerkve (Restavratorski center ZVKDS).

Fig. 2: The church ground plan (Restoration Centre of the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia).

Cerkev sv. Helene je zbujała zanimanje umetnostnih zgodovinarjev zlasti s freskami v cerkveni ladji, ki so bile odkrite v petdesetih in restavrirane v šestdesetih letih 20. stoletja. Severno steno zavzemata Pohod in poklon sv. treh kraljev, zahodno in južno steno pa Kristusov pasijon v dveh vodoravnih pasovih. Janez Höfler datira freske v čas okoli leta 1490, ko je Janez iz Kastva poslikal cerkev v Hrastovljah, in jih prisoja samostojnemu anonimnemu slikarju, s katerim sta bila domnevno delavniško povezana. Sicer pa po delčku starejše poslikane plasti levo od sekundarnega okna v južni steni ladje sodi, da je cerkev nastala že v 14. stoletju (Höfler, 1997, 89–91).

O njeni stavbni zgodovini sta – prav tako ob proučevanju fresk – nekoliko podrobneje razmišljala Borut in Mojca Uršič (Jenko). Prvotno cerkev sta po obliki monolitnih ločnih delov dveh zazidanih okenc v južni steni ladje uvrstila v romansko tradicijo poznega 13. ali zgodnjega 14. stoletja, čeprav sta v obliki zalomljenega loka teh okenc zaznala že občutje zgodnje gotike. Dalje sta ugotavljala, da so dale cerkvi današnjo podobo "naknadne prezidave, ob katerih so občutno zvišali tlak in stene prvotne ladje, prvotni oltarni prostor pa nadomestili s sedanjim, tristransko zaključenim prezbiterijem." V cerkvi "se vidi gornji rob prvotne ladje, katerega s svojo višino določajo tudi freske v notranjščini, ki so nastale ob koncu 15. stoletja, ko ladja še ni bila povišana. Okenci sta znotraj ostali odprti – pred zazidavo ju je očitno rešila poslikava, ki se ne meni za prehod ladijske stene v okensko ostenje. Isto, južno steno je na vzhodnem koncu prediralo še tretje okence, o čemer priča poslikano ostenje velikega okna iz 17. stoletja." Avtorja

sta po tem sklepala, da so bila svoj čas vsa tri okna znotraj polkrožno zaključena, kot je danes mogoče videti na srednjem oknu, medtem ko so lok zahodnega "ošilili" pozneje. Prvotno pa da so bila ta okna nameščena visoko pod strešnim robom, kot je bila navada v romaniki (Uršič, Uršič, 1990, 180–182).

POSKUS REKONSTRUKCIJE STAVBNE ZGODOVINE DO SREDE 17. STOLETJA

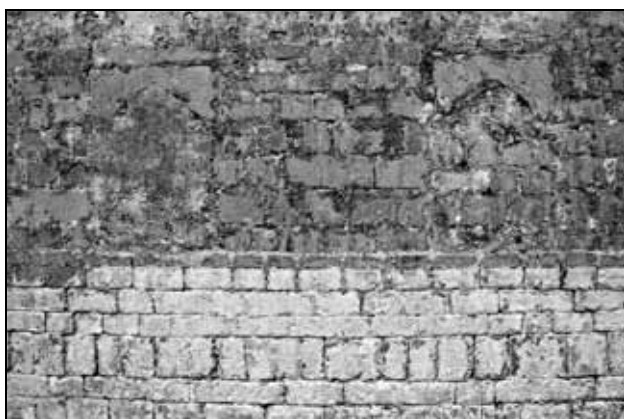
Omenjeni avtorji so se pri sklepanju o starosti prvotne cerkve sklicevali na fragment starejše poslikave ali na nekatere značilnosti zazidanih okenc, na način zidave, ki je zelo izrazit in razviden, pa niso bili pozorni. Zato pa se mu bomo nekoliko dlje in podrobneje posvetili mi.

Stene prvotne ladje so zidane iz nevelikih pravilnih apnenčevih klesancev, obdelanih z oskrdjo.³ Njihovi pravilni skladi potekajo v isti višini po vsej dolžini sten od enega do drugega vogala.⁴ V njih se izmenjujejo podolgovati tekači in kratki vezniki. V tretjem skladu južne stene so povečini visoki in ozki vezniki. Linije oz. višine teh skladov prekinjajo samo nekateri vogelniki cerkvenega pročelja, ki so visoki za dva sklada navadnih klesancev. Vogelniki so tudi sicer večji oz. daljši in se razlikujejo od navadnih klesancev še po tem, da imajo z dletom rezane robove.⁵ V južni steni ladje je trinajst skladov navadnih klesancev – zadnji med njimi teče tik nad zazidanimi prvotnima oknoma. Njihova skupna višina je okrog 270 centimetrov. V jugozahodnem vogalu se vežejo z desetimi vogelniki, ki so visoki za en ali dva sklada. Enaka zidava je lepo razvidna na severni

3 Oskrd (ženski spol) je kamnoseško kladivo, ki je na obeh koncih koničasto. Z njim se oblikuje "napikana" ploskev.

4 Za primer navajamo nekaj mer teh klesancev (višina x dolžina): 27 cm x 24 cm, 27 cm x 13 cm, 27 cm x 33 cm, 24 cm x 37 cm, 24 cm x 24 cm, 17 cm x 27 cm, 17 cm x 61 cm, 17 cm x 20 cm.

5 Mere vogelnikov ladje so večje, npr.: 41 cm x 56 cm x 22 cm, 45 cm x 26 cm x ca. 60 cm. Spodnji vogelnik v jugozahodnem vogalu ladje meri kar 15 cm x 91 cm x 84 cm, drugi meri 25 cm x 91 cm x 36 cm, najdaljši med njimi je dolg kar 110 cm, najvišji pa je visok 45 cm.

Sl. 3: Južna stena ladje z zazidanima prvotnima oknoma (foto: Božidar Premrl).

Fig. 3: The southern wall of the nave with two windows now walled-up (Photo: Božidar Premrl).

steni ladje in tudi na zahodnem pročelju, čeprav je deloma zakrita s kasnejšim ometom.

Stiki med klesanci so tenki, posebno v vogalih. Zapolnjeni so s kvalitetno apneno malto. Ležajni stiki merijo od enega milimetra do približno osem milimetrov, pokončni pa od dveh do približno dvajset milimetrov. Tako izdelana zunanja lica sten ladje so pomenila dokončne, estetsko oblikovane fasade, ki jih ni bilo treba ometati.

Med okoliškimi cerkvami so še najbolj podobni klesanci na kapeli Marije Pomočnice v Lokvi, ki je najstarejša datirana sakralna stavba na Krasu. Na plošči z napisom v gotski minuskuli, ki je vzidana nad gotskim šilastoločnim portalom, je vklesana letnica 1426.⁶ Kapela, žal, nima originalnih okenskih okvirjev, s katerimi bi primerjali in poskušali posredno datirati stilno zgovornejši zazidani okni na Gradišču. Zaradi oblike njunih lokov, ki je bližja gotskemu kot romanskemu stilu, obdelave klesancev in načina zidave pa bi prvotno cerkev na Gradišču vendar raje datirali v čas proti koncu 14. ali na začetek 15. stoletja.

Kakšen je bil oltarni prostor takratne cerkve, ne vemo, nedvomno pa je bil manjši in ožji. Nadomestil ga je značilen gotski tristransko zaključeni prezbiterij s pristrešenim talnim zidcem. Na začetku je prezbiterij enako širok kot ladja, proti koncu pa se nekoliko zožuje.⁷ Talni zidec je na južni strani visok do 135 centimetrov. Skoraj v celoti je zakrit z neustreznim mlajšim ometom

iz grobe cementne malte. Iz ravnine stranskih fasad izstopa s pravokotnima zoboma, globokima 16 centimetrov. Ta zoba, ki nista zakrita z ometom, sta sezidana iz enakih klesancev kot stene ladje. Pri podrobnejšem ogledu spodnjih delov sten na stiku starejše ladje in mlajšega prezbiterija, kjer sta bila prvotna vogala ladje, opazimo manj pravilno zidavo in spremembo višin skladov iz polklesancev. Očitno je, da so pri dozidavi cerkve podrli tudi vzhodna vogala ladje, nastale vrzeli pozidali z manj kvalitetno obdelanim kamnom, klesane vogelnike pa smotrno uporabili za dozidavo tistih novih delov, ki morajo biti iz klesanega kamna – med drugim tudi za oba zoba talnega zidca prezbiterija.

Sl. 4: Zunanjščina prezbiterija z značilnim gotskim pristrešenim talnim zidcem in šivanimi vogali (foto: Božidar Premrl).

Fig. 4: The exterior of the presbytery with a typical Gothic drip-moulded socle and quoins (Photo: Božidar Premrl).

6 Napis, kakor sta ga razbrala prevajalec France Baraga in pisec tega prispevka, se v zvestem prepisu glasi: Anno dñi M°cccc°xx°vi° / hoc opus fecit fieri · er / hardus · Jwebzel · in hono / Scor: ojm · cu adiutorio · / vicinor:; razrešenega pa beremo takole: Anno D(omi)ni m(illesim)o (quadringsesim)o (vicesim)o (sext)o hoc opus fecit fieri Erhardus Swebzel in hono(rem) S(an)c(t)or(um) o(mn)i(u)m cu(m) adiutorio vicinor(um). V prevodu: Leta Gospodovega tisoč štiristo šestindvajsetega je dal to delo na čast Vsem svetnikom narediti Erhard Swebzel s pomočjo soseske. – Podčrtaji v zvestem prepisu so grafični nadomestek za tilde.

7 Poglavitne mere tlorisa cerkve so: dolžina 14,63 m (ladja 8,80 m, prezbiterij 5,80 m) in širina 5,54 m.

Sicer pa se zidava prezbitarija razlikuje od opisane zidave ladje. Iz klesancev so samo šivani vogali, pristrešeni vrh talnega zidca in strešni venec. Neometani vogelniki večjih formatov, ki so najbolj opazni, imajo pravilna pravokotna lica obdelana s krempačem, robove pa rezane z dletom. Mnogi med njimi imajo eno lice dolgo, drugo pa zelo kratko.⁸ Preprost strešni venec prezbitarija, ki se nadaljuje tudi na stranskih stenah ladje, je zrcalna slika pristrešenega vrha talnega zidca. Stene, kolikor jih je videti izpod odpadajočega ometa, so vsaj na dveh straneh v spodnjem delu zidane iz klesancev prvotnega prezbitarija, sicer pa iz mlajših lomljencev ali polklesancev z bolj grobo obdelanimi lici.

Gotski prezbitarij je nedvomno že imel okni v južni in severni steni na mestih, kjer sta zdaj sekundarni pravokotni okni. Kako sta bili oblikovani, bi lahko sklepali po šilastoločnem gotskem oknu, ki se je ohranilo v južni steni ladje cerkve sv. Kancijana v bližnjem Škocjanu. Sicer pa je najbolj izrazit zgled gotskega oblikovanja kamnoseških arhitekturnih členov visoki slavolok prezbitarija, ki se vzpne pod zrcalni strop ladje. Po neizrazitem, potlačenem šilastem loku ga lahko datiramo v sredino 16. stoletja, zadnja leta gotike na naših tleh. Njegovi veliki klesanci z močno posnetimi robovi so obdelani z enakim orodjem kot vogelniki prezbitarija. V spodnjem delu pokončnikov se iztečejo v ploska ajdova zrna. Ko so vzdali slavolok, so uničili freske na slavoločni steni, o katerih pričajo samo še majhni ostanki v kotih.

Ko so sezidali večji in višji prezbitarij, so morali zvišati tudi stene ladje – med drugim je to narekovala tudi višina šilastega slavoloka. Zvišane dele sten so pozidali z lomljencem in jih ometali tako kot prezbitarij, za zahodna vogala ladje pa so porabili klesane vogelnike podrtih vzhodnih vogalov. S starimi klesanci so zazidali tudi desno okno v južni steni ladje. Gornji deli sten visijo nekoliko navznoter, kar se dobro vidi tudi na vogalih. Sočasno z opisanimi gradbenimi posegi je morala cerkev dobiti novo skrilnato streho, ki jo – kot rečeno – obrobja enovit klesan strešni venec, verjetno pa tudi poslikan lesen strop in zidano zvončnico.

Približno stoletje kasneje, ko je Katoliška cerkev v prizadevanjih za versko prenovu na podlagi tridentinskega koncila izvajala tudi obsežen gradbeni program,⁹ je cerkev sv. Helene doživela nove predelave v duhu in stilu novega časa.

Najizrazitejša in najzgovornejša priča te prenove je značilen portal tistega časa s stopnjevito profiliranimi podboji, po domače *jertami*, in simsom. Na prekladi je datiran z letnico 1653 in podpisan z začetnicama A. C. V spodnjem delu sestavljenih pokončnikov je okrašen z

nenavadnima ploščatima stiliziranimi rozetama, ki se v podrobnostih nekoliko razlikujeta med sabo, po simsu pa teče niz listnih okraskov, ki si sledijo v velikih presledkih.¹⁰ Sočasno je cerkev dobila tudi dva para novih visokih pravokotnih oken s poševno posnetimi ostenji in železnimi križi. Dve izmed njih sta nadomestili prejšnji okni v stranskih stenah prezbitarija, tretje je razširilo in zvišalo prvotno tretje okno v južni steni ladje, četrto pa je na novo predrlo severno steno ladje. Nasadila na njihovih licih pričajo, da so nekdaj imela tudi oknice. Vsa okna so obdelana s krempačem in imajo rezane robove. Okni na severni strani sta nekoliko nižji in brez posebnosti, večji južni okni pa imata izrazitejše, nekoliko bolj izbočene zunanje in notranje robove lic, ki se s pokončnikov nadaljujejo do zunanjih robov preklade in spodnjega oknjaka.

Sl. 5: Pogled v prezbitarij s slavolokom iz klesanega kamna (foto: Jaka Jeraša).

Fig. 5: View of the presbytery and stone cut arch (Photo: Jaka Jeraša).

8 Mere vogelnikov v jugojugovzhodnem vogalu prezbitarija so: 36 cm x 57 cm + 17 cm, 38,5 cm x 14 cm + 35 cm, 21 cm x 71 cm + 19 cm, 35 cm x 14 cm + 99 cm itd.

9 V tistem času je bila prezidana ali dozidana večina dotedanjih cerkva na Primorskem, nekatere pa so bile tudi zgrajene na novo.

10 Različice takega listovnika vidimo na številnih portalih in oknih primorskih cerkva iz tistega časa.

Na zahodnem pročelju je bila sočasno postavljena zvončnica iz klesanega kamna. Oblikovana je preprosto: z nizkim podstavkom, zaključenim z oblim venčnim zidcem, dvema ločnima linama, ki ju deli slopič s komaj opaznim kapitelom, dvokapno strešico iz klesanih plošč in kegljastim nastavkom na vrhu. Na licu srednjega slopiča so tri zglajena pravokotna polja, ki pa so brez napisa. Prototip takih zvončnic z dvokapno strešico – značilne so zlasti za sočasno košansko stavbarsko delavnico – je na cerkvi sv. Jerneja na Kalu pri Košani datiran z letnico 1624 (Premrl, 2006, 181–227).

V skladu z novo stilno usmeritvijo je bil predelan tudi obok prezbiterja. Obočna rebra, ki so verjetno iz lehnjaka, so speljana v rombasto-zvezdasti shemi, ki je bila v tistem času zelo pogosta. Stikajo se v preprostih okroglih ploščatih sklepnikih, le glavna dva sklepnika imata poglobljeno okroglo polje. Rebra so stopnjevanega oglatega profila, izdelana pa so precej rustikalno in tečejo v nepravilnih linijah. Njihove konzolice nenavadne ovalne oblike so zelo sploščene in imajo le okrasno vlogo.

Po stilnih značilnostih sodeč, je bila verjetno še v istem ali pa vsaj v naslednjem desetletju postavljena tudi vhodna lopa na dveh stebrih. V mislih imamo zlasti veliko akantovo okrasje na njih, ki je značilno za kamnoseške izdelke tistega časa. Posredno potrditev za tako datacijo lahko pomeni tudi izdatek za popravilo lope, *Per riparar la Lupa*, ki je bil zapisan v urbar leta 1761, torej kakšnih sto let kasneje (ŽAV, 1).¹¹ Njena streha takrat gotovo še ni bila krita s korci ali *kopami* kot danes, ampak zelo verjetno s skrilami, kakor sta še danes kriti cerkveni lopi v Dolnjih Ležečah in v Rodiku. S temi posegi v 17. stoletju je cerkvena stavba dobila podobo, kakršno vidimo v glavnem še danes.

STAVBARJI 17. STOLETJA

Zastavlja se vprašanje, kateri zidarski in kamnoseški mojstri so sodelovali v posameznih obdobjih zidave cerkve sv. Helene.

O ustvarjalcih poznoromanske in gotske faze ne vemo ničesar. Na cerkvi ni niti kamnoseških znakov, ki bi jih vsaj nekoliko oznamovali oziroma individualizirali.

rali.¹² O kamnoseških in zidarskih mojstrih, ki so prenovili cerkev sv. Helene sredi 17. stoletja, pa smo dobili vsaj nekaj posrednih podatkov iz sočasnih urbarjev ne-katerih cerkva v širši okolici.

V urbarjih cerkva sv. Janeza Krstnika v Boljuncu in sv. Martina v Dolini pri Trstu je zapisano, da je pri njihovi zidavi v letih 1646–1648 in 1648–1653 sodeloval zidarski mojster Gašper Perhavec iz (Dolnjih) Ležeč

Sl. 6: Portal, ki sta ga sklesala brata Cerkenik z Gradišča (foto: Branko Cerkenik).

Fig. 6: Portal cut by the Cerkenik brothers from Gradišče (Photo: Branko Cerkenik).

11 V primorskih urbarjih 18. stoletja, pisanih v italijanščini ali latinščini, so si pisci včasih, kadar so bili v zadregi, kako se izraziti, ali če so hoteli kaj natančneje poimenovati, pomagali z vpletanjem slovenskih (narečnih) izrazov v besedilo. Izraz *Lupa* je torej narečna fonetična različica za knjižno besedo "lopa", nenavadno pa je, da ni bil uporabljen običajni krajevni izraz *klonica*. Razlago, da je v urbarju mišljena lopa pri cerkvi sv. Helene in ne morda katero cerkveno gospodarsko poslopje, podpira tudi sočasen urbarski podatek o popraviljanju pokopališča pri cerkvi. In če je naša datacija cerkvene lope vsaj približno pravilna, se zdi tudi normalno, da je bila po tolikem času potrebna popravila.

Ker listi urbarja, ki ga je začel pisati takratni vremski župnik Janez Jurij Saurer, niso oštevilčeni, navajamo njihove številke v oglatih oklepajih.

12 V soseščini najdemo kamnoseške znake enega ali dveh kamnosekov samo na cerkvi sv. Brikcija pri Naklem. Na podlagi teh znakov bi lahko tvegali sklep, da jo je zgradila neka potujoča stavbarska delavnica. Ob gotskih cerkvah, na katerih ni kamnoseških znakov, pa se vsiljuje misel, da bi utegnile biti delo domačih kamnosekov, vendar je vsaj za zdaj ni mogoče dokazati.

z več zidarji,¹³ med katerimi sta poimensko navedena brata Andrej in Ivan Cerkenik z Gradišča (pri Divači) (HAZU, 1; ŽAD, 1). Drugi zapisi v urbarju cerkve sv. Martina pričajo, da sta leta 1663 ista brata zanj naredila zvončnico (ŽAD, 2).¹⁴ V vremskem župnijskem arhivu o njima ni podatkov, ker se matične knjige iz tistega časa niso ohranile, po nekem indicu pa bi lahko bila iz hiše Trentovih, Gradišče 2, kjer se je še ohranil priimek Cerkenik.¹⁵

O mojstru Gašperju Perhavcu je bilo mogoče dobiti nekaj osebnih podatkov v arhivu povirske župnije, v katero so spadale Dolnje Ležeče. Kakor kažejo številni vpisi v rojstni matici, sta imela z ženo Polono v letih od 1629 do 1651 devet otrok, štiri sinove in pet hčera. Prvi se jima je 25. 10. 1629 rodil sin Simon (ŽAP, 1). Če ne prej, je bil Gašper zidarski mojster vsaj že leta 1633, ko je bila v rojstni knjigi kot botra nekega krščenca vpisana "Polona, žena mojstra Gašperja Perhavca" (ŽAP, 2). Po rojstnem datumu prvega sina in po času, ki je bil navadno potreben za pridobitev mojstrskega naslova, sklepamo, da se je Gašper rodil v prvem desetletju 17. stoletja. Tudi datuma njegove smrti ne vemo, skoraj gotovo pa je umrl pred letom 1678, v katerem je prevzel zidavo ladje cerkve sv. Elije v Mihelah (Dragi) pri Kozini njegov sin mojster Simon Perhavec (ŽAR, 1).

Ne more biti dvoma, da so zidarski mojster Gašper Perhavec ter zidarja Andrej in Ivan Cerkenik, ki so nekajkrat dokazano sodelovali pri večjih stavbarskih delih, opravili tudi prenovo cerkve sv. Helene v domačem kraju. Njihov delež v tej cerkvi potrjujejo stilne primerjave z omenjenima sočasnim cerkvama v Boljuncu in Dolini. V vseh treh cerkvah je namreč v prezbiteriju enaka zvezdasto-rombasta shema obočnih reber, rebra so rustikalno oblikovana in povezana z enakimi okroglimi sklepniki, konzole reber pa so bolj ali manj ploščate in predvsem dekorativne. Gašper Perhavec je kot glavni mojster vodil delo, brata Cerkenik pa sta verjetno opravljala pretežno kamnoseška dela. Na to kaže podatek, da sta naredila zvončnico za cerkev sv. Martina v Dolini, ki je bila nedvomno iz klesanega kamna, veliki začetnici A. C. na portalu cerkve sv. Helene pa prepričljivo sugerirata avtorstvo Andreja Cerkenika. Različnost okrasa na levem in desnem podboju portala kakor tudi razlika v oblikovanju oken na levi in desni strani cerkve prav tako govorita v prid naši tezi, da sta ta kamnoseška dela opravila brata Cerkenik. Brez pomišljanja jima lahko pripišemo tudi zvončnico na njej in najbrž se ne bomo dosti zmotili, če jima prisodimo še stebra lope.

Sl. 7: Portal – detalj preklade z letnico in inicialkama A C (foto: Jaka Jeraša).

Fig. 7: Portal – detail of the lintel with the year and the initials A C (Photo: Jaka Jeraša).

S stilnimi primerjavami bi lahko mojstrom v tej delavniški povezavi, predvsem pa bratoma Cerkenik, pripisali še vrsto kamnoseških del – portalov, obzidnih portonov, okenskih okvirjev, zvončnic in stebrov lop – pri cerkvah v bližnji in širši okolici, na primer v Dolnjih Ležečah, Škocjanu, Naklem, Famljah, Vremskem Britofu, na Suhorju, v Vrhpolju pri Kozini in Borštu pri Trstu, vendar bi podrobnejše utemeljevanje že močno presegal okvir tega prispevka.

CERKEV SV. HELENE V 18. STOLETJU

V 18. stoletju in kasneje je cerkev sv. Helene v splošnem ohranjala svojo zunanjo podobo, dobila je novo arhitekturno in drugo opremo, deležna pa je bila tudi nekaterih večji popravil.

Za obdobje 18. stoletja dobimo dosti podatkov v urbarju te cerkve, iz katerega izvemo tudi, da je bila v tistem času posvečena sv. Nikolaju in sv. Heleni. Obratni cerkvenih prihodkov in izdatkov, ki sta jih vpričo duhovnikov in soseske vsako leto dajala izvoljena cerkvena ključarja ali *starešini*, in rubrike o cerkvenih posestih, drobnici, kapitalu in dolžnikih kažejo, kakšno je bilo premoženjsko stanje oziroma gospodarska moč te cerkve. Med drugim je imela dva vinograda v Vremah (*nella contrada di Vrem*), tri vrte, ogrado in dolino Lisičino pri Gradišču, ki jih je dajala v najem. Bila je tudi lastnica *hrama* ali kleti za spravilo pridelkov in skednja v Vremskem Britofu. Dohodke je imela od ovac,

13 V urbarskih zapisih tistega časa je izraz zidar, *muratore*, pomenil tudi kamnoseka.

14 Žal se tista zvončnica, ki bi omogočala verodostojne primerjave, ni ohranila.

15 Pri Trentovih namreč rabi za prag kletnega portala prelomljena nagrobna plošča, ki je bila verjetno narejena na začetku 18. stoletja in je nedvomno v neki zvezi s cerkvijo v bližnjem Škocjanu, kjer je v tlaku ladje še ena taka plošča, datirana z letnico 1704. Prav mogoče je, da je bila plošča izdelana pri Trentovih, a ni bila uporabljena za prvotni namen, ker se je prelomila (Premrl, 2005, 275–290).

Sl. 8: Oltar iz leta 1744 (foto: Jaka Jeraša).

Fig. 8: Altar dating to 1744 (Photo: Jaka Jeraša).

ki jih je dajala v najem, od prodaje starih ovac in jag-njet, od pridelkov: volne, lanu, sira, meda, sena, pše-nice, rži, soržice (*mixtura*) in vina ter od miloščine v denarju ali blagu. Ob koncu leta 1710, na primer, je po obračunu prihodkov in izdatkov ostalo v blagajni 337 lir, 1716. leta 404 lire, 1753. leta 509 lir, 1756. leta 1211 lir in 1763. leta 994 lir (ŽAV, 2).

O cerkvi sami pa največ pove rubrika izdatkov. Iz navedb izdatkov za popravilo pokopališča v letih 1713, 1748 in 1761 lahko razberemo, da je bilo v 18. stoletju pri cerkvi pokopališče (ŽAV, 3).¹⁶ Prvi podatek, ki go- vori o cerkveni opremi, je iz leta 1713. Tedaj je bil po- pravljjen antependij oltarja, nedvomno lesenega. Na- slednje leto so cerkev pobelili, leta 1725 pa so po- pravljali v njej stene in tla (*Piano*). Potem so dali preliti

počen zvon: v letih 1740–1742 so za zvonarjevo delo in dodatno kovino za zvon porabili 474 lir (ŽAV, 4).

Nekoliko kasneje, leta 1744, je cerkev dobila nov kamnit oltar. S postavitvijo in z drugimi stroški vred je stal 546 lir (ŽAV, 5). To je tipičen baročni oltar, ki ima oltarni nastavek s stranskima stebroma, profilirano ogredje z odprtim ločnim čelom in atiko ter dva puta, sedeča na ločnih segmentih. Antependij in oltarni na- stavek z atiko sta okrašena s številnimi inkrustacijami iz rdečega, črnega, rumenega in različno pisanega mar- morja oziroma kamna, stebra nastavka pa sta iz rdečega marmorja. Na simsu pod atiko je vklesan kratični napis z letnico: F X 1744 G V. Na podlagi podatkov o ude- ležencih sočasnih letnih obračunov je bilo mogoče razvozlati te kratice kot začetnice Frančiška Ksaverja pl. Garzarollija, vikarja v Vremah (ŽAV, 6).¹⁷ Naslednje leto se v urbarju omenja tudi oltarna podoba, za katero so plačali 76 lir (ŽAV, 7). Kakšna je bila, ne vemo. Leta 1865 jo je namreč nadomestila slika sv. Helene, ki jo je signaliral in datiral slikar Jakob Raspet iz Idrije.

Ob stoletnici zadnje večje prenove cerkve – to je bilo leta 1753, ko sta njeno premoženje upravljala ključarja Anton Cerkenik in Jernej Sila ter je bil v vremski župniji za vikarja Jakob Marchesetti – so v njej položili nov kamnit tlak z novo stopnico prezbiterja vred. V takratnih merah so naračunali ploščine tlaka za 15 kvadratnih sežnjev in pol, za kvadratni seženj pa so plačali po 7 lir. Tlak sam je stal 105 lir, vsi stroški za izdelavo tlaka in stopnice, za polaganje in prevoze, ki so jih opravili vaščani, z drugimi izdatki in likofom vred pa so znašali 146 lir (ŽAV, 8).

Cerkveni tlak iz masivnih pravokotnih plošč, ki imajo pohodne ploskve gosto špičene in s širokimi rezanimi robovi, še danes dobro služi svojemu namenu. Plošče so položene v pravilnih vrstah: v ladji potekajo v prečni smeri, v prezbitериju, ki je za stopnico višji, pa v vzdolžni smeri. Že na oko je mogoče videti, da se ne- katere širine vrst ponavljajo, medtem ko so dolžine plošč v vrstah poljubnih mer. Od devetnajstih vrst plošč v ladji je osem vrst širokih 34 do 35 centimetrov, tri so široke 38 do 38,5 centimetra, šest jih meri po širini 43 centimetrov, dve pa 52 do 53,5 centimetra. Pri tem se pokaže, da je osnovna mera beneški čevlj, ki so ga uporabljali za merjenje zemljišč, pa tudi v stavbarstvu, in sicer ne le na območju Beneške republike, temveč tudi v avstrijskih deželah. V 18. stoletju je običajno meril 34,7 centimetra, beneški seženj ali korak (*passo*), ki šteje pet čevljev, pa 173,36 centimetra. Beneški kva- dratni seženj meri potemtakem okroglo tri kvadratne

16 Vaščani danes ne vedo, da je bilo kdaj pri cerkvi pokopališče. Starejši med njimi so slišali pripovedovati, da so nekoč nosili pokopavat rajne Gradiščane na pokopališče pri Zavrhu oz. Škofljah, potem pa v bližnji Škocjan, kjer jih pokopavajo še danes.

17 Razrešen napis se glasi: F(RANCISCUS) X(AVERIUS) G(ARZAROLLI) V(ICARIUS). 1744. Po podatkih iz urbarja cerkve sv. Helene je bil vikar v Vremah v letih 1740–1744. Frančišek Ksaver je bil sin Jakoba Garzarollija von Thurnlack iz Senožeč in Ane Marije Steinberg (Garzarolli, 1951, 19, 35).

metre (Herkov, 1971, 98–99). Izmerjena skupna ploščina tlaka v cerkvi je približno 47,5 m², kar se ujema z urbarskim zapisom o 15 kvadratnih sežnjih in pol.¹⁸

V zvezi s cerkvenim tlakom je treba pripomniti še to, da se ne moremo strinjati z zgoraj navedenim Uršičevim mnenjem, da je bil tlak prvotne ladje občutno zvišan. Obstoječi tlak je namreč v isti ravnini s starejšo ploščo, ki je ostala na svojem mestu med špaletama in pragom portala iz leta 1653. V tej plošči je na levi strani vdolbina za tečaj vratnega krila prvotnega portala, na desni pa so vidni plitvi žlebiči od drsanja nekdanjega vratnega krila. Glede na to da je sredina vdolbine odmaknjena 16 centimetrov od sedanjega levega podboja in 7,5 centimetra od praga, lahko zanesljivo domnevamo, da je služila za prag nekdanjega gotskega portala z masivnim, globokim in verjetno profiliranim ostenjem.¹⁹ Večja plošča v tlaku v prednjem levem kotu cerkvene ladje, ki meri 125 centimetrov krat 85 centimetrov in je edina iz sivga flišnega peščenjaka, pa je najbrž preostanek prvotnega tlaka.

Leta 1763, torej ravno deset let kasneje – tedaj sta za cerkev skrbela ključarja Anton Cerkenik in Andrej Fifaut – so jo spet obiskali zidarji. Treba je bilo v celoti prenoviti dotrajano skrilnato streho. V sočasnih urbarskih zapisih se vrstijo izdatki za nakup novega lesa za ostrešje, za apno in nadomestne skrile, plačila zidarjem, pomožnim delavcem in voznikom, stroški za hrano in pijačo ter obvezni likof na koncu. Največji znesek, 174 lir, so odšteli za plačilo in likof zidarjem, od materiala pa je največ stal les – 125 lir. Za ves material, delo in druge stroške je bilo treba plačati 412 lir (ŽAV, 9).²⁰ Najbrž je prav ta masivna skrilnata streha za silo vzdržala do konca 20. stoletja.

Ko je bila obnovljena streha, je cerkev potrebovala

še nov strop v ladji. Kakor je mogoče sklepati iz skopih urbarskih vpisov, so dali tedaj narediti poslikan lesen strop. Nekaj desk zanj so kupili že leta 1765, po kasnejših izdatkih za deske, lepilo, barve in žebelje sodeč, pa je bil dokončan šele leta 1767. Za material so porabili skupno 82 lir, za delo mizarja pa 85 lir. Takrat so bila narejena tudi nova vrata iz orehovih plohov (ŽAV, 10).

Sedanji ometani zrcalni strop v ladji, ki ima ogrodje iz nasekanih in razklanih desk – krajevni izraz zanj je *štikadúr* –, je kasnejši. Med obnovo strehe v osemdesetih letih 20. stoletja pa so našli še nekaj preostalih desk prejšnjega poslikanega stropa (ZVKDS, 1). Dve sta menda shranjeni v prostorih restavratorske delavnice ZVKDS, Območne enote Nova Gorica v Solkanu.

Ko je bila cerkvena notranjščina urejena in varno zaprta, so si Gradiščani lahko privoščili še nakup dragocene srebrenega križa. Verjetno je bil to tako imenovani procesijski križ. Leta 1769 so odšteli zanj kar 582 lir.

Zadnji pomembnejši urbarski podatek v zvezi s stavbno zgodovino cerkve in njeno opremo se nanaša na nov zvon. Kupili so ga leta 1785 v Ljubljani, ko je tam deloval zvonar Janez Jakob Samassa. Zvon je s prevozom vred stal 47 ducatov ali 282 lir. Kot zanimivost omenimo še, da ni bil blagoslovljen doma, ampak pri župnijski cerkvi v Vremah.

PRESKOK V 20. STOLETJE

Po tem cerkveni arhivski viri o cerkvi sv. Helene na Gradišču molčijo. O njeni usodi v 19. stoletju ne vemo ničesar, za 20. stoletje pa je bilo mogoče zbrati nekaj drobtin v drugih arhivskih virih, literaturi, napisih in iz pičlega ustnega izročila.

18 Zanimiva je primerjava cen oz. denarne vrednosti tlaka v tistem času in danes. Kot najbolj prikladno enoto za protivrednost bomo vzeli takratno in današnjo vrednost ovce in jagnjeta. Konec koncev je ovca (*pecus*) že prastara enota menjalne vrednosti, ki je v latinščini celo dala denarju ime (*pecunia*). Po urbarskih podatkih je bila na tistem območju v 18. stoletju odrasla ovca vredna 3 do 4 lire, danes je njena povprečna cena 10.000 tolarjev. Za jagnje so v tistem času plačali 2,5 lire, danes pa je običajna cena za 25 kilogramov težko jagnje 16.000 tolarjev.

Tlak s ploščino 15 kvadratnih sežnjev in pol, ki je stal 105 lir, je bil vreden toliko kot 26 do 35 ovc. Preračunano v današnjo vrednost ovc in valuto bi bil vreden komaj 260.000 do 350.000 tolarjev. Če bi danes naročili pri kamnoseku 47,5 m² podobnega ročno obdelanega tlaka, debelega šest centimetrov, bi morali plačati zanj 2.137.500 tolarjev, če bi se zadovoljili s strojno obdelanim, pa bi stal 855.000 tolarjev. Tako veliko nesorazmerje nekdanjih in današnjih vrednosti kaže, da ovca danes ni več ustrezna enota za take primerjave.

Ustreznejša bo primerjava na podlagi vrednosti jagnjet. Da bi plačali cerkveni tlak, bi v tistem času morali prodati 42 jagnjet. Pri današnjih cenah jagnjetine bi zanje dobili 672.000 tolarjev, ta znesek pa se že približuje vrednosti današnjega strojno izdelanega tlaka. To kaže tudi, da je zdaj ustreznejša primerjava med nekdanjim ročnim in današnjim strojnim delom, medtem ko primerjava vrednosti nekdanjega in današnjega ročnega dela ne velja več.

Za podatke o današnjih cenah ovc in jagnjet se zahvaljujem Andreju Škibinu iz Centra za sonaravno rekultiviranje Vremščica, za cene tlakov pa Kamnosestvu Tavčar v Povirju.

19 Vidne mere plošče so 155/170 cm x 45 cm.

20 Tukaj navajamo vse stroške v zvezi s prenovo cerkvene strehe leta 1763:

Per legname compratto

Alli Muratori, che copersero la Chiesa et Likof osy beberaggio D.ti 29

Per Calzina, Lastre, et condotta

All' Vicinanza, che condusse Le Lastre

/.../ Più Spesi p li condottieri, et Muratori p il beberaggio

/.../ Più p condotta del Legname, et spese alli manuali

L 125 5 -

L 174 - -

65 10 -

3 - -

8 10 -

43 18

Sl. 9: Stanje cerkve leta 1968 (foto: Emil Smole, ZVKDS OE Nova Gorica).

Fig. 9: The church's state in 1968 (Photo: Emil Smole, Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Nova Gorica Regional Unit).

Prva priča burnih zgodovinskih dogajanj je zvon, s katerim je italijanska oblast 1929. leta, v sedmem letu tako imenovane fašistične ere, nadomestila stari zvon, ki ga je vzela prva svetovna vojna.²¹ Poleg latinskega napisa, ki poroča o tem, najdemo na njem tudi ime livarja Cezarja Brighentija iz Bologne.²²

V tistem času je skrilnata streha na cerkvi že popuščala. Najstarejši Gradiščan se je spominjal, da so jo že takrat krpali s cementno malto (Cerkvenik, l., 2002). Potem ko so bile v petdesetih letih odkrite freske v cerkveni ladji, v šestdesetih letih pa tudi restavrirane, je postala obnova dotrajanih streh še toliko bolj pereča. V konservatorskih poročilih iz leta 1969 najdemo podatek, da so popravili približno štiri kvadratne metre skrilnate strehe, ker je zamakalo v notranjščino. Za popravilo so

uporabili skrile s strehe podružnične cerkve v bližnjih Famljah, ki je bila na novo prekrita s korci (Smole, 1969, 116). Deset let kasneje je spomeniškovarstvena služba spet tarnala, da bi bilo treba, potem ko so bile freske iz 15. stoletja na Gradišču utrjene, obnoviti razpadajočo lopo in popraviti skrilnato streho cerkve, za ta dela pa ni denarja od nikoder (Smole, 1979, 352).

Cerkvena streha je bila končno v celoti obnovljena v letih 1986–1987 (Cerkvenik, 2005, 25). Pod nadzorom spomeniškovarstvene službe je rekonstrukcijo opravil zidarski podjetnik Franc Kaver, ki je prekril že več skrilnatih streh na spomeniških stavbah. Tedaj je – v skladu s takratno "doktrino" – odstranil leseno strešno konstrukcijo z goltniškiimi povezji (ZVKDS, 2) in jo nadomestil z armiranobetonsko strešno ploščo. Rekonstrukcija pa se ni posrečila: ker je bila strešna plošča narejena samo do sredine obodnih zidov, je streha na nekaterih mestih spet zamakala. Potrebna je bila ponovna sanacija. Tokrat jo je prevzel podjetnik Jožko Ozbič oziroma podjetje Prenova iz Sežane. Leta 2001 je streho razkril in armiranobetonsko lupino zaščitil pred nadaljnjim zamakanjem s sekundarno kritino iz plasti hidroizolacije in cementnega estriha. Do slemenja jo je pokril s skrilami šele poleti 2005, ker ni bilo mogoče dobiti zadostne količine nadomestne kritine.

Skrile, s katerimi je bila krita cerkev, so bile namreč pretežno iz črnega lističastega apnenca, ki se zaradi preperelosti kroji na tenke lističe in ni tako obstojen kot, na primer, sivi povirski apnenec, ki ga je tudi bilo nekaj na cerkveni strehi. Zaradi tega je pri ponovnem razkrivanju strehe precej skril razpadlo. Po pregovoru "Ena nesreča drugemu k sreči" je rešitev za streho sv. Helene prinesel vihar, ki je leta 2004 razdejal skrilnato streho stare hiše Orlovih v Podbrežah. S skrilmi iz Podbrež je bila poleti 2005 streha sv. Helene končno pokrita do slemenja²³ in njena obnova je bila s tem dokončana.

DODATEK

Grafiti

Freske, po katerih je cerkev sv. Helene na Gradišču pri Divači najbolj znana, so že podrobno opisane v strokovni literaturi. Umetnostni zgodovinarji pa so spre-

21 Po ustnem izročilu sta bila menda oba zvona, ki ju je med prvo vojno vzela avstrijska oblast za potrebe vojne industrije, vrnjena v zvončnico že leta 1921 (Cerkvenik, 2005, 30).

22 Na zvonu z reliefnima podobama Križanega in sv. Helene s križem je napis v obliki elegičnega distiha. V razrešeni različici se glasi: SANCTA HELENA, ORA PRO NOBIS! ME FREGIT FUROR HOSTIS, AT HOSTIS AB AERE REVIXI; ITALIAM CLARA VOCE DEUMQUE CANENS. / S(ANTA) ELENA. Podpis: CAESAR BRIGHENTI, CIVIS BONONIENSIS FUDIT A(NNO) D(OMINI) MCMXXIX. AN(NNO) VII. Prevod Franceta Barage: Sv. Helena, prosi za nas! Sovraga srd me je razbil, iz brona sovražnika pa sem oživel ponovno, Italiji in Bogu glasno pojoč. / Cezar Brighenti, bolonjski meščan, (me) je ulil leta Gospodovega 1929. Sedmega leta /fašistične ere/. – Prvi del napisa je bil nekakšen uradni obrazec za napise na italijanskih odškodninskih zvonovih. Žal je ista Italija 1940. leta vzela drugi zvon, ki je preстал prvo svetovno vojno (Cerkvenik, 2005, 25).

23 Sleme je pokrito z masivnimi klesanimi slemenjaki, ki se preklaplajo na brazdo. Medtem ko imajo slemenjaki na drugih strehah praviloma ravne brazde, so tukaj oblikovane ločno, vzporedno z žlebasto spodnjo stranjo, ki nalega na skrilnati vrh strehe.

gledali ali zanemarili grafite, ki so jih vrezovali v freske davni obiskovalci. Ti lapidarni zapisi vsebujejo podatke, ki so pomembni in zanimivi za občo in cerkveno zgodovino ter so, med drugim, svojevrsten nadomestek cerkvenih šematizmov: tako na primer najdemo med njimi imeni dveh vremskih kaplanov, ki sta maševala v tej cerkvi v 16. stoletju. Marsikaj pa lahko povejo tudi o vlogi in usodi fresk samih.

Na freskah pri Sv. Heleni jih je razmeroma malo, poleg tega jih je težko opaziti in še težje razbrati. Zaradi teh težav bomo tukaj opozorili le na nekatere, ki so dovolj berljivi ali so vsaj razločno datirani.

Grafiti so na freskah na obeh stranskih stenah ladje. Na severni jih je malo, na južni jih je nekaj več in so tudi nekoliko bolj razločni. V gornjem pasu slik na južni steni sta v precej poškodovanem prizoru *Kristusa pribijejo na križ*, ki je drugi od leve strani, dva nejasna grafita. Pod drugim je mogoče prebrati vpraskano letnico 1535. V prizoru *Bičanja*, od katerega je prav malo ohranjenega, je na rjavi podlagi slabo razločen dvovrstični grafit, ki se konča z letnico 1526.

V spodnjem pasu je v prvem prizoru *Snemanje s*

križa na zgornji zeleni borduri grafit, ki se konča z letnico 1533. V prizoru *Vstajenja* je na zelenem polju zgoraj vpraskan latinski napis v treh vrsticah: *I 5 7 4 / HF p[re]s[b] D[omi]ni petrus Ramscholl / tunc temporis cooperator in Rem.* Poslovenjeno se glasi: 1574. je bil tukaj prezbiter gospod Peter Ramscholl, v tistem času kooperator v Vremah. (Isti vremski kooperator se je sočasno podpisal na enak način tudi na freskah v prezbiterijih cerkva v Famljah in Pri Fari v Vremskem Britofu.) V prizoru *Žene ob grobu* je na gornjem zelenem traku okvirja petvrstični latinski grafit, v katerem se nam je doslej posrečilo prebrati le prve tri vrstice: *1575 / HF Georgius Terahz Tunc / temporis kapelan, ibidem [...]*. (Tudi Jurij Terač je služboval v isti župniji, kakor priča dve leti mlajši grafit v cerkvi sv. Brikcija v Naklem, v katerem se je jasno podpisal kot *Georgivs Terazh*, kooperator v Vremah.) Desno od tega grafita je nerazločen podpis nekega vikarja, še bolj desno pa se je podpisal neki Urban.

Na severni steni ladje so komaj opazni grafiti na freski *Pohoda sv. treh kraljev*. V enem je bilo mogoče razbrati ime nekega Urbana in letnico 1605, v nekem drugem pa verjetno letnico 1505.

ST HELEN'S CHURCH IN GRADIŠČE NEAR DIVAČA AND ITS ARCHITECTURAL HISTORY

Božidar PREMRL

Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia, Restoration Centre, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 40
e-mail: bozidar.premrl@rescen.si

SUMMARY

The article deals with the architectural history of St Helen's (branch) Church in Gradišče near Divača, in the parish of Vreme. In the description and analysis of this composite historical architecture – with a rectangular nave and a presbytery with a termination forming three sides of a regular octagon, covered by a uniform slated roof, with a bell-cote in the façade and a vestibule before it – the article dedicates special attention to the cut-stone material and the architectural elements as well as to the methods of building, which together enable the individual construction stages to be dated.

Based on detailed descriptions and comparisons of the church's material, the determination of primary and secondary locations and roles of individual cut-stone elements in the architectural tissue, the various methods of building and other particulars, the article dates the original church, made of ashlar, into the late 14th or early 15th centuries, while placing the new, wider sanctuary and the raised nave with the slated roof into the late Gothic period of the mid-16th century. The temporal landmark providing a reliable basis for such dating are the frescoes in the church nave dating from the end of the 15th century.

In the middle of the 17th century, when church renovation in today's Primorska region was in full swing, St Helen's Church acquired the appearance it has preserved more or less unaltered to the present day. New, high rectangular windows with splayed jambs were built in the presbytery and the nave, while the façade was given a new portal, inscribed with the year 1653 and the initials A. C. The presbytery was given a new ribbed vault. The one-storey bell-cote made of cut stone and the porch supported by two pillars, which in that period most probably still had a slated roof, must have been erected around the same time, too. On the basis of stylistic comparisons, these works can be attributed with great certainty to the master mason Gašper Perhavec from Dolnje Ležee and the Cerkenik brothers, Andrej and Ivan, masons and stone cutters from Gradišče pri Divači, corroborated by contemporary church land registers as builders of the churches in Boljunec (Bagnoli) and Dolina (San Dorligo della Valle), near Trieste. Gašper Perhavec, whose name can also be found in central registers, was probably born in the

first decade of the 17th century and died by 1678, when he was succeeded in the profession by his son Simon, also a master mason.

The church's land registers offer much data on the church's financial situation in the 18th century, but even more interesting is the information on the furnishing and renovations of the church: the more important news concerns the raising of a new altar (commissioned by Frančišek Ksaver of the noble Garzarolli family, the vicar of Vreme, whose name is initialled on the altar) in 1744, the laying of new stone pavement in 1753, the renovation of the worn slated roof, the fitting of the church with a painted wooden ceiling (completed in 1767) and the purchase of a bell in Ljubljana in 1785.

After that, there is no mention of St Helen's Church in the church archival sources. The building's 20th century history is marked by the church's dispossession of the bells in the first and second World War and their subsequent restitution and replacement, as well as with the dilapidation of the slated roof and its renovation, completed in 2005.

The appendix includes transcriptions of several graffiti in the frescoes, dating to the 16th and 17th centuries, which include signatures of the Vreme priests of that period.

Key words: Gradišče near Divača, St Helen's Church, architectural history, ashlers, stone pavement, slated roof, master mason Gašper Perhavec, stone cutters Andrej and Ivan Cerkenik

VIRI IN LITERATURA

HAZU, 1 – Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti (HAZU), Knjiga cerkve (bratovščine) sv. Ivana v Boljuncu Ivana 1576–1672, sig. VIII – 140, 67v, 69v, 86.

ZVKDS, 1 – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), Območna enota Nova Gorica, Fototeka; fotografije Ostanke lesenega stropa, junija 1887, fotografiral Robert Červ, fotografije št.: 83319, 83320, 83321, 83322.

ZVKDS, 2 – Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije (ZVKDS), Območna enota Nova Gorica, Planoteka, Gradišče, p. c. sv. Helene, prereza A-A in prerez B-B.

ŽAD, 1 – Župnijski arhiv Dolina (ŽAD), Urbar sv. Martina 1643–1750, 64, 67, 67v, 297v.

ŽAD, 2 – ŽAD, Urbar sv. Martina 1643–1750, 290v, 294.

ŽAP, 1 – Župnijski arhiv Povir (ŽAP), Rojstna matična knjiga Povir 1629–1635 in 1637–1688.

ŽAP, 2 – ŽAP, Rojstna matična knjiga Povir 1629–1635.

ŽAR, 1 – Župnijski arhiv Rodik (ŽAR), Urbar bratovščine sv. Elije v Dragi, 64v, 65, 288v.

ŽAV, 1 – Župnijski arhiv Vreme (ŽAV), Urbar sv. Helene 1710–1793, [34v].

ŽAV, 2 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [1v, 2, 3v, 4v, 5, 6, 6v, 7, 8, 13, 21, 21v, 22, 22v, 24v, 25v, 28, 30, 30v, 34v, 35, 36, 38, 39, 40, 40v, 51, 52, 58, 65v, 71, 72, 73].

ŽAV, 3 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [5, 28, 34v].

ŽAV, 4 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [5, 6, 13, 21v, 24v, 25v].

ŽAV, 5 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [23v].

ŽAV, 6 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [22].

ŽAV, 7 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [24v].

ŽAV, 8 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [30].

ŽAV, 9 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [36].

ŽAV, 10 – ŽAV, Urbar sv. Helene 1710–1793, [38, 39, 40].

Cerkvenik, B. (2005): Gradišče pri Divači vas z roba Regijskega parka Škocjanske jame. Divača: Krajevna skupnost.

Garzarolli, E. de (1951): Memorie. Trieste, tipkopis, zasebni arhiv.

Herkov, Z. (1971): Mjere hrvatskog Primorja s osobitim osvrtom na solne mjere i solnu trgovinu, Rijeka, Histo-rijski arhivi Rijeka i Pazin.

Höfler, J. (1997): Srednjeveške freske v Sloveniji. Pri-morska. Ljubljana, Družina.

Premrl, B. (2005): Cerkev sv. Kancijana v Škocjanu pri Divači in njeni napisi. Annales, Series Historia et Socio-logia, 15, 2005, 2. Koper, 275–290.

Premrl, B. (2006): Zidarska in kamnoseška mojstra Janez Sever in Matija Bitenc v Dolnji Košani v 17. in 18. sto-letju. V: Dolgan, M.: Dolnja Košana in okolica. Študije, dokumentarna in literarna besedila. Celje, Mohorjeva družba, 181–227.

Smole, E. (1969): E(mil) S(mole), Gradišče pri Divači. Konservatorska poročila. Varstvo spomenikov, XII/69, Ljubljana, 116.

Smole, E. (1979): E(mil) S(mole), Gradišče pri Divači. Sežana. Preliminarna poročila o konservatorskih raziska-vah in delih. Varstvo spomenikov, XXII/79, Ljubljana, 352.

Uršič, B., Uršič, M. (1990): Umetnostna preteklost do-line Reke. V: Cuscito, G. et al.: Reka-Timav, Podobe, zgodovina in ekologija kraške reke. Ljubljana, Mladin-ska knjiga, 179–207.

INFORMATORJI

Cerkvenik, I. (2002): Ivan Cerkenik, po domače Ivan-tonov, 1911–2005, Gradišče pri Divači 5. Ustni poda-tek. Terenski zvezek avtorja.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-07-04

UDK 312:323.15(450.361 Trst)"1910"

REVIZIJE POPISA PREBIVALSTVA TRSTA IZ LETA 1910

Ivica PLETIKOSIĆ

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000, Koper, Garibaldijeva 1
Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, SI-6000, Koper, Glagoljaška 8

IZVLEČEK

Splošni arhiv tržaške občine hrani neoznačeno škatlo z 10 320 listki, ki se nanašajo na avstrijski popis prebivalstva Trsta v letu 1910. Na listkih je označeno 22 791 oseb, ki jim je bil ob državni reviziji popisa v letu 1911 uradno spremenjen občevalni jezik. Na podlagi te dokumentacije in upoštevajoč dosedanje študije o reviziji omenjenega ljudskega štetja ponuja avtor izhodišča za novo vrednotenje podatkov o nacionalni strukturi.

Ključne besede: popis, prebivalstvo, Trst, nacionalno vprašanje

REVISIONE DEL CENSIMENTO TRIESTINO NEL 1910

SINTESI

L'archivio Generale del Comune di Trieste conserva una scatola con 10.320 cedole che riguardano il censimento austriaco della popolazione di Trieste del 1910. Nell'incartamento sono registrate 22.791 persone a cui, dopo la revisione del censimento avvenuta nel 1911, venne modificata la lingua d'uso. Sulla base di questi documenti e tenendo conto degli studi sin qui effettuati sulla revisione del censimento, l'autore offre gli spunti per una nuova analisi dei dati sulla composizione nazionale della città.

Parole chiave: censimento, popolazione, Trieste, questione nazionale

UVOD

V začetku 20. stoletja je bil Trst največje avstro-ogrsko obmorsko mesto oz. največje in najpomembnejše avstrijsko pristanišče. Odkar je bil razglašen za svobodno luko, sta se število prebivalcev in količina pretovorjenega blaga skozi vse 19. stoletje neprenehoma povečevala. Posledično so se večale tudi tržaške kolonije tujih trgovcev in število nemško govorečih državnih uradnikov (uprava, vojska, tudi trgovci). Sicer je bilo v mestu največ Italijanov, drugo največjo skupnost pa so tvorili Slovenci,¹ ki so bili na neposrednem podeželju skoraj edino prebivalstvo.

Naseljevanje Slovencev in drugih Slovanov v Trst je bilo kontinuiran proces, ki sta ga industrializacija in z njo povezano priseljevanje s podeželja v 19. in v začetku 20. stoletja še pospeševala. Trst je v omenjenem obdobju kot avstrijsko okno v svet in velik ponudnik delovnih mest večkrat povečal svoje prebivalstvo (Breschi et al., 2001) ter (že pred letom 1910) postal največje slovensko mesto oz. mesto v katerem je živel največ Slovencev, ki so se tam politično organizirali (društva, stranke), gojili svojo kulturo (čitalnice, narodni domovi, časopisi, telovadna društva), jezik (osnovno in srednje šolstvo) in narodno zavest. Ker se je slednja (v obdobju razraščajočih nacionalizmov) v veliki meri vezala na politično zavest občanov, so bili politični spori med dvema največjima etničnima skupnostma v mestu dejansko neizogibni.

Kot je že dr. Zwitter zapisal (Zwitter, 1962, 22), je bil v danih razmerah popis prebivalstva še najbolj podoben volitvam. Tako kot dobre volilne izide, se je dalo dobre rezultate popisa dobro unovčiti v politične namene.

POPIS IN OBČEVALNI JEZIK

Podonavska monarhija je izvajala popise prebivalstva² v letih 1857, 1869, 1880, 1890 in 1900.³ Na podlagi zakona o ljudskem štetju z 29. 3. 1869 in ukaza št. 148, ki ga je 23. 8. 1910 izdalo ministrstvo za notranje zadeve (objavljen v Državnem zakoniku za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru 23. 8. 1910), so bile določene norme oz. pravila za izvedbo splošnega popisa prebivalstva monarhije v letu 1910. Država je hotela izvedeti število in karakteristike prebivalstva in domačih živali, ki so živeli na njenem ozemlju 31. 12. 1910. Zaradi čim boljše razumljivosti vprašalnika in s tem po-

vezane točnosti ali pravilnosti odgovorov so Tržičani izpolnjevali tudi dvojezične italijansko-slovenske popisne pole, vsak lastnik hiše v svojem jeziku.

Občevalni jezik se je v avstrijskih popisnih listih prvič pojavil leta 1880. Bil je kompromis (posledica) med dogovori, doseženimi na mednarodnem kongresu statistikov v St. Petersburgu leta 1872 in avstrijskimi notranjepolitičnimi potrebami. Udeleženci omenjenega kongresa so za praktično uporabo skovali izraz "langue parlée", ki naj bi označeval govorni jezik oz. materni jezik, vendar ga je avstrijska vlada kljub pomislekom iz strokovnih vrst prevedla v "Umgangssprache".

Vsekakor občevalni jezik po definiciji notranjega ministrstva ni bil materni jezik in ga ni bilo mogoče enačiti s pojmom nacionalnost. Odstavek 17 Podučil (navodil) iz ukaza št. 148 predvideva vpisovanje občevalnega jezika, ki ga popisana oseba najpogosteje uporablja v kraju (okolju), kjer živi oz. v korespondenci z družino. Ravno v tej definiciji leži bistvo vseh revizij obravnavanega popisa prebivalstva, kajti vsaka zainteresirana oz. vpletena stran si jo je razlagala po svoje oz. jo je prilagajala svojim interesom. V popisnih listih je opazna težnja občinskih uradnikov, da so osebam, rojenim v Trstu, skoraj dosledno vpisovali italijanščino kot občevalni jezik (ob črtanju drugih jezikov, predvsem slovenskega in nemškega). Sicer pa je imelo pravico do vpisa v rubriko št. 13 poleg nemškega in madžarskega še osem jezikov.⁴ Teh deset jezikov so uporabljali tudi na bankovcih.

PRVA (OBČINSKA) REVIZIJA

Tržaška občinska administracija je hotela, kot je to bilo v navadi pri prejšnjih popisih, sama (po komisarijih) popisati prebivalstvo mestne okolice, sklicujoč se na pomanjkljivo pismenost podeželanov. Zaradi nezaupanja v tržaški magistrat in ob podpori političnega društva "Edinost" se je temu uprlo slovensko govoreče prebivalstvo in pri cesarsko-kraljevem namestništvu doseglo, da je bilo popisne liste (Naznanilnica, Carta di notificazione, Anzeigezettel) dovoljeno izpolnjevati lastnikom hiš samim oz. njihovim pooblaščencom (naredba – ukaz št. IX 247/93-09 s 13. 10. 1910).

Takoj po zaključku ljudskega štetja 8. 1. 1911 (zaradi nepravilnosti pri razdeljevanju popisnih listov je svetnik namestništva rok za oddajo teh podaljšal do 15. 1. 1911) so tržaški Slovenci na protestnem shodu v

1 Podobno velja za Istro, kjer so bila mesta pretežno italijanska, podeželje pa slovensko oz. hrvaško, kot tudi za Kranjsko in Štajersko (pretežno nemška mesta in slovensko podeželje) ter Bosno. Tu so bila mesta v dolinah oz. nižinah muslimanska, hribovito podeželje pa srbsko in pravoslavno.

2 Moderne popise, takšne, kot jih poznamo danes.

3 Rezultate omenjenih popisov je na enem mestu zbral Perselli (1993).

4 Različni viri različno gledajo na jezike, tako npr. V. Valenčič (1974, 291) našteva: češko-moravski-slovaški, poljski, rusinski, slovenski, srbo-hrvaški, italijansko-ladinski in romunski; D. de Castro (1977, 142) navaja: češki, moravsko-slovaški, poljski, rutenski, slovenski, srbo-hrvaški, romunski in italijanski; Lavo Čermelj pa (1958, 9) češki-moravski-slovaški, poljski, maloruski, slovenski, srbski-hrvaški, italijanski, ladinski in romunski.

narodnem domu sprejeli resolucijo (predlagal jo je dr. Josip Wilfan⁵), s katero so zahtevali razveljavitev ljudskega štetja. Protestirali so proti načinu, kako je bilo to izpeljano. Bili so nezadovoljni s premajhnim številom popisnic v slovenskem jeziku in sploh s tem, da je popis oz. ljudsko štetje izvajal Slovenec nenaklonjen tržaški magistrat. Italijanske uslužbenke na magistratu pa so obtoževali za razne nerodnosti, nezakolitosti in goljufije. Zahtevali so novo ljudsko štetje, ki naj bi ga opravili državni organi, ki bi dali popolno poročstvo narodne nepristranosti in pravičnosti.

Izpolnjene in podpisane popisnice so morali lastniki predati v roke občinskim funkcionarjem. Dva dni po zadnjem roku za oddajo naznanilnic na magistrat (17. 1. 1911) se je začela revizija popisa po magistrálnih organih, ki je potekala več mesecev. Revizorji so smeli dopolnjevati pomanjkljive naznanilnice, popravljati zgrešene vpise in preverjati pravilnost vnesenih podatkov. Poleg samovoljnega zamenjave občevalnega jezika (brez vednosti strank) so tudi drugače vplivali na dvig števila italijansko govorečega prebivalstva mesta in okolice.

Poseganje administratorjev v popisne pole je do neke mere razumljivo in upravičeno, saj niti vsi uradniki – popisovalci niso znali ali zmogli povsem pravilno izpolniti vprašalnika. Največ popravkov je bilo izvedenih v rubrikah št. 18, 19 in 20, ki so opredeljevale gospodarsko sestavo (zamenjevali so se podatki o glavnem poklicu, stopnji, doseženi v tem poklicu, in obratu, v katerem se glavni poklic izvršuje), ter rubriki št. 13, v kateri se je vpisoval občevalni jezik (*lingua usuale* oz. *lingua d'uso*, *Umgangssprache*).⁶

Že po prvih dneh te prve revizije je politično društvo "Edinost" zbralo dovolj dokaznega gradiva, da je lahko (20. 1. 1911) poslanec in slovenski narodni buditelj dr. Otokar Rybář⁷ vložil interpelacijo pri ministru za notranje zadeve. V njej je opisal dotedanji potek popisa prebivalstva in spraševal ministra, ali je pripravljen ponoviti ljudsko štetje in kaznovati kršitelje zakona. Notranji minister Wickenburg je obljubil, da bo zadevo dal preučiti. Istega dne, kot je bila vložena omenjena interpelacija, so češki in jugoslovanski (oz. južnoslovanski) poslanci v poslanski zbornici predložili zahtevo (predlog) za razveljavitev popisnih rezultatov povsod, kjer bi se na podlagi preiskave ugotovile nezakolitosti, in uvedbo novega štetja po posebnih popisnih komisarijih.

Kljub temu je tržaški magistrat sredi aprila 1911 objavil, da so njegovi revizorji obhodili 90% vseh družinskih glavarjev in da niso opazili napak, in 20. 7. 1911 naznanil (cesarsko-kraljevemu) namestništvu v Trstu začasne rezultate po njem revidiranega popisa. Ti so bili dan pozneje, 21. 7. 1911, objavljeni v časopisu Slovenec.

Po teh podatkih je v času popisa v Trstu živelo 230.704 prebivalcev, od teh 190 063 avstrijskih državljanov. Le tem so upoštevali rubriko št. 13. Našteli so 142.113 oseb z italijanskim, 37.063 s slovenskim, 9.689 z nemškim, 1.422 s hrvaškim in srbskim ter 613 oseb s kakšnim drugim občevalnim jezikom.⁸ V časopisu Il Piccolo (št. 10780) pa so 22. 7. 1911 združili prebivalce s slovenskim, hrvaškim in srbskim občevalnim jezikom ter izpustili vojake, tako da so dobili 141.509 oseb z italijanskim, 37.845 s slovenskim, hrvaškim in srbskim ter 9.239 z nemškim občevalnim jezikom (Čermelj, 1958, 21).

DRUGA (DRŽAVNA) REVIZIJA

Tržaško cesarsko-kraljevo namestništvo je ugotovilo, da so občinski uradniki v "prvi verziji" popisa našteli 72.000 Slovanov (Slavi) in njihovo število zreducirali na 38.000. To, naj bi dosegali na več načinov. Podnajemnikom in poslom italijanskih lastnikov in gospodarjev so upoštevali samo italijanski občevalni jezik. Svetovali so strankam naj v popisno rubriko vpisujejo več občevalnih jezikov, nato pa so upoštevali samo enega, kot je določal zakon. Enostavno so prečrtavali slovenski in nemški jezik in pripisovali italijanski. Namestništvo je opazilo nepravilnosti tudi pri samih hišnih lastnikih, ki so izpolnjene ali celo prazne popisnice dajali v podpis podnajemnikovim soprogam in celo otrokom. Omenjeni so tudi primeri na novo izpolnjenih popisnih listov s ponarejenimi podpisi.

Tako je notranje ministrstvo ugodilo Rybářjevi interpelaciji in s tem dovolilo revizijo popisa ter o tem 27. 7. z dopisom obvestilo namestništvo v Trstu. To je po dveh dneh 29. 7. o tem obvestilo tržaško občino. Že 21. 7. pa je namestništvo zahtevalo od tržaške občine vse popisno gradivo popisa Trsta v letu 1910 in ga 25. 7. tudi dobilo. Kot je napisal de Castro⁹: "*... il censimento passa in mano ai funzionari tedeschi e slavi della Luogotenenza*" (de Castro, 1977, 140).

5 Josip Wilfan; pravnik in politik, rojen v Trstu 30. 8. 1878, umrl v Beogradu 8. 3. 1955. Zastopal je Slovence v italijanskem parlamentu v letih 1921–28. Bil je eden od utemeljiteljev Kongresa evropskih narodnosti (1925). Po priključitvi Avstrije k Nemčiji se je preselil z Dunaja v Beograd. Več podatkov o njem Bajc, 2005.

6 O problematiki občevalnega jezika je podrobno pisal Brix, 1982; 1987.

7 Otokar Rybář, odvetnik, politik in diplomat, rojen v Postojni 12. 9. 1865, umrl v Beogradu 12. 1. 1927. V letih 1907–1910 je bil predsednik političnega društva Edinost. Od 1900–1915 je bil poslanec deželnega zbora v Trstu, od 1907–1918 pa poslanec državnega zbora na Dunaju. Po prvi svetovni vojni je bil med pomembnejšimi osebnostmi v zunanji politiki Kraljevine SHS.

8 Seštevki se ne ujemajo.

9 Življenje in delo pred kratkim preminulega Pirančana je opisal Stefano Lusa, 2003.

Cesarsko-kraljevi uslužbenci – dr. Schlögl, Müller, Hauffen, Lederer, Pfeiffer, Premerl, dr. Kaltenegger in Zois – so se ob pomoči nekaterih policijskih uslužbencev zadnji teden v avgustu 1911 seznanjali z gradivom, določenim za revizijo, ki so jo opravili septembra. Razpošiljali so vabila za uradne popravke, zaslíševali stranke, sestavljali zapisnike in do začetka oktobra obdelali približno 23.000 primerov.

Potek revizije sta poskušala zmotiti oz. ustaviti italijanski poslanec G. Pitacco s protestno brzojavko notranjemu ministru in italijanski poslanec dr. Mrach z ustno interpelacijo v deležnem zboru (25. 9. 1911). Isti dan je interpelacijo vložil tudi poslanec dr. Rybář. Na obe interpelaciji je odgovoril vladni komisar dvorni svetnik Alois Lasciac¹⁰ na seji deželnega zbora 2. 10. 1911. Zavrnil je trditve poslanca Mracha (da vlada nima pravice odrediti revizije popisa, da so državni revizorji neobjektivni in pristranski ...) in navedel veliko nepravilnosti, ki jih je revizijska komisija opazila še pred koncem revizije, ter tako z odgovorom zadovoljil dr. Rybářja (Čermelj, 1958, 28).

Dejansko je bila državna revizija popisa velika politična zmaga tržaških Slovencev, saj je število uporabnikov slovenskega jezika uradno zvišala za skoraj 20.000 oseb, št. hrvaško govorečih oseb za približno 1.000, nemško govorečih za približno 2.000 in seveda za okroglih 23.000 oseb zmanjšala število tistih, ki so se sporazumevali v italijanskem jeziku. Lavo Čermelj¹¹ (1958, 33) je ugotavljal, da "bi bilo število Slovencev nedvomno še znatno višje, ako bi vladni organi revidirali ves števeni operat in ne samo sumljive in osporavane primere". Rezultati revidiranega štetja so bili objavljeni v Ortsreperatoriumu na Dunaju leta 1918.

TRETJA (DE CASTROVA) REVIZIJA

Po reviziji je bilo popisno gradivo vrnjeno lastniku – občini, z dodano vrednostjo v obliki uradnih zaznamkov na popisnih polah in majhno kartonasto škatlo. Stalo je do 25. 3. 1946, ko ga je zavezniška razmejitvena komisija zaprosila od občine in uporabila pri določanju italijansko-jugoslovanske meje. Ob tej priložnosti je tržaška občina naročila znanstveniku in tedanjemu politiku dr. Diegu de Castru pregled revidiranega gradiva (oz. revizijo revizije – *ha riesaminato le schede rettificate dalla i.r. Luogotenenza*) in njegovo študijo uporabila kot uradni dokument na mirovni konferenci leta 1946. Verjetno kot odgovor na t. i. Rogličevo anketo (Cadastre national de l'Istrie, Sušak, 1946). Izsledke svojih raziskav je dr. de Castro prvič objavil tri desetletja

pozneje v Rivista Italiana di Economia, Demografia e Statistica (1977). Tako je širši javnosti oznanil svoje začudenje nad sposobnostjo cesarsko-kraljevih uradnikov, saj naj ne bi bilo (fizično) mogoče v tako kratkem času (en mesec) pregledat tolikšno množico (23.000) primerov. Pripombe je imel tudi nad zapisniki revizijske komisije, ki jih ni bilo, niso bili podpisani ali niso bili vstavljeni v družinske liste (popisne pole).

Dr. Diego de Castro je torej revidiral samo gradivo, ki so ga revidirali cesarsko-kraljevi uradniki, in tako kot oni, tudi on ni pregledal "vsega števnega operata". Iz vzorca je sklepal o celotni populaciji, in čeprav sam pravi – "*Il risultato ottenuto nei riguardi delle popolazioni etniche sta a metà strada tra quello del censimento condotto dal Municipio – troppo favorevole agli italiani – e quello revisionato in favore degli slavi dalla Luogotenenza austriaca*" (de Castro, 1977, 135)." –, je iz njegovih tabel (de Castro, 1977, 147) razvidno, da so rezultati njegove (tretje) revizije veliko bližji državnim (drugi), kot pa občinski (prvi) reviziji. Vsekakor je dokazal, da latinski rek "*erare humanum est*" velja tudi za sicer pregovorno vestne cesarsko-kraljeve uradnike. Po besedah odvetnika Michela Mianija, župana Trsta v letu 1946, pa je dokazal tudi to, da je število Italijanov, prešteti s strani občinskih uradnikov, višje od realnega, število Italijanov, prešteti s strani državnih uradnikov, pa nižje od njihovega dejanskega števila.

ŠKATLICA

Zanimanje za avstrijski popis prebivalstva v letu 1910 me je vodilo po mnogih arhivih, v le redkih pa sem iskano gradivo (originalni popisni listi zadnjega avstrijskega popisa) tudi našel. Srečo sem imel v piranskem arhivu, čeprav je ohranjena le polovica popisnih pol za mesto, ter v ljubljanskem Zgodovinskem arhivu in tržaškem občinskem arhivu (Archivio generale del Comune di Trieste), kjer so popisni listi za omenjeni mesti ohranjeni v veliko večji meri.

Tržaška občina hrani (velik) del svojega arhivskega gradiva v občinskem arhivu na naslovu "Via procureria 002". V teh popolnoma novih in najsodobnejše opremljenih prostorih je po dolgi kalvariji pred kratkim končno našlo svoj mir tudi preučevano gradivo, ki obsega poleg nekaj deset dolžinskih metrov v trde platnice vezanih popisnih listov (čez sto bust) še majhno kartonsko škatlo z 10.320 papirnatimi listki dveh oblik. Kvadratnih (približno 10 cm x 10 cm) je 1.808, pravokotnih oziroma podolgovatih (približno 5 cm x 15 cm) pa 8.512. Na listkih je zapisanih 22.791 oseb, ki jim je bil v popisni

10 Čermelj ga v svojem članku posloveni oz. prekrsti v Alojzija. O tem vrlem cesarskem uradniku je pisal Almerigo Apollonio, 2003.

11 Lavo Čermelj, fizik in publicist, rojen v Trstu 10. 10. 1889, umrl v Ljubljani 26. 1. 1980. Leta 1914 je na Dunaju doktoriral iz fizike, leta 1929 je emigriral v Jugoslavijo in v Ljubljani do leta 1937 delal na manjšinskem inštitutu, po vojni pa je sodeloval pri izdelavi Cadastre National de l'Istrie. Je avtor znamenite knjige Slovenci in Hrvati v Italiji med dvema vojnoma.

rubriki "občevalni jezik" ob reviziji popisa septembra 1911 ta podatek spremenjen oz. revidiran.

Ker škatla ni katalogirana in na njej piše samo "Censimento 1910", v njej pa ni mogoče zaslediti niti enega samega datuma, se postavlja vprašanje, kdaj so bili listki izpolnjeni. Ker se podatki iz škatlice statistično ne razlikujejo bistveno od rezultatov druge revizije, je torej gotovo, da je gradivo iz škatlice nastalo v začetku jeseni leta 1911.

Tabela1: Spremembe občevalnega jezika po podatkih iz arhivske škatle.

Table 1: Changes in the language of social intercourse according to the data from the archive box.

IZ	V	Št. oseb
Italiano	Sloveno	18.989
Italiano	Tedesco	2.446
Italiano	Croato	783
Tedesco	Sloveno	278
Sloveno	Italiano	51
Italiano	Boemo ceco cecoslovacco	48
Sloveno	Polacco	41
Sloveno	Tedesco	31
Tedesco	Italiano	27
Italiano	Ruteno	19
Italiano	Polacco	13
Croato	Sloveno	13
Lascki	Sloveno	9
Tedesco	Croato	6
Sloveno	Russo	6
Slavisch	Slovenisch	6
Polacco	Sloveno	4
Tedesco	Boemo	4
Italiano	Serbo	4
Italiano	Magiaro	2
Manca (?)	Sloveno	2
Sloveno	Croato	1
Friulana	Sloveno	1
neznano	Sloveno	1
Boemo	Ceco	1
Boemo	Sloveno	1
Inglese	Tedesco	1
Boemo	Tedesco	1
Ungereze	Tedesco	1
Francese	Tedesco	1
		22.791

Vsebinska škatlica (10.320 listkov z 22.791 osebami) je predstavljena v tabeli 1. K njej je treba dodati podatek, da je na 65 listkih obravnavanih 225 oseb, ki niso prebivale v mestu (Kontovel-Contovello 62, Opčine-Opicina 96, Križ-S. Croce 48, Prosek-Preseco 12, Lonjer-Longera 7). Vsem tem je bil italijanski občevalni jezik spremenjen nazaj v slovenskega. Iz tabele je razvidno, da so od državne revizije imeli največ koristi Slovenci, ki jih je bilo 19.180 več (Nemcev 2.166, Hrvatov 777, Čehov in Poljakov po 50, Ruteničev 19, Rusov 6 ...), najmanj pa Italijani, ki jih je bilo 22.201 manj.

ZAKLJUČEK

Glede na to, da (po Čermeljavih besedah) državni revizorji niso pregledali vsega števnege aparata in da je de Castro obdelal le revidirano gradivo, se vsiljuje zaključek, da so bile vse revizije tako ali drugače pomanjkljive.

Desetine tekočih metrov tega arhivskega gradiva (tržaškega popisa 1910), vključno z obravnavano škatlico, ležijo lepo shranjene v primernih prostorih. Tako kot piransko in ljubljansko ima srečo, da je med nemirnim stoletje ostalo dokaj nepoškodovano in pripravno za daljne raziskave.

Med temi bi lahko bila, recimo, četrta revizija, saj je z navzkrižno obdelavo podatkov o priimku, kraju rojstva in izvirnem oz. prvem vpisu v rubriki "občevalni jezik" mogoče število "napak" v popisu zmanjšati na minimum in sestaviti natančnejšo sliko prebivalstva po jezikovni pripadnosti.

Za obdelavo vseh tistih dolžinskih metrov gradiva popisa Trsta v letu 1910, bo potrebna predvsem dobra ekipa. Tržaški občinski uradniki in skupina dr. Schlöglja so to vsekakor bili, pa tudi dr. de Castro si je pomočnike izbral (verjetno) med boljšimi študenti. Le kako bo sestavljena četrta revizijska skupina?

REVISIONS OF THE 1910 TRIESTE CENSUS

Ivica PLETIKOSIĆ

University of Primorskem, Science and Research Centre of Koper, Institute for Historical Studies, SI-6000, Koper, Garibaldijska 1

University of Primorska, Faculty of Humanities, SI-6000, Koper, Glagoljaška 8

SUMMARY

Due to various interpretations of the language of social intercourse category, the results of the Trieste Census in 1910 are quite inconclusive. But despite faults observable in the Census, the latter was used as the most authoritative source in determining the eastern Italian and the western Yugoslav, or more precisely, Slovene, border after the Second World War.

In order to prove that his temporal location of the archive box found in the Trieste Archives, containing the material of the revision concerning the Trieste 1910 Census, was correct, the author studied the chronology of the Census with all its revisions, finding that the slips of paper listing the people whose original information regarding the language of social intercourse had been changed date back to the time of the second (national) revision, carried out in the autumn of 1911.

Reaching the conclusion that only the results of the revisions were published, the author finds it important to publish the original, unrevised and unedited.

Key words: census, population, Trieste, national issue

VIRI IN LITERATURA

Apollonio, A. (2003): Le memorie di Luigi Lasciac. Un quarantennio di governo asbrugico nel "Litorale". Quaderni giuliani di storia, 24, 2. Trieste, 303–362.

Bajc, G. (ed.) (2005): Josip Vilfan: življenje in delo primorskega pravnikarja, narodnjaka in poslanca v rimskem parlamentu. Knjižnica Annales 44. Koper, Založba Annales.

Breschi, M., Kalc, A., Navarra, E. (2001): La nascita di una città. Storia minima della popolazione di Trieste, secc. XVII–XIX. V: Borusso, G., Finzi, R., Panjek, G. (eds.): Storia economica e sociale di Trieste. Trieste, Lint, 69–237.

Brix, E. (1982): Die Umgangssprachen in Alösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sparchenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910. Wien – Köln – Graz, Hermann Böhlau.

Brix, E. (1987): Številčna navzočnost nemštva v južno-slovenskih kronovinah Cislitvanije med leti 1848 do 1918. Problemi narodnostne statistike. Zgodovinski časopis, 41. Ljubljana, 297–308.

De Castro, D. (1977): La revisione luogotenenziale del censimento austriaco del 1910 a Trieste. Rivista Italiana di Economia, Demografia e Statistica, 31, 1. Roma, 137–180.

Čermelj, L. et al. (eds.) (1946): Cadastre national de l'Istrie: d'après le recensement du 1 octobre 1945. Sušak, Edition de l'Institut Adriatique.

Čermelj, L. (1958): O ljudskem štetju v Trstu l. 1910. In mermoriam dr. Josipa Wilfana. Anali Jadranskega inštituta, 2. Zagreb, 7–51.

Čermelj, L. (1974): Sloveni e Croati in Italia tra le due guerre. Trieste, Editorial Stampa Triestina.

Lakatoš, J. (1914): Narodna statistika. Zagreb, Vlastita naklada.

Lusa, S. (2003): Diego de Castro (1907–2003). In mermoriam. Annales, Series historia et sociologia, 13, 2. Koper, 447–465.

Perselli, G. (1993): I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936. Trieste – Rovigno – Fiume, Università popolare – Centro di ricerche storiche – Unione italiana.

Statistische Zentralkommission (1918): Spezialorts-repertoire für das Österreichisch-Illyrische Küstenland, Bearbeitet auf grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. 12. 1910. Wien.

Taylor, A. J. P. (1996): La monarchia asburgica 1809–1918. Milano, Mondadori.

Valenčič, V. (1974): Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880. Zgodovinski časopis, 28, 3–4. Ljubljana, 287–320.

Zwitter, F. (1962): Nacionalni problemi v habsburški monarhiji. Ljubljana, Slovenska matica.

pregledni znanstveni članek
prejeto: 2006-09-13

UDK 325.454(8=6)

ŠPANSKA KOLONIALNA POLITIKA ZA INDIJANCE IN SODOBNI INDIGENIZEM V LATINSKI AMERIKI: PRIMERJALNA ŠTUDIJA

Marija Mojca TERČELJ

Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8
e-mail: mojca.tercelj@fhs.upr.si

IZVLEČEK

Indigenizem ali sodobna socialna politika za vključevanje Indijancev v družbe nacionalnih držav, ki se je v Latinski Ameriki razvila kot institucionalizirana interdisciplinarna aplikativna veda po letu 1940 (po 1. med-ameriškem indigenističnem kongresu v Pátzcuaru v Mehiki) ima svoje temelje v t. i. indijanskem vprašanju, zgodovinskem diskurzu, starem več kot pet stoletij, in svoje začetke v kolonialni politiki za Indijance. Članek s pomočjo primerjalne analize predstavi njen razvoj od začetka kolonialnega obdobja do leta 2005 kolonialne upravne, demografske, ekonomske, politične in religiozno-socialne ukrepe in zakonodajo za Indijance, inkorporativistično politiko socialnega stapljanja in asimilacije v 19. stoletju ter vse tri uradne tokove indigenizma v drugi polovici 20. stoletja: asimilacijsko, integracijsko in participativno.

Ključne besede: indigenizem, Indijanec, indio, segregacijska politika, socialni inkorporativizem, integracionizem, participacija, asimilacija, aplikativnost, pravo, uprava, antropologija

POLITICA COLONIALE SPAGNOLA E INDIGENISMO CONTEMPORANEO NELL'AMERICA LATINA. STUDIO COMPARATIVO

SINTESI

L'indigenismo, ovvero la politica sociale contemporanea per l'inclusione degli indiani d'America nelle società dei paesi nazionali, sviluppatosi in America Latina in qualità di scienza applicata istituzionalizzata e interdisciplinare dopo l'anno 1940 (dopo il primo congresso indigenistico a Pátzcuar, in Messico), affonda le sue radici nella cosiddetta questione indiana, in un discorso storico che si sta sviluppando da più di cinque secoli e che nasce dalla politica coloniale per gli indiani d'America. Servendosi di un'analisi comparata, l'articolo presenta lo sviluppo di questa scienza, a partire dal periodo coloniale fino al 2005: descrive le misure coloniali riguardo all'amministrazione, la demografia, l'economia, la politica, la religione e l'assetto sociale, la legislazione per gli indiani, la politica incorporativista di aggregazione sociale e di assimilazione nel 19. secolo e tutti e tre i flussi ufficiali di indigenismo nella seconda metà del 20. secolo: l'assimilazione, l'integrazione e la partecipazione.

Parole chiave: indigenismo, indiani d'America, indio, politica di segregazione, incorporativismo sociale, integracionismo, partecipazione, assimilazione, applicabilità, legislazione, amministrazione, antropologia

UVOD

Ključ za razumevanje **indigenizma**¹ ali socialne politike in aplikativne antropologije za vključevanje Indijancev v družbe nacionalnih držav, ki je v Latinski Ameriki doživel svoj uradni razvoj v drugi polovici 20. stoletja, je v t. i. **indijanskem vprašanju**: zgodovinskem diskurzu, starem več kot pet stoletij, toliko, kot je staro srečevanje dveh celin, njunih interesnih in političnih trenj ter kulturnih zlivanj. Teoretični temelji in aplikativne prakse indigenizma segajo tako že v špansko kolonialno politiko do Indijancev.² Čeprav je bila "Španija edina kolonialna država, ki je poskrbela za zaščito človekovih pravic za zavojevana ljudstva in jo pravno uzakonila" (Mínguez Cornelles, 2003, 145), pa nikakor ne bi mogli trditi, da je to storila iz človekoljubnih namer. Vzroki so bili čisto drugje, v ekonomskih potrebah ter kolonialne velesile, ki je temeljila na fevdalnem agrarnem sistemu, ki je potreboval veliko kmečke delovne sile ter natančno določen zemljelastniški sistem in sistem obdelovanja.

Španska kolonialna uprava je izvedla nekaj strateških potez, ki so imele daljnosežne posledice na razvoj dolgotrajnega procesa socialne in ekonomske segregacije ter transkulturacije, ki se še danes ni zaključil. Takoj po vojaški konkvisti je začela načrtno izvajati posebne ekonomske, politične, demografske in družbeno-verske ukrepe, ki so bili metodološko natančno zasnovani in dosledno izpeljani ter s katerimi so lahko uspešno nadzorovali zavojevano ameriško prebivalstvo. V svojo kolonialno politično upravo in gospodarstvo so kar najbolje vključili tiste etnične skupine, ki so imele razvito poljedelstvo. To je bilo najlažje izvedljivo na območjih Mezoamerike in Andov, saj je tamkajšnje prebivalstvo že v predkolonialnem obdobju poznalo v osnovi precej podoben dajatveni sistem. Treba ga je bilo le pravilno substituirati in nekoliko preoblikovati. Veliko težje je bilo vključiti nomadska ljudstva iz step in pragozdov, ki

so se selila za svojimi viri preživetja. Mnoga so iztrebili že ob začetku kolonialnega obdobja ali pa so jih izrinili na ekološko manj primerna območja.³

I

KOLONIALNA POLITIKA DO AVTOHTONEGA PREBIVALSTVA

Med najzgodnejšimi ukrepi so bile demografske in urbanistične spremembe, objavljene v kraljevi listini Real Mandato iz leta 1549 (Velasco Toro, 1975, 61–92; Díaz-Polanco, 1999, 61–85). Z odredbo Real Mandato je španska krona določila poselitveno združevanje razpršenih ruralnih indijanskih naselij v strnjena naselja po španskem vzoru. Namen poselitvene koncentracije je bil v lažjem nadzorovanju, hitrejši evangelizaciji in kulturni evropeizaciji prebivalcev novega sveta ali kot navaja kronist in pater Remesal: "Namen združevanja Indijancev v strnjena naselja je bil v lažjem verskem poučevanju, pravičnejšem in čistejšem krščanskem življenju ter boljšem trgovanju ..." (Remesal, 1988, 243).⁴

Po tej odredbi je kolonialna uprava ruralna naselja oblikovala po zgledu urbanih enot, in sicer na podlagi španskih mestnih četrti *barrios*.⁵ V Ameriki je dobil *barrio* še dodaten vsebinski pomen: to je obenem soseska skupnost po patrilinearnem krvnem sorodstvu in gospodarski povezanosti, saj predstavlja substitut predšpanske mehiške skupnosti *calpulli*⁶ ali perujske *ayllu*. *Calpulli* je bila namreč azteška soseska skupnost, ki je temeljila na patrilinearnem in patrilokalnem endogamnem sorodstvenem sistemu. Bila pa je več kot le krajevni sorodstveni sistem, prebivalce je povezovala v najosnovnejšo gospodarsko celico in religiozno skupnost, ki je častila skupnega prednika in imela majhno krajevno svetišče s svojim zavetnikom. Takšno obliko soseske skupnosti so poznala vsa mezoameriška ljudstva, seveda pod drugačnimi imeni.⁷

1 Španska beseda *indigenismo* je izpeljanka iz lat. *indigena*, kar pomeni prvotni ali avtohtoni prebivalec, staroselec, domorodec ali domačin. V Velikem slovarju tujk (CZ, 2002) najdemo izraz *indigén*.

2 Do sredine 20. stoletja se je v Latinski Ameriki uporabljal izraz *indio* za prvotnega ameriškega prebivalca ali prebivalca Zahodne Indije, saj je Kolumb vse do svoje smrti živel v geografski zmoti; ta prvotno le geografska oznaka pridobi v kolonialnem obdobju slabšalno raso in socialno konotacijo, zato so antropologi, pravniki, politiki in drugi družboslovci na I. međameriškem indigenističnem kongresu leta 1940 v Patzcuaru v Mehiki določili nov *terminus teccicus*, in sicer *indígena*. Socialno politiko za vključevanje Indijancev v nacionalne države in vse tiste aplikativne vede, ki se s to politiko teoretično in praktično ukvarjajo, *indigenismo*, strokovnjake pa *indigenistas*.

3 Na primer ljudstva Amazonije, Patagonije, Chaca itd.

4 Original je izšel v Madridu leta 1619.

5 Španska beseda *barrio* izvira iz arabščine (*barri* = zunanji) in označuje del mesta ali večje vasi.

6 *Calpulli* v jeziku *nahua* pomeni "velika hiša". Prvi španski kronisti so *calpulli* prevajali kot "*barrio*", saj so morali zaradi socialne persistence prebivalstva Indijance preseljevati glede na njihovo patrilinearno krvnosorodstveno in obenem krajevnonaselitveno povezanost.

7 Pri Sokejih iz Chiapasa in Oaxace npr. *cowina*; pri njih je *cowina* še danes prostor, v katerem hranijo svetnike posameznih sosesk ali četrti, ki so bile včasih v patrilinearnem in patrilokalnem sorodstvu; *cowina* imenujejo tudi osebe, ki skrbijo za skupne svetnike; izraz pa pomeni dobessedno "maska", "prednik".

Kolonialna uprava je sočasno s tem začela izvajati tudi političnoupravne ukrepe. Odstranila je prvotni aristokratski sloj, vse višje politične in religiozne funkcije predšpanskih sistemov, in ohranila le krajevne politične in religiozne poglavarje za posredno vladanje nad domačim prebivalstvom. Oblikoval se je t. i. *cacicazgo*, institucionalizirani privilegirani sloj domačega prebivalstva, kar se je izkazalo za učinkovito. Indijanski poglavarji, t. i. *caciques* ali župani, so pomagali pri gradnji in oblikovanju novih naselitvenih jeder in so bili posredniki v dogovorih med španskimi oblastmi in domačim prebivalstvom.

V novih naseljih so Španci vzpostavili krajevno indijansko oblast, t. i. "indijansko republiko". Oblikovali so jo na podlagi španske politične in religiozne hierarhije in predkolonialnega patrilinarnega in patrilokalnega sorodstvenega sistema. Indijanska republika je poznala dvojni sistem: civilnopolitični, t. i. *ayuntamiento* ali *cabildo* (občinski zbor), in religiozni, t. i. cerkvena uprava. Temeljila sta na piramidalni hierarhiji; *ayuntamiento* ali občinski zbor so sestavljali: župani (*alcaldes*), svetniki (*regidores*) in strežniki (*alguaciles*).

Službe so bile enoletne. Navadno so jih zamenjali s 1. januarjem ali pa so bile večletne in so jih zamenjali ob praznovanju svetnikov. Vsaka četrta je v občinski zbor volila enega svetnika. cerkvena uprava pa se je delila glede na posamezne župnije. Misijonarji so hierarhijo religioznih služb določili po cerkvenem zgledu: *sacramento mayordomo* (vrhovni starešina: vodja obredja in vodja ostalih oskrbnikov svetniških podob; pod seboj je imel veliko število oskrbnikov), *mayordomos* (varuhi ali skrbniki svetnikov in organizatorji obredja), *albaceas* (izvršilci obredja), *priostes* (predstojniki obredja), *fiscales* (zakladničarji, ki so skrbeli za cerkveno sodišče, petje in molitev), *maestros de música*, *flores* (vodje glasbenikov, pevcev, cvetnih okraševalcev), *alférez* (služabniki, ki so pripravljali obredno hrano in jo stregli) (Fábregaz-Puig, 1989a, 191; Terčelj, 2000, 91–95).

Krajevni funkcionarji so napredovali po t. i. "križnem sistemu", vzpenjač se s političnocivilne hierarhične lestvice na religiozno in obratno. Začeli so pri najnižjih službah in se postopoma vzpenjali proti vrhu, do službe župana in vrhovnega oskrbnika. Ta "križni sistem" kolonialne lokalne indijanske oblasti se imenuje "*sistema de cargos*" ali sistem zadolžitve. Čeprav je bil ob koncu kolonialnega obdobja ukinjen, se je kot notranji socialni religiozni upravni sistem ohranil med številnimi mezoameriškimi in andskimi lokalnimi skupnostmi do danes (Terčelj, 2000).

Gospodarski ukrepi kolonialne uprave so posegli v same temelje indijanskega načina življenja in pojmovanja sveta ter etične vloge posameznika v družbi. Poudariti je treba, da predšpanski gospodarski sistemi niso poznali pojma "zasebna lastnina" v evropskem smislu, zato so Španci zelo hitro osvojili gospodarski nadzor in monopol nad kmetijstvom, rudarstvom, trgovino in prometom. Kolonialno gospodarstvo je dajatveni sistem tipa *tlatoani* vključilo v svoj dajatveni sistem in obdržalo nekdanje indijansko agrarno prebivalstvo kot poglavitno delovno silo, celo zaščitilo ga je s t. i. indijanskim pravom. Na območjih, kjer je bilo v predkolonialnem obdobju prebivalstvo vezano na lovsko-nabiralniški sistem preživetja, pa je špansko (tako kot portugalsko in angleško) gospodarstvo vpeljalo suženjstvo, največkrat s pomočjo afriške diaspore.

Leta 1526 je bila v Novo Španijo vpeljana *encomienda*, španska fevdalna ustanova, ki je temeljila na lastnini zemlje in ljudi na njej. *Encomenderosi* so zamenjali nekdanje predkolonialne vazalne gospode, ki so pobirali dajatve od indijanskih vaških skupnosti *tlatoani*. Indijanci so bili dolžni plačevati španskim gospodarjem dajatve v pridelkih (kasneje v denarju) in delu, v zameno pa jih je imel *encomendero* pravico "ščititi" in pokri-stjanjevati.⁸

Ekonomski odnos kolonije do avtohtonega prebivalstva je slonel na izkoriščanju Indijancev, na obveznem dajatvenem sistemu in delu. Uradno je bila ustanova *encomienda* ukinjena že leta 1542, vendar se je ponekod v Novi Španiji in Peruju ohranila vse do 18. st.; obvezno in prisilno delo se je v obdobju kolonije nadaljevalo v ustanovo *el repartimiento* (v Novi Španiji imenovano tudi *cuatequil* in v Peruju *mita*). Po odločbi razdelitvenega dela (*el repartimiento*), so kraljevi uslužbenci, t. i. *repartidores* (tisti, ki so Indijance razmeščali na obvezno delo), glede na potrebe, zahteve in vloge *encomenderosov*, kolonov – posestnikov, cerkve, kraljevih nameščencev in celo indijanskih poglavarjev *caciques* rekrutirali dovolj število Indijancev za delo na poljih, v rudnikih, pri javnih delih in domačih opravilih.

Čeprav je bilo kar nekaj različnih predlogov, da se dajatveni sistem in *el repartimiento* ukineta in da se avtohtono delovno silo osvobodi, pa do opustitve prisilnega in prikritega prisilnega dela Indijancev vse do konca kolonialnega obdobja ni prišlo. Ekonomsko izkoriščanje se je nadaljevalo še po letu 1632, ko je bil *repartimiento* uradno ukinjen. Posestniki – koloni, ki niso bili zadovoljni s številom delavcev po sistemu *el repar-*

8 Pravice do *encomiende* ni dobil vsak španski priseljenc, le poveljniki in najzaslužnejši vojaki v konkvisiti. Leta 1540 je bilo med 1200 konkvistadorji v Novi Španiji le 362 *encomenderosov*. Glede na vojne zasluge so se delili na štiri razrede, med katerimi je imel prvi razred tudi po 200 tisoč vazalov in ustvarjal letno po 2 tisoč pesov prihodka. Pravica do *encomiende* se je dedovala. Do srede 17. st., ko je država prepovedala sužnjelastništvo, uvedla 5% davek na dajatve *encomiende* in predpisala natanko količino dajatev, so imeli španski gospodje povsem svobodne roke pri izkoriščanju Indijancev.

Sl. 1: Majordomija Indijancev Soke iz Tuxtla Gutiérreza ob praznovanju. Tuxtla Gutiérrez, Chiapas, Mehika, oktober, 1997 (foto: M. M. Terčelj).

Fig. 1: The Tuxtla Gutiérrez stewardship of the Zoque Indians at the celebration. Tuxtla Gutiérrez, Chiapas, Mexico, October, 1997 (Photo: M. M. Terčelj).

timiento, so si pridobivali stalne dninarje (*peones permanentes*), največkrat po pretkanem sistemu "permanentne zadolžitve" (*deudas permanentes*), ki ga zgodovinarji in antropologi imenujejo tudi suženjstvo po zadolžitvi (*servidumbre por deudas*) in ki je v določeni obliki prisotno v Latinski Ameriki še danes. Zaradi tovrstnega odjemanja delovne sile so bili *encomenderosi* v stalnem sporu s posestniki – koloni. Zaradi dajatvenega sistema, od katerega so bili odvisni, so *encomenderosi* imeli interes, da se avtohtono indijansko prebivalstvo ohrani, zato ni naključje, da so ga bili pripravljeni zaščititi z zakoni; tudi ni naključje, da so v pritožbah kralju velikokrat sovpadali z uporniškimi Indijanci. (Díaz Polanco, 1999, 42–60)

Kolonialni dajatveni sistem pa je dopuščal tudi občinsko zemljiško lastnino indijanskih skupnosti, saj je

ta zagotavljala obstoj dajatvenega sistema, po drugi strani pa je tudi Indijancem omogočalo skromen gospodarski (zlasti kmetijski in trgovski) obstoj in s tem – sicer precej preoblikovano – predkolonialno kulturno in etnično kontinuiteto. Indijanci so imeli pravico do naslednjih zemljišč: *fondo legal*, to je komunalno zemljišče, ki je obsegalo 500 m okoli cerkvene zgradbe, *ejido* ali skupna zemlja v obliki pašnikov ali gozda do 1 *legua*, kar je 5,5 km, in *tierras de repartimiento* – razdelitvena zemlja ali družinske parcele z dedno prenosljivostjo; ta zemljišča so imeli Indijanci le v uporabi, bila pa so last kolonialne države ali Cerkve. (Velasco Toro, 1975, 61–92; Aramoni, 1992)

Religiozni ukrepi so bili med najpomembnejšimi, zlasti v zgodnjem kolonialnem obdobju. Španci so dober preučili predšpanske politične, vojaške, socialne in kulturne ustanove mezoameriških, andskih in drugih indijanskih družb; te so bile namreč globoko prepletene z religioznimi sistemi in načinom življenja. Evangelizacija je bila tako poglobitvena značaja in prva, ki je sledila vojaški konkvisti; prav od nje je bila odvisna gospodarska, politična, upravna in kulturna dominacija prebivalstva.

Prvi katoliški redovi, ki so dobili uradne licence pokristjanjevanja, so bili frančiškani in dominikanci. Dominikanci so bili najbolj radikalni. Frančiškani so se bolj prilagajali krajevnim kulturnim in jezikovnim razmeram, saj so se zavedali, da ima uporaba domačih jezikov veliko prednost pri pokristjanjevanju. Ob koncu 16. stoletja so na celino prišli jezuiti in se še bolj prilagodili lokalnim razmeram (jezuitske redukcije); do te mere, da so se z Indijanci povezali celo v uporih proti zemljiškim posestnikom.

Evangelizacija je potekala po ustaljeni in preverjeni metodi substitucije, ki jo je katoliška cerkev uporabljala že pri pokristjanjevanju Evrope. Ta metoda je temeljila na neposredni zamenjavi pomembnih lokalnih božanstev s podobnimi krščanskimi svetniki, ženskih božanstev rodovitnosti z različnimi Marijinimi personifikacijami in gradnji cerkva na že obstoječih svetiščih. Substitucija je potekala po analogiji podobnosti, včasih pa tudi po slučajnem sovpadanju. Na primer: na templju nekdanje tolteške in azteške boginje Toci ali Matere vseh bogov ali "Naše stare matere" so zgradili svetišče Marije Gvadalupske, ki je sčasoma postal nacionalni simbol Mehike; na glavnem templju Tenochtitlana je bila zgrajena katedrala Ciudad de México; podobno se je dogajalo po vsej Novi Španiji; na enem od štirih glavnih majevskih templjev boga Ppapp-Hol-Chaca je bil zgrajen frančiškanski samostan v Izamal, osrednji evangelizacijski center na Yucatánu. Evidentnost substitucije je mogoče razbrati iz vidnih ostankov gradnje nekaterih zelo znanih cerkva, kot je npr. v Choluli v Puebli itd; očitno je tudi sovpadanje datumov, kot je 15. avgust ali Marijino vnebovzetje s pomembnimi mezoameriški koledarskimi obredji; 1. november je prav tako sovpadel

s praznikom pokojnih vojščakov pri Aztekih; Rožnovenska Mati božja – 7. oktober – je pri Indijancih Zoque sovpadla s praznikom rodovitnega ženskega božanstva pred žetvijo itd.

Misijonarji so imeli posebne metode evangelizacije tudi pri uvajanju evharistije, vpeljevanju Marijinega kulta s pomočjo procesij, uvajanjem Marijinih bratovščin ter dovoljenjem velikih verskih slavij v čast Mariji in vpeljevanjem t. i. križevega čaščenja. Pomembna metoda učinkovitega pokristjanjevanja je bilo uvajanje t. i. indijanskih bratovščin, zlasti na območju današnje Mehike in Peruja, in prav ta ustanova se je tam v zelo nespremenjeni obliki ohranila do danes. Za boljše razumevanje bomo podali nadrobnejši opis indijanskih bratovščin med etnično skupino Soke z jugovzhoda Mehike.⁹

INDIJANSKE BRATOVŠČINE (COFRADÍAS)

Bratovščine (lat. *confraternitates*) so krščanske organizacije, ki so nastale iz verskih in človekoljubnih pobud. V Evropi so bile poklicna in stanovska združenja, ki so skrbela za socialno pomoč članom.¹⁰ Cerkvene bratovščine ali zadruge (*las cofradías*) so v Novi Španiji in Peruju uvedli konec 16. stoletja. Njihov namen sta bila učinkovitejše pokristjanjevanje in hitrejša integracija Indijancev v kolonialno družbo. Bratovščine so bile orodje kolonialne politike pri prilagajanju domorodnega prebivalstva na nove družbene, kulturne, gospodarske in politične razmere. Po drugi strani pa so, kot pravi mehiška etnozgodovinarica Aramoni Calderón (1998b, 90), prav te ustanove omogočile kulturno kljubovanje Indijancev in ohranjanje lastne identitete znotraj nove družbe. Igrale so pomembno vlogo ne le pri ohranjanju kulturne religiozne in družbene persistence, ampak tudi politične rezistence.

Cerkvene bratovščine Nove Španije¹¹ so se razlikovale od evropskih po posebni vlogi, ki so jo imele med indijanskim prebivalstvom. Kolonija je poznala dve vrsti

bratovščin: španske in indijanske. Prve so združevale Špance in mestice po različni cehovski pripadnosti, druge indijansko prebivalstvo po krajevni pripadnosti vaškim skupnostim ali skupnostim vaških četrti (ki so, kot vemo, ohranjale predkolonialni patrilinarni in patrilokalni krvno sorodstveni ustroj). Bratovščine so združevale indijansko prebivalstvo na podlagi katoliških svetnikov¹² – vaških zaščitnikov in zavetnikov četrti. (Aramini Calderón, 1995, 14)

Indijanci so jih hitro sprejeli, saj so jim zagotovile določeno stopnjo gospodarske samostojnosti in verske svobode. Indijanske bratovščine so namreč razpolagale z zemljo, živino in denarjem. Te dobrine so bile uradno sicer last Cerkve – in ta jim jih je zaupala ravno zaradi razvoja krščanskega obredja –, Indijanci pa so jih pojmovali kot skupno lastnino. Cerkev je v kolonialnem obdobju namreč v veliko primerih podpirala gospodarsko samostojnost indijanskih skupnosti, saj so bratovščine iz dohodka "skupnih zemljišč" pokrivalo svoje obredne potrebe in plačevanje davkov. Notranja gospodarska in družbena svoboda je dajala indijanskim bratovščinam nekakšno avtonomijo. Bratovščine so omogočale tudi svobodo pri organizaciji praznovanj v čast cerkvenih svetnikov. Duhovniki so sodelovali le v uradnem obredju, vse drugo je bilo v rokah t. i. "predstojnikov" (*priostes*), "starešin" (*mayordomos*) in drugih članov obredne skupnosti bratovščine. Indijanci so še posebej prevzeli vse tiste elemente nove religiozne ustanove, ki so jim pomagali prekriti in preoblikovati predšpansko religijo. Indijanske bratovščine so se zlasti obnesle med prebivalstvom mehiškega in perujskega območja, torej med poljedelci.

Ob koncu 18. st. je Cerkev prepovedala delovanje večini indijanskih cerkvenih bratovščin, drugim pa je omejila razpolaganje z zemljo, živino in žitom, pri čemer je nastal velik problem. Mnogo bratovščin se je po tem preimenovalo v t. i. svetniška oskrbnišтва ali majordomije, ki so se v Mehiki in Peruju ohranile vse do danes.

9 Avtorica tega članka je med leti 1991 in 1997 med Sokeji iz Tuxtla Gutiérreza in Copoye (Chiapas v Mehiki) opravila poglobljeno terensko in raziskovalno delo, ki ga je zaključila z oblikovanjem doktorske disertacije z naslovom "Sokejska kozmologija kot interpretacijski model in kot predmet etnološke (antropološke) razlage", predstavljene na Filozofski fakulteti v Ljubljani (2000).

10 Prva poročila o bratovščinah v Evropi so ohranjena iz 4. in 5. stol., natančnejše podatke pa imamo šele od 9. stol. dalje. V Sredozemlju so se začele močnejše razvijati v 13. stol. Na njihov razvoj so vplivali beraški redovi, zlasti frančiškani. V zahodni in srednji Evropi so njihovo vlogo prevzeli cehi.

11 Foster (1961, 107–137) govori o dveh različnih vlogah bratovščin: v Španiji in Latinski Ameriki. V Španiji so se bratovščine razširile v 13. stoletju. Razlika med bratovščinami in cehi je bila včasih malenkostna: prve so se posvečale bolj verskim dobrodelnim akcijam, druge so poskrbele zlasti za poklicno in denarno pomoč članov. V največ primerih so bile v Španiji njihove gospodarske, družbene in religiozne vloge prepletene. V Mehiki, Peruju in vsej ostali koloniji so bili člani cehovskih skupnosti lahko le Španci in mestici. Njihova vloga je bila podobna kot v Španiji. Indijanska združenja – bratovščine – pa so imela čisto svojstven značaj in vlogo, medtem ko so za gospodarsko in socialno pomoč pri Indijancih skrbale druge ustanove, t. i. "botrinjstva".

12 Npr. bratovščina Sto. Domingo, Sto. Jacinto, San Roque v Tuxtli Gutiérrezu itd.

ŠPANSKA KOLONIALNA ZAKONODAJA IN ZAŠČITA ČLOVEKOVIH PRAVIC ZAVOJEVANIH LJUDSTEV

Pravice Indijancev ("República de los Indios") so bile v primerjavi s pravicami Špancev in mesticev ("República de Españoles") v Novi Španiji sila okrnjene, dejstvo pa je, da je Španska krona leta 1681 izdala uradni zakon za Indijance, tako imenovani Ley de los Indios, ki bil objavljen v "La Recopilación de las Leyes de Indias V., VI.–X. La Recopilación (Don Carlos II, 1681) vsebuje 536 zakonskih predpisov o dolžnostih in pravicah Indijancev. Po španskem zakonu s konca 17. stoletja so bili Indijanci torej po uradnem statusu svobodni državljani, s posebno zakonodajo in posebnim obravnavanjem, po kateri morajo živeti v t. i. redukcijah ali strnjenih naseljih, kjer naj bodo pokristjanjeni in naj dajejo Španski kroni svojo obvezno dajatev v naturalijah in delu.

"Res je", pravi Cornelles (2003, 146), da "je bilo povzročenih veliko prekrškov, kakor npr. prilaščanje zemlje in ostalih dobrin, da je bilo zaradi njih številno indijansko prebivalstvo podvrženo ustanovi *encomienda* in primorano k pretiranim dajatvam in delu, pa vendar je tudi res, da so španski monarhi od kraljice Izabele Katoliške dalje smatrali za svojo dolžnost, da tovrstne kršitve preprečijo." Še več, v kolonialni zgodovini je bilo veliko zaslužnih mož, kot fray Antonio de Montesinos na Santo Domingu, fray Bartolomé de las Casas in Vasco de Quiroga v Mehiki ter fray Domingo de Santo Tomás v Peruju, ki so razkrivali trpljenje Indijancev in pri kralju zahtevali pravice zanje.

Kar nekaj španskih teoretikov se je v kolonialnem obdobju ukvarjalo z vprašanji, kako lahko Španci opravičijo svoje prilaščanje ameriške zemlje, kakšne so indijanske pravice do lastne svobode, kakšni naj bi bili načini miroljubne in nevsiljive evangelizacije, kateri so mogoči vzroki za t. i. pravične vojne itd. Prav njihova razmišljanja so pripomogla k formulaciji zakona "La Recopilación de las Leyes de Indias". To so bili naslednji misleci: Juan López de Palacios Rubios, Francisco de Vitoria in Domingo de Soto v Španiji, Bartolomé de las Casas, Vasco da Praga in Alonso de la Veracruz v Mehiki in Juan de Solórzano de Pereira v Peruju. Njihova dela predstavljajo prve pravne listine in indigenistične spise, še več prve filozofske osnutke za človekove pravice na ameriški celinii. (Minguez Cornelles, 2003, 147–148)

Kolonialno obdobje je poleg ustaljenih političnih razmišljanj in pravnih obravnavanj tretmajev ponudilo Novi Španiji in Peruju tudi druge teoretske vizije, kako rešiti indijansko vprašanje: od idej o avtonomiji avtohtonega prebivalstva in njegovi nujni separaciji, do nje-gove brezkompromisne asimilacije. Teoretske iztočnice in predloge o vzpostavitvi avtonomnih indijanskih sistemov pod špansko krono sta med prvimi podala Francisco de Vitoria in Bartolomé de las Casas. Zagovarjala

sta notranjo avtonomijo avtohtonih skupnosti, vendar s pripadnostjo in z odgovornostjo do španske krone in evangelija. De Vitoria argumentira svoj predlog z utemeljitvijo, da so bili pred španskim prihodom Indijanci resnični gospodarji Amerike in da so imeli svoje legitimne vladarje, zato naj bi imeli tudi popolno pravico obdržati svoje lastne ustanove in zakone. De Vitoria poda tudi močne argumente zoper legitimne španske teologe in pravnike. Fray Bartolomé de las Casas govori celo o avtodeterminaciji avtohtonega prebivalstva, o njihovi avtonomiji in svobodi. Položaj Indijancev v Novi Španiji naj bi bil podoben statusu svobodnih mest v Evropi, ki sicer priznavajo vrhovno oblast kralja, vendar so po svoji notranji ureditvi avtonomna. Po de las Casasu bi morali Indijanci ohraniti družbenopolitično strukturo, svoje guvernerje, običaje in jezik, seveda pod dobronamerno zaščito evropskega kralja. Ta ideja kolonialne podobe, zamišljena s strani teoretika, humanista in misijonarja, je bila v popolnem nasprotju z dejanskimi političnimi in ekonomskimi interesi kolonije.

Teorijo in predloge o radikalni delitvi kolonialne družbe na dve ločeni republiki: "indijansko" in "špansko", vsako s svojim lastnim vladnim sistemom, zakonodajo in običaji, je bila v začetku kolonialnega obdobja prevladujoča naravnost intelektualcev in je zaznamovala latinskoameriško družbo vse do danes. Nekateri misijonarji so bili prepričani, da so Indijanci odličen predmet za pokristjanjevanje, seveda če so popolnoma ločeni od Špancev. Podobno kot v predlogih in teorijah o indijanski avtonomiji bi tudi ta družbeni model ohranjal običaje in elemente avtohtonih kultur, vendar bi bil popolnoma kontroliran in transformiran. Priznanje t. i. "indijanske republike" ni imelo nobene zveze s priznavanjem avtonomnosti; ta način razmišljanja se je ohranil v tokovih kasnejšega integracijskega indigenizma.

V tretjo skupino teoretskih razmišljanj spadajo predlogi o popolni kulturni stopitvi ali **asimilaciji**. Ta ekstremna struja je bila tista, ki je odklanjala kakršnokoli pluraliteto družbe; predlagala je eno, enovito in "čisto" republiko. To pa bi pomenilo **absolutno asimilacijo Indijancev** z ustanovami, zakonodajo, običaji in jezikom Španije. To politiko so zagovarjali španski koloni in je bila pravzaprav identična politiki oblikovanja enovite kulturnopolitične ureditve španskega polotoka pod taktirko Kastilje, ki je želela asimilirati vse ostale etnične in jezikovne skupine ter manjšine v eno samo homogeno tvorbo.

REDUKCIJE IN UTOPIJE

Pri indijanskem vprašanju v kolonialnem obdobju in zaščiti pravno šibkega zavojevanega prebivalstva ne moremo mimo posebnih, nevladnih, danes bi rekli alternativnih, poskusov asimilacijskih in integracijskih metod: t. i. jezuitskih redukcij (*reducciones jesuíticas*) na

območju današnjega Paragvaja, Urugvaja, Bolivije in Argentine ter naselij revnih ali "indijanskih utopičnih mest" (*pueblos hospitales*), ki jih je ustanovil škof Vasco de Quiroga na območju Michoacán v Mehiki. Obe ustanovi, podobni po metodah vključevanja indijanskega prebivalstva v širšo družbo, sta se t. i. indijanskega vprašanja lotili na povsem drugačen način, kot civilna uprava in sta s strani današnjega družboslovja in teologije pojmovani kot utopična zgodovinska poskusa.

Jezuitske redukcije¹³ in "mesta revnih" so bili neakne oaze zaščite Indijancev, pod posebnim okriljem cerkvenih ustanov paternalističnega značaja. Tako jezuiti, kot škof Quiroga so hoteli Indijance zaščititi pred zemljiškimi posestniki *encomenderosi*, pred nasilnimi vdori roparjev na sužnje in zlato, t. i. *bandeirantes*,¹⁴ in pred vsemi ostalimi škodljivimi vplivi španske in portugalske družbe.

Jezuitske redukcije so imele svojo zgodovinsko vlogo v 16. in 17. stoletju (med leti 1539 in 1767). Njihov idejni oče in začetnik je fray Antonio Ruiz de Montoya, ki je ustanovil prvo redukcijo v Juli v Boliviji, med Indijanci Aymará. Pater Montoya je napisal delo "Amor al Indio", v kateri je podal teoretsko-metodološke zasnove, zlasti metodo t. i. "pozitivne selekcije". Jezuitske redukcije so odobravale, podpirale in vzpodbujale "spodobne in pozitivne značilnosti Indijancev", spremeniti pa so želele vse tiste prvine indijanskih skupnosti, ki se niso skladale s krščanskimi kánoni in etiko.¹⁵

Jezuiti so ustanavljali redukcije na določenih območjih in pod naslednjimi pogoji:

- na naselitenih območjih določene indijanske skupine, kjer so iz več razpršenih naselij formirali eno večje;
- na območjih rodovitne zemlje;
- na varnih območjih, relativno zaščitene pred roparji *bandeirantes*.

Jezuitske redukcije so se navzven vključevale v kolonialno gospodarstvo, z dajatvami (s tributi in z delom za državo), navznoter pa so ohranjale gvaranijski način dela in odnos do skupne komunalne zemlje. Jezuiti so vodili strog verski in družbeni nadzor, vendar miroljubno evangelizacijo; vzpodbujali in podpirali so t. i. "pozitivne" kulturne značilnosti Gvaranijev: ohranjanje maternega jezika, glasbeno nadarjenost, obrtno spretnost, kot rezbarstvo, slikarstvo, umetnost itd.; po drugi strani pa so korenito posegli v družinsko-sorodstveno ureditev Gvaranijev. Velike družinske skupnosti so pro-

storsko in konceptualno ločili v jedrne družine: starši – otroci, kar je bilo za Indijance nepojemljivo.

Redukcije niso priznavale zasebne lastnine. Po vzorcu predkolonialnega gospodarstva Gvaranijev je bila vsa zemlja skupna last; vsak je vanjo prispeval toliko dela, kot je fizično zmož, dobil pa toliko pridelkov, kot jih je potreboval. Obdelovali so naslednje tipe zemljišč:

- *tuamba'e*: zemlja celotne skupnosti, ki jo posamezne družine obdelujejo v zaporednih izmenah;
- *auamba'e*: zemlja, ki jo uživajo samo poglavarji družin;
- *tupamba'e*: zemlja, ki jo obdelujejo vsi, njeni pridelki pa grede izključno za vzdrževanje vdov, sirot, bolnih in invalidov, služi pa tudi za kritje stroškov obdelave.

Redukcije so začele izgubljati svojo moč po t. i. "Tratado de Idelfonso",¹⁶ ki je povzročil nemire med Gvaraniji, ki so vodili v t. i. gvaranijske vojne ("Guerras Guaraníticas"), ki so trajale med leti 1753–56. V vojnah so se jezuiti borili na strani Gvaranijev, zoper podpis sporazuma. Leta 1767 je bila jezuitska družba ukinjena v Evropi in Ameriki, kralj Carlos III pa je jezuite izgnal. Indijanci, ki so se radi zatekali v redukcije, so se po njihovem razpadu množično vrnili v gozdove vzhodne Brazilije in Paragvaja.

Podobno vlogo so igrala mesta revnih na severu Mehike in frančiškanski internati za majevske dečke na Yucatánu, ki so zaslužni za ohranitev majevskega jezika in številnih majevskih običajev.

II

NEINDIGENIZEM 19. STOLETJA

Okrepitev novih ekonomskih interesov in liberalnih idej ter oblikovanje nacionalnih držav v Severni, Srednji in Južni Ameriki so uvedli novo socialno politiko do različnih etničnih skupin, socialnih slojev, ras in tudi do avtohtonega prebivalstva: to je t. i. **inkorporativistična** ali **stopitvena** politika, v ZDA imenovana tudi "melting pot". Politika "mehaničnega stapljanja" ali inkorporativizem se vzpostavi z oblikovanjem nove vladajoče ekonomske skupine in za potrebe prostega kapitala, ki zahtevata nov politični diskurz. Sistem kolonialnih "kast" je postal zastarel.

13 Na območju današnjega Paragvaja, Urugvaja, Bolivije in Argentine je med leti 1539–1767 delovalo 30 tovrstnih redukcij.

14 *Bandeiras* (iz *bandeira* = v portugalsščini zastava) so bili roparji, ki so prihajali z območja Sao Paola v zaledje, v porečje Paraná in v savano po sužnje in zlato; prepoznavni so bili po zastavah, ki so jih nosili konjeniki in po svoji posebni napadalnosti.

15 Podobno metodologijo je imela kasneje, v 20. stoletju, t. i. integracionistična indigenistična politika, ki je pospeševala vse tiste kulturne elemente, ki so bili primerni za vključitev v nacionalno družbo. Ta primernost pa je bila seveda odvisna od ekonomskega in političnega interesa države.

16 To je sporazum, po katerem je Španija Portugalski odstopila sedem redukcij.

Sl. 2: Indijanka Tzotzil (Cocil) na tržnici San Cristóbal de las Casas. Chiapas, Mehika, 1997 (foto: M. M. Terčelj).

Fig. 2: A Tzotzil Indian at the market of San Cristóbal de las Casas. Chiapas, Mexico, 1997 (Photo: M. M. Terčelj).

V Latinski Ameriki so se nacionalnosti oblikovale na liberalnih tokovih, ki so gradili ideologijo na neindigenizmu, izhajajoč iz teorij pozitivizma in evolucionizma, uvoženega iz Evrope in Združenih držav Amerike. Romantični historicizem, tretja usmeritev evropske miselnosti 19. stoletja, nemškega izvora, ki je poudarjal relativizem, pluralnost in vrednote t. i. *ljudske kulture*, se v Latinski Ameriki v 19. st. še ni uspel uveljaviti. Na podcelino je prišel mnogo kasneje, vendar že modificiran z idejami kulturalistične šole severnoameriške antropologije z začetkov 20. stoletja; tako se v Latinski Ameriki romantični historicizem pojavi pravzaprav šele sredi 20. stoletja v obliki integracionističnega indigenizma in etnicizma, ki poudarjata folklorizem.

Liberalne vlade 19. stoletja pa so, prav obratno, indijanske skupnosti vključevale v nacionalno življenje s

predpostavko in pod pogojem opustitve kulturnih posebnosti, drugačnosti. Taka družbena politika je genocidnega značaja, saj predpostavlja, da je popolna in mehanska inkorporacija v nacionalno tvorbo edina možnost preživetja. Ideje o avtonomnosti avtohtonih etničnih skupin – ki bi ohranile svoje družbene in kulturne karakteristike, različne tistim, ki so jih imeli kreoli in mestici, ter tistim, ki so se v 19. st. na novo formulirale – so bile z idejo novih nacionalnih držav nezdržljive. Dogodki so se tako razvili, da se v egalitarno politiko vključi in daje prednost tudi pojmu rasnega zlitja, opeva pa se premoč t. i. **"kozmične rase"**, to je družbe mesticev. Liberalizem 19. stoletja zavrača vrednost in obstoj avtohtonih identitet ter ukine kakršnokoli izjemnost ali "privilegij" avtohtonega prebivalstva. Indijanca poskuša narediti za enega člana več v nacionalni družbi. Prav zato na političnopravnem področju nove nacionalne države proglasijo Indijance za državljane, s formalnopravno enakostjo pred zakonom. Večina latinskoameriških držav izbriše pojem, kvaliteto in identiteto "Indijanca" (Díaz-Polanco, 1999, 86–110).

Mehiška ustava iz leta 1857 sicer prizna večetnični značaj države, vendar Indijancem ne dodeljuje nobenih specifičnih pravic, te so enake "državljskim". Argentinska ustava iz leta 1853 pa v svojem 67. členu pravi, da mora kongres zagotoviti varnost meja, zato mora ohraniti miroljubno obnašanje do Indijancev in pospeševati njihovo spreobračanje v katoliško vero. V osemdesetih letih 19. stoletja je bilo v Argentini močno raso in kulturno gibanje proti Indijancem, ki ga je podpirala politika reduciranja in izganjanja.

Ekonomska raven zahteva, da tudi avtohtono prebivalstvo prevzame principe in zakonitosti obnašanja na svobodnem tržišču: konkurenčnost, dobičkonosnost in zasebno lastnino. Od Indijancev, katerih preživetje je bilo odvisno od skupnih zemljišč in življenja v tesno povezanih krajevnih skupnostih, se kar naenkrat zahteva eksistencialna sprememba. Če v predkolonialnem obdobju niso niti poznali pojma "zasebna lastnina"; če je bila ta v kolonialnem obdobju prepovedana, ji je 19. stoletje celo dajalo prednost, saj so države predpisale obvezno lastninjenje indijanskih komunalnih zemljišč. Odtujitev skupne indijanske zemlje se je v Mehiki vršila skupaj z odvzemom lastnine Cerkev in njene pravice do uživanja posebnih ugodnosti, tj. z zakonom Ley de Lerdo leta 1856, ki je prisodil vso zemljo, ki je bila do tedaj v lasti Cerkev, njihovim najemnikom ali zaupnikom. Posledica zakona Lerdo je bil izgon številnih lokalnih indijanskih skupnosti s komunalnih zemljišč (Díaz-Polanco, 86–110; Aramoni, 1992).

Po zakonu Lerdo bi morali Indijanci lastniti obdelovalna zemljišča, vendar pa so jim jih odtujevali sami državni uslužbenci, vplivni politiki, pravniki in sodniki, novi liberalni sloji, ki so indigeno prebivalstvo vedno bolj potiskali na obrobje. Ironija 19. stoletja pa je, da je liberalno gibanje za mala posestva in svobodno tržišče v

Mehiki nalivalo h kronično zasidranemu latifundizmu in ustvarilo njegov še večji monopol. Latifundija je bila za časa konservativnega predsednika Porfiria Díaza (1880–1910, čas, ki se imenuje "porfiriati") gospodarska osnova mehiške ruralne družbe.

III

VZPON IN PADEC INDIGENIZMA

Kasneje, zlasti pa v drugi polovici 20. stoletja, je Latinska Amerika odprla nove možnosti vzpostavljanja nacionalne homogenosti, zlasti v tistih državah, ki so imele in še danes ohranjajo večkulturni in večetnični značaj, med njimi Mehika, Peru in Ekvador. Prav v teh državah se je v 20. stoletju pokazala velika potreba po teoretsko kompleksnejšem in aplikativno načrtnejšem reševanju etničnih vprašanj, s ciljem čim manj motečega vključevanja indijanskih skupnosti v nacionalne države. Na **I. medameriškem indigenističnem kongresu** (*Congreso Interamericano Indigenista*) v Pátzcuaru v Mehiki se leta 1940 prvič uporabi izraz *indigenismo* (indigenizem), izoblikovali so definicije pojmov *indígena* – *indigenista* – *indigenismo* ter načrtali teoretske in aplikativne smernice nadaljnjega dela te nove interdisciplinarne znanosti in politike.

Indigenizem je tako postal **uradna družbena politika za vključevanje indijanskih skupnosti v nacionalne države Latinske Amerike**, ki s teoretskega in aplikativnega zornega kota vključuje različne stroke in vladne sektorje: aplikativno antropologijo, družbeno politiko, sociologijo, ekonomijo, agronomijo itd. Na samem začetku je ta politika imela jasno načrtane cilje, načrte in predloge: na prvem mestu je bila potreba za pospeševanje in utrditev nacionalnih integritet posameznih latinskoameriških držav; na drugem mestu naj bi indigenistična politika služila za pospeševanje ekonomskega in družbenega razvoja indijanskih skupnosti, ki so bile v marginalnem položaju s strani materialnega napredka, ki se je do takrat odvijal na drugih območjih, zlasti v večjih urbanih središčih. Pričakovalo se je, da bo indigenistična politika prispevala k rešitvi indijanskih skupnosti iz t. i. "stoletne zaostalosti".

Alfonso Caso, utemeljitelj mehiškega indigenizma, je leta 1955 zapisal: "[N]aši jasni in nedvoumni načrti so v pospeševanju razvoja indijanske skupnosti, z namenom čimprejšnje integracije – ne da bi pri tem povzročili njeno notranjo dezorganizacijo – v ekonomsko, kulturno in politično življenje Mehike; z drugimi besedami, naš cilj je pospeševanje sprememb, ki so tako ali drugače neizogibne in ki bodo indijansko skupnost privedle do transformacije v mehiško kmečko skupnost, indijanski prostor pa v mehiški prostor z vsemi svojimi karakteristikami, ki jih imajo ostale regije države." (Caso, 1971, 139)

S stališča kasnejših indigenističnih teoretskih tokov, zlasti pa z današnjega vidika, je ta metodologija s sredine 20. stoletja vsekakor nesprejemljiva, vse preveč zasidrana v evolucionističnih teoretskih temeljih o superiornosti razvoja in s tem družbenega inkorporativizma manj razvitih skupnosti. Poleg tega je z etičnega zornega kota vsekakor preveč paternalistično naravnana in slepo predana državni politiki. Če po eni strani za njenimi moralnimi cilji stoji dolžnost neizpolnjene zahteve po človekovih pravicah, še posebej indijanskih – kot vesplošen in zakoniti diskurz indigenističnih politik –, se po drugi strani indigenizem tistega časa izkaže za ravno nasprotno, le kot ena izmed vladnih politik, usmerjena k indijanskim etničnim skupnostim pretirano zaščitniško, kar kaže na prepričanje o nesposobnosti teh. Inkorporativizem tistega časa še vedno tiči v abstraktnem pojmovanju nacije, brez resničnega posluha za kulturno in duhovno različnost, ki ga je v neprimerljivo polnejši meri nakazal že škof Bartolomé de las Casas.

V fazi inkorporacijske in integracijske naravnosti si je indigenizem Latinske Amerike pridobil svoje značilne paternalistične in včasih zelo avtoritativne značajske poteze, ki so bile v nadaljnjem razvoju indigenizma kritizirane in zavrnjene tako s strani stroke, kot samih indijanskih etničnih skupin. Različne družbene usluge, namenjene Indijancem, niso bile mišljene kot njihove lastne pravice, ampak kot vladna licenca za ponižanje indijanskih skupnosti. Odnos vlada – Indijanci se v tej fazi pravzaprav ni bistveno premaknil od njemu predhodnih prepričanj. Šele v osemdesetih letih 20. stoletja je začela vlada razmišljati drugače, v devetdesetih letih pa končno prešla na t. i. participativni diskurz.

Medtem ko je inkorporacijska politika temeljila še na teoretičnih osnovah evolucionizma, ki je podpihoval etnocentrizem in izvajal etnocid nad avtohtonim prebivalstvom, je **integracijski indigenizem**, ki ji je sledil, uvedel diskurz kulturnega relativizma, ki priznava kulturne razlike kot enakovredne danosti in v etično-moralnem zadržanju vrednoti druge in drugačne kulture. Vendar pa je že v svoji osnovi malce kontradiktoren, ker priznava vrednost različnih kultur, ne pa tudi enakovrednosti.

Aguirre Beltrán, direktor nacionalnega indigenističnega inštituta (INI) v sedemdesetih letih 20. stoletja in osebnost, ki se je sčasoma oblikovala v vodilnega teoretika indigenizma, si je na vso moč prizadeval, da bi integracionizem popravil napake etnocentristične politike, ki jih je zadala njegova predhodnica. V politiko indigenizma je zato poskušal vpeljati element t. i. socialnih pravic (Díaz-Polanco, 1999, 92). Posamezne sestavine indijanskih kultur: jeziki, verovanja, šege in navade ter oblike družbenopolitičnih organizacij so v integracionizmu priznane kot splošno veljavne, zato naj bi se po Beltránu integracija Indijancev v nacionalno družbo realizirala ob upoštevanju vrednot različnih kultur in človekovega dostojanstva (Díaz-Polanco, 1999, 92).

Prav tu je Beltrán prišel v razkorak sam s seboj, razpet med teoretsko relativistično in etičnohumano naravnostjo po eni strani ter praktičnimi izvajanjem indigenistične politike, ki so še vedno slonela na superiorni, paternalistični in integracionistični predpostavki, na drugi strani. Ta pojav se v mehiški antropologiji imenuje "kompromisna antropologija" in sploh ni redek. Kljub vsemu je treba priznati, da je nacionalni indigenistični inštitut prav v obdobju Beltranovega vodenja izvajal najbolj kvalitetne projekte, ekipna terenska dela in izdal največ kvalitetnih monografij.

Kriza integracionizma je nujno vodila v kvalitetno spremembo. Pot enakovrednejšega vključevanja avtohtonega prebivalstva, tudi v same projekte INI-ja, je bila nakazana in načrtovana. V osemdesetih letih se začnejo pojavljati prvi projekti **participacijske** politike, ki se v polni meri razvije v devetdesetih letih.

Miguel Limón, naslednji direktor mehiškega indigenističnega inštituta, se je leta 1983 izrazil takole: "Ko se je oblikoval Instituto Nacional Indigenista, je indigenizem slonel na ideji, da je popolna inkorporacija Indijancev v nacionalno mestiško družbo neizogibna ... Po štirih desetletjih se pojavi velika vsebinska sprememba v pojmovanju vloge, ki jo imajo Indijanci v nacionalni družbi; ta sprememba pa je posledica vztrajnosti in preživetja samih indijanski etničnih skupin, ki kljub zunanjim kulturnim pritiskom in nameram po asimilaciji niso izgubile osnovnih konstitutivnih elementov svoje identitete" (Iturriaga, 2000, 74).

Leta 1986 vladni dekret določi **nove mehanizme participacije** indijanskih lokalnih skupnosti v oblikovanju, uporabi in evalvaciji indigenistične politike. Takoj nato so se oblikovali načrtovalni komiteji krajevnih skupnosti, pojmovani kot organi osnovne participacije. Ti komiteji so imeli svoje predstojnike v izvajalskih svetih koordinacijskih centrov. Predstavniki indijanskih skupnosti so bili tudi v samem vrhu, v središčni ustanovi INI.

Že omenjeni razkorak med hitrim razvojem teoretskih konceptov na eni strani in okostenelim, birokratsko zavrtim institucionaliziranim sistemom indigenističnih ustanov na drugi strani je ob vstopu v 21. stoletje pripeljal do krize še zadnje fazo indigenistične politike, participacijsko. Od tu do uradnega razpada indigenističnega inštituta, ki se je zgodil leta 2005, ni bil velik korak. Indigenizem je samega sebe prerasel. V upravnem smislu so ga zamenjali krajevni inštituti za razvoj indijanskih kultur in nevladna indijanska združenja, v konceptualnem smislu pa dekolonizacija antropologije in sodobna etnična gibanja.

ZAKLJUČEK

Indigenizem ali sodobna družbena politika za vključevanje Indijancev v družbe nacionalnih držav, ki se je v Latinski Ameriki razvil kot institucionalizirana interdisciplinarna aplikativna veda po letu 1940, ima svoje

temelje v t. i. indijanskem vprašanju, zgodovinskem diskurzu, starem več kot pet stoletij, in svoje začetke v kolonialni politiki za Indijance. Kolonialno obdobje ni le ključ za razumevanje sodobnega indigenizma, ampak vseh tistih družbenih procesov in ustanov, ki jih je ustvarila kolonialna politika s svojimi političnimi, ekonomskimi, demografskimi in družbeno-religioznimi ukrepi, katerih kontinuiteta je še danes prisotna v latinskoameriških družbah.

Primerjalna analiza družbenih politik za vključevanje Indijancev v zgodovinsko različnih državnih formacijah kaže, da je kolonialna uprava razvila največ strategij oz. da jih je znala med seboj najbolj kompleksno povezovati. Poleg tega je svoje ukrepe izpeljevala načrtno, zelo sistematično in dosledno ter je bila pri vsem skupaj še najbolj učinkovita. To ji je uspevalo predvsem zaradi njene substitucijske politike, ki se je znala indijanskih družb dotakniti na njihovih ključnih točkah, naj bo to na področju religije, poselitvenega sistema po krvnem sorodstvu ali podobnega sistema dajatev.

Šele ko sta bila Real Mandato in "República de los Indios" že izpeljana, je izdala uradni zakon o indijanskih pravicah in svoboščinah. Indijanci so z njim dobili uradni status svobodnih državljanov, s posebno zakonodajo in posebnim obravnavanjem. Zakon jim je določal naselitev, prevzem krščanstva in dajatve. Družbena politika, ki jo je za Indijance vodila kolonija, je bila po eni strani segregacijska in je z zakonom ločevala Indijance od Špancev, po drugi strani pa integracijska, saj jih je vključevala v proizvodnjo. Pravice Indijancev so bile pod kolonialno vlado sicer zelo okrnjene, bile pa so vsaj uzakonjene. Indijanci so imeli svoj status, identiteto in kvaliteto. Indijanci so v koloniji nastopali kot Indijanci.

V povsem drugačnih okoliščinah in odnosih se znajdejo v obdobju oblikovanja nacionalnih držav. Konolidacija novih ekonomskih interesov in liberalnih idej ter oblikovanje nacionalnih držav uvedejo novo družbeno politiko za vse, tudi za avtohtono prebivalstvo, korporativizem ali stopitveno politiko.

V Latinski Ameriki so se nacionalnosti oblikovale na podlagi liberalnih tokov, ki so gradili ideologijo na neindigenizmu. Liberalne vlade 19. stoletja so indijanske skupnosti vključevale v nacionalno življenje s predpostavko in pod pogojem opustitve kulturnih posebnosti, drugačnosti. Taka družbena politika je genocidna in predpostavlja, da je popolna in mehanska inkorporacija v nacionalno tvorbo edina možnost preživetja. Ideje o avtonomnosti avtohtonih etničnih skupin, ki bi ohranile svoje družbene in kulturne karakteristike, različne tistim, ki so jih imeli kreoli in mestici ter so se v 19. st. na novo formulirale, so bile z idejo novih nacionalnih držav nezdržljive. Stvar je privedla tako daleč, da se v egalitarno politiko vključi in daje prednost tudi pojmu rasnega zlitja, opeva pa se premoč t. i. "kozmične rase", to je družbe mesticev. Na političnopravnem področju nove nacionalne države proglasijo Indijance za državljane, s

formalnopravno enakostjo pred zakonom. Večina latinoameriških držav izbriše pojem, kvaliteto in identiteto "Indijanca".

Kasneje, zlasti pa v drugi polovici 20. stoletja je Latinska Amerika odprla nove možnosti vzpostavljanja nacionalne homogenosti, zlasti v tistih državah, ki so imele in ohranjajo večkulturni in večetnični značaj. Prav v teh državah – Mehiki, Peruju, Ekvadorju – se je v 20. stoletju pokazala velika potreba po teoretsko kompleksnejšem in aplikativno načrtnejšem reševanju etničnih vprašanj, s ciljem čim manj motečega vključevanja indijanskih skupnosti v nacionalne države. Na I. med-ameriškem indigenističnem kongresu je postal indigenizem uradna družbena politika za vključevanje indijanskih skupnosti v nacionalne države Latinske Amerike in interdisciplinarna aplikativna veda.

V fazi inkorporacijske in integracijske naravnosti si je indigenizem Latinske Amerike pridobil svoje značilne paternalistične in včasih zelo avtoritativne značajske poteze, ki so bile v nadaljnjem razvoju indigenizma kritizirane in zavrnjene tako s strani stroke, kot samih indijanskih etničnih skupin. Medtem ko je inkorporacijska politika temeljila še na teoretičnih osnovah evolucionizma, ki je podpihoval etnocentrizem in izvajal etnocid nad avtohtonim prebivalstvom, je integracijski indigenizem, ki ji je sledil, uvedel diskurz kulturnega relativizma, ki priznava kulturne razlike kot enakovredne danosti in v etično-moralnem zadržanju vrednoti druge in drugačne kulture.

Posamezne sestavine indijanskih kultur: jeziki, vero- vanja, šege in navade ter oblike družbenopolitičnih organizacij so v integracionizmu priznane kot splošno veljavne, zato naj bi se integracija Indijancev v nacionalno družbo realizirala ob upoštevanju vrednot različnih kultur in človekovega dostojanstva. Prav tu je prišel integracionizem v razkorak sam s seboj, razpet med

teoretsko relativistično in etičnohumano naravnostjo po eni strani in praktičnimi izvajanjem indigenistične politike, ki so še vedno temeljila na superiorni, paternalistični in integracionistični predpostavki na drugi strani. Kriza integracionizma je nujno vodila v kvalitetno spremembo. V osemdesetih letih se začenejo pojavljati prvi projekti participacijske politike, ki se v polni meri razvije v devetdesetih letih.

Leta 1986 vladni dekret določi nove mehanizme participacije indijanskih lokalnih skupnosti v oblikovanju, uporabi in evalvaciji indigenistične politike. Takoj nato so se oblikovali načrtovalni komiteji krajevnih skupnosti, pojmovani kot organi osnovne participacije. Ti komiteji so imeli svoje predstojnike v izvajalskih svetih koordinacijskih centrov. Predstavniki indijanskih skupnosti so bili tudi v samem vrhu, v središčni ustanovi INI.

Participacijska politika je Indijancem po eni strani omogočila osvajanje političnega znanja in zahodnjaške izobrazbe ter vplivala na rast zavesti o etnični pripadnosti, po drugi strani pa ustvarila konceptualno protislovje samega "indigenizma". Iz vrst indijanskih političnih aktivistov so se oblikovali tako kulturni spreobrnjenci (t. i. "*retornados*" ali "povratniki"), kot voditelji novih neodvisnih etničnih in revolucionarnih gibanj.

Socialna politika za Indijance je trenutno v eksisten- cialni krizi. Eden od vzrokov je neskladnost njene teo- retične zasnove in dejanske prakse. Operativna izva- janja nacionalnih inštitutov za indijanska vprašanja ne dohajajo sodobnega družbenega diskurza. Drugi vzrok je v konceptualnem protislovju med subjektom in ob- jektom participacijske politike, v kateri indijanske et- nične skupnosti igrajo po eni strani vlogo subjekta vladne politike, ki si še vedno prizadeva za homogeno enotnost, po drugi strani pa vlogo objekta prav iste politike. Ob vstopu v 21. stoletje so se Indijanci znašli v dvoreznem, neprijetnem položaju.

THE SPANISH COLONIAL POLICY FOR THE INDIANS AND CONTEMPORARY INDIGENISMO IN LATIN AMERICA: A COMPARATIVE STUDY

Marija Mojca TERČELJ

University of Primorska, Faculty for Humanities, SI-6000 Koper, Glagoljaška 8

e-mail: mojca.tercelj@fhs.upr.si

SUMMARY

The key to understanding indigenismo, or the social policy and applied anthropology for integrating the Indians into the societies of nation states, which in Latin America underwent its official development in the second half of the 20th century, is the historical discourse called the Indian question, unanswered for more than five-hundred-years.

Although Spain was the only colonial country that had any regard for the protection of the human rights of the conquered peoples, we could not possibly maintain that the motives were humanitarian; rather, they were the economic necessities of a colonial super-power.

The Spanish colonial administration made some strategic strokes that had far-reaching consequences on the development of the social and economic segregation and transculturation process, which has not yet come to completion. Immediately upon military conquest, the administration began systematically implementing special economic, political, demographic and social-religious measures. Among the earliest were the demographic and urbanistic changes published in the 1549 Real Mandato document. With this imperial decree the Spanish crown determined the integration of the dispersed rural Indian settlements into Spanish-model clustered villages. The aims of the settlement concentration were easier control as well as faster evangelisation and cultural Europeanisation of the New World's population. At the same time, they also began implementing political-administrative measures and established an institution of local authorities, the so-called "Republic of the Indians/ Republic of the Spaniards" (*República de los Indios / República de los Españoles*).

The rights of the Indians ("The Republic of the Indians") in New Spain were severely curtailed in comparison with those of the Spaniards and mestizos ("The Republic of the Spaniards"); however, in 1681, the Spanish crown did issue an official law for the Indians, the *Ley de los Indios*, which was published in the document entitled *Compilation of the Laws of the Indies V, VI–X* (*La Recopilación de las Leyes de Indias V., VI. – X.*) The *Recopilación* consists of 536 statutory provisions stating the duties and rights of the Indians. According to late 17th-century Spanish law the Indians were officially free citizens with a special legislation and special treatment, which prescribed that they live in the so-called reductions or clustered settlements, where they should be converted to Christianity and pay the Spanish crown their compulsory levy in kind and labour.

The consolidation of new economic interests and liberal ideas as well as the formation of nation states in North, Central and South America in the 19th century, also initiated a new social policy towards the various ethnic groups, social strata, races and also towards the autochthonous population: this was the so-called incorporative or integrative policy, in the US, also referred to as the melting-pot policy. In Latin America, the nationalities were forming on the basis of liberal currents, building an ideology of anti-indigenism and integrating Indian communities into national life with the premise and under the condition of their relinquishing cultural particularity and diversity. This policy was genocidal, as it negated the value and existence of autochthonous identities. The new nation states proclaimed the Indians as their citizens, with a special act guaranteeing their equality before the law. The majority of Latin American states of that period thus erased the concept, quality and identity of "the Indian" and imposed the predominance of the so-called "cosmic race" (*la raza cósmica*) or the mestizo.

Later, especially in the second half of the 20th century, Latin America opened up new possibilities of establishing national homogeneity, particularly in those countries which had had and preserved a 'pluricultural' and multiethnic character, such as Mexico, Peru and Ecuador. It is precisely in these countries that the 20th century saw a great need for a theoretically more complex, better-applied and more systematic solution to ethnic issues, with the aim of ensuring that the integration of Indian communities into nation states cause the least disturbance possible. In 1940, at the First Inter-American Conference on Indian Life (*Congreso Interamericano Indigenista*) in Pátzcuaro, Mexico, the term *indigenismo* (indigenism) was first used, the definitions of the notions indigenous – indigenist – indigenism were formed, and the theoretical as well as applied guidelines for further work in this new interdisciplinary science and policy were outlined. Indigenism thus became the official social policy for integrating Indian communities into the nation states of Latin America.

Between 1940 and 2005, three currents of *indigenismo* developed in Latin America: the incorporative (between 1940 and 1960, approximately), the integrationist (between the end of the 1960s and the end of the 1980s) and the participation policy (between 1986 and 2005) currents. The names of the currents themselves explain what each one was about.

While the incorporative policy still relied on the theoretical bases of evolutionism, which fomented ethnocentrism and committed ethnocide against the autochthonous population, the ensuing integrative indigenism introduced the discourse of cultural relativism, which acknowledged cultural differences, and, in terms of ethical/moral attitude, appreciated other and different cultures. However, cultural relativism is already in principle somewhat contradictory, as it acknowledges the value of different cultures, but not their equality. The integration of the Indians into the national society was supposed to be carried out while respecting the values of different cultures and human dignity. This is precisely where the integrationist current found itself in contradiction with its own principles – torn between a theoretical relativistic and humane attitude on the one side, and on the other side, the practical concrete implementation, which was still based on a superior, paternalistic and integrationist position. This phenomenon, known in Mexican anthropology as "compromise anthropology," is quite common.

In 1986, a government decree determined new mechanisms of Indian local communities' participation in the formation, use and evaluation of indigenist policy. Immediately afterwards, plan committees of the local communities, conceptualised as organs of basic participation, were formed. The committees had their own principals in the managing councils of Coordinative Centres. The Indian communities even had their representatives at the very top, in the central organisation of the National Indigenist Institute (Instituto Nacional Indigenista).

At the turn of the 21st century, the aforementioned gap between the rapid development of theoretical concepts on the one hand and the fossilised institutionalised system of indigenist institutions on the other, brought to a crisis the last phase of indigenist policy, that of participation. From this point, the official dissolution of the indigenist institute in 2005, was only a step away. Indigenismo had outgrown itself.

Key words: indigenism, Indian, indio, segregative policy, social incorporativism, integrative policy, participation, assimilation, applicativity, law, administration, anthropology

LITERATURA

Aguirre Beltrán, G. (1976): Obra polémica. México, Instituto Nacional de Historia y Antropología, Secretaría de Educación Pública.

Aramoni Calderón, D. (1989): Los zoques en la época colonial: fuentes de investigación. V: Sánchez Arjona, M. et al.: 1. Reunión de Investigadores del Área Zoque. Tecpatán. Chiapas, Centro de Estudios Indígenas de la Universidad Nacional Autónoma de Chiapas, 66–74.

Aramoni Calderón, D. (1992): Los refugios de lo sagrado. Religiosidad, conflicto y resistencia entre los zoques de Chiapas. México, Consejo Nacional para la Cultura y las Artes.

Aramoni Calderón, D. (1994): Renacimiento de la cofradía de San Agustín Tapalapa. Anuario Instituto de Estudios indígenas, 4. San Cristóbal de las Casas, Centro de Estudios Indígenas de la Universidad Nacional Autónoma de Chiapas, 141–150.

Aramoni Calderón, D. (1995): Indios y cofradías. Los Zoques de Tuxtla. Anuario IEI V, San Cristóbal de las Casas, CEI-UNACH, 13–27.

Aramoni Calderón, D. (1998a): La cowiná zoque, nuevos enfoques de análisis. V: Cultura y etnicidad zoque. Nuevos enfoques en la investigación social de Chiapas (D. Aramoni, T. A. Lee, M. Lisbona Coord.), San Cristóbal de las Casas, Chiapas, Universidad de Ciencias y Artes del Estado de Chiapas, Universidad Autónoma de Chiapas, 97–103.

Aramoni Calderón, D. (1998b): Las cofradías zoques: espacio de resistencia. Anuario Instituto de Estudios indígenas, 7. San Cristóbal de las Casas, Centro de Estudios Indígenas de la Universidad Nacional Autónoma de Chiapas, 89–104.

Caso, A. et al. (1971): Indigenismo. México, Instituto Nacional Indigenista.

Díaz-Polanco, H. (1999): Autonomía Regional. La auto-determinación de los pueblos indios. México, Siglo XXI.

Don Carlos II (1681): Recopilación de Leyes de los Reynos de las Indias I.–IX. Madrid.

Fábregas Puig, A. (1989a): Cambios en la estructura de poder de los zoques: una formulación. V: Sánchez Arjona, M. et al.: 1. Reunión de Investigadores del Área Zoque. Tecpatán. Chiapas, Centro de Estudios Indígenas de la Universidad Nacional Autónoma de Chiapas, 182–196.

Fábregas Puig, A. (1989b): Las transformaciones del poder entre los zoque". V: Memorias del Segundo Coloquio Internacional de Mayistas, II, 17–21 de agosto de 1987. Ciudad de México, Universidad Nacional Autónoma de México, 1049–1058.

Foster, G. M. (1961): Cofradía y Compadrazgo en España e Hispano-América. Guatemala Indígena, 1. 107–147.

Iturriaga, E. (2000): Instituciones y acciones indigenistas en Yucatán. Reconstrucción histórica y presente, 1948–2000. Primera parte. Mérida, Unidad de Ciencias Sociales, Universidad Autónoma de Yucatán, manuscrito.

Mínguez Cornelles, V. M. (2003): Derechos Humanos. V: León Portilla, M. et al.: Iberoamérica Mestiza. Encuentro de Pueblos y Culturas. Madrid, Fundación Santillana, 144–151.

Remesal, F. A. (1988): Historia General de las Indias Occidentales y Particular de la Gobernación de Chiapa y Guatemala, II. México, Ed. Porrúa.

Terčelj, M. M. (1999): Sokejska kozmologija kot interpretacijski model in kot predmet etnološke (antropološke) razlage. Doktorska disertacija. Ljubljana, Oddelek za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete.

Terčelj, M. M. (2001): Identidades Etnicas y Relaciones Interculturales en Yucatán: una investigación antropológica. Mérida, Unidad de Ciencias Sociales, Universidad Autónoma de Yucatán, manuscrito.

Terčelj, M. M. (2004): La integración cultural y el multiculturalismo. Las políticas indigenistas en México, en el siglo XX. *Annales*, 14, 2. Koper, 279–290.

Velasco Toro, J. M. (1975): Perspectiva Histórica. V: Villa Rojas, A. et al.: *Los Zoques de Chiapas*. México, Instituto Nacional Indigenista, 45–154.

Villas Rojas, A. (1986): El resurgimiento del indigenismo mexicano. V: García Mora, C. et al.: *La Quiebra Política de la Antropología Social en México (Antología de una polémica)* II. México, Universidad Nacional Autónoma de México, 153–164.

izvirni znanstveni članek
prejeto: 2006-03-31

UDK 316.75:159.923.375

HUMOR IN MINIMALNA RACIONALNOST

Anton MLINAR

Univerza v Ljubljani, Teološka fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 4
e-mail: anton.mlinar@guest.arnes.si

IZVLEČEK

Razprava tematizira dva nasprotujoča si lika človeškega značaja, humornega, ki temelji na dialoškem krogu, in človeka-v-družbi, ki temelji na minimalni racionalnosti. S tem želi opozoriti na vidika antropologije, ki človeka na različen način prizemljujeta glede na njegove geografske, družbene, kulturne, narodnostne in verske pogoje, v katerih živi. Na humornost opozarja zato, ker humor na svojevrsten način razkrinkava modele univerzalizacije, zlasti tudi model človekovih pravic. Posebej izpostavlja, da humor človeka dela odgovornega v družbi na drugačen način kot zahteve, ki jih posamezniku postavlja družba.

Ključne besede: antropologija, človeško dostojanstvo, humor, minimalna razumnost, oseba, Platon, Sveto pismo

UMORISMO E RAZIONALITÀ MINIMALE

SINTESI

La discussione si concentra su due figure contrastanti del carattere umano: l'umorismo, che si basa sul dialogo, e l'uomo-nella-società, che nasce dalla razionalità minimale. Si fa riferimento a due aspetti dell'antropologia che definiscono l'uomo diversamente, in base alle condizioni geografiche, sociali, culturali, etniche e religiose in cui vive. Si pone l'attenzione sull'umorismo perché questo a suo modo scopre i modelli di universalizzazione, soprattutto il modello dei diritti umani. In particolare modo l'articolo evidenzia che l'umorismo rende l'uomo diversamente responsabile alle esigenze postegli da parte della società.

Parole chiave: antropologia, dignità umana, umorismo, razionalità minimale, persona, Platone, Bibbia

UVOD

Medtem ko je bila antropologija za večino področij klasične humanistike že dolgo časa usmerjevalna panoga, se je v zadnjih dveh stoletjih uveljavila kot temeljna znanost tudi v družboslovju. J. Habermas vidi v ozadju vznika antropologije tri stopnje družbenega razvoja: nastanek (nacionalne) države kot dogodka sekularizacije, dejstvo, da morata demokratična družba in država liberalnega tipa normativne predpostavke svojega obstoja črpati in obnavljati iz lastnih virov (ustava), in tretjič, nehoteno odvisnost sekularne države in družbe od avtohtonega svetovnonazorskega in verskega kolektivno zavezujočega izročila, iz katerega črpa moralna in etična načela ter koncept pravičnosti (prava). V razpravi nameravam tematizirati dva nasprotujoča si lika človeškega značaja, ki sovpadata z vidikoma ozkega polja antropologije: s humornim, ki temelji na dialoškem oziroma komunikacijskem krogu, in z vidikom t. i. minimalne racionalnosti, ki temelji na objektivističnem gledanju na *človeka-v-družbi*. Osnovna namena tematizacije sta soočenje človekove osebne (male) in družbene (velike) zgodovine in predstavitev humorja kot izvirnega načina, kako lahko človek da svoj prispevek družbi. Opozoriti želim na humor kot na tisti vidik antropologije, ki človeka prizemljuje glede na geografske, družbene, kulturne, narodnostne in verske pogoje, v katerih živi, in sicer zaradi svoje opozicijske drže do nedopustne prevzetnosti ideoloških predznanj in še bolj zaradi bistvene neprilagojenosti družbenim in kulturnim ter verskim modelom, ki jim sicer na neki način temeljno pripada. V zgodovinski osvetlitvi pojma se omejujem na Platonovo pojmovanje humorja in na nekaj vidikov humorja v Svetem pismu.

Kljub zatonu totalitarnih idej človek kot oseba ni definiran. S tem mislim na pomanjkljivost modela, ki izvira iz institucionalne vpetosti antropologije v preteklosti in se tudi danes ne more povsem izogniti predodku *večvrednosti* civiliziranega sveta. Pred očmi imam predvsem osebo, *individuum* (nerazdeljivost, človekovo notranjo konsistentnost) v odnosu z družbo in družbenimi standardi ter proces osvobajanja, kot ga na primer opredeljuje Amartya Sen (1999, 13–34), in ne le kot priložnost, ki jo imajo posamezni ljudje, če/ki živijo v ugodnem družbenem okolju. To ni nepomemben podatek za zahodnjaško civilizacijo in kulturo, ki temeljita na človekovih pravicah in dostojanstvu osebe, ter tudi ne nepomembna opomba na rob vprašanj, kakšno vlogo imajo pri tem verstva in kaj sodobni svet od njih sploh pričakuje. Groteskna topografija *osumljenih* in avtsajderjev je podoba sveta, ki jih je ideja o novi družbi hotela

spoznati kot enake, a jim že vnaprej žugala s prstom, naj bodo strpni, dvomila v njihovo razumnost, jim postavila merila minimalne razumnosti in jih nazadnje kot nestrpne ali ne dovolj pametne zavrnila. V človeški zgodovini sicer skoraj ni obdobja, v katerem ne bi srečali teh antagonizmov, vendar jih je težko primerjati z nekaterimi sodobnimi znanji o človeku in človeštvu, ki so bila *znanstveno* podprta (na primer mnenje o superiornosti ene rase). Sklicevanje na humor kot na svojevrstno razkrinkavanje zgodovine, zlasti na položaj humorja v verstvih s tisočletno zgodovino (čeprav v Svetem pismu prvenstveno ne iščemo humornih vsebin), pa tudi kaže na paradoks: univerzalizacija znanj o človeku je zavezana besedi (jeziku) in komunikaciji, s tem pa nečemu, kar je po svoji strukturi najmanj primerno za univerzalizacijo, ki jo na primer poznamo v matematiki. Humorni pogled s tem namenoma vnaša določeno zmedo v modele, na katere so močno vplivali politični, ekonomski, kulturni, moralni in verski predsodki, in še veliko bolj kot moderna socialna antropologija, ki temelji na različnosti kultur, izpostavlja človekovo neprilagodljivost.

POJEM HUMORJA

Humor (iz lat. *umor*, 'vlažnost', 'tekočina') je na eni strani sposobnost ali kakovost ljudi, predmetov ali dogodkov, da izzovejo občutje veselja pri drugih ljudeh, na drugi strani pa tudi brezkompromisno *nastavljanje zrcala*. V prvem primeru zajema vse oblike zabave in človeške komunikacije, ki priključijo na dan veselje, smeh, srečo – nasmejati se do solz lahko pomeni kapljico izvirnega razumevanja besede, ki lahko spremeni svet (Drevet, 1984, 113) –, sposobnost živeti kakovostno življenje (ta je lastna ljudem, če so se s prisego zavezali, da bodo iskali resnico brez sile). Vendar je to, kar ima kdo za humorno, odvisno od posameznika in od vrste drugih dejavnikov, na primer od geografske lege, kulture, zrelosti, stopnje izobrazbe in celotnega družbenega konteksta. Ne gre le za to, da otrokom ali mlajšim ljudem bolj ugaja kraval in hrup, temveč da na primer satira in ironija zahtevata zrelo publiko. Raziskovalci pa k humorju prištevajo še vrsto drugih brezkompromisnih načinov izražanja: sarkazem, ironijo, besedno igro, uganko, igro, satiro, zbadljiv spis, črni humor, duhovitost, komedijo, karikaturu, farso, burlesko, humorno dajanje imen, humorno domišljijo, pretiravanje in humorne dogodke. Skupno obema pogledoma je osrediščenost na človekov značaj, na posameznika, in sicer na točki njegove neprilagojenosti.

1 Grška beseda *hus* (χούς) ima vsaj dva pomena: a) mera za tekočino; b) nasuta zemlja, nasip, grob, prah, za setev pripravljena zemlja. Beseda *himós* (χυμός) pa pomeni tekočino, sladek, sok, izvleček. V tradicionalni medicini pred obdobjem moderne in pred vplivom, ki ga je v medicino prinesla tehnologija, so mislili, da štirje *humorales* oziroma štiri tekočine prežemajo človekovo telo in vplivajo na

Pojem izvira iz "humoralne"¹ medicine antične Grčije. Hipokrat je trdil, da mešanica življenjskih tekočin nadzoruje človekovo zdravje in občutje. Koren grške besede se pojavi v latinski besedi "človek" (*homo*), iz česar lahko sklepamo o nekaterih trditvah fizične antropologije, o pojmovanju človekovega značaja, o pojmovanju telesa in telesnosti (vsebnost tekočin v telesu, rahlost, občutljivost itn.), o značilnosti življenja kot takega (tek življenja, življenje je reka, krst je novo rojstvo) itn. Podoben pomen ima *humus*, rodovitna zemlja. Glede na sodobni pojem tradicionalne medicine (homeopatije) pomeni humor *življenjsko tekočino*, ki čisti telo (venski krvni obtok). Krvni obtok je lahko metafora, saj je uganka obtoka na njegovi skrajni točki, v celici: obtok kot *komunikativni proces*. V fenomenološki šoli je vzbudila pozornost Avguština ideja o individualizaciji kot prehodnosti časa in zgodovinskosti (Avguština, 1978, 11). Duh potemtakem ni ahistorična metafora povezav med seboj neločljivih in nemehaničnih procesov, pač pa je njihovo poimenovanje v konkretnih dogodkih. Čeprav to ne poenostavi predstav o povezanosti snovnega in duhovnega sveta, je duh dejaven v času in prostoru. Prodorni misleci so videli v humorju (današnji pojem) enega najpomembnejših nemehaničnih medijev, čeprav ne vedno zavestnega (notranjega) komunikativnega procesa odkrivanja nevidnega. Sporočilo humorja ne zahteva izjemne inteligence, da bi ga razumeli. Celo nasprotno: Kdo pa kdaj ne pomisli na naval smeha na pogrebu? Humor je namreč medij: meja med vidnim in nevidnim. Povsem upošteva človeka, namreč da bo sam pokazal, če hoče vedeti (videti) več, in da bo nekoč sporočilo popolnoma razumel kot človek. Tako na primer krščanski božič vse stavi na učlovečenje: odslej se v krščanstvu ne zgodi nič več mimo človeka, kar je pomembno za človeka. Najbrž bi naleteli na val neodobravanja, če bi božič razlagali kot humorni dogodek. Toda ključno je vprašanje, kako krščanstvo razume humor in kako vidi svojo družbeno vlogo. Ker se dogodki v zgodovini ne odvijajo mehanično in niso *usodni*, je za Viktorja Frankla humor vprašanje namerne nepozornosti (Frankl, 1994, 193–203), ki je nujna za *ubesedenje* utesnjujočega položaja; humor

"vzame veter z jader nevrotične bojazni" (Frankl, 1994, 174) in napravi položaj prehodni. Frankl, ki visoko ceni humor – ne kot zdravilo, ampak kot izraz zdravja celotne osebe –, ima duševno motnjo za prisilno držo in neprehoden položaj, ki človeku preprečuje, da bi dozorel za osebno izkušnjo. Humor mu osvetli bistvo konflikta, sprosti ovire in usposobi človeka, da se neha izgovarjati in stopi na pot proti toku. A učinek je lahko tudi povsem nasproten.

Opredeliti humor ni preprosto, ker je humor ogledalo: bolj kot jaz me opredeljuje humor. Humor je meja med vidnim in nevidnim, ki prebudi radovednost za resnico. Med številnimi poskusi, kako ga opredeliti, lahko izberemo klasično definicijo: "Humor je znamenje notranje svobode ter razsežnost zdravega in dojemljivega razmerja do resnice" (Dessauer, 1946, 57). V Angliji, kjer je humor začel veljati za družbeno krepost in umetnost že sredi 19. stol., se je rodilo nekaj izjemnih umetnikov humorja; naj omenim le Charlesa Dickensa, Gilberta Keitha Chestertona in Charlieja Chaplina. Teolog Theodor Haecker je imel humor za zadnji, najbolj obširen in najvišji (duhovni) prostor človeškega v človeku (Haecker, 1930, 75). Henri Bergson pa je v znamenitem *Eseju o smehu* (1901) smeh imel za razumski, ne za čustveni odziv na kontrast, kadar se človeško življenje izkaže za mehanično, naučeno, smeh kot razumski odziv na neki položaj pa je nedvomno nasprotje dejanskemu življenju (Kolakowski, 2004, 128). Nasmeh ali jeza, ki ju prebudi humor, nista premišljeni reakciji, marveč intuitivna in hitra ocena življenja, preden se človek zave samega sebe, vpetega v kontekst. Medtem ko krohot na primitiven način spodnese ljubezen do resnice, ker drugega slači in prevara, pa pristen humor pripoveduje, da se je bolje razveseliti resnice kot grditi obraz v zmoti. Mojster humorja Erazem Rotterdamski je v *Hvalnici norosti* (*Encomium Moriae*) z vrhunskim smislom za humor nastavljal zrcalo svojemu času in človeka postavil v Noetovo barko: včasih se mora prepoznati v kakšni neugledni živali (Orwell, 2004), da se zave, da humor ne taktizira.² Kljub ostrini pogleda pa humor(ist) na druge ne gleda zviška.

zdravje. Neravnotežje tekočin (*diskrasia*) povzroči bolezen, uravnotežene tekočine (*eukrasia*) pa zdravje. Kljub klasifikaciji je bolezen, ki lahko prizadene človeka, več in so odvisne od vsakega posameznika, ki zbolí. Pojem se je razvil v Grčiji približno 400 let pr. Kr. in je v tesnem sorodu s teorijo o štirih elementih (Empedokles). V vsaki osebi so štiri tekočine (kri, črna jeza, bela jeza, hladnokrvnost ali flegma) oziroma štirje elementi (ogjenj, zemlja, voda, zrak); ti nastopajo skupaj z letnim časom (poletje, jesen, pomlad, zima). Te so vplivale na posamezne organe, vse skupaj pa je vplivalo na štiri temeljne temperamente (poletni je sangvinik, jesenski je melanholik, pomladni je kolerik in zimski je flegmatik). Glede na značaje je na primer Aristotel izdelal štiri tipe srečnih ljudi oziroma štiri vire sreče teh ljudi (poletni človek je hedonist, jesenski je pridobitni človek, pomladni je etičen, kreposten, zimski pa logik). Splošne karakteristike teh tipov so naslednje: poletni je pogumen in ljubeč, jesenski je obupan in nespeč, pomladni je hitre jeze in upajoč, zimski pa miren in nestrasten. Domneva se, da je bil Hipokrat prvi, ki je to gledanje vpeljal v medicino, in sicer tekočine (kri, črna jeza, bela jeza, hladnokrvnost ali flegma). Po njem se ta način razumevanja bolezni in zdravja imenuje *humoralizem*. Pod vplivom Galena in njegovih štirih značajev se je to gledanje uveljavila in ohranilo svoj vpliv skozi stoletja vse do 1858, ko je Rudolf Wihrow objavil teorijo o celični patologiji.

2 V šali, v kateri se Noe pritožuje Bogu, ker je na barki tak hrup, mu Bog odgovarja: "Če bi izbiral po tvojih merilih, tebe ne bi bilo na barki."

PLATON O HUMORJU

Razumevanje Platona postaja v sodobni filozofiji vedno pomembnejše zaradi vloge, ki jo v Platonovih delih igra Sokrat. Vzrok, na katerega se sklicujem pri tem, ni najpomembnejši, a je blizu rdeče niti, ki jo Platonu pripisuje sodobna humanistika. Nekateri raziskovalci Platonovega razumevanja humorja (Morreall, 1983; Attardo, 1994; Nightingale, 1995) so sicer trdili, da je ta filozof odklanjal komedijo ter humorju očital podlost in agresivnost.

Cameron Shelley (Shelley, 2003; prim. Lefcourt, 2001) je ugotovila nasprotno. K drugačnemu branju jo je nagnil položaj etike v znanostih, zlasti resnost, nenehna zahteva po razlogih, zahteva po hitrosti, brezčutnost in neupoštevanje ljudi. Karl Friedrich von Weizsäcker je v enem od intervjujev po drugi svetovni vojni izjavil: "Atomsko bombo smo razvijali, da bi Hitlerju preprečili zavladati nad svetom. Če to ni etično, potem bi rad vedel, kaj je sploh etično" (Kornwachs, 2001, 137). Preigravanje z razlogi, ki ne poznajo šale, navdihuje razprave o inteligentnih robotih, klonih in mutantih, malo manj pa razprave, ali človek to potrebuje in kaj se dogaja s človekom, ki ga je posrkal sistem. Ne glede na paradoks istovetenja znanstvenika z znanostjo, ki ni tako izjemen kulturni model naše civilizacije, je bil razvoj atomskega orožja prva znanstvena disciplina, v kateri se je poleg politike slišalo tudi etiko. Uporaba atomskega orožja za uničevanje civilnih ciljev pripeljala do vpogleda o mejah in vrednosti političnega načela (Buber, 1961). Ena od reakcij na to dogajanje so bile *Pugwash konference o znanosti in svetovnih zadevah* (*Pugwash Conferences on Sciences and World Affairs*), serija srečanj znanstvenikov in politikov, ki so razpravljali o smiselnosti politike obojestranskega zastraševanja. Razprave so bile na visoki etični ravni, vendar je večinoma šlo le osebna mnenja udeležencev, ki niso vplivala na dejansko spremenjeno ravnanje svetovnih voditeljev (Weizsäcker, 1988, 384).

To, kar se je dogajalo v teh razpravah (in kar je v njih manjkalo), bi nam utegnil iz dobršne časovne razdalje povedati tudi Platon oziroma *kritična masa* Sokratove neprilagojenosti. Če je izšel iz Sokratove šole, v kateri se je mladi Platon naučil mnogih nevarnih idej o religiji in politiki, potem je njegov odnos do učitelja in učiteljev odnos do obsodbe na smrt zadosten razlog, ki ga ni treba komentirati. Komedija ni bila samo politični ali družbeni pojav. Platon je v dialogih raziskoval fiziološke in psihološke, predvsem pa tudi politične mehanizme, v katerih je bilo zaradi značilne resnosti politikov malo prostora za Sokratovo neposrednost. Raziskovalci, za katere Platon ni maral komedije in humorja, so trdili, da

je Platon nasprotoval humorju zaradi prevzetne vzvišenosti zasmehovalca, zaradi nekompatibilnosti smeha in nesreče, zaradi odsotnosti sočutja ter zaradi agresivnosti in sovražnosti (Shelley, 2003, 352). Na drugi strani Shelley ravno zato izhaja iz predpostavke, da Platon ni bil le najboljši Sokratov učenec, pač pa tudi njegov najboljši portretist, in sicer kot nasprotje ekstremne resnosti, v katero ga je silila njegova filozofija brez *kritične mase* Sokratove individualnosti. Platon seveda ni proizvod Sokratovega gledanja na svet, pač pa nenavadno uravnoteženo razmerje med prisilo družbenih norm in standardov ter posameznikovo samosvojo neprilagojenostjo.

Shelley je Platonovo gledanje na humor predstavila v novi luči. Platon je imel humor za prvo in temeljno operacijo človeškega duha (duše), ko zazna neujemanje, nesorazmerje (med besedami v stavku) in zmedo. Humor ni neujemanje, pač pa je način zaznave neujemanja in ena od komponent kompleksnega pojava nepopolnosti. Platon je začel s fiziološkim neujemanjem, ki ga predstavlja smeh in to, zaradi česar se smejemo. Smeh kot *nerazumljiv stavek* v prizadetem povzroči bolečino (in obratno); neujemanje le pri redkih ljudeh in v redkih primerih spremlja hudomušno veselje, ki prispeva k ravnovesju v prizadeti osebi, nesorazmerje pa ostaja nesorazmerje. Obstaja torej nezmeren smeh, ki je zgolj neujemanje. In tak smeh nima nič opraviti s humorjem. V tretji knjigi *Države* Sokrat svari Adejmanta, naj se ne pusti zapeljati smehu; smeh, ki smeši, izzove nasilen odgovor pri zasmehovanem; zato "zahteva močno spremembo v duši" (3.388e: I, 1057³). Sokrat ne prenese "pesnikov" zasmehovalcev. O enem od njih pravi: "Daleč na koncu je zagledal dušo komedijanta Terzita, ki se je oblekla v opico" (*Država* 10.620c: I, 1251). Smeh je za telo užitek, toda povzroči ga naslada ob bolečini drugega. Zato je za Platona smeh kot fiziološki pojav večinoma vprašljiv, humor pa duševno dejanje, ki ga spremlja um in mu smeh ni potreben. Pri Platonu šele um prepozna neujemanje. Šele sedaj se lahko začne besedna igra, igra ujemanj, jezik in teorija komunikacije: poimenovanje in dajanje pomenov. Smisel jezika ni sestavljanje neujemajočih se besed, kakor da se ujemajo, niti ne ustvarjanje besed, kakor da so koherentne s tem, kar želimo, da označujejo, pač pa iskanje načina, kako izraziti resnico (resničnost) tako, kot je. Podobno kot um omogoči razumeti ideje, omogoča tudi ugotavljanje neujemanja med stvarmi in besedami. Platon v *Kratilu* (439: I, 213) in v šesti knjigi *Države* (6.509b–c: I, 1159) ugotavlja, da se tam, kjer na poimenovanje resničnosti vpliva dobrota spoznanega, ni treba bati smešnih neujemanj med besedo in spoznanim. Samo en način je, kako je lahko humor zdrav: glede na tri vrste ljudi

3 Oznake za dvopičjem so navedki iz slovenske izdaje Platonovih *Zbranih del* (2004).

(filozof, ognjevitež, poželjivec)⁴ lahko humor koristi le modrecu, ki išče resnico, drugim pa škodi.

a) Modrec. Platon trdi, da humorja ne bi bilo, če ne bi bilo zmot in neujemanj. Glavni problem neujemanj je, da se ponavljajo in da sčasoma zameglijo resničnost. Samo modrec izloča podobe, kot se prikazujejo, ker spoznava resničnost takšno, kot je. Toda ali je zato humor modrecu še zabaven? Platon odgovarja takole: a) Ker filozofa zmeda zdrami zaradi neujemanja, ta potrebuje smisel za humor, da jo opazi in je ne poveča. Platon modrecem sicer zaupa vodenje države, a ne v obliki samoumevne politične strukture, pač pa v obliki kritike. V *Kratilu* (406c: I, 186) zato Sokrat pravi: bogovi ljubijo igro, ker vedo, da besede vnašajo zmedo v iskanje resnice, čeprav je jezik najboljši način iskanja resnice. Humor oceni ljubezen do spoznanja, ker opozarja na zmedenost, ko mislimo v besedah. Ko v *Fajdonu* Kriton sprašuje Sokrata, kako naj ga pokopljejo, ko bo kazni izvršena, se Sokrat nasmehne in pravi: "Kakor hočete, če me boste zgrabili in vam ne bom pobegnil. (...) Možje, Kritona ne morem prepričati, da sem jaz tisti, Sokrat, ki se sedaj pogovarja z vami (...); on misli, da sem jaz tisti, ki ga bodo malo pozneje videli mrtvega, in me sprašuje, kako naj me pokoplje. To, o čemer govorim že precej časa, da namreč tedaj, ko bom izpil strup, ne bom več ostal pri vas, ampak odšel v sredo nekih blaženih bitij – to, kar sem povedal v tolažbo hkrati vam in sebi, je bilo zanj, kot se mi zdi, povedano brez koristi. Zato vi zame jamčite pri Kritonu v nasprotnem smislu, kot je on jamčil pri sodnikih: on jamči, da bom gotovo ostal, vi pa jamčite, da gotovo ne bom ostal, ko bom umrl, ampak da bom šel proč, tako da bo Kriton lažje prenesel in ne bo žalosten zaradi mene, kot da trpim strašne reči, ko bo videl, kako bodo moje telo sežgali in pokopali, in da ne bo pri pogrebu govoril, da postavlja na mrtvaški oder ali da nosi v grob ali da pokopava Sokrata. Dobro vedi, najboljši moj Kriton, govor, ki ni lep, ni zgrešen samo v tem smislu, temveč tudi v dušah povzroči nekaj slabega. Ne, biti moramo pogumni in govoriti, da bo pokopano le moje telo – pokoplji ga tako, kot je tebi všeč in je najbolj v skladu z običaji" (115c–e: I, 159 sl.). Od Sokrata po smrti ne bo ostalo nič bistvenega. Sokratov pogreb bo zato nujno zmeda, ker Sokrata ne bo več. Platon položaj razume humor, ker se Sokrat in Sokratovo telo ne ujemata. Čut za neujemanje je modrecu hkrati veselje in alarm, tako da le on zahteva razjasnitev, predpostavlja potrpežljivost in se odkrivanja neskladij igrivo veseli (*paidía*).

b) Poželjiv človek. V Platonovem svetu izobraževanja (vzgoje) je smisel za humor pomembna protiutež preveliki resnosti in hitenju, ki običajno spremljata drugi in tretji tip človeka, tako da resnice ne najdeta, se iz-

gubita oziroma je sploh ne iščeta več. Z drugimi besedami ima poželjiv človek, ki ljubi denar in materialne dobrine, bistveno manjši smisel za humor (oziroma ga sploh nima), ker se mu mudi živeti, ker ni potrpežljiv in se iz neumnosti (drugih) dela norca. Trazimah, ki je poželjiv – tako kot vsi ljudje z velikimi apetiti – in se dela norca iz Sokrata, češ da mu "teče iz nosa" (*Država* 1.343a: I, 1018) –, sploh nima smisla za humor, ampak je žaljiv. Sokrat (Platon) spozna, da se je opredeljevanje pravice obrnilo v svoje nasprotje in da je prepiranje s takim človekom absurdno, čeprav je neujemanje le v Trazimahovi glavi. V *Državi* govori Sokrat o takem moškem, "ki se smeji golim ženskam, ki se telesno urijo zaradi najboljšega", da "očitno sploh ne ve, čemu se smeji niti kaj dela" (5.457b: I, 1115). Smeh brez razloga obira nezrele plodove. Čeprav poželjiv človek lahko odkrije neujemanje, si ne vzame časa, da bi premislil, ali je neujemanje resnično ali samo nekaj, kar se mu dozdeva. Ker je po Platonu vsak človek vsaj toliko poželjiv, da je občutljivejši za neskladnosti, ki so v njegovi glavi, kot za neskladnosti v svetu, je tak človek vedno pripravljen zasmehovati modreca, ki mu ni do dobička.

c) Ognjevit (živahen, duhovit, drzen) človek si želi časti in zmag. Platon meni, da se ta psihološki nered izraža v preveliki resnosti. Spremlja ga bolan humor in nesposobnost za igrivost. V *Filebu* (49b: I, 468 sl.) se tak človek smeji ljudem, ki so šibkejši od njega in do katerih se čuti superiornega. V *Teajtetu* se "neka duhovita in ljubka tračanska služabnica" smeji Talesu, ki je "preučeval zakone zvezd in gledal navzgor – ter padel v vodnjak". Posmehovala se mu je, ker si je prizadeval poznati to, kar je na nebu. "Isto posmehovanje velja za vse, ki prebijejo življenje v filozofiji. Takšnemu človeku je resnično prikrit tako njegov bližnji kot sosed; ni mu skrito le to, kar dela, temveč celo to, ali je človek ali kako drugo živo bitje. Išče pa in trudoma preiskuje, kaj neki je človek ..." (174a–175b: I, 248–249). Platonu je opazovanje zvezd in poglobljanje v človekovega duha odličnejše od varne hoje, kajti zvezde vedo več kot varna hoja po zemlji. "Za tisti del duše, s katerim se učimo, je vsakomur jasno, da je v celoti vedno naperjen k poznavanju resnice, kakršna je, za premoženje in slavo pa mu je od vseh delov duše najmanj mar" (*Država* 9.581b: I, 1218). Ognjevitga človeka spoznamo na sodni razpravi (Nightingale, 1995, 178). Ne bo poskušal le dokazati svoje nedolžnosti in krivčnosti, ki se mu je zgodila, pač pa tudi zmagati in uničiti nasprotnika. Položaj postane smešen, ker hoče prvi zmagati z retoriko, modrecu pa sploh ni do zmage, ampak le do resnice. Platon v sodni dvorani pokaže na razliko med smešno resnostjo in humornim iskanjem resnice. Ekstremna resnost, ki sili ognjeviteža, da zasmehuje modreca, je

4 Filozofa vodi razumna duša in zato išče resnico; duhovnega človeka vodi duhovna duša in zato ljubi čast in zmago; poželjivega človeka pa vodi poželjiva duša in ljubi denar in materialne dobrine (*Država*, 9.581c: I, 1218).

včasih povod, da ljudje v razpravi, ki je ne obvladajo več, postanejo podobni zverem (*Država* 3.396e: 1, 1064). Zato Platon modrecu priporoča ohraniti smisel za igrivi humor, da ne bi sam postal žrtev humorja, ki zasmehuje in je nesmiseln. Ker ognjevitiga človeka vodi želja po časti in zmagi, je v njem prostor za humor (to, da opazi neskladja, kar je ta človek nedvomno sposoben) omejen na iskanje napak pri nasprotniku, da bi se lahko dvignil nadenj in ga premagal. Filozof se distancira in ohrani potrpljenje, ker mu je ljubezen do zmage ki jo ognjevitež zanjo plačuje, smešna in vsekakor previsoka cena.

Shelley (Shelley, 2003, 364) je poskušala ugotoviti, ali je bil humor za Platona dobrina, v kolikšni meri je vplival na oceno človekovega položaja v družbi in na kakšen način je humor prispeval k družbeni preobrazbi. Ker je na ocene Platonovega gledanja na humor vplivalo predvsem njegovo (bolj znano) neodobravanje komedije, se zdi, da se je Platon nagibal k teoriji o humorju kot superiornosti, dvoumnosti, žaljivosti in agresivnosti. Tem Shelley dodaja teorijo o humorju kot zaznavi neskladnosti, zaradi česar Platon humorja ni raziskoval kot humorja, pač pa ga je našel na poti dialogov kot nekaj, kar raste iz zmede pojmov in kar je lahko dobrina le modremu, ki ga humor kot alarm opozori na konceptualno zmedo. Poželjivega človeka humor niti ne razveseli niti ne strezni, če se nanaša nanj. Drznemu človeku humor jemlje moč, slavo in ugled. Smešno je zanj *hudo resno*.

Platonov humor je kot okno duše. Opravka ima z urejenostjo duše, in sicer pri oblikovanju temeljnega razpoloženja. V mladostnem veselju (*paidía*) do igre humor ni le manifestacija odraščanja, pač pa tudi odkrivanje modrosti. Prevelika resnost v vzgoji v mladih najeda smisel za humor. Platonov način pisanja v dialogih odlično pokaže na razliko med ljudmi, ki imajo smisel za humor (in jim humor ne more škoditi), in ljudmi, ki ga nimajo, se ne znajo pogovarjati in jih humor razkrinka kot pretirano resne ljudi (prim. *Država* 1.343a: 1, 1018), ki kar naprej nekaj razlagajo. Zato je lahko humor predmet modrečevega raziskovanja le, če razbremeni preveliko resnost in obrne pozornost drugam, ne da bi s tem prizadel iskanje resnice. Da Platonu humor res ni bil najbolj všeč, pokaže sam z nestrinjanjem s Sokratom. Toda Sokrat je *kritična masa*, ki se je dobro zaveda. Če je Platonov ideal svet brez zmede, brez nesorazmerij in brez humorja, pri čemer je humor znamenje nepopolnega sveta, še ne pomeni, da se sramuje obžalovanja vrednega dejstva, da smo ljudje zmedeni, saj bi se s tem odrekel svojemu učitelju.

HUMOR V SVETEM PISMU

Za poljskega filozofa Leszeka Kolakowskega, morda najbolj znanega po svoji uničujoči kritiki marksistične doktrine kot farse človekovega samopobožanstvenja, je antropologija edina veda, ki je zmožna dogodke v človeški zgodovini pojasniti na človeku razumljiv način. To ni očitek verstvom in verski kulturi, da si ne prizadevajo izraziti, kar čutijo v sporočilu besede, pač pa njihovemu izmikanju izzivom doslednih ateistov in agnostikov, ki od verstev ne zahtevajo nič manj in nič več kot to, da bi upoštevala človeško izkušnjo o svetu, v katerem ni Boga. Po letu 2001 so se nakopičili pred sodki zoper institucionalizirana verstva in versko pogojene kulture, zoper ahistorične interpretacije človeka, pa tudi zoper družbene doktrine, ki da so se izognile človeški šibkosti, se zadovoljile s tradicionalnimi razlagami in tako postale "absurdne".⁵ Na drugi strani pa je Hannah Arendt že v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja obširno pisala o dejstvu, zakaj je med raziskovalci humorja tako veliko judovskih avtorjev, in trdila, da je to znamenje specifične izkušnje Judov kot ljudstva brez domovine, brez vključenosti v družbo in kot potencialno vedno sumljivih ljudi. Hershey Friedman v razpravi o humorju v Svetem pismu izbira to temo kot retorično vprašanje zaradi neverjetnega rojevanja izraelskega naroda v puščavi. Razpravo začne z abstraktno predpostavko, češ da je obstoj humorja v SP stvar prepričanja in ugank, ne razvidnosti, in da gre za način branja teksta. Če so eni energično odklanjali misel, da bi Sveto pismo vsebovalo humor, kot na primer Lucien Price (1954), pa so drugi, na primer Israel Knox, trdili, da je v Svetem pismu veliko humorja, zlasti ironije (Hyers, 1969), in sicer kot dokaz edinstvene zgodovinske izkušnje dvoboja med interesi naroda/družbe in dostojanstvom posameznika. Preroki naj bi uporabljali ironijo zoper zapeljevanje sosednjih poganskih civilizacij, sarkazem in satiro zoper hudobne ljudi in malikovalce, pa tudi druge oblike humorja, da bi poudarili pomen osebne izkušnje.

Misel, da se tudi Bog smeji – to se večkrat omenja v psalmih (Ps 2,4; 37,13; 59,9) –, ne omenja veselega smeha, pač pa sarkastičen in zasmehljiv način razkrinkavanja načrtov (zlobnih) ljudi. Svetopisemski humor tudi sicer ni zabaven. Njegov osnovni namen je odkrivati resnico o človeku in življenju, zlasti pa razkrinkavati sramotnost zla in manipulacije z ljudmi in njihovimi prepričanji. Tu naletimo na izredno poznavanje človekovega osebnostnega ustroja ter na izjemno opozicijo med posameznikom (prerokom) in družbo, ki jo simbolizira kralj. Kaznovalne metode se zato poslužujejo humornih mehanizmov, zlasti ironije, ker sicer

5 "Absurden" dobesedno pomeni 'gluh'. Pojem izhaja iz gluhosti.

ne bi bilo mogoče spodkopati *sistema*. Friedman humorja ne opredeljuje z običajnimi pojmi in tudi nima namena naštevati humornih mest (čeprav jih vseeno našteje več kot sto), pač pa pokazati, da je Sveto pismo prepojeno s humorjem kot zavzetostjo za posameznika. Običajno gre za izrazita neskladja med besedami in dejanskim položajem. Tak je na primer stavek v 2 Mz 14,11: "Ali mar ni bilo grobov v Egiptu, da si nas odpeljal, da umremo v puščavi?" Ali pa morda dogodek "ozdravitve hromega" v Novi zavezi, ki ga opisujejo evangelisti (Mr 2,1–12; Mt 9,1–8; Lk 5, 17–26), v katerem je bil načrtovan spopad med družbenim sistemom in Jezusovo osebo.

John Morreall (2001) meni, da humor razbremenjuje pretirano resnost dogodkov, ne misli pa kot Friedman, da je Bog s smislom za humor ljudem bližji (prim. 4 Mz 14,2 sl.). Vidi, na kako nepričakovan način se – običajno znotraj izvirnega pomena besede, ki jo kdo izreče *nehote* – odkrije človekov značaj, ki ga kdo želi prikriti, in s tem ugotovi pravila, po katerih nastaja nov narod. Za Friedmana je posebno znamenje humorja odpiranje težkih tem s spraševanjem (prim. 2 Mz 14,11; Mr 2,9). Raziskave humorja v zgodovini posebne verske izkušnje, ki jo niza Sveto pismo, so po njegovem izziv za naš čas, ki je prepojen z nenavadno resnostjo, s postavljanjem meril minimalne razumnosti in z uničevanjem izročila. Ko navaja humorne situacije, na primer Sarin smeh (1 Mz 18,12–15), Abrahamov nakup zemlje za Sarin grob (1 Mz 23,11–16), razliko med 2 Mz 3,10 in 2 Mz 32,7 ter zgodbo z Bileamovo oslico, ki govori (4 Mz 22,28), in druge, pokaže, kako pomembno je človekovo *človeško* pričakovanje. Kot primer navaja Jonovo zgodbo, ki jo judje po celem svetu berejo ob prazniku *jom kipur* (3 Mz 16), v njej ne vidi le paradije na preroštvo, pač pa napetost v človeku, ki je menil, da bi lahko Bogu ubežal z ladjo, in skoraj v isti sapi verjel v vsega sedem besed dolgo prerokbo: "Še štirideset dni in Ninive bodo pokončane" (Jon 3,4). Ta humor nima namena spravljati v smeh; zlasti nima namena še bolj prizadeti človeka, ki ga je udarilo življenje in je sam kriv za nesrečo, čeprav v Svetem pismu obstajajo tudi mesta črnega humorja (2 Mz 14,11) in tragične ironije (1 Mz 31,30).

MINIMALNA RACIONALNOST

Minimalna racionalnost je pogoj, ki se postavlja posameznikom, če hočejo vstopiti v *novo*, t. i. liberalno družbo. To ni država v državi, pač pa sistem priorit, v katerem dobrine, ki zagotavljajo blagostanje, na videz zamenja svoboda. Na prioriteto svobode v tem kontekstu ne gledamo v smislu ciljev izvirnega liberalizma 18. in 19. stoletja, v katerem je bila svoboda predvsem cilj, pač pa v smislu sodobnejših družbenih teorij, v katerih svoboda nastopa kot vir (*resource*), s katerim dosežemo druge družbene cilje, na primer družbeno pravičnost, in se izogibamo metod prisile. Pomen pravic

nima le primerljive, temveč absolutno prednost. Na prvi pogled se zdi, da je pogojevanje pravic z minimalno racionalnostjo absurd. Toda podrobnejši pogled pove, da ima posameznikova osebna svoboda zaradi drugih sposobnosti primerljiv pomen, in sicer zlasti zato, ker je posameznikova svoboda le prednost v družbi (podobno kot zadovoljene ekonomske potrebe). Da bi se izognili nesporazumu, je treba pojasniti, da je prioriteta svobode in pravic pomembna za *politično* razsodnost oziroma za *aktivno* državljanstvo (Sen, 1999, 54–86). Čeprav bi si želeli, da bi bilo ravno obratno in bi bila svoboda posameznikova prednost v družbi za dosego njegovih osebnih ciljev, je položaj asimetričen: posameznikovo prednost v družbi zagotavlja njegov dohodek in *druge* sposobnosti, med katerimi je tudi minimalna racionalnost. To vprašanje je pomembno v okolju, v katerem igrajo svoboda in pravice konstitutivno vlogo.

To, da se Evropa v temeljnih dokumentih sklicuje na dostojanstvo človeške osebe, čeprav pojem osebe v tem kontekstu (še) ni definiran, ima Lezsek Kolakowski za zatiskanje oči pred realnostjo. Po njegovem gre za anahronizem med razvojem znanstveno-tehničnega sveta in komunikacijskih tehnologij na eni strani ter razvojem na družbeno-etičnem, kulturnem in verskem področju, pa tudi za občutek bede in strahu zaradi nesočasnosti. To pa odgovarja občutljivosti in dvomom o ideji evropske kulture, ker se "na nekaterih prednostnih področjih poteguje za večvrednost" (Kolakowski, 1995, 161). Pri tem ne preseneča, da se kot znamenje napredka in globalnega širjenja znanja poudarjajo zlasti naravoslovne, to je nelingvistične vede.

Čeprav je minimalna racionalnost, ki jo je mogoče meriti, podrejena družbenim merilom moderne družbe, ki prisega na blagostanje, govori pa o svobodi, je uravnotežen pomen tega pojma odvisen od ohranjanja jezikov oziroma od komunikacije, ki opredeljuje osebo zunaj vsakršnih namenov. Ključni element v sedanjosti uporabi pojma osebe pa je namen: oseba je subjekt, ki ima namene oziroma ravna z namenom. Namen razlaga osebo z vidika prihodnosti. To je vsekakor velik odmik od prepričanja, da se človek *rodi kot* oseba, da je oseba glede na izvor, ne na cilj, da prejme ime in priimek, kot Slovenec ipd. Minimalna racionalnost je diagnoza časa, v katerem se absolutna prioriteta svobode in pravic le izjemoma obravnava kot posameznikova sposobnost v družbi, sposobnost za izbiro, večinoma pa kot prednost družbe, ki je primerljiva njeni ekonomski uspešnosti.

Najmanj, kar lahko pričakujemo, je neujemanje med legitimacijsko podlago, na kateri temelji človekovo dostojanstvo in pravice, in zaupanjem posamezniku. S tem se med drugim ukvarja tudi *Resolucija o nacionalnem programu izobraževanja odraslih v RS* (2004), ko se sooča s problemom različnih tipov nepismenosti. Položaj je humoren, a ni smešen. Metodološka predpostavka izražanja osebe kot pripisovanje intencionalnosti je domneva, da oseba razpolaga z ustreznim prepričanjem,

da večinoma ravna razumno in z namenom. Oseba (subjekt) mora izražati določeno mero razumnosti, sicer ji ni mogoče niti pripisati namenov niti je ni mogoče interpretirati z vidika intencionalnosti. Čeprav pogoj ni popolna, pač pa relativna oziroma minimalna razumnost, pa preverjanje na temelju intencionalnosti vseeno najbolj prizadene komunikabilnost družbenih in kulturnih oblik. Minimalna razumnost praktično ustreza dvema ciljema, in sicer da lahko v stavkih, ki jih oseba govori, najdemo pomen, in da lahko osebo presojamo z vidika intencionalnosti. Minimalna razumnost mora ustrezati pogojem intencionalne interpretacije. Teoretično postavljanje prioritete svobodi in pravicam ter njihovo praktično razumevanje črpata torej iz dveh dokaj različnih baz.

Iz tega sledi, da je "obseg, v katerem morajo biti osebe razumne, mogoče določiti s pogoji formalne analize, ki morajo biti izpolnjeni, da lahko osebi pripišemo namene" (Schumacher, 2002, 24). To vprašanje, če je mogoče vnaprej določiti minimalni prag razumnosti, ki ga morajo izpolniti oseba, da ji (družba) pripiše namene oziroma jo presoja z vidika intencionalnosti, lahko izrazimo tudi drugače: Je mogoče z besedo določiti mejo, na kateri se začne nerazumnost (iracionalnost) in na kateri subjekt izgubi status osebe?

Pri določanju praga minimalne racionalnosti nastane velik problem: formalna analiza racionalnosti namreč ni primerna za besedno ugotavljanje iracionalnosti. Do neke mere je to mogoče izraziti s številkami. Toda številke razumemo samo kot številke; s pomeni, ki jim jih dodajamo, številom spremenimo pomen. Poleg tega so različni testi minimalne racionalnosti, pri katerih ni šlo za ugotavljanje inteligenčnega kvocienta, pokazali, da se ljudje, če ne čutijo legitimacijskega zaledja, praviloma ne odločajo po pravilih razumnosti ali verjetnosti. V testih je bilo racionalno to, kar je ustrezalo pravilom in ciljem, iracionalno, kar je bilo storjeno brez v prihodnost usmerjenih pravil. Poleg tega se je velik del testa odvijal na številih. Analize testov so pokazale, da osebe, ki so sodelovale pri testih, večinoma niso (dovolj) razumele pravil. Testi so pokazali, da gre vsaj za dva različna pojma razumnosti: za standarde razumnosti in za pogoje razumnosti, da pa je preverjanje razumnosti kot interesov osebe groteskno. Standardno razumno je tisto obnašanje, pri katerem subjekt uporablja pravila tako, da ga je mogoče interpretirati z vidika intencionalnosti (razumnosti); človek, ki ravna v nasprotju s standardi, je nerazumen (iracionalen). Z ozirom na pogoje razumnosti je razumna oseba tista, ki ustreza pogojem (napravi izpit); oseba, ki ne ustreza, je nerazumna (aracionalna). Pri pogojih razumnosti je raven zahtevane razumnosti nižja kot pri standardih razumnosti, postavlja pa se vprašanje, ali je mogoče vnaprej določiti standarde oziroma pogoje razumnosti, ki jih morajo izpolniti osebe, da jih imenujemo razumne. Z vidika dostojanstva osebe po rojstvu je odgovor preprost: zahtevati, naj subjekt

ustreza standardom razumnosti, da si ohrani status subjekta (= osebe), je neupravičeno. Glede pogojev razumnosti je odgovor drugačen, toda tudi tu čutimo, da je seznam iracionalnih misli, besed in dejanj že napisan. Odtod Spaemannov ironičen *filozofski poskus* o razliki med *nekaj* in *nekom* (Spaemann, 1998).

Ralph Schumacher je kot eksperimentalni psiholog zelo kritičen do zahteve, da naj bi bila spodnja meja pogojev razumnosti sicer fleksibilna, a še vedno odločujoča (Schumacher, 2002, 30), in da naj bi se hermenevitično načelo, ki bi kritično oporekalo zahtevi po trdnem seznamu minimalnih standardov razumnosti, imenovalo *načelo človečnosti*: v tem primeru naj bi oseba izpolnila nekaj, ne pa vseh niti ne vnaprej določenih standardov iz celotnega seznama, vendar le v smislu družbene vključenosti in vključevanja v aktivno državljanstvo. Na ta način bi se lahko posamezne osebe med seboj očitno razlikovale, ne da bi jih označili za aracionalne oz. iracionalne. Vsak človek bi moral že vnaprej vedeti, da z izpolnjevanjem kriterijev ne kocka za status osebe, čeprav ni razumel sporočila in čeprav njegovih zmožnosti ni bilo mogoče intencionalno interpretirati. Meni namreč, da bi ljudje, ki so tako glede standardov kot glede pogojev racionalnosti dosegli idealno raven, druge prej opredelili kot razumne, kot tisti, ki bi začutili, da igrajo za svoj status, zlasti pa, če ne bi ravnali v interesu družbe. To ne govori le v prid hermenevitičnemu načelu, po katerem je človek oseba *po naravi* (po rojstvu), pač pa tudi razkriva nesmisel, če bi morala oseba pridobiti status šele s prilagoditvijo standardom razumnosti. Na tej osnovi je lahko preizkus razumnosti nekorekten zaradi neujemanja preiskovalca in preiskovane osebe, ne pa zaradi prelahkih ali pretežkih nalog. Čeprav si ni težko zamisliti kontekstov, v katerih bi lahko upravičeno zahtevali maksimalno razumnost (aplikacija pravil in njihova utemeljitev), je v večini kontekstov minimalna razumnost stvar preiskovalcev, ne preiskovanih oseb. Aplikacija določenih stopenj razumnih zahtev kot pogojev namernega ravnanja se ne bi smela zgoditi zunaj konteksta, v katerem ta oseba živi. Problem enoumnega povezovanja razumnosti in razumskosti (intencionalnosti) je, da se lahko oseba zunaj svojega družbenega konteksta *de facto* znajde na seznamu nerazumnih.

Namesto tega Schumacher predlaga, naj bi pri vsakem preverjanju razumnosti premislili, kako se je v sodobni družbi sploh pojavila ideja preverjanja in pogojevanja statusa osebe. Meni, da je eden od premočnih razlogov t. i. *nova družba*, v katero se ne rodiš, ampak si vanjo sprejet. Šibka točka postavljanja pogojev razumnosti je zelo verjeten nesporazum glede višine minimalnega praga, to pa ima lahko za posledico nekorektno obremenjevanje oseb, ki sicer sodelujejo prostovoljno. Ne gre za *višino* praga, pač pa za to, da se človek spotakne na majhni oviri. Medtem ko merila razumnosti, s katerimi je mogoče dokazati, da jih človek ne bi mogel

uresničiti, ne da bi bil nosilec namenov, nedvomno obstajajo in so včasih nujna, to niso standardi razumnosti, pač pa pogoji, s pomočjo katerih je šele mogoče prepoznati kandidate za težje naloge.

Pogojevanje statusa osebe s preizkusom razumnosti je eno od očitnih razpotij v sodobni civilizaciji in velika ovira pri komunikabilnosti kulture. Gre le za novo topografijo avtsajderjev (tujci, cigani, judje, brezposelni, neželeni otroci, stari, skratka ljudje, ki jim družba ne zaupa ali so zanjo strošek), ki je kriza ideje o civilizaciji znanja oziroma njeno tvegano prepričanje, da ji bo znanje prineslo tudi srečo.

POGUM, DA STOPIM S STOPALKE ZA PLIN

Steve Lipman (1991), ki je raziskoval humor med judi v času holokavsta, piše, da je v času pogromov zoper jude v Ukrajini krožila "šala" o krščanski deklici, ki so jo našli umorjeno na ulici. Judje so se kot dežurni osumljenci zbal pogroma in se takoj zbrali v sinagogi k molitvi in posvetu. Ko so že skoraj sklenili, kaj bodo storili, je v sinagogo pritekel nekdo iz judovske skupnosti in zaklical: "Bratje, vesela novica: Umorjena deklica je bila judinja." K raziskavi humorja v skrajnih položajih so pritegnile izkušnje s kronično bolnimi ljudmi tik pred smrtjo, ki so ohranili smisel za osebno dostojanstvo.

Do podobnih ugotovitev je prišla H. Arendt pri študiju humorja Charlieja Chaplina (Arendt, 1980, 271–275). Približno 10% Evropejcev trpi zaradi anksioznosti pred negativnimi dogodki v prihodnosti. V uvodu k prvi izdaji *Izvori totalitarizma* pravi, da je knjigo napisala "zoper brezskrbni optimizem, pa tudi zoper nespametni obup" (Arendt, 2003, 10). Želja razumeti vse lahko pripelje do tega, da zgodovino interpretiramo kot nekaj povsem banalnega. Ko je analizirala judovsko vprašanje in groteskna nesorazmerja med vzroki in učinki, ki so pripeljali do holokavsta, jo je mamila skušnjava, da bi zaradi pritiskov popustila golemu procesu dezintegracije, ki je privzel lažno podobo zgodovinske veličine in nujnosti. Tedaj se je zavestno odločila, da bo njen kriterij "celotna struktura realnosti". Kaj je s tem mislila, je Arendt pojasnila v enem zadnjih intervjujev leta 1974, ko je govorila o judovstvu kot o posebni izkušnji bližine med ljudmi in pisano besedo (Arendt, 1980, 21). Zanja je to pomenilo ohraniti živ stik z maternim (nemškim) jezikom. Prepletenost političnih, družbenih, gospodarskih, kulturnih in verskih dejavnikov je pokazala, da človek brez izkušnje izvirnega pomena besede (resnice) ne bi mogel doumeti niti destruktivnosti totalitarizma niti svoje (tragične) moči niti krhkosti jamstev človeškega dostojanstva.

Pogum, da stopiš s stopalke za plin, je po mnenju te judovske avtorice, ki je opravila temeljito analizo antisemitizma in drugih ideologij zadnjih dveh stoletij, čudež, da so judje, ki jih je kot tipične *brezdomce* v obdobju moderne v Evropi ironično teplo njihovo skoraj

popolno nerazumevanje politike in solidarnosti, ustvarili tako edinstven lik človeka – osumljenca, ki ga je v filmu upodobil Charlie Chaplin. Iz srede ljudi, ki jih nihče ni maral, je zrasel na prvi pogled komičen človeški lik, ki je po več kot sto letih razrednega boja prebudil čut za kakovost življenja preprostega človeka.

Ključni moment v dogodkih majhnega človeka je živa odgovornost: tudi najbolj prefinjene insinuacije ga ne zmedejo, da ne bi ravnal človeško. Kontrast ponazori paradoks *odgovornosti* v znanostih, ki nimajo dialoške razsežnosti: "V znanosti in tehnologiji danes srečujemo dva koncepta etičnega pojma odgovornosti: pojem odgovornosti lahko prvič natančno opišemo kot notranjo strukturo moralnih konfliktov, teh konfliktov pa ne moremo rešiti, ne da bi natančneje določili prioritete vrednot, ki pa jih moramo prav tako utemeljiti ... Drugič pa načelo odgovornosti še ni bilo deležno ustrezne primerjave s pluralistično etiko ..." (Kornwachs, 2001, 139). Podobno retoriko je slišati na politični, gospodarski, kulturni in še kakšni sceni. Kornwachs omenja "sobičanje dveh moralnih kontekstov" v gospodarski družbi, v kateri človek na odgovornem mestu praviloma nenehno izbira med poslušnostjo lastni vesti in moralo podjetja oziroma ekonomskim interesom družbe. "Smemo tvegati domnevo, da je poslušanje vesti, na splošno vzeto, varnejše in da je manj verjetno, da bi nas goljufala vest kakor pa moralna načela, ki jih lahko skoraj vedno sprevržemo v svojo korist" (Kolakowski, 2004, 167).

Chaplin preživi, ker je osumljen, da ravna zoper interes družbe, v skladu z vsakdanjo izkušnjo in po vesti. Če si Kolakowski ob tem privoščijo izjavo, da ljudje brez vesti kot temeljne dialoške morda sploh ne pripadajo civilizaciji (Kolakowski, 2004, 166), je rdeča nit v zmedu, ki spremlja Chaplinovo življenje, fizično in etično preživetje. Če bi bilo preživetje odvisno od urejevalnih mehanizmov v družbi, bi neprilagojeni že umrli. Chaplin je s svojo umetnostjo življenje dojel kot celoto in se zavaroval pred neusmiljenim cefranjem interesov družbe tako, da je pokazal, da je nepogrešljiv, čeprav je družba nanj že zdavnaj pozabila. Postal je kamenček v čevlju. K osebnim in družbenim dilemam je pristopal celostno: nesistematično, neromantično, neracionalno, neznanstveno, skratka humorno. Zaradi izkušnje, ki je glavni vir Chaplinove okretnosti, ni odločilno to, da močnejši premaga šibkejšega, pač pa da v ljudeh, dogodkih in stvareh vidi razlog za veselje.

Charlie Chaplin je z upodobitvijo (malega) človeka ena najbolj živih kritik nečlovečnosti družbe *interesov*, in sicer s humorjem. Medtem ko je družba občasno pripravljena zanikati svobodo svojih članov, pa Chaplin s prebujenostjo za neposredno izkušnjo življenja neovrgljivo dokazuje nepredvidljivost svobodnega človeka. Je mojstrovina človeka sredi množice, ki je za družbo pogrešljiv, ki pa se bori za obstoj in osebno dostojanstvo proti superstrukturi *velike zgodovine*. Tudi slovenski Butalec (Milčinski) odkriva preprostost, majhnost in pri-

smojenost, toda živi v grotesknem svetu, v katerem je žrtev lastne neumnosti. Za razliko od Butalcev Chaplin obravnava človeka, ki je zaradi sporov z družbo v nenehni življenjski nevarnosti. Butalca varuje neumnost, Chaplin pa ni neumen. Dolga vrsta sporov mu ne dovoli izkoristiti *pravice do užaljenosti*. Tako preživi kot človek in pokaže, da družba običajno ugotovi prepozno, da mali človek ni njen nasprotnik, temveč da želi predvsem živeti (Pirandello, 1985).

Chaplin je z vlogo malega človeka opozoril na stoletni judovski strah (pred policistom). Tisti, ki ni vpleten, hitro spregleda ostrino resnice in se le zabava. Chaplinova *mala zgodovina* svobode ni *svetniška*, a predrznost reveža, s katero se bori za svoj obstoj, je polna strahu. Tako razkrinka dve dramatični sliki moderne družbe: da družba kot sistem interesov ne prenese malih ljudi in da družba malega človeka kaznuje za majhne prestopke, ker velikih ne more kaznovati za velike. Toda ker mali človek ne more preživeti brez prestopkov, se krivda in kazen razideta ter začneta pripadati dvema ločenima svetovoma. Previsoka kazen povečuje nedovoljenost prestopkov, krivičnost kaznovanja povečuje nujnost predpisov (*summum ius summa iniuria*). H. Arendt je večnega osumljenca s "prihodnostjo na ramenih" (Arendt, 1980) videla tudi v Alfredu Dreyfusu, ki je preživel svoj primer zaradi nepričakovane človečnosti v sebi, ki ni nikoli naprodaj.

Po vsem tem je humor pot do tistega človeka, ki kot indiferentna znanstvenost z iztrganimi citati dokazuje svojo inteligentnost, si ne upa izraziti svojega stališča, to je do boleznega *nedolžnika*, ki ne prizna prestopkov, ki pa ga občasno hudo grize vest, da ni storil tega, kar bi moral storiti. Ta *nedolžnost*, ki trga človeka od pristne človečnosti, kaznuje strožje, kot če bi kdo trpel po nedolžnem: predpis ga pozna kot člen družbe, on pa se skriva v družbi, v kateri ni zavetja, in ne stori ničesar. V. von Weizsäcker je v tridesetih letih 20. st. imel to nedolžnost ljudi za najbolj množično družbeno epidemijo (Weizsäcker, 1930).

SKLEP

Velik del klasične literature o humorju je sad judovskega genija, ki od davnine preigrava nesorazmerje med

človekovo svobodo, moralnostjo družbe in konceptom pravičnosti (ki ga razvija moderna liberalna država). Judje so bili v preteklosti pogosto tarča hudih kritik na račun svoje nelojalnosti do družbe in so nenazadnje sami ustvarili ideologijo antisemitizma (Arendt, 2003, 45–174), a so tudi narod, ki je brez domovine ustvaril posebno obliko domovanja v pripovedi malega človeka kjerkoli na svetu. Njegovo bistvo je pripoved, njen izvirni pomen pa je skrit v besedi kot meji, ki povezuje. Ko H. Arendt govori o krivdi kot meji, z njo opredeli čas brez humorja: "Preteklost je nehala svetiti v prihodnost in človek hodi v mraku" (Arendt, 1980, 30), in sicer zlasti pri ljudeh, ki so v običajnih razmerah normalni in več kot ustrezajo merilom minimalne razumnosti, ki pa v neposredni življenjski izkušnji niso bili sposobni prisluhniti glasu vesti in so se poistovetili z veliko zgodovino. Antropološka medicina potrjuje, da je v ozadju mnogih bolezni pomanjkanje ljubezni, dobesedna neprehodnost značajev. Kdor mora iz dneva v dan dokazovati svojo koristnost in ustreznost ter ni prepričan, da je sprejet kot človek, je zelo verjetno, da ne bo razumel šale na svoj račun. Humor seveda ni krinka resničnih razmer, pač pa napor, kako življenje iz usode spremeniti v izvir, zato je hoja proti toku.

Človek s smislom za humor na drugi strani z odprtimi rokami sprejema izziv nejasnosti in nepopolnosti ter se bori z odprtimi kartami. Ne gre za vprašanje, ali je humor rešitev uganke minimalne razumnosti, ki jo spremlja zapletena in bolesta *nedolžnost*, niti ne, ali je humor zdrav ali ne. Povezanosti med humorjem in človekovim zdravjem sicer ni mogoče spregledati, toda humor je mnogo prej simbol izvirnega pomena besed in temeljnih človekovih gest, ki so izviren prispevek k spremembam v kulturi in družbi. Hannah Arendt je po drugi svetovni vojni v Ameriki imela vse možnosti za delo, a je venomer razmišljala o vrnitvi v Nemčijo, da bi *rešila jezik* in našla pot do v bistvu nerazumljivih zgodovinskih dogodkov (Arendt, 1980, 60). Za humor je odločilen pogled na *bližnjega*. Ko so sodniki Sokrata obsodili na smrt, se ni trudil ovreči njihove obtožbe, pač pa je pokazal na svoj edinstveni čut za humor, ko jim je dal vedeti, da so zanj tudi poslej njegovi *bližnji*, še vedno odgovorni ljudje. Na duhovit način jim je sporočil, da je njegova pot odprta.

HUMOUR AND MINIMAL RATIONALITY

Anton MLINAR

University of Ljubljana, Faculty of Theology, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 4

e-mail: anton.mlinar@guest.arnes.si

ABSTRACT

The paper thematises two aspects of anthropology: the humorous aspect, based on man's dialogical structure, and the aspect of minimal rationality, which is based on an objectification of man-in-society. It treats humour as an important aspect of cultural anthropology, which owing to its oppositional attitude towards the arrogance of ideologies and a priori ideological background knowledge confines man with respect to the geographical, social, cultural, ethnic and religious conditions in which he lives, and as such as a living contrast to objectification and the setting of terms about when someone (an individual) or something (a social group) meets the criteria of the (western) civilisation. The researchers of humour have established that like in ancient societies and religions with millenary histories, even in the contemporary world the original meaning of ordinary words which man uses directly, intuitively, unplanned and dialogically is of key importance to humour. This makes the universalization of knowledge about man in humour bound to the word or the language of communication; i.e., to something that owing to the diversity of languages and cultures is least suitable for universalisation. This fact is something that researchers of classical cultures, authors and texts and especially translators of the Bible have been calling attention to. While only the hermeneutic methods allowed them to pay attention to the complexity of the phenomenon of incompleteness and the doubtfulness of a priori rules in translation, humour, on the other hand, has been confronted with man and his fundamental affiliation to the human society in a similar way, namely, in the awareness that it is impossible to achieve such a level of correspondence to be able to look at man only through the spectrum of society, culture and religion.

Key words: anthropology, human dignity, humour, minimal rationality, person, Plato, Holy Bible

LITERATURA

- Arendt, H. (1980):** Il futuro alle spalle. Milano, Il Mulino.
- Arendt, H. (2003):** Izvori totalitarizma. Ljubljana, Študentska založba.
- Attardo, S. (1994):** Linguistic Theories of Humor. Berlin – New York, Walter de Gruyter.
- Avguštin, A. (1978):** Izpovedi. Celje, Mohorjeva družba.
- Bergson, H. (1977):** Esej o smehu. Ljubljana, Slovenska matica.
- Buber, M. (1961):** Geltung und Grenze des politischen Prinzips. Werke. München, Kösel.
- Dessauer, P. (1946):** Wahrheit als Weg. München, Kempten.
- Drevet, C. (ed.) (1984):** Massignon e Gandhi: Il contagio della verità. Casale Monferrato, Marietti.
- Frankl, V. (1994):** Zdravnik in duša. Celje, Mohorjeva družba.
- Friedman, H. H. (2000):** Humor in the Hebrew Bible. Humor, 13. Maryland, 157–285.
- Friedman, H. H. (2002):** Is there Humor in the Hebrew Bible? A rejoinder. Humor, 15. Maryland, 215–222.
- Habermas, J. (2005):** Prispevek k razpravi s kardinalom Ratzingerjem. Nova revija, 24, 273/274. Ljubljana, 280–288.
- Haecker, T. (1930):** Dialog über Christentum und Kultur. Mit einem Exkurs über Sprache, Humor und Satire. Hellerau, Hegner.
- Hyers, C. (ed.) 1969:** Holly Laughter. New York, Seabury.
- Kolakowski, L. (2004):** Mini predavanja o maksizadevah. Ljubljana, Študentska založba.
- Kolakowski, L. (1995):** Iskanje barbara. Nova revija, 14, 156/157. Ljubljana, 161.
- Kornwachs, K. (2001):** Mut zur Entschleunigung: Die Diskussion um Verantwortung in Wissenschaft und Technik. Herder Korrespondenz, 55. Freiburg, 137–142.
- Lefcourt, H. M. (2001):** Humor: The Psychology of Living Buoyantly. New York, Plenum Publishers.
- Lipman, S. (1991):** Laughter in Hell. The Use of Humor During the Holocaust. Northvale, Jason Aronson.
- Milčinski, F. (1991):** Butalci. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Morreall, J. (1983):** Taking Laughter Seriously. Albany, State University of New York Press.

- Morreall, J. (2001):** Sarcasm, Irony, Wordplay, and Humor in the Hebrew Bible: A Response to Hershey Friedman. *Humor*, 14. Maryland, 293–301.
- Nightingale, A. W. (1995):** Genres en Dialogue: Plato and the Construct of Philosophy. Cambridge, Cambridge University Press.
- Orwell, G. (2004):** Živalska farma. Ljubljana, Delo.
- Pirandello, L. (1985):** Uno, nessuno e centomilla. Milano, Mondadori.
- Platon (2004):** Zbrana dela II. Celje, Mohorjeva družba.
- Price, L. (1954):** Dialogues of Alfred North Whitehead. Boston, Little, Brown & Co.
- Schumacher, R. (2002):** Wie irrational können Personen sein? *Zeitschrift für philosophische Forschung*, 56. Berlin, 22–47.
- Sen, A., (1999):** Development as Freedom. New York, Oxford UP.
- Shelley, C. (2003):** Plato on the psychology of humor. *Humor*, 16. Maryland, 351–367.
- Spaemann, R. (1998):** Personen. Stuttgart, Klett-Cotta.
- Spalding, H. D. (2001):** Encyclopedia of Jewish Humor: From Biblical Times to the Modern Age. Middle Village, Jonathan David Company.
- Weizsäcker, V. (1930):** Soziale Krankheit und soziale Gesundung. Göttingen, Vandenhoeck & Rupprecht.
- Weizsäcker, C. F. (1988):** Bewusstseinswandel. München, Carl Hanser.

POROČILA IN OCENE
RELAZIONI E RECENSIONI
REPORTS AND REVIEWS

IN MEMORIAM

**POROČILA
RELAZIONI
REPORTS**

Mateja Jemec Tomazin

PRVA MEDITERANSKA POLETNA ŠOLA TEORETSKE
IN APLIKATIVNE HUMANISTIKE
Portorož, 10. – 23. 6. 2006

Fakulteta za humanistične študije Koper in Znanstveno-raziskovalno središče Koper sta letos v Portorožu od 10. do 23. julija 2006 organizirala prvo poletno šolo, ki je kar kmalu dobila ime META humanistika. Vodilna tema je bila *"Pre-misliti Evropo: konstrukcije novega"*. Predavatelji so si skupaj z udeleženci postavljali vprašanja, povezana z aktualnim položajem Evrope in Evropske unije v svetu, njeno vlogo in vplivom danes in v prihodnosti. Udeleženci iz Slovenije, Hrvaške, Avstrije, Madžarske, Nemčije, Rusije, Poljske in tudi Turčije so opazovali, kako se je izvirna zamisel združene Evrope spreminjala skozi čas in pred kakšnimi novimi ter neizbežnimi izzivi globalizacije se nahaja danes. Veliko razprav in mnenj so vzpodbudile ekonomske in demografske spremembe, regionalni razvoj predvsem Slovenske Istre kot tipičnega primera večne medkulturnosti, potreba po (re)konstrukciji različnih identitet (religioznih, povezanih z razmerjem med islamom in krščanstvom, etničnih, kulturnih, nacionalnih in transnacionalnih oziroma medkulturnih), diskurzivne konstrukcije in njihove uresničitve. V dveh tednih pa smo organizatorji, predavatelji in udeleženci skušali najti odgovor na vprašanje, v katero smer naj gredo nove konstrukcije. Absolutnega odgovora seveda ni, so pa vsakdanja živahna razprava, zadovoljstvo tako predavateljev kakor udeležencev in mnoge dodatne prireditve pokazale, da je poletna šola začela pravo pot uspešnega medkulturnega dialoga.

Šola je vsebovala skupni plenarni del ter predavanja in delavnice v okviru treh vsebinskih sklopov: Antropološko-religiološko-kulturoloških vidikov EU, Ekonomsko-demogeografskih vidikov EU in Jezikovno-kulturnih vidikov EU. Predavatelji so bili uveljavljeni visokošolski učitelji iz slovenskih in tujih univerz ter priznani strokovnjaki za specifična vprašanja humanistike in družboslovja, med posebnimi gosti poletne šole pa poleg uglednih primorskih visokošolskih predavateljev velja omeniti Roberta De Beaugranda, Maria Nobila, Mykolo Melenevskega in Bojana Brezigarja. Predavanja so potekala v angleškem in slovenskem jeziku, vsi udeleženci pa so se naučili tudi nekaj uporabnih slovenskih besed, saj so se dobro vživeli v poletno vzdušje na Obali.

Poleg predavanj so posebno zanimanje poželi kultur-

no-antropološki večeri, prvi je bil na vrsti bošnjaški večer, sledil je večer z italijansko narodno skupnostjo, odziv in zanimanje širše javnosti pa je spodbudila okrogla miza o slovensko-hrvaškem sobivanju na mejnem področju Istre. Pokazalo se je, kako lahko ustrezna raven medkulturnega dialoga preseže vsakdanja politična trenja in pokaže tudi pravi način reševanja občutljivih vprašanj.

Ob zaključku je vodja poletne šole in dekanja UP FHŠ doc. dr. Vesna Mikolič vsem udeležencem slovesno podelila potrdila o sodelovanju. Udeleženci so imeli tudi možnost pridobiti tri ali šest kreditnih točk za izdelavo seminarske naloge in tisti, ki so priložnost izkoristili, so pokazali, da je z vzpodbujanjem in širjenjem humanistične misli treba nadaljevati tudi v prihodnjih letih.

Mojca Butinar Mužina

13. POLETNI TEČAJI SLOVENSKEGA JEZIKA
NA SLOVENSKI OBALI "HALO, TUKAJ SLOVENSKI
MEDITERAN!"

Klicu "HALO, TUKAJ SLOVENSKI MEDITERAN" Poletnih tečajev slovenskega jezika na Slovenski obali, ki so letos potekali že trinajsto leto, se je odzvalo 43 udeležencev iz 16 držav vsega sveta: Avstrije, Češke, Hrvaške, Italije, Makedonije, Madžarske, Nemčije, Slovaške, Poljske, Turčije, Romunije, Bosne in Hercegovine, Rusije, Švice, Argentine in Japonske. Za letošnjo vodilno temo, ki je povezovala dopoldanske in popoldanske lektorate ter spremljevalni program, je bila izbrana tema "Slovenija kot stičišče med vzhodom in zahodom", saj se Poletni tečaji odvijajo v severno-jadranskem prostoru, kjer se stikajo različne kulture; v okolju, ki "predstavlja lokalno, regionalno in globalno stičišče različnih pogledov na svet ter tako spontano povezavo s subjekti EU, v jugovzhodni Evropi in na preostalih območjih v svetu" (Rupel).

Poletni tečaji so letos potekali pod vodstvom dr. Vesne Mikolič (vodja programa za slovenski jezik kot drugi/tuji jezik), Karin Marc Bratina (vodja Poletnih tečajev) ter Mojce Butinar Mužina (strokovna tajnica).

Dopoldanski lektorati so potekali v petih skupinah, na več nivojih (začetniških, nadaljevalnih in izpopolnjevalnih), pod strokovnim vodstvom naslednjih lektorice: Gite Vuga, Lee Klopčič, Tatjane Jamnik, Nine Novak ter Martine Mejak. Pri popoldanskih individualnih urah pa so udeležencem pomagale lektorice – asistentke: Urška Kerin, Tina Rožac. Udeleženci so se v jezikovnem centru s slovenščino seznanjali s pomočjo različnih medijev: radia, televizije, računalnika, časopisov, literarnih be-

sedil. S pomočjo asistentk so udeleženci oblikovali tudi bilten Poletnih tečajev Polteč polmeš, ob katerem bodo kasneje podoživljali prijetne občutke s Poletnih tečajev.

Spremljevalni program je bil posvečen ogledu hrvaške Istre (Motovun, Aleja glagoljašev, Draguč, Hum, Pazin) ter tradicionalnemu ogledu Slovenske obale z morja s postankom v enem izmed obmorskih mest. Na tradicionalnih delavnicah s področja slovenske literarne zgodovine, gledališča, etnomuzikologije in folklorne in njihovih odprtih večerih so udeleženci spoznavali Slovenijo kot stičišče oz. most med različnimi kulturami evropskega zahoda in vzhoda. Na odprtem večeru delavnice slovenske folklorne so si udeleženci ogledali nastop folklorne skupine Stu ledi iz Trsta. V okviru gle-

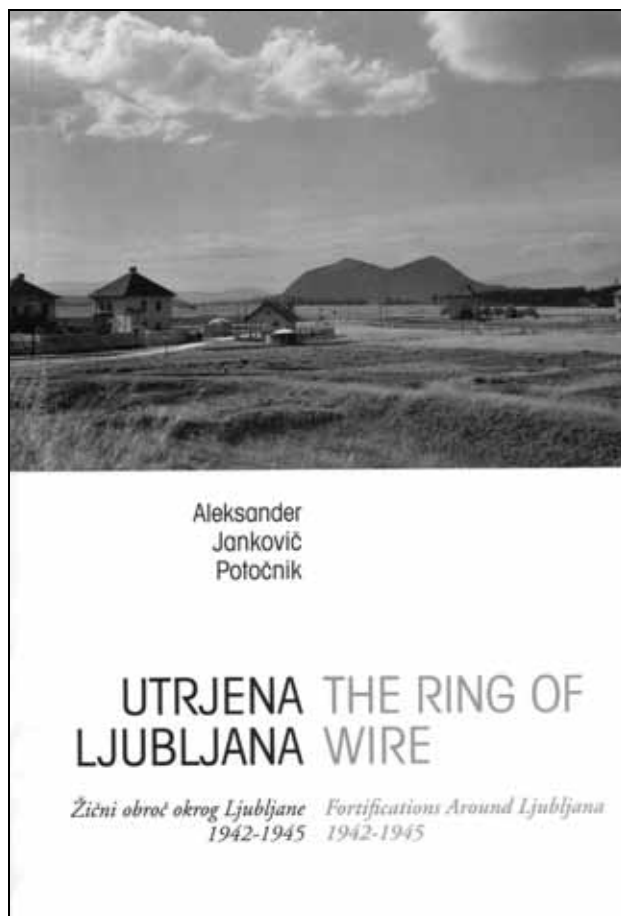
dališke delavnice in filma so si udeleženci ogledali predstavo Mladinske gledališke skupine SPD Radiše iz avstrijske Koroške, ki je prizorila "Vaje v slogu" Raymonda Queneauja, v okviru delavnice slovenske književnosti pa pogovoru s pesnikom in literatom Fabjanom Hafnerjem. Odprti večer delavnice slovenske ljudske glasbe pa je popestril etnomuzikolog in vsestranski glasbenik Marino Kranjac (iz glasbene skupine Vruja).

Prispevek organizatorja Poletnih tečajev Znanstveno-raziskovalnega središča v Kopru, Fakultete za humanistične študije Univerze na Primorskem je že zelo opazen, poletni tečaji slovenščine pa so le ena od številnih dejavnosti na področju slovenistike, ki se razvija na najmlajši slovenski univerzi.

OCENE
RECENSIONI
REVIEWS

Aleksander Jankovič Potočnik: UTRJENA LJUBLJANA.
ŽIČNI OBROČ OKROG LJUBLJANE 1942–1945.
THE RING OF WIRE. FORTIFICATIONS AROUND
LJUBLJANA 1942–1945. Logatec: Ad Pirum,
zavod za intelektualne dejavnosti, 2006, 80 str.

Avtor edinstvene strokovne monografije, ki je tako ali drugače pomembna za naš sedanjí etnični prostor v celoti, tudi za zamejstvo, saj obravnava doslej malo znano tematiko okupatorskega utrjenega obroča okoli slovenskega glavnega mesta – ljubljanske Žice, je strokovni in tudi ljubiteljski javnosti dobro znan po svoji predhodni pionirski ediciji utrd ob nekdanji rapalski meji, tako tistih starojugoslovanskih, kot onih italijanskih. Poglobljene izsledke na temo vojnih fortifikacij, ki jih je tako teoretično, kot praktično preveril in obdelal na primeru utrjevanj na naših tleh iz obdobja med obema svetovnjima vojnama, je nato s pridom uporabil prav v pričujoči knjigi, saj sta zasnova in razvoj italijanskih utrjevanj ter s tem povezanih vojaških konceptov oziroma na takšni statičnosti temelječe vojne doktrine pred vojno in zlasti v prvih vojnih letih (do zloma fašistične Italije) v tesni medsebojni zvezi: pri nas, na območju umetne okupatorske tvorbe *Provincia di Lubiana* – *Ljubljanske pokrajine*, se je to udejanjalo ne le pri zavarovanju nekaterih vitalnih točk na prigrabljenem jugoslovanskem ozemlju Dravske banovine, ampak se je kazalo tudi v izgradnji represivnega žičnega obroča s kasnejšimi utrjevanji okrog Ljubljane. Prva ljubljanska Žica je tako nastala v noči z 22. na 23. februar 1942, vendar je bila ta zasilna, civilnemu prebivalstvu preteča zapora zaradi razmaha partizanskega osvobodnega ozemlja, kljub velikim italijanskim ofenzivnim "podvigom" poleti 1942, v istem kritičnem času sistematično dodatno utrjevana s pomikom žičnih zapor navzven, z gradnjo bunkerjev, odpornih točk in postojank ter zlasti močno zavarovanih prehodov skozi zaporo – "blokov" (*posto di blocco* – PB). Jankovič Potočnik ves ta razvoj sistematično niza skozi pregledno pisano in bogato, s črno-belimi fotografijami in načrti dokumentirano monografijo, razdeljeno na več poglavij, z dosledno dvojezičnim besedilom, tudi k ilustracijam. Ker ni naš namen, da se podrobno ukvarjamo prav z vsemi poglavji, ki so vendar prvenstveno zgodovinske narave, sama zgodovinska tematika ljubljanske Žice pa je bila doslej že kar nekajkrat obravnavana, o čemer priča seznam literature na koncu knjige, se bom osredotočila na tista poglavja, ki se jih pisci do sedaj praviloma niso lotevali oziroma jih specifična problematika utrjevanja – po latinsko bi ji lahko rekli kar *munitiones* – morda sploh ni zanimala.

Tako se avtor ljubljanske Žice v tej novi luči temeljito izkaže že s šestim poglavjem knjige, *Nenavadne utrdbe* – *Strange Fortifications*, ko natančno razdela koncept prve žične zapore in poleti 1942 dograjenega novega utrdbenega sistema, ki je v resnici bolj služil preprečevanju svobodnega gibanja prebivalstva iz mesta navzven in iz okolice navznoter ter zlasti psihološkemu in fizičnemu zastraševanju, manj konkretnemu vojaškemu namenu – torej preprečevanju napadov od zunaj, za kar pa partizanske sile v prvi fazi narodnoosvobodilne vojne niso bile dovolj ustrezno oborožene, v drugi fazi vojne pa se je koncept vseljidskega odpora okupatorju (zdaj nemškemu, ob asistenci kvizlinških domobrancev) skoncentriral na osvobodena ozemlja, predvsem na Belo Krajino in Rog, z nenehnimi napadi na glavne sovražnikove komunikacije. Jankoviču Potočniku gre priznanje, da v pravi poplavi "revidiranja" slovenske narodne zgodovine v narodnoosvobodilnem boju – NOB jasno vidi in loči zrno od plev, zato je prijetno brati formulacije, ki o protagonistih bratomorne vojne med Slovenci povedo vse – ve se, kdo pripada odporniškemu gibanju, ve se, kdo je kvizling, okupatorjev pomagač!

V naslednjem, sedmem poglavju, *Oblika utrdbe* – *Fortifications' Design*, ki je novost pri strokovnem obdelovanju ljubljanske Žice, se izkazuje avtorjeva velika

razgledanost v zvezi s konceptom razvoja italijanskih (in tudi starojugoslovanskih) mejnih utrd ob oziroma linij iz obdobja med obema svetovnjima vojnima. Ta koncept je bil bistvenega pomena za gradnjo solidno zgrajenih utrd novega žičnega obroča z julijem in avgustom 1942, vendar zaradi opečne gradnje, zakamuflirane z betonom, namenjenega sicer predvsem obrambi pred partizani, takrat večinoma oboroženimi le z lahkim pehotnim orožjem, vendar z jasnim represivnim namenom proti prebivalstvu Ljubljane, ki je bilo ujeta v žično zaporo, oziroma mestnim aktivistom in pripadnikom – simpatizerjem *Osvobodilne fronte* – OF, ki pa so si vedno znova znali utirati ilegalne poti v smeri mestne okolice in partizanskih terenov oziroma osvobojenega ozemlja. Avtor se najprej pomudi ob nastanku s prefabriciranimi betonskimi kubusi zavarovanih mitraljeških gnezd, ki so jih v prvi svetovni vojni postavljali Nemci (angleška terminologija jih pozna kot "pillboxes"), potegne od njih črto razvoja v smeri krožnega mitralješkega položaja v 1930. letih (s pokončnim odprtim krožnim jaškom s stebričkom za mitraljez v njegovi osi in s pokritim zakloniščem za moštvo in municijo) in pove, da se je ta tip lahke protipehotne fortifikacije zlasti priljubil Italijanom in prek njih prispel celo do Jugoslovancev (zadnja faza Rupnikove linije). Takšni bunkerji, čeprav včasih zavarovani z betonsko streho, pa so bili prelahke konstrukcije za obrambni črti na obeh straneh rapalske meje, zato so jih prav Italijani vključili kot glavno obrambno komponento utrjenih obmejnih kasarn, imenovanih GAF (*Guardia alla Frontiera*): v njih so bili tako graničarji, kot pripadniki finančne straže, celo fašistične milice oziroma "bojnih fašijev" (*fascio di combattimento*). Avtor pravilno potegne zaključek, da so bile prav vojašnice GAF (na str. 59, zgoraj, je prikazan značilni talni načrt takšne vojašnice) neposreden vzornik utrjenim postojankam zlasti na zahodnem delu ljubljanske Žice, in nato ugotavlja, da gre pri takšnem konceptu utrdbe pravokotne oblike, z dvema diagonalno postavljenima bastijonoma (v konkretnem primeru bunkerjema), za nadaljevanje izročila novoveških protiturških utrd, recimo, tabora v Hrastovljah. Dalje avtor precizira, da so Italijani običajno z mitralješkim bunkerjem zavarovali najbolj ogroženi del postojanke, medtem ko je na diagonalno nasprotno ležečem bunkerju bila le stražarnica s strelnimi linami: tako koncipirane postojanke so se po okupirani Ljubljani pojavljale tudi samostojno, v zaščito ključnih pozicij oziroma poslopij (primerjaj str. 60). Avtor nato še ugotavlja, da so Italijani, ki so prirejene načrte gradnje vojašnic GAF uporabili prav za zahodno obrobje Ljubljane (morda so si s tem hoteli zavarovati hrbet za morebitni predčasni umik proti zahodu?), na severovzhodnem delu Žice uporabili povsem drugačen pristop, ki z enonadstropnimi utrdami s cinami na vrhu (kakšna srednjeveška retardiranost!) in ravnimi ali banjastimi strehami deluje resnično unikatno in staromodno: avtor pravilno spomni na podobnost z

nemškimi pravokotnimi stolpi s cinami, vse iz opeke, ki so bili grajeni za zaščito železniških prog oziroma cestnih komunikacij z mostovi vred (lep primer so takšne utrdbe ob progi Zagreb–Beograd, ki so bile izredno dobro ohranjene še v zgodnjih 70. letih).

Deveto poglavje, *Topništvo – Artillery*, je namenjeno organizaciji topniške podpore žičnega obroča, s taktično postavitvijo posameznih baterij točno določenih kalibrov na nekatere vzpetine (Grad, Rožnik) oziroma sektorje "cinture", podano je stanje julija 1942, od koder je bilo mogoče ognjeno podpirati protipartizanske akcije v okolici mesta, hkrati pa z obstreljevanjem hipotetičnih točk upora prebivalstva streljati tudi v mestno jedro znotraj obroča (do takšnih "notranjih" obstreljevanj v resnici ves čas italijanske in nato tudi nemške ni nikoli prišlo, zato pa je italijanska artilerija zelo živahno obstreljevala cilje v mestni okolici in s havbicami 152/13 pogosto tolkla prav Mokrec, kota 1059. Pomembne točke topniške podpore so bile torej Grajski hrib, s terasastim nasutjem med grajsko stavbo in Šancami (najprej sta bili tu 1 baterija 100/17 in 1 baterija 152/13, avgusta 1942 pa je bil bastijon okrepljen s še z eno baterijo 152/13, medtem ko so baterijo 100/17 prestavili drugam), Rožnik (sprva 1 baterija 75/27, vendar je bila pozicija avgusta istega leta okrepljena s po eno baterijo 75/27 in 152/13) in Vič (prvotno baterijo 149/35 so avgusta 1942 okrepili še z eno baterijo istega kalibra). Videti je mogoče, da so z močnejšo topniško podporo bloku PB 1 na Viču hoteli Italijani taktično zavarovati strateško pozicijo mogočega rešilnega izpada ljubljanske garnizije proti rapalski meji, če bi se bile razmere v vse bolj uporni *Provincia di Lubiana – Ljubljanski pokrajini* zanje katastrofalno poslabšale in okupiranega mesta ne bi bilo več mogoče braniti.

V desetem poglavju, *Zaključek vojne – The Conclusion of the War*, avtor na hitro povzame usodo obrambnega obroča Žice po kapitulaciji Italije (8. septembra: v noči na 9. september je italijanska vojska zapustila "blok" in s tem so bila nekaj dni na široko odprta vrata v svobodo tisočim Ljubljancem, pripadnikom odporniškega gibanja: Aleksander Jankovič navaja verjetno število iz Žice prebeglih aktivistov in simpatizerjev OF – okrog 7000; nemška vojska je sicer zasedala Ljubljano v zgodnjih dopoldanskih urah 9. septembra, po Celovski cesti, "strumno korakajoč" iz smeri Šentvida, kot poročajo očitvidci), vendar nemški okupator ob preostanku pripadnikov bele garde – Italijanom služeče *Prostovoljne protikomunistične milice* – MVAC, še pred ustanovitvijo kvizlinškega *Slovenskega domobranstva – Slowenisches Landeswehr*, očitno ni mogel dovolj učinkovito obvladati obsežnega območja zapore in hkrati razmejiti črte, ki je ostala v veljavi, kljub konstituiranju *Provinz Laibach – Ljubljanske pokrajine*. To obdobje avtor obdeli bolj posplošeno sumarno in ne navaja, da so "blok" do nemške kapitulacije in jadrnega bega iz slovenskega glavnega mesta v noči 8./9. maja 1945 imele

na "skrbi" prav domobranske enote, ob asistenci lastne politične policije, vključno z "domobransko" stranjo meje pri Ljubljani: nemška garnizija redne vojske *Wehrmacht* in policijske enote (med drugim tudi šolske enote *Waffen SS*, da ne omenjamo "dejavnosti" ljubljanske izpostave tajne politične policije *Geheime Staatspolizei* – Gestapo, v palači Slavija, in Razumekovega IV. oddelka KdS [gestapo] – *Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* na Bledu, v hotelu Park, s predpostavljenim uradom *RSHA* – *Reichssicherheitshauptamt* v Berlinu) so bile namenjene intervencijam in predvsem nadzoru svojih slovenskih "zaveznikov". Vse te podrobnosti iz časa nemške zasedbe se da lepo spremljati na sočasnem dokumentarnem slikovnem gradivu, tudi s prisotnostjo domobrancev na mejnem prehodu Trata/Podgora. V velike domobranske postojanke tik za Žico, v bližini cestnih in železniških prehodov, so bili spremenjeni raznovrstni javni zavodi oziroma gospodarski objekti, na primer v Zgornji Šiški osnovna šola Valentina Vodnika, ob Celovski cesti skupek industrijskih obratov na prostoru sedanje ulice Ob žici, zahodno od te glavne mestne severozahodne cestne vpadnice. Še več: za oporišči tik na črti "bloka" sta bili, na primer, uporabljeni tudi mitninski hišici ob Vodnikovih cesti na lokaciji Lakotence in ob Celovski cesti na Trati, malo naprej od Slepega Janeza! Takšni objekti so padli ob rekonstrukciji obeh cest v 1960./70. letih.

Povojna usoda Žice je v poglavju *Povojno obdobje* – *Post War Era* opisana v sklepnem poglavju, lapidarno in vendar poučno: najprej udarniško rušenje sledov okupacije (opeke iz ruševin bunkerjev so seveda uporabili za obnovo porušene domovine, žične ovire in električno-telefonska napeljava na vsem mogočem obodu zapore pa je tudi prišla prav pri povojni obnovi), nato 23. junija 1957 prvi pohod po trasi nekdanjega žičnega obroča, leta 1958 zavarovanje prvega bunkerja z odločbo takratnega Sveta za kulturo in prosveto LRS, leta 1959 označitev nekdanjih blokov s spomeniki, ki jih je zasnoval arhitekt Vlasto Kopač, v letih 1961–62 postavitev 102 osmerokotnih stebrov na lokacijah okupatorskih bunkerjev – stebre je zasnoval arhitekt Edo Ravnikar, leta 1968 spomeniško zaščitena celotna pot ob Žici, ki je končno leta 1975 opredeljena kot Pot spominov in tovarštva (ne Aleja!). Projekt Poti je bil končan leta 1985, pri čemer je trasa poti v kar največji mogoči meri sledila izvirnemu poteku žičnega obroča; skupno je bil projekt uresničen v kar 36 odsekih, s pripravo vse ustrezne dokumentacije, kar je bil nedvomno izjemen dosežek, tudi glede posega v okolje in celo lastniške odnose – zgrajena je bila 32 km dolga peščena pot in ob njej so bili zasajeni drevoredi.

Monografiji je dodana skrbno izbrana in citirana literatura (*Viri* – *Sources*), s poudarkom na fortifikacijah in obrambnih sistemih, pa tudi na delih, ki so tako ali drugače pomembna za razumevanje pojava ljubljanske Žice, tudi literarna. Poudariti velja, da je v 99. zvezku

zbirke vodnikov Kulturni in naravni spomeniki Slovenije (Maribor, 1990) Matija Žgajnar objavil doslej edini vodnik, *Ljubljana v bodeči žici*, kar je bil takrat lep prispevek k ohranjanju spomina na Žico, žal pa ni bil nadgrajen s solidno, monumentalno monografijo. Do monografije Jankoviča Potočnika sta v strokovnem oziru naredila še največ prav Niko Lukež in Janez Kos, *Ljubljana 1170 dni v žični zavori* (Ljubljana 2002), vendar je delo izrazito zgodovinske in ne vojnogodovinske narave. *Kot izjemno solidna osnova za razumevanje italijanskih fortifikacij (ob siceršnjih sočasnih skromnejših starojugoslovanskih) je med literaturo navedena tudi prejšnja odmevna knjiga Jankoviča Potočnika *Rupnikova linija in Alpski zid, utrjevanje rapalske meje v letih 1931–1943* (Vrhnika 2004).

Če kritično gledamo na publicistični dosežek Jankoviča Potočnika, posebno poglavje v monografiji nedvomno zasluži ubikacija dokumentarnih fotografij iz vojnega (in tudi še povojnega) časa. Takega poglavja v knjigi sicer ni, zato pa lahko nekoliko podrobneje pokomentiramo slikovno gradivo. Avtor, kot rojeni Stožičan, dobro obvladuje prav severno ljubljansko obrobje in tu je mikrolokacijska opredelitev fotografiranih objektov oziroma dogajanja več kot zanesljiva: naslovnica, str. 62 (vse tri fotografije) – blok na Vodovodni cesti; str. 63, spodaj – križišče kamniške in obvozne železniške proge pri Vodovodni cesti; str. 47 – sedanja lokacija nekdanjega bloka na Šmartinski cesti (na nasprotni str. 46 je objavljena sicer zelo znana dokumentarna fotografija tega istega bloka, verjetno posneta v jeseni/zgodnji zimi 1942); str. 49 – drugi še ohranjeni in obnovljeni bunker za Bežigradom, na severnem obrobju mesta, nedaleč od zloglasne Gramozne jame. Druge topografske navedbe je avtor navedel striktno po dokumentih, na primer: na str. 24, zgoraj – general Ljubomir Stefanović pregleduje v jeseni 1940 utrdbe 6. sektorja "Rupnikove" linije v Ločiču pri Ptuj; v sredini – 6. april 1941, vojaki nemške oskrbovalne enote odhajajo čez mejni cestni most v Gornjo Radgono; spodaj – april 1941, "ko je bila predhodnica nemške divizije Edelweiss le še 200 metrov daleč, so jugoslovanski vojaki razstrelili most (na Meži ali Mislinji)" (kar sicer povsem ustreza resnici, le da gre za reko Mežo, konkretno za lokacijo starega lesenega mostu pri Prevaljah, v zaselku Brančurnik s cerkvijo sv. Barbare, čeprav se za isto fotografijo v zgodovinski literaturi navaja celo, da gre za "nemški spopad z jugoslovanskim mejnim bunkerjem pri Prevaljah"); str. 28 – prehod na razmejitveni črti med Italijani in Nemci na Savi na Črnuškem oziroma Ježiškem mostu (podoben motiv z okupatorskimi vojaki in njunima zastavama na visokem drogu, vsakem na svoji strani asfaltirane ceste, na desnem mostišču starega cestnega mostu, obnovljenega med letom 1951, se ponovi na str. 31); str. 52 – okrogel bunker "fortino" na barjanskem (desnem) obrežju Ljubljane, decembra 1942 (očitno odporna točka 58 med blokoma PB 60 in PB 57, na južnem robu žičnega

obročja, glej objavljeni italijanski obrambni načrt "Cintura di Lubiana", domnevno iz avgusta 1942, na str. 44); str. 58 – tipična utrjena postojanka z bivalnimi prostori za "Klavnicami (ob Dolenjski progi); str. 61, vse tri fotografije – nenavadni, po značaju še najbližji britanskim "blockhouses" iz burskih vojn (pravilneje, burske vojne 1899/02), bunkerji na "severovzhodni in južni strani Ljubljane" (videti je mogoče, da so vsi štirje objekti, vključno z notranjim detajlom puškarnic, posneti prav na Ljubljanskem polju: na prvi sliki je v ozadju levo greben osamelca Soteški hrib, kota 405, med Nadgorico in Podgorico onstran Save, v vidni osi utrdbe je Šentjakob, na desni Beričevo; posnetek je nastal na skrajnem severovzhodnem koncu Žice, celo zunaj nje, najbližje odporni točki 29, vsekakor pa na Snebrskemrodu, malo naprej od križišča s krajevno potjo – to pa je že lokacija na "italijanski" strani demarkacijske črte, tik za njo in očitno njej v bran, kar dokazuje cikcakasti strelski jarek na vzhodni strani dovozne poti in z žično ograjo zavarovani mejni kordon, ki ima podobno žično prepreko tudi na "nemški" strani, glej drugo sliko iste utrdbe, s Kamniškimi planinami in Črnučami v ozadju). Avtor tudi odlično obvlada topografijo utrdb "Vallo Alpino" in "Rupnikova" linija, kar dokazujejo objavljene slike historičnega in aktualnega stanja utrjene (italijanske) postojanke finančne straže v Žirovnici pri Žireh in utrjene italijanske kasarne na Možicu, kota 1602. Pri interpretaciji nekaterih dokumentarnih fotografij so žal navedene nekatere netočnosti, na primer: na str. 39, k izjemno dragoceni stvaritvi Jakoba Prešerna iz poletja 1942 – ne gre za večvrstni, navzven pomaknjeni obroč Žice, ampak za pas žičnih ovir na italijansko-nemški demarkacijski črti (za Italijane "državni mej"), severovzhodno od mejnega prehoda Trata/Podgora, posneto z "nemške" strani; na str. 55 – ne gre za klasifikacijsko nenavaden bunker na "severovzhodnem obrobju mesta", "za zaščito kraja, kjer je žica prečkala železniško progo proti Zagrebu", ampak za iz individualne stanovanjske hiše predelano obmejno utrdbo na odseku mejni prehod Podgora/Trata–hrib Gradišče, kota 439, na začetku položnega pobočja v smeri sedanje medkrajevne ceste iz Šentvida proti Dobrovi (tudi to drzno posneto fotografijo iz poletja 1942 dolgujemo Jakobu Prešernu, izza travniške grbine, tik pred nosom Italijanov in prav tako tik za "nemško" stranjo medokupatorske razmejitvene črte pred Šentvidom). Škoda je celo, da avtor ne precizira lokacije rušenja italijanskega (obmejnega) bunkerja pred kmečko domačijo v Dolenjih (Dolnjih) Ziljah, po kapitulaciji septembra 1943: gre za kraj vzhodno od Vinice, na levem bregu Kolpe, italijanski bunker pa je varoval tako pomembno krajevno cesto (pri kamnu z oznako 35 km, na vaškem razpotju), kot državno mejo s kvizlinško tvorbo *Nezavisno državo Hrvatsko* – NDH. Če odmislimo znani prizor vkorakanja italijanske vojske v Ljubljano, 11. aprila 1941, skozi Gradišče, med Dramo in Uršulinkami, je tu kar nekaj prizorov, ki se jih da

natančno prostorsko ubicirati: na str. 32 – mestna stran nekdanjega železniškega prehoda pri Bavarskem dvoru, s pogledom v smeri poteka današnje Dunajske ceste; str. 33 – zgoraj, improvizirani blok na Tržaški cesti na Viču (PB 1, očitno pozimi 1942, po napeljavi prvega obroča Žice, pred postavitvijo dobro utrjenega prehodnega bloka z več bunkerji in pomožnimi poslopji, primerjaj objavljeni načrt na str. 48), – spodaj, improvizirana cestna zapora v smeri sedanje Litijske ceste, morda v bližini kasnejše točke PB 36 (za isti posnetek se v literaturi navaja tudi "Ižanska cesta", zaradi ravnih tal, kar pa ne drži, saj ni globokih obcestnih jarkov, kozolci v ozadju pa opozarjajo, da gre za pogled v smeri bizoviških in dobrunjskih njiv); na str. 60, vse štiri fotografije – videti je mogoče, da gre za v mestno utrdbo oziroma karabinjersko vojašnico spremenjeni gospodarski objekt na križišču Resljeve in Massarykove ceste, z izhodom na Resljevo, očitno namenjen obrambi glavne ljubljanske železniške postaje (vidna v ozadju na drugem posnetku), ki pa ga že dolgo ni več; za plečnikovsko oblikovanim kamnitim zidom s pokritimi pravokotnimi svetlobnimi linami, na levi strani prvega posnetka, je bila v 60./70. letih znamenita Pivnica Zlatorog, *sub divo!*

Kljub nekaterim marginalnim pripombam in korekcijam – *last but not the least*: Gavril Princip ni umrl v trdnjavi (in garniziji) v Petrovaradinu (kjer je bil v jeseni 1914 za kratek čas zaprt Josip Broz Tito), ampak v trdnjavi in garnizijskem mestu v Terezínu, nemško Theresienstadt, v pokrajini Ústí nad Labem, Češka republika (28. aprila 1918, za tuberkulozo, in po svetovni vojni prekopan v domovino, v Sarajevo, Groblje sv. Marka) – je avtor Jankovič Potočnik opravil izredno pomembno delo in s tem dodatno nakazal pot, ki bo že kmalu v prihodnje udejanjila novo vejo vojnogodovinske znanosti – vojno arheologijo. Logično je, da se marsikateri, trenutno nevidni, deli nekdanjega obroča ljubljanske Žice skrivajo v zemlji, treba jih bo le raziskati po načelih in standardih, ki so se uveljavili za arheologijo.

Velja opozoriti, da je pojav ljubljanske Žice, verjetno edinega tako zelo vklenjenega (in vendar ne neprodušno zaprtega) mesta v okupirani Evropi, izjemno pomemben ne le za našo narodno zgodovino ter zgodovino evropskega protifašističnega odporništva in narodnoosvobodilnega boja, ampak pomeni nekaj več prav za potomce slovenskih rodov, ki so morali to zatiranje prestajati in prestati. Tudi zato se s prebiranjem *Utrjene Ljubljane* zlahka identificira sleherna slovenska družina, ki se je s podobnimi kratenji svobode gibanja med okupacijo srečevala v domačem kraju: Novem mestu, Kranju, Mariboru ... Zato je knjiga vse!

Davorin Vuga

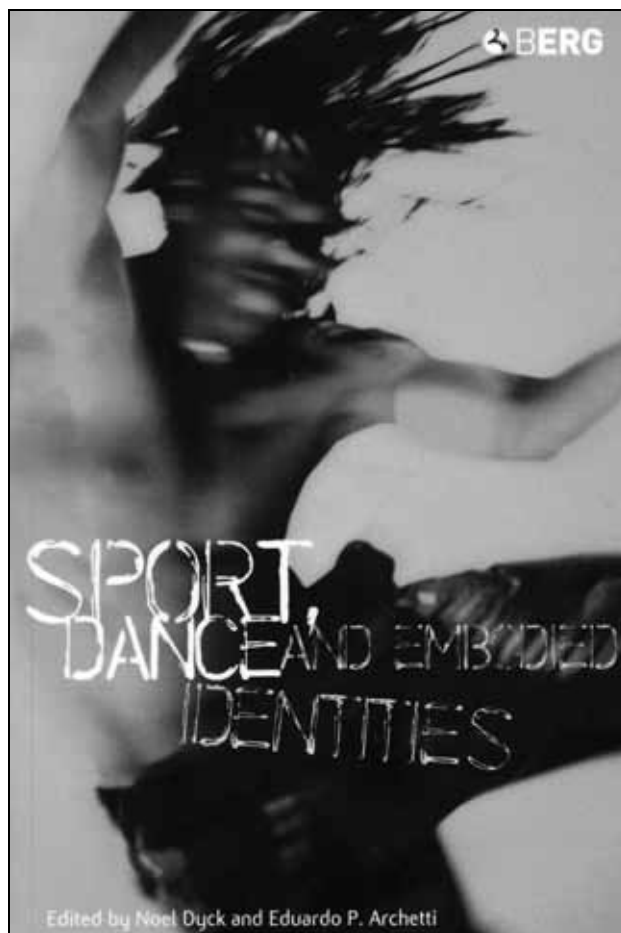
Noel Dyck, Eduardo P. Archetti (eds.): *SPORT, DANCE AND EMBODIED IDENTITIES*.
Oxford – New York, Oxford International
Publishers – Berg, 2003, 253 str.

Knjiga *"Sport, Dance and Embodied Identities"* je zbirka 12 prispevkov socialnih antropologov in antropologov športa, ki obravnavajo ples kot dejavnik razvoja človeka kot posameznika in kot vrste. Gre za eno izmed trenutno najaktualnejših svetovnih del, ki se osredotoča na antropologijo športa.

Antropologija športa kot mlada znanost izhaja iz socialne antropologije, zato ne preseneča, da je velika večina avtorjev prispevkov v knjigi socialnih antropologov ali pa zaposlenih na fakultetah, inštitutih in oddelkih za socialno antropologijo. V najširšem pomenu je poglavitni namen antropologije športa kot znanosti proučevanje fenomena gibalne aktivnosti in športa pri posamezniku kot tudi v širši družbi. Antropologijo zanima, zakaj se šport danes pojavlja v takšni obliki kot se, kakšni zgodovinski in družbeni procesi so pripeljali do obstoječega stanja, zakaj med različnimi skupinami glede na kulturo, narodnost, etičnost, religijo in spol obstajajo razlike v značilnostih gibalne in športne aktivnosti; ter kako gibalna aktivnost, ki se spreminja v času in prostoru, učinkuje na človeka kot posameznika in na družbo kot celoto. Antropologija športa ne proučuje gibalno aktivnost in šport kot odraz razvoja družbe na posameznih področjih, temveč postavlja gibanje in šport v vlogo akterja družbenih sprememb. Zanima jo vloga gibanja na človekov razvoj, tako rast in razvoj telesa (npr. spremembe telesnih mer) kot tudi na čustveni, intelektualni in socialni razvoj, kar posledično vodi v spreminjanje družbe. In vse to so izhodišča, na katerem temelji delo *"Sport, Dance and Embodied Identities"*.

Pri snovanju dela je sodelovalo enajst raziskovalcev, profesorjev in doktorskih študentov iz Kande (Simon Fraser University), Norveške (University of Oslo, Norwegian University of Sport and Physical Education), Danske (University of Copenhagen), Nemčije (University of Hamburg), Švedske (Stockholm University) in Velike Britanije (University of Durham). Monografijo sta uredila priznani kanadski športni antropolog Noel Dyck in norveški socialni antropolog Eduardo P. Archetti.

Deset prispevkov je razdeljenih v tri osrednja poglavja, ki se pričnejo po uvodu urednikov. Prvo poglavje, tudi strokovno najbolj dovršeno, obravnava gibalno aktivnost otrok in njen vpliv na otrokovo osebnost. Predstavljene so tri različne analize: 1) rekreativni badminton v Copenhagenu, 2) identiteta in uspeh v otroškem športu, 3) utelešena igra in spolna identiteta v tekmovalnem rokometu pri otrocih na Norveškem.

Drugo poglavje je namenjeno obravnavi vloge športa na identiteto odraslih. Avtorji se sprehodijo od obravnave identitet norveških navijačev, preko spola in identitete plesalk Salse, izraznosti in skupinske identitete ter samospoznavanja pri borilnih športih ter vse do utelešenja moške identitete v nogometu.

Zadnji del pa obravnava nadvse aktualno in zanimivo področje, utelešenje nacionalnosti. Švedska profesorica in raziskovalka Helena Wuff nam predstavi analizo moralne politike in nacionalne identitete na primeru irskega plesa. Glede na predstavljene misli je zelo prodorno in izstopajoče tudi poglavje Eduarda P. Archettija o utelešenju Argentine v gibanju, stilu in identiteti na primeru nogometa in tanga. Poglavje pa dopolnjujeta še prispevka o nacionalnosti in identiteti v nogometu na primeru povojne Nemčije ter analiza plesa, športa in politike v Dar-es-Salaamu v Tanzaniji.

Ta del kaže na velik pomen gibanja in športa na določen vidik družbe kot so etični odnosi, multikulturalizem in sožitje različnih etnij in narodov. Skozi primere določenih športov in plesa - nogomet, narodni irski ples, tango, tanzanijski ples - nam pokažejo, kako pomemben oz. neizogiben del življenja sta gibanje in ples. Prepletena sta v vse pore človekovega bivanja in

zato posledično tudi nacionalnosti, ohranjanja narodne zavesti in mednarodne politike. Ni pomembno, ali gre za tradicionalni, irski ples, ali za trenutno šport številka ena na svetu, nogomet, v vsakem primeru ima gibanje izredno močan vpliv na družbo kot celoto in na vsakega posameznika v njej. Gibalna aktivnost predstavlja prostor in možnost samouresničitve ter s tem prenašanja vrednot, stališč, navad, vzorcev obnašanja in ritualov, ki veljajo za določeno etično skupino. Na ta način šport skozi proces socializacije gradi posameznikovo nacionalno identiteto. Vpliv je enako močan, ali gre za udeleženca v gibalni aktivnosti ali pa za gledalca oziroma predanega navijača športnega dogodka.

Delo je napisano sistematično. Uporabljeni viri so navedeni pri vsakem poglavju posebej. Knjiga ima 253 strani, zaključujejo pa jo združeno pregledno stvarno in imensko kazalo.

Ocenjujemo, da je delo *"Sport, Dance and Embodied Identities"* nujno potrebno študijsko gradivo za vse študente, raziskovalce in visokošolski pedagoški kader na področjih antropologije, kineziologije in sociologije. Prinaša nam bogata spoznanja o vrednosti gibalne aktivnosti za človeka v današnji družbi, ki so pomembna za aplikacijo na strokovnih področjih šolstva, socialnega dela in medicine. Ker gre za trenutno najaktualnejša spoznanja na področju antropologije športa v Evropi je znanstvena monografija vsekakor nepogrešljiva za vsakogar, ki ga interesno privlači mlada veja socialne antropologije, to je antropologije športa.

Joca Zurc

Maja Sunčič (ur.): *DIALOGI O LJUBEZNI*.

Ljubljana, Institutum Studiorum Humanitatis –
Fakulteta za podiplomski humanistični študij,
Zbirka Dialogi z antiko, 2005, 307 str.

V zbirki Dialogi z antiko, ki jo izdaja Fakulteta za podiplomski humanistični študij (Institutum Studiorum Humanitatis), knjigi *Plutarhove ženske* sledi še knjiga *Dialogi o ljubezni*. Urednica dr. Maja Sunčič se je odločila za koncept soočanja in dialošnosti. Prvi del knjige zaznamujejo: dva prevoda s komentarji in z interpretativnimi študijami na temo Plutarhovega dialoga o ljubezni ter študija Maje Sunčič *Ljubezen je ironija*: Plutarh in odsotnost (za)ljubljene ženske. Drugi del knjige s svojimi razmišljanji popestrijo Nada Grošelj, Alenka Jovanovski in Vanesa Matajč.

Kako začeti razpravo o ljubezni, če je sam pojem zaradi pogoste uporabe in številnih zgodovinskih pomenov postal konglomerat, ki ga ni več mogoče razstaviti na posamezne dele. In kako priti do antičnega razu-

mevanja erosa, če ta beseda v vsakdanjem govoru služi kot magična beseda, da se tisti, ki jo izreka, zavije v vzvišeni plašč filozofije in snobizma, večinoma brez najmanjšega zavedanja o izvornem pomenu besede. In kako kritično razpravljati o ljubezni, ne da bi bili pri tem pristranski in angažirani, saj bi bili vsi radi ljubljani, so uvodna razmišljanja Maje Sunčič, ki je knjigo zasnovala in tudi prevedla Plutarhovo besedilo.

V Plutarhovem Dialogu o ljubezni: enost ljubezni Sunčičeva pravi, da nas Plutarh, čigar spis *Dialog o ljubezni* tvori izhodišče razprav v tej knjigi, svari pred zavračanjem in posmehovanju ljubezni, čeprav se sam v razpravi o erosu nemalokrat skrije za ironijo.

Grki so o erosu v širokem pomenu ljubezni in točno določenem pomenu boga ljubezni imeli precej drugačno, če ne celo nasprotno, mnenje kot mi. Niso se toliko osredotočali le na potrebo, da bi bili ljubljani, ampak so bili zaljubljeni v ljubezen – navdih in navdušenje so črpali iz aktivnosti "ljubiti" v natančno opredeljenih kulturnih praksah, kako se moški (ne ženska!) obnaša, ko ljubi, in kaj pomeni pasivnost ljubezni "biti ljubljene". V gibljivem, letečem in aktivnem izražanju ljubezni so častili predvsem reprezentacije aktivnosti glagola "ljubiti" v čutnih in abstraktnih pomenih. Diskurzi ljubezni v drugih obdobjih, tudi v sodobnosti, se od grške predstave o erosu precej razlikujejo in pogosto z njo sploh nimajo nič skupnega razen imena, poudarja Maja Sunčič.

Dialogi o ljubezni so nadaljevanje *Plutarhových žensk* (2004), saj je osnovno težišče knjige prevod in komentar Plutarhovega spisa *Dialog o ljubezni* z interpretativno študijo.

Čeprav je izhodišče Plutarhov *Dialog o ljubezni*, se v knjigi ne razpravlja o ljubezni v splošnem niti o "grški ljubezni" ali ljubezni v antiki, ampak če in kako lahko antične, predvsem grške "vzorke" ljubezni beremo v Plutarhovem besedilu. Avtorice ljubezni ne opredeljujejo kot večne, nadčasovne in ahistorične, ampak jo obravnavajo kot kulturno-zgodovinski konstrukt. Iz te predpostavke izhajajo tudi štiri interpretativne študije, od katerih je prva posvečena analizi Plutarhovega nosilnega spisa *Dialog o ljubezni*, tri ostale pa različnim vidikom ljubezni v drugih časovnih obdobjih in služijo kot orodje za kontekstualizacijo Plutarhovega besedila oziroma poskušajo z njim "dialogizirati" o ljubezni vsaj na ravni koncepta, ne pa nujno tudi konteksta. *Dialog z antiko* pa je tudi ime zbirke s konceptom, s katerim poskuša bralce s pomočjo kulturno-zgodovinske kontekstualizacije peljati skozi primere in tako zavreči pogoste stereotipe o "večnosti" antike in antičnih spisov, ki izražajo najbolj "človeško", "univerzalno", "humano", "lepo" in "skupno vsem nam" ne glede na čas, prostor in kulturo.

Pri Plutarhu gre za vprašanje razlike med ljubeznijo do dečkov in ljubeznijo do žensk, medtem ko se sodobno nanaša na neke druge "pravosti ljubezni", saj se

dihotomija "prave" in "neprave" ljubezni danes opredeljuje na različne načine kot v antiki.

Ko Grki govorijo o erosu, ne mislijo tistega, kar si danes večina predstavlja pod tem pojmom. V klasičnem obdobju, ki je v marsičem paradigma antičnega erotičnega imaginarija ne glede na družbeno-politične in kulturne spremembe v daljšem obdobju, so eros enačili z ljubeznijo do dečkov. Danes si pod tem pojmom večina predstavlja koncept ljubezni, verjetno v precej "zafilozofiranem" pomenu, brez komponent seksualnosti, želje in užitka, kar je v antičnem obdobju spadalo v pomensko polje erosa. S tega vidika je že izhodiščno dojemanje o "grški ljubezni", ki pomeni v tej besedni zvezi ljubezen do dečkov ali pederastijo, izvirno napačno in velikokrat idealizirano. Idealizirano tako v antiki kot tudi kasneje vse do sodobnosti, vendar vsakič v drugačnem kontekstu. Pederastija, ki je ne smemo enačiti s sodobnim pojmom homoseksualnosti, tako tvori trdo jedro filozofskega diskurza o erosu, o ljubezni, polju, v katero v antični Grčiji ženske niso imele dostopa oziroma so bile v tem diskurzu povsem marginalizirane. Kako torej brati Plutarhov *Dialog o ljubezni*, ki v nasprotju s prevladujočo filozofsko tradicijo ženske nerotičnosti (po grškem, ne sodobnem razumevanju!) ljubezen do žensk izenači z ljubeznijo do dečkov ter na koncu zakonsko ljubezen opredeli kot večvredno od filozofske pederastične ter tako postulira idejo erotičnega prijateljstva v zakonski zvezi, temeljni celici filozofa. Eden izmed mogočih postopkov za interpretacijo marsikatero nenavadne in celo nezaslišane izpeljave v odnosu na splošno moralo in tudi na Plutarhov korpus je analiza ironije in retorike pretiravanja, ki močno zaznamuje *Dialog o ljubezni*.

Prevod, komentar in interpretativna študija Plutarhov *Dialog o ljubezni*: ironija (za)ljubljene Ismenodore je po besedah Maje Sunčič zaznamovan z mešanico etično-moralnih vrednot iz preteklosti in avtorjevega vsakdana. Spis je provokativen in ponuja izhodišče za razpravo o Plutarhovem imaginariju žensk, hkrati pa postavlja širše zrcalo popularne morale v avtorjevem času, zaradi česar je besedilo še posebej zanimivo za širok krog sodobnih bralcev. Okvirna tema je Ismenodorina aktivna ljubezen do najstnika Bakhona, kar je za antično pojmovanje nekaj povsem nezaslišanega in meji na razuzdanost. V dialogu tako pederasti, nasprotniki ljubezni do žensk, trdijo: "Ženski, ki pravi, da je zaljubljena, se je treba izogibati in jo prezirati, nikakor pa se z njo poročiti in utemeljiti zakona na razuzdanosti". Ljubezen do žensk silovito napadejo, jo primerjajo s prehranjevalnimi preferencami in tako Plutarhu pripravijo teren, da pripravi svojo obrambo nezaslišanega primera ženskega erosa. Ženska, ki aktivno ljubi, namesto da bi krotko in krepostno čakala doma, da kdo zaljubljeno potrka na njena vrata, po grškem prepričanju sprevrača ustaljeni red in vodi v kaos. Še hujša pa je ideja, da bi ženska finančno, po izkušnjah in tudi v erotiki dominirala nad moškim,

povsem nezaslišana ne samo v Plutarhovem času, ampak tudi danes, ko večina prisega na strpnost in celo na liberalnost. Branje Plutarhovega besedila in interpretativne študije bodo zbudili v bralcu mnoge osebne predsodke in mnogi izmed teh predsodkov bodo neposredno povezani z mizoginimi idejami dolgega trajanja, ki pa za razliko od antičnih izhajajo predvsem iz krščanskega odnosa do žensk in njihove vloge v ljubezni in družini.

Zaljubljena Ismenodora je predstavljena kot "možata" ženska, kot ženska različica erasta, zaljubljenca v dečke, ko ugrabi objekt svojega poželenja, najstnika Bakhona. Ko predstavlja Ismenodorino sledenje erotični želji in aktivnosti v odnosu do pasivnega moškega, najstnika Bakhona, Plutarh omaja koncept o moški nadvladi, čeprav lahko sumimo, da gre za ironičen oziroma komičen kontekst. Napade pederastov na Ismenodorino ljubezen, ki v svoji aktivnosti oponaša moške, vendar tega zaradi anatomije ne bi smela, Plutarh izkoristi za ironiziranje pederastije. Ne norčuje se samo iz homoe erotične uzrupacije ljubezni kot diskurza izključitve žensk, ampak tudi iz pederastične iniciacijske funkcije, saj trdi, da ženska lahko enakovredno opravi to funkcijo, in to celo bolje.

Na prvi pogled nas Plutarhovo strastno zagovarjanje Ismenodorinega "primerja" preseneti, saj ženska v nasprotju z dobrim okusom in navadami takratnega časa prevzame pobudo, kar je tudi po Plutarhovem mnenju povsem neprimerno. Če natančneje pogledamo predstavitev žensk v Plutarhovem korpusu, bomo videli, da Ismenodorino ravnanje kljub vsemu ni tako nezaslišano, saj je kot dobra ženska odsotna pri moški debati o svoji zadevi, hkrati pa ravno z ugrabitvijo in s težnjo, da bi se z Bakhonom poročila, pokaže željo, da se podredi, da se postavi na svoje "pravo" mesto. Kljub vzvišenim besedam in slavnostnemu tonu na koncu dialoga, ko vsi odhitijo na Ismenodorino in Bakhonovo poroko, ostaja tako kot drugje pri Plutarhu odprto vprašanje, ali je Plutarhu res uspelo pokazati, da je ljubezen do žensk enakovredna ljubezni do dečkov, in res omogočiti ženskam dostop do ljubezni in filozofije. Čeprav je njena ljubezen gonilna sila *Dialoga o ljubezni*, je Ismenodora odsotna in svoje ljubezni in širše ženske pravice do ljubezni mora braniti kot na sodišču, zato moški, "oče dialoga", vodi njo in druge zaljubljene ženske skozi labirinte ljubezni.

Plutarhovo postavljanje meje med žensko strastno erotiko znotraj zakonske zveze in razuzdanim obnašanjem prostitutk in drugih slabih žensk, ki seksualno privlačnost uporabljajo v manipulativne namene, je drseče in nikoli dokončno – kdaj in koliko ima prvo kakšno zvezo z drugim, je vprašanje konteksta in ne trdnega ter jasnega pravila. Plutarh jim daje možnost, da delujejo v korist moških in v smeri podreditve, da spoznajo in sprejmejo svojo usodo. Po Plutarhovem mnenju, pravi Sunčičeva, je retorika študij za mlade, ne za zrelega filozofa, podobno pa je tudi ljubezen predmet preučevanja za mlade. Zato se Plutarh, čeprav naj bi delo napisal v svojih zrelih letih, predstavi kot mlado-poročenec. Po plutarhovsko tako o ljubezni s Plutarhom razpravljajo samo mladi, saj je za mlade po njegovem mnenju dopustneje, da se v bližini od ljubezni razvnetega in staljenemu bronu podobnega Plutarha vnamejo ali pa tudi prebegnejo na drugo stran. Ker je pri Plutarhu odsotna Ismenodora, glavna protagonistka in gonilna sila vsega dialoga, je Sunčičeva izvedla obrat od Plutarha (in antične prakse) in namesto Ismenodore s Plutarhom v interpretativnih študijah razpravljajo štiri avtorice Ismenodorinih let (med 30–33 let). Običajnih razpravljavcev v antičnih dialogih, tj. moških, namena ni.

Drugi postulat obrata od Plutarha, ki v *Dialogu o ljubezni* poskuša dokazati, da je ljubezen ena in ista, ko govori o ljubezni do dečkov in ljubezni do žensk, se tukaj glasi: ljubezen sploh ni ena in ista, ampak mnogotera. Obrat ni totalen in se sploh ne nanaša na primerjavo med heteroseksualno in homoseksualno ljubeznijo, kot bi razliko opredelili danes. Danes bi namreč istospolni partnerji dokazovali heteroseksualni večini, ki določa diskurz ljubezni, kar Plutarh obratno dokazuje v

svojem spisu, da je ljubezen do žensk oziroma sodobno heteroseksualna ljubezen enaka ljubezni do dečkov, češar danes ne moremo neposredno prevesti v koncept homoseksualnosti. Obrat od Plutarhove "enosti" v "mnogoterost" je opredeljen predvsem kot zanikanje ahistoričnega in nadčasovnega obravnavanja ljubezni, češ da je ljubezen vsem ljudem skupna ne glede na čas in prostor.

S tega zornega kota so v dialog s Plutarhovim *Dialogom o ljubezni* vključene tri študije, pri katerih na prvi videz ne bi mogli razbrati povezanosti s Plutarhovim spisom, razen v podrobnosti, da vse tri govorijo o ljubezni.

Nada Grošelj je napisala razpravo z naslovom "Ljubezen in Ovidij", v kateri analizira ljubezen v erotičnem "priročniku" *Umetnost ljubezni, Ljubezenskih pesmi, Metamorfozah, Žalostinkah, Pontskih pismih, Pismih junakinj in Žalostinkah*. Ovid (43 pr. n. št.–ok. 17 n. št.) je imel do erotike med moškimi in žensko neobremenjen in pozitiven odnos. Pogosto jo je obravnaval šaljivo, zavedal pa se je tudi resnejših posledic. Pri tem je bila gotovo pomemben dejavnik njegova naklonjenost do žensk, ki se kaže v pogostem poglobljanju v njihovo duševnost. V izseku njegovega opusa spet potrjuje Ovidov odnos do žensk kot splošno občutje enakopravnosti in simpatije. Analiza Ovidovega odnosa do ljubezni in do žensk predstavlja problematiko v rimskem kontekstu. Čeprav je Ovid živel pred Plutarhom in pri Plutarhu ne zasledimo njegovega vpliva, študija bralcu omogoča vpogled v priljubljeno problematiko v rimskem svetu.

Alenka Jovanovski je napisala razpravo "Kako si razlagati mistično ljubezen?", v kateri z interpretacijami mističnih konstruktov ljubezni poskuša vzpostaviti "most" med platonističnimi idejami, ki jih lahko razberemo v Plutarhovem spisu *Dialogi o ljubezni*, in povsem "neantičnimi" idejami ljubezni v mističnem diskurzu ljubezni. Opozarja, da je mistični tekst vselej bolj ali manj natančen *napotek* za hojo k "bogu" – ne pa kakšna mistifikacija. V interpretaciji med drugim na primerih iz *Visoke pesmi* pokaže, kako se dvakrat zabrišejo meje med Nevesto in Ženinom, s čimer pride do nekakšne krožne zanke oziroma do vzajemnega zrcaljenja, v katerem ni več jasno, kdo je Ženin in kdo Nevesta. Popolna Nevestina zatopljenost v oči brezimnega Ženina skratka govori o izgubi "jaza" – tistega jaza, ki je bil zaznamovan z navezanostjo.

Avtoričin prispevek s predstavitev temeljnih konceptov mistične ljubezni omogoča bralcu paralelno branje Plutarhovitih konceptov o božanskih močeh Erosa, tudi v funkciji Erosa mistagoga in njegove vloge v zlivanju moža in žene v eno s filozofskim erosom, in mu da možnost razpoznavanja razlik v konceptualizaciji Plutarhove in mistične ljubezni.

Vanessa Matajč v študiji "Podoba ljubezni – podoba ženske v romantični literaturi E. T. A. Hoffmana" predstavi povezavo romantičnega konstrukta in ženske. Po-

kaže, da so ženski liki ključni liki v (Hoffmannovi) tematizaciji romantičnega subjekta, kakršnega vzpostavlja filozofija zgodnje nemške romantike, predvsem filozofija Johanna Gottlieba Fichteja. Pri opisu teh ženskih likov in njihove ljubezenske vloge za tematizacijo romantičnega subjekta bo (Hoffmannova) literatura prevzela vlogo zgodovinskega dokumenta. Podoba ženske v Hoffmannovi romantični literaturi je meščanska, vendar ta literatura natančno izraža notranjo diferenciacijo, ki se je začela dogajati meščanstvu okoli leta 1800, torej z nastopom romantike. Podoba ženske v romantični, Hoffmannovi poznoromantični literaturi je torej (v dveh pogledih) dvoobrazna, pri čemer je med obema obrazoma nenehna in nerešljiva napetost. V besedilu interpretira to dvoobraznost in notranjo napetost, ki je sicer tudi značilnost (zlasti) Hoffmannove romantične litera-

ture in Schleglove teorije romantične literature. Podobo Hoffmannove romantične ljubezni in ženske opredeli kot razložljivo šele iz romantičnega razumevanja literature oziroma umetnosti nasploh, slednja je razložljiva šele iz romantičnega razumevanja subjekta. Spis pomembno prispeva k razumevanju Plutarhovega *Dialoga o ljubezni* in zaljubljenke Ismenodore, lika, ki se zelo razlikuje in v bistvu nima nič skupnega s tipologijo romantične ljubezni, kot so nekateri interpreti zmotno razlagali. Interpretativne študije tako tvorijo celoto, ki v stilu Plutarhovih spisov krožno vodi nazaj na začetek, k ponovnemu branju avtorjevega besedila.

Lahko sklenemo, da Plutarhov *Dialog o ljubezni* drži ogledalo tudi naši konvenciji o tem, kaj je ljubezen.

Karmen Medica

IN MEMORIAM

ANDREJ PINTER

(05.09.1975 – 12.09.2006)

Še najbolj se mi je Andrej vtisnil v spomin ob prvem srečanju, ko je molče, vendar z njemu značilnim razmišljujočim in predvsem globoko zainteresiranim pogledom, spremljal moj pogovor s prof. dr. Francem Vregom, starosto slovenske komunikologije, z doc. dr. Sandro Hrvatin Bašič in z mojo kolegico prodekanjo doc. dr. Matejo Sedmak, ko smo se prvič sestali v ekipi, ki je še v času dekanovanja prof. dr. Antona Gosarja začela snovati študijski program komunikologije oziroma medijskih študijev na Univerzi na Primorskem, Fakulteti za humanistične študije Koper (UP FHŠ).

Prav ta zainteresirani, stroki vdan pogled me je prepričal, da smo ga pred dobrima dvema letoma zaposlili na Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem (UP ZRS), mu tako omogočili, da je uspešno prijavljal prvi raziskovalni projekt v okviru razpisov Ciljno raziskovalnih programov – Konkurenčnost Slovenije 2000–2006, zaradi njegovih uspešnih in kvalitetnih znanstvenih objav, doseženih še pred zaposlitvijo na UP ZRS, pa ga uspeli uvrstiti tudi v raziskovalni program pod vodstvom prorektorja za raziskovalno dejavnost UP prof. dr. Milana Bufona. Tako so bile postavljene tudi osnove znanstveno-raziskovalni dejavnosti na področju komunikologije, ki jih Univerza na Primorskem pred tem ni imela in so bistvenega pomena tudi za uspešno akreditacijo študijskega programa.

Prav priprava in oblikovanje študijskega programa 1. in 2. stopnje komunikologije oziroma medijskih študijev sta bila v ospredju delovanja dr. Andreja Pinterja na UP; tega se je lotil z vsem potrebnim zanosom. Večkrat je predeloval predmetnik, se sestajal s predvidenimi izvajalci predmetov, uglednimi strokovnjaki s področja komunikologije, ki jih je zbral z vseh slovenskih univerzitetnih središč; pri tem ni pozabil na vključevanje tako lokalnih kot osrednjih slovenskih medijev in njihovih predstavnikov, tako da je uspešno oblikoval neke vrste konzorcij zainteresiranih ustanov in posameznikov za ta študijski program. Pri tem sva mu z dekanjo UP FHŠ doc. dr. Vesno Mikolič tesno stala ob strani ter ga spodbujala pri vseh potrebnih nadaljnjih korakih, od organizacij sestankov z ustreznimi ustanovami do okroglih miz in vrste drugih sestankov, kakor tudi "diplomatskih" navezav stikov z osrednjo slovensko ustanovo na tem področju, Fakulteto za družbene vede Univerze v Ljubljani, ki mu je tudi podelila osnovno izobrazbo za predstoječo uspešno akademsko kariero.

Prvi korak na tej poti je bila vsekakor njegova izvolitev za docenta na UP FHŠ in znanstvenega sodelavca na UP ZRS. Oba naziva v univerzitetnem svetu že omogočata samostojno kompetentno izvajanje izobraževalnih in znanstveno-raziskovalnih dejavnosti. Posebno ljubo mu je bilo, da je pohvalno pozitivno mnenje za njegovo izvolitev mdr. napisal tudi njegov dolgoletni mentor in vzornik, prof. dr. Slavko Splichal, ki ga je Andrej tako spoštljivo in vdano cenil. Tudi ko je slednji napisal pogojno pozitivno oceno njegovemu predlaganemu študijskemu programu, ga je po prvotnem razumljivem rahlem razočaranju večinoma preoblikoval skladno s pričakovanji in navodili svojega učitelja. Še več, še bolj se je poglobil v problematiko, pritegnil v primerjavo še druge mednarodno primerljive sorodne študijske programe ter po oceni študijske komisije UP in senata UP pripravil zgleden študijski program, ki bo nudil nove možnosti uveljavljanja mlade slovenske univerze.

Vendar pa žal Andrej tega priznanja ni doživel; le dan pred potrditvijo študijskega programa na univerzitetni komisiji nas je zapustil. Kljub temu da nas je same pustil v boju za akreditacijo programa še pred Svetom za visoko šolstvo RS, sem prepričan, da bo njegova dediščina prav s tem študijskim programom omogočila marsikateremu nadobudnemu komunikologu oziroma komunikologinji uspešno ustvarjalno in delovno pot.

Za konec slovesa od Andreja ne smem pozabiti povedati, da je bil tudi odličen pedagog, kar morebiti še najboljše ponazarjajo besede njegove študentke na FHŠ, ko je zvedela, da nas je zapustil: "Zgubili smo najboljšega profesorja."

Darko Darovec